

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

16.4

D 18

VEDĀNTAMANJUSA

By

PANDIT SRI DAMODARA MAHAPATRA SHASTRI

*Ayurvedopadhyaya Vidyavinod Kavya, Mimansa and
Smrititirtha, Priest of Lord Jagannath, Puri, Orissa,
Professor of Veda-Karmakanda-Vidyalaya*

AND

*Published by self with financial assistance of Govt. of
Orissa and others and Corrected by himself*

AND

Pandit Hemanta Kumar Kavya-Vyakarana-Tarkatirtha

Assistant Editor, Calcutta Sanskrit Series.

1938

Price Rs. 1-8.

To be had of :

Pandit Damodara Shastri,

Kalikadevisahi, Puri ;

AND

All the book-sellers of Puri and Cuttack.

PANDIT SREE DAMODAR SHASTRI. A.U., V.V., K.M., S.T.,
PRIEST OF LORD JAGANNATH
PURI

उत्सर्गपत्रम्

उत्कलवरपुत्रविपुलसम्पत्सुधीश्वरभक्तश्रेष्ठगुणग्राहिराजनीति-
प्रवीण-देशोपकारपरित्यक्तसकलभोगविलासोत्कल-प्रधानसचिव-
श्रीश्रीश्रीविश्वनाथ-दास-शर्म-महोदयानां पवित्रकरारविन्दयोः
पवित्रतरामूल्यवस्तुपूर्णं “वेदान्तमञ्जूषा” सुरक्षार्थं समर्प्यते,
इति । शम् ।

श्रीजगन्नाथदेव-पुरोहितेन
पण्डित-श्रीदामोदरशास्त्रिणा

कृतज्ञतादिज्ञापनम्

जगत्पितुः परमकारुणिकस्य श्रीजगन्नाथदेवस्य, जगदम्बायाः श्रीदक्षिणकालिकायाश्चापारकृपया बह्वन्तरायसत्त्वेऽपि मत्कृतेषु वेदान्तमञ्जूषा-न्यायादर्श-सांख्यतत्त्वदीपिकाख्यग्रन्थेषु वेदान्तमञ्जू-पैव साम्प्रतं प्रकाशिताभूत् । तत्प्रकाशनाय प्रबलप्रतापमहामान्य-भारतचक्रवर्त्तिप्रतिनिधिभिरुत्कलप्रान्तीयगभर्णमेण्टमहोदयैरर्थसाहाय्यं कृतमिति तेषु भक्तिपूर्णकृतज्ञताज्ञापनेन सहैव तेभ्यः शुभाशीरपि प्रदीयते ।

बहुसमयव्ययेनापि मद्रचितपूर्वोक्तग्रन्थान् सम्यङ्निरीक्ष्य विहारोत्कलसंस्कृतविभाग-सुपरिण्टेण्डेण्ट-संस्कृतसमिति-सम्पादक-श्रीईश्वरीदत्तदौर्गादित्ति-शास्त्रि एम्-ए, एम्-ओ-एल्, उत्कलसंस्कृत-शिक्षाविभाग-प्रधाननिरीक्षक- संस्कृतसमिति-सम्पादक-श्रीकिशोरी-मोहन-द्विवेदि-एम् ए, पुरी-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष-श्रीकरुणाकरकर-एम्-ए, पुरी-मुक्तिमण्डप-पण्डितसभा-भूतपूर्वसम्पादक-संस्कृतकलेज-धर्मशास्त्राध्यापक-पण्डित-श्रीआनन्द-मिश्र-काव्य-स्मृतितीर्थ-कटक मण्डलभूतपूर्वमाजिस्ट्रेट-श्रीयुक्त-मन्मथनाथ-वसु-एम् ए, -प्रमुख-महो-दयाः ग्रन्थोपादेयताविषये प्रशंसापत्राणि प्रादुरिति तेषु यथोचितं कृतज्ञतादिकं ज्ञापये ।

उत्कल-देशान्तर्गत-भद्रखमण्डलाधिवासि-स्वर्गगत--रायवाहादुर-
भूईँऑ-भास्करचन्द्र-महापात्रोऽर्थसाहाय्यं कृतवानिति श्रीजग-
दीश्वरान्तिके तदात्मसद्गतिं कामये ।

बालेश्वरमण्डलान्तर्गत-कखडाग्रामनिवासि-कायस्थकुलावतंसो-
पर्युक्त-माजिष्ट्रेट् श्रीमन्मथनाथवसुमहाशयः-वेदान्तमञ्जूषामुद्रणविषये
स्वयमर्थसाहाय्यं कृत्वापि पुनरन्यग्रन्थमुद्रणे निरन्तरचिन्तित-
स्तिष्ठतीति तदन्तिके चिरकृतज्ञताज्ञापनेन सहैव सपरिवाराय तस्मै
नैरुज्योत्तरोत्तरोन्नत्यादिघटितशुभाशीःप्रदानेन स्वात्मन आनृण्यं
चिकीर्षामि ।

अस्मत्पत्नीनिवासिना सुदक्षकविराजेन श्रीजगन्नाथ-दाशशर्मणा
मया सहानेकदा ग्रन्थविषयिणी चर्चा कृतेति तुष्टेन मया तस्मै शुभाशीः
प्रदीयते । मद्बाल्यबन्धुनिष्ठापरवैष्णवजितेन्द्रिय-पुरी-बृहदुत्कल-
मठाधीश-श्रीवृन्दावनदासगोस्वामिमहोदयः परितुष्टः सन्नर्थसाहाय्यं
कृत्वा ग्रन्थलिखनेऽपि मां प्रोत्साहयतीति तस्मै शुभाशीःपूर्णधन्यवादाः
समर्प्यन्ते ।

पुरी-संस्कृतमहाविद्यालय-न्यायशास्त्राध्यापक-पण्डितप्रवर श्री-
रामचन्द्र-मिश्र-तर्कतीर्थमहोदयो वेदान्तमञ्जूषायाः संस्कृतभूमिकां,
वङ्गीय-पण्डितप्रवर-कलिकाता-संस्कृतग्रन्थमाला-सम्पादक-श्रीनरेन्द्र-
चन्द्र-वेदान्ततीर्थ-महोदयश्चाङ्गलभाषया भूमिकां बहुसमयव्ययेनापि
तमगणय्य लिखितवन्ताविति तयोश्चिरकृतज्ञतां ज्ञापये ।

कलिकाता--संस्कृतग्रन्थमाला--सहकारिसम्पादक--पण्डितप्रवर-
श्रीहेमन्तकुमार-काव्य-व्याकरण-तर्कतीर्थेनैतद्ग्रन्थसंशोधनादिकर्मभिः
प्रबलसहायताचरितेति सपरिवारे तस्मिन् भगवतः श्रीजगन्नाथदेवस्य
प्रसादमभ्यर्थ्य तदृणानुबन्धादात्मानं मोचये ।

ये चात्रान्ये सहृदया विद्वांसः आङ्ग्लभाषाभिज्ञाश्च मत्कृता-
वानन्दमुपभुञ्जाना विविधक्षेत्रे मह्यं साहाय्यं प्रदापयन्त्युत्साहयन्ति
च मां, तेभ्यः शुभाशीःप्रदानेन सहैवेष्ट्यापरतन्त्रतया मद्ग्रन्थमुद्रणादि-
कर्मसु विविधकौशलेन विघ्नोत्पादकव्यक्तिभ्यो मात्सर्यशून्यमतिं
प्रयच्छतु जगन्त्रियन्ता दीनबन्धुः श्रीजगन्नाथदेव इति तत्पदसरोजेषु
मामकीनेयं प्रार्थना ।

परिशेषे निर्मत्सरेषु पण्डितवर्येष्वेतद्ग्रन्थपाठकेषु च मामकीन-
सविनयनिवेदनमिदं यन्मदीयबुद्धिमान्धात्प्रमादादिना वा यदि कुत्रापि
स्थले किमपि स्वलनमुपलभ्येत, तर्हि कृपयाहं पत्रद्वारावश्यं वाच्यो
येन वारान्तरमुद्रणदशायां तत्परिमार्जनं भवेदिति शम् ।

श्रीमताम्

सहृदयविधेयस्य

श्रीदामोदरशास्त्रिणः

श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितस्य ।

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्

३४ पृ०

६, १० पं०

ध्याये

६८ पृ०

१० पं०

अनुभवजन्यं

शुद्धम्

ध्यायामि

संस्कारजन्यम्

भूमिका

अयि विविधशास्त्रनिष्णातान्तःकरणाः ! सदसद्विचारचुञ्चवः ! परगुणपरमाणुपर्वतीकरणसमर्थाः ! सहृदया विद्वांसः ! जानन्त्येव तत्तभवन्तो विविधदुःखसङ्कुलसंसारसागरोत्तीर्णतालाभपूर्वकापवर्गास्ये ईश्वरनिःश्वासरूपवेदानां, त्रिकालदर्शिमुनिप्रणीतस्मृतिपुराणदर्शन-शास्त्रादीनाञ्चैव परमोपयोगित्वमिति । तेषां पुरुषार्थसाधकत्वात् । धर्मार्थकाममोक्षाणां पुरुषैरर्थ्यमानत्वेन तेषां पुरुषार्थत्वम् । तेषु धर्मादित्याणामनित्यत्वेन साधारणपुरुषार्थता, किन्तु मोक्षस्य च नित्यत्वेन परमपुरुषार्थता स्वीकृता शास्त्रज्ञैः । तादृशमोक्षास्ये सत्स्वपि सांख्यमीमांसापातञ्जलवैशेषिकन्यायाद्यास्तिकदर्शनशास्त्रेषु महर्षिवेदव्यासकृतवेदान्तदर्शने वेदान्तिमभागोपनिषद्गतज्ञानकाण्डस्योपवर्णिततया तद्दर्शनस्य सर्वदर्शनशिरोमणित्वमेव । यद्यप्यत्र भारते रामानुजादिभाष्यकाराः स्वस्वप्रतिभाबलेन विशिष्टाद्वैतौद्वैतशुद्धाद्वैतादिविविधवादप्रवर्त्तका आसन्, तथापि पूज्यपादशङ्कराचार्यप्रतिपादिताद्वैतवादस्यैव सर्वप्राथम्यं, सर्वश्रेष्ठ्यं च परिलक्ष्यते । असौ पूज्यपादशङ्कराचार्यः ख्रिष्टीयेऽष्टमशताब्दिके पवित्रतमभारतभूमिमलञ्चकार । वेदान्तदर्शनसूत्रैः श्रुतिस्मृतिसामञ्जस्यसंरक्षणपूर्वकब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनेनापि तद्भाष्यवार्त्तिकादिटीकाकारगवेषणाप्रभावतस्तेभ्यो विविधमतविविधार्थसृष्टिरभूत् । वेदान्तदर्शनरचनात् प्रागप्यद्वैतवादमतमासीदित्यनुमिनुमः । प्रथमं माण्डुक्योपनिषदि प्रच्छन्नाकारेणावस्थितस्य पश्चाद् गौडपादाचार्यकृतकारिकावभासितस्याद्वैतवादस्य शङ्कराचार्येण

परिष्फुटत्वदर्शनात् । साम्प्रतं पवित्रतमेऽस्मिन् भारतवर्षे प्रचलिता-
 संख्यातमतेष्वद्वैतवादमतस्यैव प्राधान्यम् । भारतीयेषु लोकेषु त्रिपादस्या-
 द्वैतमते, पादैकस्य चान्यान्यमतेषु दीक्षितत्वदर्शनात् । तत्पश्चाद्रचित-
 शङ्करमतपरिपोषक-पञ्चदशी-वेदान्तसार-वेदान्तपरिभाषातत्त्वदीपिकाद्वैत-
 ब्रह्मसिद्धिप्रभृतिग्रन्थास्तात्कालिकलोकमुखबोधाय लिखिता आसन् ।
 इत्थं वेदान्तदर्शने विविधमतपुष्टिपरिपुष्टिः संसाधितापि भाष्यसमूह-
 पर्यालोचनयावगम्यते तस्य कतिविधार्थो भवितुं पारयेदिति । एतत्-
 सर्वावलोकनेन प्राचीनमनीषिगवेषणया वयं विस्मिता विमुग्धाश्च
 भवामः । निःश्रेयसं वात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेवास्य वेदान्तमञ्जूषाख्य-
 ग्रन्थस्य मुख्योद्देश्यम् । अद्वैतवादिनये जीवब्रह्मणोरभिन्नपदार्थत्वेऽप्य-
 विद्यावरणावृतजीवैः स्वं ब्रह्मभिन्न इत्यवमन्यते । तद्बुद्धिं जागरूके
 'अहं ब्रह्माभिन्न' इत्याकारकज्ञाने तद्जीवगताविद्या स्वयं दूरमपसर्पत्येव ।
 दूरीभूतायां तस्यां 'मम ब्रह्मणश्चैकपदार्थत्व'मित्याकारकज्ञाने सम्यक्
 संसाधिते, 'सोऽहम्' 'अहं ब्रह्मास्मी'त्याकारकज्ञाने समुत्पन्ने, क्रमशः
 तस्मिन् सति परिपक्वे, जीवो मुक्तिमुपलभते । अद्वैतवादिनये ब्रह्म
 सत्, चित्, आनन्दमयम्, अनन्तम्, अपरिवर्त्तनीयम्, निर्गुणम्,
 निष्क्रियम्, नित्यबुद्धम्, शुद्धस्वरूपं चेति । ब्रह्मण्यनुभूयमान-
 नानाज्ञानस्वरूपत्वं तु भ्रान्तिमात्रम् । तद्भ्रान्त्यादिकं सर्वं मायाया
 वाविद्यायाः कार्यम् ।

तन्माया वाऽविद्यैवाज्ञानं, ज्ञानं चैव ब्रह्म । अतो ब्रह्मण
 एकत्ववज् ज्ञानस्याप्येकत्वमेव । ज्ञानस्य विभिन्नत्वबोध एवाज्ञानम् ।
 तथा हि कश्चिदेकोऽपि पदार्थो दर्पणे, स्वच्छजलाशयादावनेकत्र
 प्रतिबिम्बितोऽपि यथा वस्तुतस्तस्यैकत्वं यथा वैक एव राजा विभिन्नदेश-
 शासकरूपेण परिचितोऽपि नानेकस्तथैकमेव परब्रह्म विभिन्नावयवेषु

चा विभिन्नस्थानेषु विभिन्नाकारेण प्रतीयमानमपि तस्यैकत्वमेव ।
 ईदृशज्ञानाभावविशिष्टजीवं भ्रान्तो वाऽविद्योपहित इति वदन्ति ।
 अविद्याच्छन्नोऽसौ जीवो मिथ्याभूतजगतः सत्यत्वं विजानाति ।
 तथाविधजगतः सत्यत्वज्ञानमेव भ्रमः ।

ज्योतिष्मान् सूर्यो मेघाच्छन्नश्च यथा सौ दृष्टिशक्तिगम्यो न भवति,
 तथा सत्यज्ञानात्मकमपि परब्रह्मासत्यभूताज्ञानान्धकाराच्छन्नजीवबोधगम्यो
 न भवति । अदूरीभूतायां भ्रान्तौ जीवो बद्धस्तिष्ठतीति तत्पक्षे
 मुक्तिदुर्लभैव । यथा वा कश्चिच्छिशुभ्रान्तिवशेन स्वकण्ठदोदुल्यमानहारः
 कुलचित् स्थले पतितो वा केन विदपहृत इति मन्यमानश्चतुर्दिक्षु
 क्रन्दनपूर्वकान्वेषणदशायां 'तव निजकण्ठेऽसौ हारस्तिष्ठती'त्युक्त्वा
 दर्शयति कस्मिंश्चित् कृपालुपुरुषे, यथाऽसौ शिशुस्तद्दर्शनेन क्रन्दन-
 त्यागपूर्वकानन्दमुपभुनक्ति, तथाज्ञानावृतजीवः कदाचित् सद्गुरु-
 सकाशादात्मतत्त्वोपदेशं गृह्णन् जीवब्रह्मैक्यज्ञानं यद्युपलभ्येत, तर्ह्यसाव-
 विद्याजालं छित्त्वा स्वयं नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वरूप इति जानन्निरतिशया-
 नन्दरूपपरब्रह्मस्वरूपतामुपलभते । यथा वा कश्चित् सिंहशिशुः
 कस्मिंश्चिन्मेषगोष्ठे तिष्ठन् स्वात्मानं मेष इति मन्यमानः कदाचित्
 केनचित् पुरुषेण स्वच्छजलाशयान्तिकं वा स्वच्छदर्पणादिनिकटं
 नीयमानश्चेदसौ स्वप्रतिबिम्बदर्शनेन निजस्वरूपमुपलभ्य मेषगोष्ठत्याग-
 पूर्वकसिंहगतप्रतापादिकं प्रकटयति, तथा मायाबद्धजीवस्य सद्गुरु-
 सकाशादात्मतत्त्वोपदेशलाभेन तद्भ्रान्तौ स्वतो दूरीभूतायामसौ
 निजस्वरूपबोधसमर्थो भवत्येव ।

मायाया वाऽविद्यायाः स्वभावो—वाजीकरो यथा शून्याकाश-
 मार्गे सूत्रसाहाय्येन क्रीडति, लोकानां समक्षत एव जीवितमनुष्यं
 खण्डविखण्डाकारेण कर्त्तयति, प्रज्ज्वलिताग्निना च जीवितमनुष्यं

भस्मसात् कुर्वन्नपि मिथ्याभूतं तत्सर्वं यथा चक्षुर्भ्रान्तिमात्रं, तथा मायाच्छन्नजीवो मिथ्याभूतजगतः सत्यत्वमिति मन्यमानः सन् आत्मस्वरूपमजानन् यावत्कालपर्यन्तं मायया, भ्रान्त्या, वाऽज्ञानेनास्मिन् ग्राहकक्रादिसङ्कुलावर्त्तबहुले संसारार्णवे भूयोभूयो निमज्जन्नुन्मज्जंस्तिष्ठति । यद्यपि कदाचित् सद्गुरुत आत्मतत्त्वोपदेशमुपलभेत तर्हि तस्मादुत्तरे, नान्यथा । तादृशतत्त्वज्ञानलाभ एवास्य ग्रन्थस्य मुख्योद्देश्यम् । ऐहिकोन्नतिसाधने यत्परिमाणं जीवश्चेष्टते, तथा-मुष्मिकोन्नतिसाधनेऽपि तदपेक्षया तस्य शतगुणा चेष्टेचिता । जीवस्य नित्यत्वेनैवैतच्छरीरत्यागानन्तरं शरीरान्तरग्रहणावश्यम्भवात् । जीवः स्वस्वोपार्जितकर्मवशेन जन्मजन्मान्तरोपार्जितविभिन्नाकारसुखदुःखादिकमनुभवतीति जानीमः । विशालेऽस्मिन् संसारे चक्रवर्त्तिधनिर्निर्द्धननीरोगरोगिकीटपतङ्गस्थावरास्थावरादिविविधजीवसृष्टिसंदर्शनात् ।

प्रथमं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरैहिकसुखसम्मोगादीनामनित्यत्वमुपलभ्य तत्पश्चात्परमसुखरूपपरब्रह्मस्वरूपतालाभाय तत्साधनीभूतश्रवणमनन-निदिध्यासनसमाधीनां चतुर्णां भूयोभूयोऽभ्यासेन वस्तुतो जीवब्रह्माभिन्नोऽपि केवलभ्रमवशेनैव विभिन्नवत् प्रतीयत' इति विभाव्य तदुभयगतभेदज्ञानं दूरीकरोति । तथाविधभेदज्ञानदूरीकरणमेव मुक्तिः । जीवब्रह्मणोरभिन्नपदार्थत्वेनाद्वैतवादिनोऽप्युपासनप्रणालीमुपास्योपासकभावेन, वा भक्तभजनीयभावेनानङ्गीकृत्योपसनार्थे 'अहं ब्रह्माभिन्नः' 'सोऽहं' चेत्याकारेणाहंग्रहोपासनं वाऽऽत्मग्रहोपासनमङ्गीकुर्वन्ति ॥ शास्त्रज्ञानां नये तूपासनं त्रिविधम् । अङ्गाङ्गवद्धप्रतीकाहंग्रहभेदात् । तत्र यज्ञाङ्गे ब्रह्मानुस्मृतिमङ्गाङ्गवद्धोपासनं, ब्रह्माभिन्नचन्द्रसूर्यमनःप्रभृतिषु ब्रह्मभावनां प्रतीकोपासनं, स्वस्य च ब्रह्मस्वरूपेणोपासनमहंग्रहोपासनमिति वदन्ति । अतो वेदान्तदर्शनस्य "आत्मेति

तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे”ति चतुर्थाध्यायप्रथमपादतृतीयसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्य “आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः” इति लिखितवान् । आत्मैव परमेश्वर इति तद्भाष्यांशार्थः । अद्वैतवादिनये मनन-स्यैवोपासनत्वमङ्गीकृतमस्ति । वेदान्तवाक्याविरोधियुक्तिभिरद्वितीय-परब्रह्मवस्तुनो निरन्तरानुचिन्तनमेव मननम् । ‘आत्मा ब्रह्माभिन्नः’ वा ‘आत्मैव ब्रह्मपदार्थ’ इत्याकारकभावनयैव जीवो मुक्तिमुपलभते । “तं यथा यथोपासते तदेव भवती”ति श्रुत्या तदनुमोदनात् । यो हि यथात्मानं भावयति स तथाभावं प्राप्नोतीति तत्श्रुत्यभिप्रायः ।

यथा जलं पद्मपत्रसंलग्नं सत् कथमपि न तिष्ठेत्तथा तत्त्वज्ञानिपुरुषं लेशमात्रमपि स्पर्ष्टुं पापपुण्ये न शक्नुयाताम् । समुद्रविलीनायां नद्यां यथा तद्गतनामरूपादिकं सर्वं समुद्रविलीनं भवति, तथा भेदज्ञान-शून्यतत्त्वज्ञमुक्तजीवे सति ब्रह्मविलीने तदस्तित्वं किमपि कथमपि न तिष्ठेत् । “नदीसमुद्रादिनिदर्शनानी”ति वाक्यात्तदवगतेः ।

शास्त्रोक्ताधिकारी भूत्वा तत्त्वज्ञानसम्पादनकरणमेवास्य ग्रन्थस्य सारमर्मम् । सत्त्वप्यात्मतत्त्वप्रतिपादकान्यान्यास्तिकदर्शनेषु तत्-प्रदर्शितपर्थे ईषद्वक्त्रत्वेन तेषु वेदान्तदर्शनस्यैव मुमुक्षूणां कृते विशेषोपयोगित्वं परिदृश्यते । तच्चातिगहनमात्मतत्त्वं प्रथमं त्रिकाल-दर्शिमुनिभिः कपिलव्यासादिभिर्वह्मर्थपूर्णात्पाक्षरविशिष्टसूत्रात्मकग्रन्थेषु लिखितमासीत् । पश्चात्तत्सूत्रात्मकग्रन्थमर्म्माणि भाष्यवार्त्तिकादिग्रन्थेषु प्रकाशितान्यासन् । कालक्रमेण बुद्धिहासत्वमापन्नानां जनानामुप-काराय तत्कालोचितसरलसंस्कृतभाषया विविधदर्शनग्रन्थास्तत्कालीन-विद्वद्भिरलिखिता आसन् । अहो कालस्यास्य महिमा तत्तद्ग्रन्था अपि इदानीन्तनव्यक्तीनां पक्षे दुर्बोधाः सञ्जाताः, यत इदानीन्तनछात्राः किंतिभिः दर्शनशास्त्राध्ययनतो पराङ्मुखाः सन्तः काव्यव्याकरणयोः

सारत्यधिया तत्तद्ग्रन्थाध्ययने प्रायः प्रवर्तन्ते । किन्तु काव्यजीवन-स्थानीयालङ्कारग्रन्थानां व्याकरणटीकाग्रन्थानां च तत्तत्कालीनपण्डित-पाण्डित्यानुसारेण प्राकरणिकभाषया वा दार्शनिकभाषया रचिततया साम्प्रतिका बहवश्छात्रास्तत्तद्ग्रन्थेभ्योऽपि तत्तद्विषयबोधेऽसमर्थाः परिदृश्यन्ते ।

साम्प्रतं नास्ति तादृशब्रह्मचर्यं, सात्त्विकाहारादिकं च येन देवभाषाग्राहिणी बुद्धिर्विवर्धिष्यते । धीशक्तिहासेन दुरूहविषयोप-लब्धिर्न सम्भवति । दर्शनशास्त्राध्ययनमन्तरेण बुद्धिः परिमार्जिता वा परिवर्द्धिता न भवति । अतो न केवलं मुमुक्षूणां कृते दर्शन-शास्त्रोपयोगित्वं, किन्तु विविधदुरूहविषयज्ञानसम्पादनपराणां सकल-व्यक्तीनां पक्षेऽपि ।

आधुनिकजगति विशेषतोऽस्मिन् भारतवर्षे आधुनिकभारतीय-शिक्षितानां प्राच्यशिक्षानादरतावशेन प्रायो लोकानां हिन्दुशास्त्रमर्मान-भिज्ञता सञ्जाता । एतत्सर्वं बहुधा पर्यालोच्य बहुभिर्विशिष्ट-सहृदयैश्च प्रणोदितः सन् बहुप्रयासेन वेदान्तदर्शनमतमनुसृत्य 'वेदान्तमञ्जूषा' वैशेषिकदर्शनमतानुसारेण 'न्यायादर्शः' साङ्ख्य-दर्शनमतानुसारेण च 'साङ्ख्यतत्त्वदीपिका' चेति दर्शनग्रन्थत्रयं प्रश्नोत्तरसमाधानक्रमेण प्राञ्जलसंस्कृतभाषया नूतनशैलीमनुसृत्य लिखित-वान् ग्रन्थकर्त्ता । एतद्ग्रन्थेष्ववावश्यकतास्थलसन्निहितश्रुतिस्मृत्यादि-प्रमाणवचनपरिचयदानेन सहैव तत्तद्वचनव्याख्याप्यभूत् । तत्तत्-शास्त्रीयकठिनकठिनपारिभाषिकशब्दार्थोऽपि स्पष्टीकृतः । उत्तरदान-काले प्राश्निकसुखबोधायावश्यक्रीयविषयास्तत्तत्स्थलेषु सन्निहिताः सन्ति । किं बहुनैतद्ग्रन्थेषु यस्य कस्याप्येकस्याध्ययनेन तत्त-

द्विभागीयान्यान्यग्रन्थापेक्षयैतद्ग्रन्थेभ्योऽनायासेन किमपि विशेष-
ज्ञानमुपलभ्येत तत्तच्छास्त्रपिपठिषुभिः ।

उपर्युक्तग्रन्थानामुपादेयतामुपलभ्य 'वेदान्तमञ्जूषा' प्रकाशनाय
मान्यवरोत्कलगभर्णमेष्टमहोदयैरापाततः सार्द्धद्विशतमुद्राः प्रदापिताः ।
तत्तद्ग्रन्थानामुपकारिताविषये ब्रह्मीनां विशिष्टव्यक्तीनां प्रशंसापत्राण्यपि
संहस्यन्ते । एतद्ग्रन्थकर्तृविरचितपूर्वोक्तग्रन्थाः सुकोमलधियां छात्राणां
तथान्येषां दर्शनशास्त्रतत्त्वमनुसन्निधित्सूनां साधारणसंस्कृतभाषाभि-
ज्ञानां च कृतेऽपि महोपाकारका भवेयुरित्यस्मद्दृढविश्वासः ।
शुभं भूयादिति ।

पण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रतर्कतीर्थः

न्यायशास्त्राध्यापकः

संस्कृतमहाविद्यालयः, पुरी ।

इं दि० २०।९।३८

INTRODUCTION

*Vedāntamañjūsā*¹ and Indian Monism

1

The Vedānta occupies a unique position in the field of Indian Philosophy, and the present work called the *Vedāntamañjūsā* that tries to give an outline of this important subject, specially the well-known *Advaitavāda*, in the form of a dialogue in five chapters is most cordially welcome.

The word V e d ā n t a, literally means 'the end of the V e d a.' The last of the six principal *D a r ś a n a s* or systems of orthodox Hindu Philosophy is called V e d ā n t a, because it teaches the ultimate aim and scope of the V e d a or because it is based on the U p a n i ṣ a d s which come at the end of the V e d a. Along with various other theories, it specially teaches the well known monistic world-view, *Weltanschauung*, called *advaita-vāda*, according to which the whole world is derived from one eternal Principle, Brahman or the Supreme

---

1 By Pandit. Damodara Shastri.

Spirit, in which it has its being and into which it returns ultimately.

Brahman, from *bṛ̥ṃh* to grow, to increase, literally means the Great, the Absolute; It is all-inclusive, there is nothing which is not It. It is the Supreme Being, which is the efficient, *nimitta* and the material, *upāḷāna* cause, *kāraṇa* of the universe of phenomena, the all-pervading Soul and Spirit of the universe, the essence from which all created things are produced and into which they are absorbed. Brahman is the Absolute Reality, consisting of Being,¹ Thought and Bliss, *Saccid-ānanda*.

A d v a i t a V e d ā n t a does not reduce Brahman to a negation or non-entity but makes It *Saccidānanda*² in essence and the cause of the production, continued existence and dissolution of the world. The Supreme Being Brahman is beginningless, partless and endless. It cannot, therefore, be said that a part of Brahman is manifested in the form of this universe. The statement given in the Śruti³ about the creation, protection and destruction of the world is not with a view to show Brahman as assuming parts or as an aggregate of name and form,

---

1 *Kaṭha*, vi. 13 ; *Brahmasūtra*, III. 2. 22 ; 2 Bṛ. Bh. II. 1. 6, Br. Bh. II. 4. 7, Tai. Bh. II. 7 ; 3 Tai. III. 1.

nāma-rūpa but to strengthen the idea of unity of the world with Brahman.

According to modern science the *Potential* is evolved into the *Kinetic* energy but the Absolute Brahman is never reduced to the created elements in and through all this creation. It is still the same, *kūṭastha* although It manifests Itself in various forms of illusion and deception.

God, *Īśvara* is conceived as something different from Brahman. God is the cause of all modifications, *vikāras*.¹ God is *Brahman* as qualified by *Māyā*, and therefore, He is not something *other* than Brahman Itself.² He is immanent in the world, but still He is something *more*.³

It should be carefully noted in this connection that there cannot be two or more 'Īśvaras'; if there were, the world could not get on as it does. When one 'Īśvara' desires to create, another may desire to destroy : who knows that all the different 'Īśvaras' would be of one mind, as they would all be independent of one another ? This possibility is quite forgotten by people under the influence of 'Avidyā', Nescience.

The *seed* of the world of differences is called

---

1 Br. Bh. I. 1, 20 ; 2 Br. Bh. II. 3, 17 ; 3 Tai. Bh. I. 6.

‘Māyā’ in the A d v a i t a school of V e d ā n t a Philosophy. ‘Māyā’ is generally defined as an unreality, the illusion by virtue of which one considers the unreal universe as really existent and as distinct from the Supreme Spirit. ‘Māyā’ is also stated to be the undeveloped prior state of the world which is indefinable because it can neither be declared to be identical with nor different from Brahman and is dependent on ‘Īśvara’¹

The ‘unmanifested’, *asat* or *avyākṛta* refers to the indescribable force of ‘Māyā’ inherent in Brahman which transcends all modifications. Before the creation the world was in the ‘unmanifested’ condition. After creation it became manifest in two ways, *viz.*, name and form.

Herbert Spencer’s statement that “we know only the manifestations, but what is manifested is unknown and unknowable to us” is quite opposed to the A d v a i t a V e d ā n t a theory. It is the manifestations that throw light upon what is manifested. For, the A d v a i t a V e d ā n t a identifies Brahman, the Reality at the back of all phenomena with the Self and the Self is the One Reality of which we are more certain than of anything else.

The charge of Pantheism¹ is levelled at the A d v a i t a V e d ā n t a theory by some of its modern critics and interpreters. But, it should be noted that the Monistic Theory² of the V e d ā n t a represented by Śrī Ś a ṅ k a r ā c ā r y a is not what is called Pantheism. The nearest approach to Śaṅkara's theory is acosmism and monism. If we are permitted to use a new term, we will call it *Brahmapanism*. Acosmism is 'the denial of a cosmos as a real existence or as other than an idealistic creation of the divine nature in which the world has its being'. Monism is 'the doctrine that there is but one organic being or all-inclusive reality'. But, as all phenomenon has come out of Brahman, so also Brahman stands beyond all phenomenon distinguished from it.³

---

1 Pantheism is 'the doctrine that the universe, taken or conceived of as a whole, is God ; the doctrine that there is no God but the combined forces and laws which are manifested in the existing universe. It contrasts with atheism, deism, theism, acosmism, cosmotheism, monism.'

2 Br. Bh. II. 1. 14 ; 3 Br. Bh. II. 1. 27 ; Gitā. Bh. XIII. 12 ; Br. Bh. III. 5. 1 ; Tai. Bh. I. 12. It should be carefully noted in this connection that according to Pantheism the relation of God and the world is one of whole and parts, i.e., *noumenon* has no independent existence,

Brahman is the sustaining ground of names and forms, *nāma-rūpas* or of matter and mind and their phenomena, which, if removed from behind them, leaves all these without any reality.

‘M ā y ā v ā d a’, the Doctrine of Illusion is not the creation of the fertile brain of Ś a ṅ k a r - ā c ā r y a ; it has sanctions in the older Upaniṣads which propound that ‘Māyā’ is the Prakṛti, world-seed and ‘Māyin’ is ‘Īśvara’, God.¹

The Doctrine of Illusion, M ā y ā v ā d a is not

---

it is merely a *sum-total* of *phenomena*. According to Śaṅkara’s *a d v a i t a v ā d a*, on the other hand, it is *noumenon* alone that has a really independent existence. Noumenon is not resolved into but manifested as phenomena. Brahman set apart, as it were, some power from It and made that power somewhat i. e., apparently independent. The power itself is not Brahman as some hold it to be, cutting it down from its source, Brahman. This power, with its source as Brahman has not evolved but manifested itself in the form of the universe. Hence, the remark ‘India has always been recognised as so determinately pantheistic in its religious thoughts that Indian Theism will seem to many an unnatural collocation of words; there are some who will maintain that whatever can be so described is really foreign to the Indian spirit’ in *Indian Theism* is either based on misconception or altogether unfounded.

1. Śvet. IV. 10.

avaidika. In the *R̥gveda*¹ itself we find the germ of 'Māyāvāda' inasmuch as the *dual nature* of the gods, the visible material form and another invisible internal form *within it*, has been clearly brought out showing that the effects can never be separated from, and taken outside of, their causal substance, and that they must always be considered *in relation with* their underlying cause which finds its realization through them.

Vedānta does not teach *inertia*, inactivity, but *sādhana*, active discipline,² as the means for the realization of Brahman.

The *Ideal Good*, *ānanda* which is revealing and working in the worldly objects, of which they are but imperfect manifestations, is the highest End of human pursuit. The lower and higher objects are therefore, only the proximate ends and these can be made to be embraced in the Highest Good.³

'The determination of the nature of the Real is the quest of all Philosophy. A thing which never remains the same for any given period is unreal, and

1 R̥k. x. 16. 9.   2 'None can attain the actionless state, *naiṣkarmya* by cessation from action ; nor by cessation merely doth he attain perfection'.   3 K. Sastri, *Advaita Philosophy*, pp. 187-88.

the Real, on the other hand, is always the same. The whole of the phenomenal world, therefore, must be unreal because in it no one state endures for even an infinitesimal division of time. And that which takes note of this incessant change, and is, therefore, itself changeless, the Ātman, Consciousness, is the Real'.¹

'Faith and love are the guiding principles that lead to Final Emancipation, by which alone can one see Lord Śrīkrṣṇa (the Supreme Spirit), in His Universal Sovereign Form in full, even in this world of men. Study, gifts, rituals and penances are enjoined with the worldly men in order that they may be faithful and loving towards the Supreme Entity but without faith and love they are all worthless, so to speak'.²

2

'The Self, Ātman or Brahman is to be heard, reasoned about and meditated on'. This vedic sentence (Bṛhadāraṇyakopaniṣad, ii. 4. 5) apparently directs an enquiry about the Self. Now, the question is: is there any *vidhi*, injunction here? If so, is it 'apūrvā', originative injunction; 'niyama', restrictive injunction or 'parisaṅkhyā', injunction of

---

1 N. Vedantatirtha, *Intro. Gītā*, p. v, Gītā, II. 16;

2 N. Vedantatirtha, *Bhagavad-Gītā*, p. 108.

exclusive specification ? Some at the head of the author of the *Prakāṣārtha*¹ say that there is an originative injunction here because of one's having no previous knowledge of any means to the intuitive perception of the Absolute Brahman which is not perceivable by any secular means.

The followers of the *Vivaraṇa*² maintain that it is a restrictive injunction as by this injunction it is not meant to show that the hearing of the Self is the means to the realization of the Absolute Brahman since that is already established by the Śruti (Br. iii. 4. 1), but it is a reënforcing rule that restricts the choice of means to the hearing of the Self to the exclusion of all other possible alternatives, such as the hearing of the dualistic scriptures, the discussion of vedantic problems independently of the preceptor and the like, which might be adopted through ignorance for attaining Brahma-knowledge. Even without any injunction it is a well-known fact that hearing, *śravaṇa*, involving in itself discussion of vedantic problems, leads to self-knowledge as an inquiry is known from common experience to be the means of ascertaining the nature of a subject of discourse, and here the subject of discourse, *śravaṇa-viṣaya* is self or Brahman.

---

¹ Earlier than 13th century, ed. Madras. ² by Prakāśātma Yati, ed. CSS. No. 1.

Hence the restrictive character of the injunction in the case of *hearing* of the Self is proved not because it lays down that self-knowledge results from the hearing of Upaniṣadic texts, *śravaṇa* alone but because it removes human impediments such as natural clinging to duality and previous misconceptions. 'Tavya' in 'draṣṭavya' signifies 'fitness' and the word 'draṣṭavya' in the vedic sentence does not indicate the result of hearing, namely, the knowledge of Brahman, but is simply recommendatory *i.e.*, Brahman is a proper object of 'hearing'. Such is the teaching of the Ś a ṇ k ṣ e p a ś ā r ī r a k a.¹

The followers of the *Vārttika*² advocate it in favour of the injunction of exclusive specification as hearing is specified for the realization of Brahman to the exclusion of other established courses likely to come upon at intervals, as one willing to know the art of healing resorts to the hearing of the works of C a r a k a but is interrupted, now and then, by some other alternative courses to be excluded.

---

1 By Sarvajñātmaguru (c. 580), pupil of Sureśvarācārya, pupil of Śaṅkara. 2 The *Vārttika* is a commentary on Brahmasūtra-Śaṅkara-Bhāṣya, by N ā r ā y a ṇ a S a r a s v a t ī (A.D. 1599—*Catalogus Catalogorum*) which has been published for the first time in the CALCUTTA SANSKRIT SERIES, No. 1. Is this *Vārttika*, which holds the above view, on the point, meant here ?

Finally the followers of V ā c a s p a t i hold the view that the hearing of the Self is but knowledge of self revealed through inspired seers, that is, acquired through the sentences (words) of scripture and its teachers ; it is not a matter for logical or rational discussion. It is beyond the scope of any of these injunctions, for knowledge is dependent on an object, *viṣaya* and a means of knowledge *pramāṇa* and an injunction in such a case is as futile as the sharpness of a razor on a piece of stone. Hence, the vedic sentence regarding the realization and hearing etc., of Ātman or Brahman is explanatory, *arthavāda* to the injunction¹ regarding the study of the Veda and not itself injunctive in any way.

Ātman or Brahman is to be realized. Now, what is Brahman ? According to the author of the *Kaumudī*,² Brahman is (i) the *cause* of production of the world ; or (ii) the *cause* of sustenance of the world ; or (iii) the *cause* of dissolution of the

---

1 'Svādhyāyo'dhyetavyaḥ'—Tai. Ār. II, 15. 7, Śat. Br. II. 5. 6-7. 2 The *Kaumudī* (*Vedāntakaumudī-bhāṣyadīpikā*) is a commentary on the *Brahma-Sūtra-Śāṅkara-Bhāṣya* by *Rāmādvaya ācārya* (disciple of *Advayānubhava*) only the first chapter of which is preserved in manuscript (Catal. No. III A. 134), in the Royal Asiatic Society of Bengal.

world. Each of these three (the production, the sustenance and the dissolution) is a sufficing definition of Brahman. Here Brahman is looked upon as the efficient cause in the act of production or sustenance or as the material cause in the act of dissolution of the phenomenal world ; for, it is only in the material cause that the effect merges and hence in opposition to the view maintained by the *Kaumudī* in this matter of defining Brahman, others hold that these three (the *causes* of production, sustenance and dissolution) are not separable from one another, but together constitute the nature of Brahman, as It is both *efficient* and *material* cause of this universe of phenomena.

The causality of Brahman, that is, the state of Its being the cause, *upādānatā* of the phenomenal universe consists in the fact that the world is nothing but an illusory manifestation, consequent on ignorance, of Brahman as the sole real Entity. Brahman is said to be the cause in the sense that It has the capacity of manifesting Itself as the phenomenal universe which is the result of the workings of *avidyā*, nescience. Now, the question is, with what does this *upādānatā* rest—whether with Brahman as *Brahman* pure and simple, or Brahman as *Īśvara* limited by *māyā*, or Brahman as *Jīva* limited by

avidyā. According to the author of the *San̥kṣepa-śāriraka* this *upādānatā* rests with Brahman as Brahman, pure and simple and *not qualified* by anything else because the knowable Brahman is defined in the *Brahmasūtra* as the Material and Efficient Cause of the world of phenomena.¹ The followers of the *Vivaraṇa* ascribe it to Brahman as *Īśvara*, limited by *māyā* as the state of being the material cause of *all* (*sārvātmya*) is the characteristic of *Īśvara* and one who is omniscient is described in the *Śruti* to be the Material Cause of all.² The upholders of distinction between 'māyā' and 'avidyā' maintain that 'Īśvara' is the *upādāna* of ether etc., as they are so many manifestations of 'māyā' controlled by 'Īśvara', but both 'Īśvara', associated with *māyā* and 'Jīva', associated with *avidyā* are the *upādāna* of the internal organ etc., as they are evolutes, so to speak, of both 'māyā' and 'avidyā'. There are some who maintain that Brahman is the cause of the *vyāvahārika* (practically visible) world and 'Jīva', of all that exists only in appearance (*prātibhāsika* world) and of all that appears in dreams³; while others conclude that 'Jīva' and *none*

---

1 Br. Bh. I. 1. 2; 2 Chā. I. 7. 5, Muṇḍ. I. 1. 10, Br. Bh. I. 1. 20—I. 2. 1. 3 The doctrine of illusion.

else is the cause of everything because everything including 'Īśvara' is, like a dream, the product of the

---

(*v i v a r t a v ā d a* or *m ā y ā v ā d a*) is resorted to because there will be no Brahman without the world. It will be a non-entity as Brahman being the material cause of the world will be entirely resolved into the world and if the causality is taken as partially true of Brahman then it goes against the Śruti that Brahman is not a composite entity consisting of component parts (*niravayava*). Cp. '*anena sphuṭito māyāvūdaḥ*' (Bh ā m a t ī) under '*ātmani caivam vicitrūś ca hi*' (Br. ii. 1. 28).

It should be noted in this connexion that Ś a ṇ k a r a was not the first to introduce 'nescience' (*māyā* or *avidyā*) as a principle of explanation in the Vedānta. Many others used the term before him. According to B h a r t ṛ p r a - p a ṇ c a, the V ṛ t t i k ā r a, whose views Ś a ṇ k a r a controverts in his *Sūtrabhāṣya*, the individual soul is a part (*ekadeśa*) of the Highest Soul (*paramātmā*), and is such on account of 'nescience', which is manifested from It, and modifying a part of It lives in the inner-organ (*antahkaraṇa*). On account of his throwing 'knowledge' into the back-ground in his theory, he is styled ironically *Aupaniṣadammanya*' by Śaṅkara (Br. Bhā. p. 309). Dra- viḍācārya who is called '*Āgamavid*' (*Māṇḍū. Bhā. ii. 32*) is said in the *Bṛhadāraṇyaka-Vārttika* (p. 970) to be the originator of the story of 'a king's son reared by hunters' (*Vyādhasaṃvārdhitarūjaputrākhyāyikā*) to explain the gist of the Great sentence *Tat tvam asi* (That thou art), occurring in the *Chāndogyaopaniṣad*. From considerations such

working of the Jiva-consciousness, out of ignorance about his self.¹

Thus it is seen that Brahman, unlimited as It is, cannot be the cause of the world. Hence it is that Brahman is associated with 'māyā' so that It may be the *cause* of this phenomenal universe. In this way 'māyā' also comes to be the *upādāna* of the world. Now, Brahman is held to be the *cause* in the capacity of Its *illusory manifestation* (*vivartopādāna*) and 'māyā', in the capacity of her *modificatory exertion* (*pariṇāmyupādāna*), according to the author of the *Tattvanirṇaya*.² According to the opinion of the author of the *Saṅkṣepaśāriraka*, Brahman alone is the *upādāna*-cause and 'māyā'

---

as these, it is held that Śaṅkarācārya did not propound quite new views out of his own fancy (*svābhīprāya*), but that a series of previous teachers (*sampradāya*) held similar if not identical views. Cp. *Tarkasamgraha* by Ānandajñāna, *Intro.* (G. O. S.), pp. xv-xvi.

1. Kai. 14. 2 *Tattvanirṇaya* (*Padārthātattvanirṇaya*, as it is called in the *Siddhāntaleśasamgraha*) is an important work by Gaṅgāpurī Bhaṭṭāraka, referred to in the *Nayanaprasādinī* (pp. 8, 63), a commentary on *Tattvapradīpikā* of Citsukha.

being inherent in it accounts for the *jaḍatva* (unconscious nature) of the universe just as smoothness (of the earth) inheres in the earth and accounts for the smoothness of the jar made of earth.¹ V ā c a s p a t i M i ś r a is of opinion that Brahman Itself is the cause, 'māyā', merely an assistant—a *play-mate*—and *not* an inherent cause of the world, because Brahman is the substratum of 'avidyā', associated with 'Jīva'.² According to *Muktāvalī*,³

1 Brahman is *kūṭastha* or changeless, and cannot, therefore, of Itself become a cause of anything ; so *māyā* is said to be inherent in it. An inherent something which is not a cause may appear in an effect. Earth, and not smoothness inherent in the earth, is the cause of an earthen pot, but still smoothness is seen to necessarily follow in the effect, the pot. Similarly Brahman and not *māyā* inherent in It, is said to be the cause of the phenomenal universe and *māyā*, as *dvārakāraṇa*, is said to necessarily appear in Brahman's manifestation i. e., the universe of phenomena as its unconscious nature (*jaḍatva*).

A 'dvārakāraṇa' is what is 'upādānāsrita' i. e., supported by and dependent on 'upādāna'.

2 Brahman, as qualified by the individual's (*Jīva's*) ignorance, is manifested as the phenomenal unconscious (*jaḍa*) universe and thus becomes an *upādāna* of itself ; *māyā* is merely a co-adjutor, associate or colleague simply co-operating in producing the effect and not an inherent cause appearing in the effect and therefore, not an *upādāna*.

3 The *Muktāvalī* (*Siddhāntamuktāvalī* or *Vedānta-*

Brahman, which is said to have neither antecedent (cause) nor consequent (effect) is not the direct *upādāna*-cause of the world.

To conclude, Brahman is said to be the indirect cause as the substratum of 'māyā' and over and above that an *uncaused* cause, so to speak. 'Māyā' has no reality of its own *apart* from Brahman, it is not an *independent* principle but it is Brahman only looked upon as the 'seed' of the world of differences. This *seed* is not like an organic development but a *manifestation* of the Reality 'without affecting Its integrity'. Brahman is, therefore, called through this 'seed' of the world, Itself a 'seed'.

The question now naturally arises : what is the characteristic of God and what, of individual soul ? The followers of the *Prakatārtha* explain God as the reflection of Cit or intelligence in māyā, and the individual soul as the reflection in avidyā. Now, in this connexion, arises the question about the characteristics of māyā and avidyā. According to the *Prakatārtha*, māyā is the beginningless Primordial Principle of the universe, having for its substratum

---

siddhāntamuktāvalī) is a standard work (*prakaraṇagrantha*), on Advaita Vedānta by *Prakāśānanda* (pupil of *Jñānānanda*), which has been published many times, and translated into English by A. Venice.

Cit or intelligence, pure and simple and avidyā is only a part of māyā with its powers of projection and concealment.¹ In the *Tattvarivēka*,² again, māyā is said to be constituted of pure *sattva*, Goodness while avidyā is constituted of *sattva* intermixed with *rajas* and *tamas*. Thus, God is associated with māyā and individual soul is associated with avidyā.³ Others hold that though the *upādhis* of *Jīva* and *Īśvara* have two names (*avidyā* and *māyā*) still they are really one thing : with reference to its power (*śakti*) of concealment it is called *avidyā*, and with reference to its power of projection it is called *māyā*.⁴ According to the author of the *Samkṣepaśārīraka*, *Jīva* is that which has for its limiting adjunct the 'internal organ' (*antahkaraṇa*), that is a product while *Īśvara* is that which has for its limiting adjunct 'nescience' (*avidyā*), that is the cause.⁵

Others (*e. g.*, the followers of the *Vārttika*) are of opinion that the individual soul is neither a reflection nor a limitation but Brahman Itself, as associated with ignorance, as Rādheya (the reared

---

1 Pañcadaśī, I. 16. 2 By Nṛsiṃhāśrama, ed. partially (without the commentary, preserved in R. A. S. B., Calcutta), *The Pandit*, chap. i. 3 Nṛ. Up. 9; 4 *Siddhāntaleśa*, chap. I; 5 *Anubhūti-prakāśa*, X. 61; XX. 49.

child of Rādhā, i. e. Karna) is Kaunteya (the real son of Kuntī, i. e. Karna) himself, undiscovered. Brahman is Jīva through ignorance and attains salvation by knowledge like Karna thinking himself as the son of Rādhā not knowing his real origin as the son of Kuntī.¹

The characteristics of God and individual soul being determined and there being no difference of opinion about the unity of God, the question, now to be solved, is whether the individual soul is one or many.

Those who hold that everything including God is planned on the individual soul i. e., the individual soul is the *adhīsthāna* of God and the universe are of opinion that the individual soul is really one and there is only one body animated by a soul; all other individuals and bodies are simply imaginary like those seen in dreams. Hence it is maintained that *Hiraṇyagarbha* is the only individual *Jīva*, being the reflection of Brahman, other so-called individuals pertain to the phenomenal world and are nothing but so many reflections of *Hiraṇyagarbha* himself. This hypothesis is unsatisfactory as the power of creation does not belong to ordinary indi-

---

1 Cp. *Vārttika*, Rājasūnoḥ etc.

viduals but to God.¹ Others are of opinion that there must be as many individual souls as there are inner organs, because without admitting a plurality of individual souls, it is impossible to make any distinction between those in bondage (*badhha*) and those that have attained salvation (*mukta*). This leads to the question regarding the nature of salvation. Some say that the parts of Avidyā concealing the nature of Brahman, are different in different individuals and salvation consists in the total annihilation of them by means of over-increasing knowledge. Others (e.g., the Nyāyaikadeśins) maintain that salvation consists in the annihilation of inner organ which is the root of the connection, or in other words, the connecting link between ignorance and the soul, and the inner organ being annihilated the connection of ignorance with the individual soul is rooted out.² Others maintain that salvation consists in the annihilation of ignorance of every individual soul. Now, ignorance

---

1 According to this view, propounded by Prakāśānanda in his *Vedāntasiddhānta-muktāvalī*, there is nothing like what is called bond or salvation. The salvation of Śuka and others, recorded in the scriptures is explained as that of an individual seen in dreams.

2 Mund. II. 2. 8.

being different with regard to different individual souls the question arises, 'From the ignorance of which individual soul does the world come into being?' Some say that the world is the outcome of the total amount of ignorance, while others maintain that the world differs in relation to every individual ignorance. Others, again, are of opinion that 'Māyā' associated with 'Īśvara' is the cause of the world and 'Avidyā' associated with 'Jīva' is the cause of all illusory appearances.¹

Now is discussed the question of the nature of Brahman's authority of creating this universe. Some maintain that this authority of Īśvara consists in His knowledge, volition and effort favourable for creation. Others are of opinion that volition and effort are effects of knowledge and so what is essential for Īśvara to create is His knowledge alone.² By knowledge must be understood the knowledge of the things to be created and not merely the knowledge of the substratum (*adhiṣṭhāna*), favourable for creation, otherwise Jīva becomes the author of creation inasmuch as he possesses the knowledge

---

1 According to the plurality of individual souls, salvation consists in 'Jīva's being raised to the status of 'Īśvara'.

2 Cp. Amalānanda, *Kalpataru*.

of the substratum (e. g., nacre, *śukti*) in the case of illusory appearance of silver in nacre.¹

According to the *Prakaṭārtha*, the omniscience of Īśvara consists in His knowledge of all objects, past, present and future through the functions (*vyttis*) of 'māyā' on which Cit is reflected.² The author of the *Tattvaśūdhī* maintains that the omniscience of Īśvara consists in His knowledge of the present objects, recollection of the past objects and prevision of the future ones, as the functions of 'māyā' do not come in contact with objects of the past and future. According to the author of the *Kaumudī*, the help of the functions of māyā is not necessary for Īśvara to know, His natural knowledge alone is sufficient for the purpose. He knows the present, past and the future unaided by the functions, the past and future being associated with Him through māyā in which they exist in a subtle state.

According to the *Vivaraṇa*, Īśvara, being the material cause of all that exists, can know them without the aid of functioning of any internal organ, but Jiva cannot know objects independently of such

---

1 Br. III. 2. 1, Br. VI. 3. 10 ; 2 Śvet. IV. 10.

functioning because it is not itself a material cause of anything. Jīva, unrelated with objects by his own nature, in order to illumine them requires the help of the functioning of the internal organ. Or, Jīva is limited and he cannot illumine objects like the jar etc., without some sort of connection. The functioning of the internal organ is the connecting link between the Jīva-consciousness and the Brahma-consciousness, which is the substratum of these objects. Or, the functioning of the internal organ is necessary for breaking the power of concealment ascribed to 'avidyā', whereby the individual soul (= *Brahman* limited by 'avidyā') can be in a position to illumine objects.

Now the question is, what is the relation between these functions and the objects?¹ Like the Naiyāyikas some maintain that there is a direct relation between the subject and the object and there is no necessity of *vṛttis*, at all. Others hold that the relation between them is not direct but secondary inasmuch as it is caused by the *vṛttis*. If *vṛttis* be denied the *Vivaraṇa* view about the projection of the

---

¹ The result of the modes or functions of the internal organ may be either (i) the eclipsing of the Cit, or (ii) the manifestation of identity (between [the] functions and the power of concealment).

functions towards the objects would have no meaning. Others, again, maintain that this relation is a contact produced by another contact (*saṃyogaja-saṃyoga*) just like the relation between a tree and a river, which is established by the relation between the tree and the wave and the relation between the wave and the river. The relation between the *Jiva* and the objects also presupposes a relation between the objects and the functions and between the functions and the *Jiva*. Others hold that as the individual soul is not all-pervading, the relation consists in the establishment of an identity between the *Jiva*-consciousness connected with the functions and the *Brahma*-consciousness as the basis of the objects. The difference between these two views is that according to the first view, the individual soul is all-pervading consciousness associated with 'avidyā' and according to the second, it is the consciousness, limited by the internal organ.

According to some, manifestation of the identity between the *Jiva*-consciousness, as limited by objects, is nothing but a contact between the two through the functions, i. e., modes of internal organ like the identity of the water of the field and of the tank by means of a canal. According to others, the manifestation of the identity between the *Jiva*-conscious-

ness and the Brahma-consciousness does not consist in their being one and the same but in the identity of the *Jīva* with the reflection presented by Brahman on the function just at the point of its contact with the object. It is not the identity between Brahman, the original (*bimba*) and the *Jīva*, the reflection (*pratibimba*).¹

If the breaking of the veil means simply the annihilation of Ignorance, then the knowledge of even a jar also, may lead to salvation as there is no evidence that the individual soul has many Ignorances. Hence, some are of opinion that the breaking of the veil means only a partial destruction of ignorances by knowledge like that of great darkness by glow-worms or by its being narrowed down like a mat by being rolled up or by its partial retreat like that of a cowardly soldier. Now how can a thing once destroyed come into existence again? How can a thing not endowed with the power of moving retreat? How can a thing which is not a corporeal substance be rolled up? On these considerations it is held by others that the tearing of the veil consists in

---

1 Consciousness limited by the internal organ is the Subject (*pramātā*), consciousness limited by the modes or functions is the Means (*pramāṇa*) and the consciousness limited by the objects is the Object (*prameya*).

ignorance being incapacitated to subdue the consciousness as long as the operation of the function continues just as ignorance pertaining to *Jiva* does not subdue *Jiva*-consciousness.

Of course, perceptive functions can win over concealment but how can functions that are not under the sway of perception do it?¹ Some (e. g., the followers of the *Vivaraṇa*) solve this question by saying that ignorance with reference to objects are presented in two ways, one takes to objects and the other to the subject, that is to say, one is the cause of creating a snake in the place of a rope and the other of the feeling 'I do not know it.' Others (e. g., the followers of Vācaspati) maintain that the ignorance taking to the subject is the concealing element of objects, there is nothing like ignorance taking to objects. The ignorance taking to the subject has no powers of concealment and projection and when knowledge is attained all this fades away. Others hold that as the real thing 'rope' is concealed by the unreal 'snake', it is to be admitted that the concealing power of ignorance lies in its taking to objects and not to the subject alone. It is not correct to say that the function taking to pleasure etc.,

---

1 The rule that any and every kind of knowledge is sufficient for extirpating ignorance, it is feared, is violated.

can not extirpate ignorance, as pleasure etc., are said to be knowable by *Sākṣin* or Pure Intelligence.

Now, what is this *Sākṣin* or Pure Intelligence ?

In the *Kūṭasthadīpa*, it is said that the *Sākṣin* or Pure Intelligence is what is called *Kūṭastha Cit* himself who is the basis of both the gross and the subtle bodies, who is the direct seer of those two bodies, sustained by himself and who is never modified into some other form.¹ In the *Nāṭakadīpa*, again, it is said that the *Sākṣin* or Pure Intelligence is what illumines the ego, the intellect and the objects and also continues to illumine itself in the absence of any of these, as a lamp in a dancing or music hall continues to give light in the absence of any person. In the *Tattvadīpa* i. e., *Tattvapradīpikā*, *Sākṣin* is described as Brahman Itself as he can neither be *Īśvara* nor *Jīva* because he is described in the scriptures as *Kevala*, without any associate, and *nirguṇa*, without any limitation.² In the *Kaumudī*, *Sākṣin* is said to be the *Prājña*, knower, who is nothing but another form of *Īśvara* that has no cause and who is the inner mate (*antaraṅga*) of the *Jīva*.³ In the *Tattvaśuddhi*, *Sākṣin* is said by some to be Brahman

---

1 Cp. Pañcadaśī, VIII. 59 ; 2 Cp. Pañcadaśī, X. ii ;
3 Bṛ. IV. 3. 21 ; Bṛ. IV. 3. 35 ; *Brahmasūtra*, I. 3. 42 ;
Śvet. VI. 11.

in the appearance of *Jīva* like the mother o' pearl in the appearance of silver. Others hold him to be *Jīva*, limited by nescience and others to be *Jīva*, limited by inner-organs.

Now, the question is if *Sākṣin* is veiled by *avidyā*, then how is it that he illumines others? Some say, *Sākṣin* illumines others (*avidyā*, *ahamkāra* etc.), just as the moon illumines *vāhu*, which veils herself. Others maintain that really ignorance veils consciousness except *Sākṣin* that illumines nescience, inner-organs and their properties.

Now, if *Sākṣin* is not veiled by ignorance then the element of Bliss should always be manifest in him. As a matter of fact, it is manifest and therefore, it is an object of love but it does not appear to be so on account of its being limited. In salvation there is complete satisfaction because of unlimited Bliss and in bond there is dissatisfaction because of a limited one.

Now, how is it that the recollection of *ahamkāra* etc., illumined by *Sākṣin* independent of *vṛtti*, is possible as *saṃskāra* (impression), the cause of recollection, is the subtle state of knowledge dependent on *vṛtti* and not of *Sākṣin*? Some say that it is not a rule that the impression should be subject to that in the form of which there is function, for, in

that case, the function cannot hold an impression which is an object of itself and if another function in the form of a function is admitted then it will go *ad infinitum*. So the thing is that what is illumined by the *Sākṣin*, limited by some function, is followed by an impression in the form of that function. Thus the result of the function manifests itself in overpowering the veil of ignorance.¹

Now, the question is both direct knowledge and indirect knowledge have their respective causes, what is the use of admitting the function going forth to the object in order to make it perceptible ? On this point some say that an object is only perceived when it is illumined by consciousness reflected in the function which goes forth to the object and takes its form but in the case of indirect knowledge, there is no possibility of the function going forth to the object ; hence, in the case of direct knowledge function must be admitted as going forth to the object, which, in the case of indirect knowledge, is not necessary, others think that as direct contact with *Sākṣin* makes pleasure etc., perceptible, so in the case of the perception of external objects also, *Sākṣin* comes in contact with them and this contact is caused through

---

1 Br. Bh. II. iii ; Br. Bh. II. iv ; Gītā. x.

the function going forth to the objects and taking their forms.

Thus the identity between the individual soul and the Supreme Entity is established on vedāntic authority as all scriptural texts drive at that. And this is what is called the *A d v a i t a v ā d a* or Indian Monism.

The present work *Vedāntamañjūṣā* explains in its own way almost all the problems of Indian Monism and it specially deals with the following, one chapter after another.

The first chapter deals with nescience, individual souls as worldly beings, the state of bliss, the nature of the absolute (Brahman), the individual souls as Brahman, the cause of difference in creation, Brahman as the creator of the universe, Brahman as an unique entity in Itself, different theories about Brahman, monistic theory, the singularity of nescience, its inexplicable character and the characteristics of the free while alive (*Jīvanmukta*).

The second chapter deals with the proofs of establishing Brahman, the nature of untruth, the functions and their contact with consciousness, qualified and unqualified knowledge.

The third chapter deals with emancipation as the ultimate goal and the transitory character of religion,

wealth and desire, discussions about the five sheaths, the soul as something different from body etc., and its self-illuminated and endless character, God and individual soul as one and the same thing, the causes of bonds to individual souls, the tearing of the bonds arising out of the knowledge of Brahman, the mental universe created by individual souls, the necessity of liberation while alive, the means of extirpating lust, anger, etc., and the effect of crushing the mental universe.

The fourth chapter deals with the discussion about the principal vedic sayings, the means of release from the universe, direct and indirect knowledge, the powers of projection and concealment, various theories about God and individual souls, nescience as being and non-being, its agency in creating the universe, God as reflected in nescience, the creations of God and the universe, everything of the universe as God, difference between the wise and the unwise, knowledge of the Real as the end of undesirable things, different characteristics of the wise and the unwise, and the knowledge of the Real as the cause of final emancipation.

The fifth chapter deals with the limiting adjuncts relating to the individual and the supreme soul, difference between the individual and the supreme

soul, the worship of unqualified Brahman, this worship as the highest of its kinds, the courses of practising this worship, the unqualified Brahman as assuming different forms for the benefit of worshippers, different procedures for salvation, misconception and the means of its removal, the four states of the individual soul, viz. waking, dream, slumber and the fourth beyond these, the means of attaining this fourth state, and the feeling arising out of knowledge as matured towards realisation.

Thus, the author Pandit Damodara Shastri of Puri, Orissa appears to be successful in the systematic and lucid working out of the already recognised stock of ideas in the light of the new scheme put forward in the book, and it is not surely enough to hope that his treatise will be popular in Tols of Orissa and other provinces of India—nay, in the Sanskrit reading centres of the world.

वेदान्तमञ्जूषा-सूचिपत्रम्

प्रथमपरिच्छेदः

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः	विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
मङ्गलाचरणानि	१	१	विधिलक्षणम्	६	२२
ग्रन्थकर्त्ता	२	५	निषिद्धकर्म	६	२५
ग्रन्थावतरणिका	२	११	नैमित्तिकप्रायश्चित्तोपा-		
अद्वैतवादः	३	६	सनकस्मृतिणि	७	१-३
मीमांसाशास्त्रभेदः	३	१५	नित्यानित्यवस्तु-		
वेदान्तलक्षणम्	४	४	विवेकः	७	१२
उपनिषद्भिक्तिः	४	७	इहामुत्रफलभोग-		
शारीरकसूत्रार्थः	४	७	विरागः	७	१४
सूत्रभाष्यलक्षणे	४	१०-११	शमदमोपरतितितिक्षा-		
वेदान्तभाष्यकाराः	४	१४	समाधानश्रद्धामुमु-		
भाष्यनामानि	४	२१	क्षुत्वानि	७	२०-२५
शास्त्रलक्षणम्	५	१	श्रवणम्	८	८
दर्शनशास्त्रार्थः	५	४	उपक्रमोपसंहारौ	८	१२
दर्शनशास्त्रभेदः	५	८	प्रकरणाभ्यासापूर्वताः	८	२०-२५
दर्शनभेदे पदार्थभेदाः	६	१	फलार्थवादोपपत्तयः	९	३-१४
नास्तिकदर्शनानि	६	१०	मननम्	९	२३
वेदान्ताधिकारी	६	१४	निदिध्यासनम्	१०	२
काम्यकर्म	६	२०	विषयसम्बन्धप्रयोज-		

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः	विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
नानि	१०	११-१६	जीवासर्वज्ञत्वकारणम्	२२	१६
अधिकारिकर्तव्यम्	१०	२३	ईश्वरसर्वज्ञत्व-		
दुःखत्रयम्	११	६-१०	कारणम्	२२	१९
कामादिषड्विधः	११	१३-१६	पञ्चीकरणम्	२३	४
गुरुकर्तव्यम्	११	१७	त्रिवृत्करणम्	२४	८
अध्यारोपापवादौ	११	२२	ब्रह्माण्डस्वरूपम्	२५	१
ज्ञानस्य नित्यत्वादि-			जरायुजादिशरीरम्	२५	८
साधनम्	१२	१७	योनिजायोनिजशरीरे	२५	१२
ज्ञानात्मत्वम्	१५	१०	वृक्षलतादिशरीरम्	२५	२२
जीवात्मनः परमप्रेमा-			अयोनिज-		
स्पष्टत्वम्	१६	१	शरीरोत्पत्तिः	२६	६
अविद्या	१७	१७	जीवसमूहसंसारित्व-		
ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिः	१८	१७	लाभः	२८	१
अन्तःकरणभेदाः	१८	२०	निरतिशयानन्द-		
कर्मैन्द्रियोत्पत्तिः	१९	५	लाभोपायः	२८	८
प्राणोत्पत्तिः	१९	९	पञ्चकोषात्मत्व-		
प्राणभेदाः	१९	१०	खण्डनम्	२८	१४
वायोः स्थानादिकम्	१९	११	पञ्चकोषाः	२८	१८
लिङ्गशरीरतत्फलम्	२०	७	आत्मपरब्रह्मत्व-		
तैजसहिरण्यगर्भभेदः	२०	२१	प्राप्तिः	३१	१
प्राज्ञेश्वरभेदप्रश्नः	२१	१६	समाधिकालीन-		
साङ्ख्यमतीयप्रकृतिः	२१	१७	चित्तावस्था	३४	८

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
सविकल्पकनिर्वि-		
कल्पकसमाधी	३५	१-१८
समाधिः	३६	५
यमनियमासनप्राणा-		
यामप्रत्याहारधारणा-		
ध्यानलयविक्षेप-		
कषायरसास्वादाः	३६	९-२१
लयाद्युपशमोपायः	३७	४
अन्तःकरणवृत्त्युत्-		
पत्तिकारणम्	३७	१३
निर्विकल्पकसमाधि-		
फलम्	३८	२
पञ्चमहाभूतकार्यादिः	३९	१०
पञ्चतन्मात्रम्	४१	४
मनःस्वरूपम्	४१	१२
सत्त्वादिगुणविचारः	४१	२१
सृष्टिवैचित्र्यकारणम्	४२	१९
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्व-		
प्रकारः	४३	२०
जगतो भौतिकत्वम्	४४	५
भूतभौतिकपदार्थ-		
पर्यालोचनफलम्	४५	१

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
ब्रह्मणः स्वगतभेदाद्य-		
भावः	४५	१२
ब्रह्मविषयेऽन्या-		
न्यमतानि	४७	८
अद्वैतसिद्धान्तः	५०	१
ब्रह्मस्वरूपविचारः	५०	९
माया	५२	२०
अस्याः सदसद्भया-		
मनिर्वाच्यत्वम्	५४	३
अस्या अनेकत्व-		
खण्डनम्	५६	१५
आकाशादि-		
भूतोत्पत्तिः	५८	८
पञ्चभूतस्वीकारफलम्	६३	१८
शरीराणां		
ब्रह्मत्वनिरासः	६४	१५
तत्त्वज्ञानिव्यवहार-		
सद्भावः	६४	२३
जीवन्मुक्तः	६५	८
सुषुप्तिमूर्च्छादीनां		
तत्त्वज्ञाना-		
प्रतिबन्धकता	६६	८

द्वितीयपरिच्छेदः

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
प्रमाणनिरुक्तिः	६७	४
ज्ञानलक्षणम्	६७	९
सङ्कल्पसंशयौ	६७	१४
ऊद्धानध्यवसायौ	६७	१८
यथार्थानुभवः	६८	१
अयथार्थानुभवः	६८	५
भ्रमः	६८	८
स्मृतिः	६८	१०
यथार्थानुभवभेदः	६८	१४
प्रत्यक्षादिकरणभेदः	६८	१६
सम्भवानुभवः	६८	२३
ऐतिह्यानुभवः	६९	३
आप्तानाप्तौ	६९	८
संशयकारणम्	६९	११
बहिर्विषयकसंशयः	७०	३
अन्तर्षियकसंशयः	७०	२०
प्रमास्मृतिगतभेदः	७१	५
प्रमातृद्रुतभेदः	७१	१०
अतिव्याप्त्यादि-		
लक्षणम्	७३	९
लक्षणलक्षणम्	७३	२३

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
प्रत्यक्षप्रमाणम्	७४	१५
अन्तःकरणवृत्तिः	७५	२०
अन्तःकरणेन्द्रियत्व-		
खण्डनम्	७७	२०
ईडा	७८	११
मिथ्यालक्षणम्	८०	२३
अभावनिरूपणम्	८३	१
चैतन्याभिव्यञ्जक-		
वृत्त्युपादान-		
सन्निकर्षाः	८९	२१
वृत्तिभेदादिः	९०	१३
सविकल्पकज्ञानम्	९१	२
निर्विकल्पकज्ञानम्	९१	३
अनुमानम्	९२	३
साध्यादिः	९२	५
साध्याद्युदाहरणानि	९३	१९
व्याप्यव्यापकभावः	९४	१८
करणव्यापारौ	९५	१२
मतभेदेनानुमिति-		
भेदाः	९८	१-१९
अन्वयव्याप्तिः	९८	२३
व्यतिरेकव्याप्तिः	९९	२

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
केवलान्वयि	९९	११
स्वार्थपरार्थानुमाने	१०१	४
अवयवाः	१०१	८
उपमानप्रमाणम्	१०१	२३
शब्दप्रमाणम्	१०३	१
आकाङ्क्षा	१०३	४
बलाबलाधिकरणम्	१०४	२२
योग्यता	१०६	१०
आसत्तिः	१०७	१३
विकृतियागः	१०८	९
पदगतार्थभेदः	१०८	२२
लक्षणा	१११	११
केवललक्षणा	१११	१४
लक्षितलक्षणा	१११	१८
जहलक्षणा	११२	६
अजहलक्षणा	११२	११
जहदजहलक्षणा	११२	१४
अभ्युपगमवादः	११४	१४
सात्पर्यम्	११५	१३
वैदिकवाक्यानि-		
त्यत्वम्	११६	२२
प्रत्यभिज्ञा	११७	१९

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
सिद्धसाधनम्	११९	५
पौरुषेयत्वलक्षणम्	११९	६
वेदपौरुषेयत्व-		
निरासः	११९	१०
अर्थापत्तिप्रमाणम्	११९	१७
श्रुतार्थापत्तिः	१२०	१४
अभिधानुपपत्तिरूप-		
श्रुतार्थापत्तिः	१२०	२१
विनिगमना	१२१	६
अभिहितार्थानु-		
पपत्तिरूपश्रुतार्था-		
पत्तिः	१२१	१७
अनुपलब्धिप्रमाणम्	१२२	१३
अन्यथासिद्धम्	१२७	५
तृतीयपरिच्छेदः		
मोक्षस्यैव परम-		
पुरुषार्थत्वम्	१२८	३
धर्मार्थकामाना-		
मनित्यत्वम्	१२८	१३
मोक्षस्य नित्यत्वम्	१२९	१३
पञ्चकोषविचारः	१३०	११
आत्मनो		

विषयः	पन्नाङ्कः	पंक्तिः
देहभित्तत्वम्	१३३	६
तस्य स्वप्रकाश-		
त्वबोधः	१३६	५
तस्य सत्यत्वम्	१३७	५
अन्यथाख्यातिः	१३७	१२
ख्यातिपञ्चकम्	१३८	१
ब्रह्मबाधखण्डनम्	२३९	२२
ब्रह्मण आनन्त्यम्	१४०	१०
ईश्वरत्वोपाधिः	१४२	६
जीवत्वोपाधिः	१४३	१
द्वैतवस्तुकर्त्ता	१४४	१०
जीवस्वरूपम्	१४७	२२
ईश्वरसृष्टद्वैतवस्तु	१४८	६
जीवसृष्टद्वैतवस्तु	१४८	२१
भोगभेदः	१५१	९
जागरेऽपि बाह्य-		
वस्तूनां		
मनोमयत्वम्	१५२	१४
मानसप्रपञ्चस्य		
बन्धकारणत्वम्	१५४	१३
ब्रह्मज्ञानस्य		
बन्धनिवर्त्तकत्वम्	१५५	४

विषयः	पन्नाङ्कः	पंक्तिः
जीवसृष्टमनोमय-		
प्रपञ्चः	१५६	१३
जीवन्मुक्ति-		
प्रयोजनम्	१५८	१५
कामक्रोधाद्य-		
पशमोपायः	१५९	९
मनोराज्य-		
त्याज्यता	१५९	१५
मनोराज्यनिवृत्ति-		
फलम्	१६०	१६
चतुर्थपरिच्छेदः		
महावाक्यविचारः	१६२	७
परमात्मन्यारोपित-		
जगदवस्थितिः	१६४	११
संसारनिवृत्त्युपायः	१६६	१
जगदादिविचार-		
कालः	१६६	२३
परोक्षापरोक्षज्ञान-		
सिद्धिः	१६७	११
आवरणशक्तिः	१६८	१६
विक्षेपशक्तिः	१६९	१८

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
कारणनाशेऽपि		
कार्यस्थितिः	१७४	५
आत्मविषये		
मतभेदः	१७५	११
आत्मपरिमाणम्	१७९	५
आत्मस्वरूपम्	१८१	१
ईश्वरविषये		
विविधमतानि	१८३	१६
मन्त्रलक्षणम्	१८६	२०
अर्थवादः	१८६	२२
कल्पः	१८६	२२
ईश्वरविषये प्रशस्त-		
मतम्	१८७	३
मायायाः सदसद्रू-		
पत्वम्	१८८	८
मायाकारणत्व-		
तदनुभूतिः	१९२	१
मायाया जगत्कारण-		
त्वम्	१९२	५
मायाप्रतिबिम्बेश्वरः	१९३	१२
ईश्वराप्रत्यक्षे हेतुः	१९५	१५
जीवप्रवृत्तेरपी-		

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
श्वराधीनत्वम्	१९७	३
जीवासङ्कित्वादि-		
ज्ञानफलम्	१९८	१
ईश्वराविर्भावतिरो-		
भावौ	१९८	१
विवर्तवादः	१९९	३
अध्यासाध्यारोपौ	१९९ २२-२३	
ईश्वराजगदुत्पत्तिः	२०१	६
हिरण्यगर्भः	२०२	१
तदवस्था-		
जगत्प्रतीतिः	२०२	८
जगतः सुषुप्त-		
प्रतीतिः	२०२	१८
ब्रह्मादिकुद्वालान्ताना-		
मपीश्वरत्वम्	२०३	३
जीवेश्वरयोः केन किमा-		
त्मकं जगत्सृष्टम्	२०४	११
जीवेश्वरविवादः	२०५	१०
तत्त्वपदार्थशोधन-		
कारणम्	२०७	१
कूटस्थपरब्रह्मभेद-		
समर्थनफलम्	२०९	१

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
ज्ञान्यज्ञानिगतभेदः	२१०	११
आत्मपदार्थसत्त्वम्	२१०	१७
तत्त्वज्ञानानर्थ-		
निवारकत्वम्	२१२	३
चिदचितो नित्या-		
नित्यत्वनिर्णय-		
फलम्	२१४	३
अद्वैततत्त्वविचार-		
फलम्	२१४	१४
ज्ञान्यज्ञानिगत-		
वैलक्षण्यम्	२१६	५
वैराग्यादिकारणम्	२१८	१५
तेषामेकव्यक्ति-		
सत्त्वम्	२१९	१४
वैराग्यकालावधिः	२२०	६
ज्ञानमोक्षकारणता	२२०	१५
तत्त्वज्ञान्याचरणम्	२२०	२०
पञ्चमपरिच्छेदः		
उपोद्घातः	२२२	१५
पदच्छेदादिः	२२२	१७
माया	२२३	४

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
जीवजाग्रदाद्य-		
वस्था	२२३	१२
आत्मानं चेद्विजानी-		
दिति श्रुत्यर्थः	२२३	२३
जीवस्याज्ञानादि-		
सप्तावस्था	२२४	११
दशमपुरुषः	२२६	१२
जीवात्मनि ब्रह्मत्व-		
योजनम्	२२९	५
जीवब्रह्मगतोपाधिः	२३१	१७
जीवतो ब्रह्म-		
वैलक्षण्यम्	२३३	१
परोक्षज्ञानदाढ्यहेतुः	२३४	१
निर्गुणब्रह्मोपासनम्	२३५	८
जीवस्य कर्तृत्वादि-		
धर्माः	२३७	८
निर्गुणब्रह्मोपासन-		
श्रैष्ठ्यम्	२३८	१६
अस्याभ्यास-		
प्रणाली	२४०	३
विपरीतभावना	२४१	९
तन्निवृत्त्युपायः	२४१	१७

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
परमात्मचिन्तने		
नियमाभावः	२४२	५
जपभोजनवैलक्षण्यम्	२४२	१६
निदिध्यासने		
नियमाभावः	२४३	४
ध्यानस्वरूपतत्-		
फलम्	२४३	१०
निदिध्यासने		
विक्षेपाभावः	२४४	६
ज्ञान्यज्ञानिभेदः	२४४	२२
तत्त्वज्ञानिविषय-		
भोगसत्त्वम्	२४६	३
तत्त्वज्ञानीच्छा-		
सद्भावः	२४८	१४
तत्त्वज्ञानप्रारब्ध-		
कर्मणोरविरोधः	२४९	९
जीवब्रह्मणोर्ज्वराद्य-		
भावः	२५२	७
तत्त्वज्ञानिनो वर्णा-		
श्रमादिनिषेधाभावः	२५३	६

विषयः	पत्राङ्कः	पंक्तिः
तस्य कामाद्यना-		
क्रमणम्	२५३	१३
अदृष्टनिवृत्त्युपायः	२५५	१४
मोक्षभेदाः	२५६	८
पुरुषप्रयत्नभेदः	२५७	१५
वासना	२५७	१७
चित्तनाशः	२५८	१७
तदनुभवः	२५८	२०
मैत्रीकरुणादिः	२५८	२२
वासनाभेदः	२५९	२
अविद्याभेदः	२६०	६
जाग्रदवस्था	२६०	१०
चेतना	२६०	१६
स्वप्नावस्था	२६०	१७
सुषुप्त्यवस्था	२६०	२०
तुरीयावस्था	२६०	२२
मनसो द्वैविध्यम्	२६१	११
तदवस्थालाभोपायः	२६१	१३
ज्ञानपरिपक्व-		
दशानुभवः	२६२	१६
ग्रन्थकालादिः	२६३	४

ॐ नमः परमात्मने ।

वेदान्तमञ्जूषा ।

—:०:—

अथ मङ्गलाचरणम् ।

अद्वैतं सच्चिदानन्दं मायातीतं निरिन्द्रियम् ।

चिन्तये 'ब्रह्म' परममवाङ्मनसगोचरम् ॥ १ ॥

भक्तानामार्त्तिहन्ता त्रिभुवनजनतायत्नमोक्ताऽर्जुनस्य

यन्ता दन्ताबलादेरुपगतशरणस्यापदुद्धारकर्त्ता ।

वस्ता नीलाचलेन्द्रे जलनिधितनुजानन्ददाता स्वदन्ता-

नन्ताहर्त्ता प्रशान्ताकृतिरवतु हरिर्भूभुवस्वर्नियन्ता ॥ २ ॥

सौवर्णाभरणाकुला च 'विमलादेवी' महामङ्गला

लोलापाङ्गविलासशोभिततमश्रोत्रोल्लसत्कुण्डला ।

अश्रान्तं कुशलातिशय्यममला श्रीक्षेत्रमूलाचला

दत्तात् श्रीबलदेवदेवमहिषी भक्तेश्चदाने ह्वला ॥ ३ ॥

काली कल्पान्तकालानलसदृशजटाबन्धखेलायमान-

त्रिस्रोतःशैत्यजातस्वपनपरवशाध्वासनिद्रान्धकारेः ।

वक्षःपीठे निधाय स्वचरणमहह स्वेशवत्सोपरिष्ठात्

पादो न्यस्तो मयेति प्रदिशतु कुशलं दृष्टजिह्वेव दोषात् ॥ ४ ॥

तर्कं सांख्यादिशास्त्रे तदनु च कवने चकृतादौ प्रतिष्ठां
 प्राप्तस्योपाधिमुच्चं भरतवसुमतीनाथतश्चोत्कलेऽस्मिन् ।
 पुर्यादौ विश्वविद्यानिलयविलसतो न्यायकाव्यादिशिक्षा-
 दातुर्वन्दे गुरोस्तत् पदनलिनमिह श्रोजगन्नाथनाम्नः ॥ ५ ॥

श्रीमान् काश्यपगोत्रजो द्विजवरो दामोदराख्यः सुधीः
 श्रीनीलाचलकन्दरालयहरेः कारुण्यवारांनिधेः ।
 पौरोहित्यपदेन सार्थकजनुः सद्भिप्रवंशोद्भवो
 मीमांसास्मृतितर्ककाव्यविलसद्बुद्धिर्मुदा नौति तान् ॥ ६ ॥

सोऽहं बालोपकाराय विदुषां च मनाङ्मुदे ।
 कुर्वे 'वेदान्तमञ्जूषां' ब्रह्मतत्त्वार्थपुरिताम् ॥ ७ ॥

आसीच्छ्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रान्तर्गतकालिकादेवीसाहिवास्तव्योऽस्मत्पितामहो
 महर्षिकल्पस्तर्कपञ्चाननोपाधिकोऽद्वैतवादी, मार्कण्डेयशास्त्री पण्डितप्रवरः ।
 अथ कदाचित् कुतश्चित् समागतेन, केनचिद् द्वैतवादिना पण्डितेन साकं
 तस्य परस्परं द्वैताद्वैतमतसमालोचनं श्रुत्वा तत्रस्थोऽस्मत्पिता पण्डितः
 श्रीमान् 'आर्त्तत्राणमहापात्रः' अप्राक्षीत्—'पूज्यपादाः पितृव्याः !
 विदेशिनानेन विदुषा पृथक्त्वेन प्रतिपादितयोर्जीवब्रह्मणोर्वस्तुतः पार्थक्ये
 प्रतीयमाने कथं तयोरैक्यं प्रतिपादयन्ति श्रीमन्तः ?

पितृव्यः । सौम्य ! जीवात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वावगतिमन्तरेण
 जीवब्रह्मणोरैक्यज्ञानासम्भवाद् भ्रान्ता एव तयोर्विभिन्नत्वमङ्गीकुर्वन्ति,
 किन्तु तयोर्न वस्तुतो भेदः । अस्मन्मते तु ब्रह्मवजीवात्मनोऽपि नित्यज्ञान-
 स्वरूपत्वादानन्दस्वरूपत्वाच्च ।

भ्रातुष्पुत्रः । वृद्धाः ! निरूप्यतां तावदत्र प्रथमं भवन्मतं कीदृशम् ?

के च तत्र प्रतिपाद्यपदार्थाः ? अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि चात्र पुनः कीदृशानि ? “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः” इत्युक्तेः । ज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् , तथैव ज्ञातसम्बन्धं शास्त्रमिति शेषः ।

पितृ० । वत्स ! अस्मन्मतं तावदद्वैतवादघटितोत्तरमीमांसात्मक-वेदान्तदर्शनशास्त्रानुगतम् । द्विधा इतं भेदं गतं द्वीतं तस्य भावो द्वैतं भेदः, न द्वैतमद्वैतं भेदाभाव इत्यर्थः । किं वा द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं भेदः, न द्वैतमद्वैतं भेदाभावः, ऐक्यमिति यावत् । अद्वैतस्य वादः सिद्धान्तोऽद्वैतवादः । स्वगत-सजातीय-विजातीय-भेदत्रयरहितपरब्रह्मणा सह जीवात्मन एकत्वनिरूपकसिद्धान्तोऽद्वैतवाद इति निष्कर्षार्थः । परब्रह्मणः स्वगतभेदादिक्रमग्रे निरूपयिष्यते । प्रागुद्भूतमीमांसाशास्त्रं तावद् द्विविधम् , पूर्वोत्तरभेदात् । तत्र जैमिनिमहर्षिकृतपूर्वमीमांसां पूर्व-मीमांसा वा कर्ममीमांसेति, वेदव्यासमहर्षिकृतमीमांसासामुत्तरमीमांसेति वा ब्रह्मसूत्राणीति वदन्ति । मीमांस्यते विचारविषयीक्रियते वेदप्रतिपादितार्थो-ऽनयेति मीमांसा वेदार्थविचार इत्यर्थः । वेदस्य पूर्वभागं कर्मकाण्ड उत्तरभागं च ज्ञानकाण्ड इत्यपि वदन्ति । जैमिनिसूत्राणां वेदपूर्वभागकर्म-काण्डावलम्बनेन वेदव्यासमहर्षिकृतसूत्राणां च वेदोत्तरभागोपनिषदात्मक-ज्ञानकाण्डावलम्बनेन रचिततया यथाक्रमं पूर्वोत्तरमीमांसेति संज्ञा । वेदान्त-सूत्राणि ‘ब्रह्मसूत्राणि’ ‘भिक्षुसूत्राणि’ चेत्याख्ययाऽभिहितानि भवन्ति । ब्रह्म-निर्णयार्थमेव तेषां रचितत्वात्, संसारत्यागिभिर्भुक्तिभिश्च प्राधान्येनालोचित-त्वात् । वेदान्तदर्शने चत्वारोऽध्यायाः, प्रत्यध्यायं च पादचतुष्टयमस्ति । तस्य प्रथमाध्याये परब्रह्मणि स्तुतिसम्पुटसमन्वयं, द्वितीयाध्याये शास्त्रान्तरैः सह विरोधपरिहारं, तृतीयाध्याये मुक्तिसाधननिरूपणं, चतुर्थाध्याये च

फलनिरूपणं कृतवान् व्यासदेवः । कर्मकाण्डप्रतिपादितस्वर्गादिकलानामनित्यत्वेन ज्ञानकाण्डप्रतिपादितब्रह्मज्ञानरूपफलस्य च नित्यत्वेन परमसुखास्पदत्वेन च तद्भाष्यमुमुक्षुभिः सर्वथा चेष्टितव्यमेव ।

यस्मिन् शास्त्रे स्वतःप्रमाणोपनिषद्वाक्यानां प्रामाण्यं परिदृश्यतेऽसौ वा तादृशवेदान्तवाक्यानुकूलशारीरकसूत्रतद्भाष्यादीन्येव वेदान्तः । वेदानामन्तोऽवसानभागो वेदान्तः । जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकशास्त्रमेव वेदान्त इति निष्कर्षः । उपनिषीदति ब्रह्मात्मैकभावं प्राप्नोत्यनयेत्युपनिषत् । शरीरमेव शरीरं तत्र भवः शरीरको जीवात्मा । स सूत्र्यते याथातथ्येन निरूप्यते यैः सूत्रैस्तान्येव शारीरकसूत्राणि “अथातो ब्रह्मजिज्ञासे”त्यारभ्य “अनावृत्तिः शब्दा”दित्यन्तानि । सूत्रभाष्यलक्षणे यथा—“अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदु”रिति । “सूत्रस्थपदमादाय पदैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु”रिति च । वेदान्तसूत्रभाष्यकारा बहवः सन्दृश्यन्ते । ते च बौधायन-शङ्कराचार्य-रामानुज-विष्णुस्वामि-निम्बार्क-विज्ञानभिक्षु-नीलकण्ठ-बलदेव-यादवमिश्र-वल्लभ-श्रीकण्ठादयः । तत्कृतभाष्येष्वद्वैतवादः शङ्करभाष्ये, विशिष्टाद्वैतवादो रामानुजभाष्ये, शुद्धाद्वैतवादो वल्लभाचार्यभाष्ये, द्वैतवादो माध्वाचार्यभाष्ये, शैवमतं नीलकण्ठकृतशैवभाष्ये, वैष्णवमतं च बलदेवकृतगोविन्दभाष्ये वर्णितमस्ति । प्रोक्तसकलभाष्याणि प्रधानतया द्वैताद्वैतभेदेन द्विविधानि भवन्ति । तेषु शङ्करभाष्यस्याद्वैतवादत्वं तदितर-चतुःसम्प्रदायप्रवर्तक-रामानुज-माध्वाचार्य-विष्णुस्वामि-निम्बार्कादिप्रणीतभाष्याणां च द्वैतवादप्रतिपादकत्वमवधेयम् । शङ्कराचार्यभाष्यं शङ्करभाष्यं, रामानुजभाष्यं श्रीभाष्यं, बौधायनभाष्यं च पूर्णप्रज्ञभाष्यमिति वदन्ति । तेषु सकलभाष्यापेक्षया बौधायनभाष्यस्यैव प्राचीनत्वम् । शिष्यते

हितोपदेशः क्रियतेऽनेनेति शास्त्रम् । “प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयत” इति शास्त्रलक्षणात् । नित्येन वेदेन, कृतकेन धर्मशास्त्रपुराणादिनेत्यर्थः ।

दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं ज्ञानं तस्य शास्त्रं ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रमित्यर्थः । दर्शनशास्त्रस्य दुःखनाश एव मुख्योद्देश्यम् । विचारमीमांसाभ्यां तत्र स्पष्टाकारेणैहिकपारत्रिकोन्नतिसाधकज्ञाननिरूपणात् । तत्र दुःखवादो भित्तिः, प्रतिपाद्यार्थो दुःखनाशः, पदार्थतत्त्वज्ञानं च दुःखनिवृत्त्युपायः । तच्च दर्शनशास्त्रमापाततो द्विविधम् । आस्तिकनास्तिकदर्शनभेदात् । तत्रास्तिकदर्शनानि पट् । यथा—कपिलप्रणीतं सांख्यदर्शनं, कणादप्रणीतं वैशेषिकदर्शनं गौतमप्रणीतं न्यायदर्शनं, पतञ्जलिप्रणीतं पातञ्जलदर्शनं वा योगदर्शनं, जैमिनिप्रणीतं पूर्वमीमांसादर्शनं, व्यासदेवप्रणीतं चोत्तरमीमांसादर्शनं वा वेदान्तदर्शनम् । तेषु सांख्यमीमांसयोरेकश्रेणीयत्वम्, तत्र प्रकारान्तरेणेश्वरास्तित्वस्वीकारेऽपि साक्षात् स्वीकृत्यभावात् । न्यायवैशेषिकयोरप्येकश्रेणीयत्वम्, तन्मते ईश्वरास्तित्वस्वीकारेऽपि जीवदुःखनिवृत्त्या सह तस्य सम्बन्धानङ्गीकारात् । पातञ्जलवेदान्तयोरप्येकश्रेणीयत्वमिति वक्तुं पार्यते, पातञ्जले योगसिद्धौ सकलदुःखावसानस्योपनिषत्पुत्रं च परब्रह्मणा सहात्मपदार्थमेलनेन सकलविधदुःखावसानस्योपवर्णितत्वात् । पातञ्जले परम्परयेश्वरसान्निध्यलाभोपायस्वीकारेऽपि तथाविधोपायस्य मुख्यत्वं नैव प्रतिभाति । वेदान्तदर्शने ब्रह्मण एव प्राधान्यम् ; तस्यैव सत्यस्वरूपत्वात्तदतिरिक्तपदार्थानां च मिथ्यात्वात् । मुक्त्यनन्तरमात्मा चिदानन्दस्वरूपेणैवावतिष्ठते ।

प्रोक्तदर्शनेषु पदार्थगततारतम्यं, प्रमाणगततारतम्यं च परिदृश्यते । अत्र केवलं पदार्थगततारतम्यं प्रदर्श्यते, न प्रमाणगततारतम्यम् ।

द्वितीयपरिच्छेदे तस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् । यथा सांख्यनये प्रकृत्यादिष्वविंशतितत्त्वात्मकपञ्चविंशतिपदार्थाः । वैशेषिकनये द्रव्यादयः षट् वाऽभावं नीत्वा सप्त पदार्थाः । गौतमनये प्रमाणादि-निग्रहस्थानान्ताः षोडश पदार्थाः । पतञ्जलिनये सेश्वराः प्रकृत्यादयः षट्-विंशतिपदार्थाः । मीमांसकनये द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-समवाय-शक्ति-संख्या-सादृश्यात्मकाष्टपदार्थाः । वेदान्तिनये च चिदचिदात्मकौ द्वावेव पदार्थौ । तत्र चित् ब्रह्म, तस्यैव सत्यत्वम्, अचिच्च मायाकल्पितब्रह्मातिरिक्तं सर्वं जगत्, तन्मिथ्यैव । व्यावहारिकदशायां शिष्योपदेशाय जडपदार्थाङ्गी-कारेऽपि नाद्वैतत्वहानिः ।

प्रागुद्घट्टितनास्तिकदर्शनमपि षड्विधम् ; तत्र योगाचार-वैभाषिक-सौत्रान्तिक-माध्यमिकानि चत्वारि बौद्धदर्शनानि, जैनदर्शनं चार्वाकदर्शनं चेति । गौरवभिया तत्तद्दर्शनप्रतिपाद्यपदार्थनिरूपणाद् विरम्यते ।

वेदान्तशास्त्रस्याधिकार्यादिभेदेनानुबन्धचतुष्टयमप्यस्ति । आदिपदेनात्र विषयसम्बन्धप्रयोजनानां ग्रहणम् । तत्र—यो हि ऋग्यजुःसामाथर्वणा-त्मकवेदचतुष्टयस्य शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दोज्योतिषात्मक-वेदाङ्गानां च विधिपूर्वकाध्ययनेन सामान्यतो विशेषतो वा सकलवेदतत्त्वज्ञ इह जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धकर्मपरित्यागेन नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनात्मककर्मानुष्ठानद्वारा सकलकामविनिर्मुक्त-तया विशुद्धान्तःकरणो वक्ष्यमाणसाधनचतुष्टसम्पन्न एवाधिकारी । यद्ययं ज्ञादिकर्मणामनुष्ठानेन स्वर्गादिमुखमनुभवति लोकस्तत्तत्कर्माण्येव काम्यकर्माणि ; यथा—“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादिविधिवाक्य-प्रतिपादितज्योतिष्टोमादियज्ञकर्माणि । इष्टसाधनत्वेन प्रमाणान्तराप्रतीतस्ये-ष्टसाधनत्वप्रकारकबोधजनकवेदाव्यक्तत्वं विधित्वम् । अथवा “अज्ञातार्थ-ज्ञापकवेदभागो विधिः” । नरकादिदुःखभोगसाधन-ब्रह्महत्या-सुरापान-परस्त्रीगमनादिकर्माणि निषिद्धकर्माणि । पुत्रजन्मादिहेतुकजातकर्मादीनि

नैमित्तिककर्माणि । पापक्षयसाधनकष्टसाध्यचान्द्रायणादिब्रतानि प्रायश्चित्त-
कर्माणि । सगुणब्रह्मविषयचित्तैकाग्रतासाधकशाण्डिल्यसूत्रादिप्रतिपादित-
कर्माण्युपासनाकर्माणि चेति । प्रोक्तकर्मसु नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तकर्मणां
चित्तविशुद्धिमात्रप्रयोजकता ; “तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेने”त्यादिश्रुतेः, “तपसा कल्मषं हन्ती”त्यादिस्मृतेश्च ।
उपासनाया एव चित्तैकाग्रतायां मुख्यप्रयोजकता, उपासनाद्वारैव चित्तै-
काग्रतोत्पत्तेः । नित्यनैमित्तिकोपासनादिकर्मणां पितृलोकादिप्राप्ति-
रेवानुषङ्गिकफलम् ; “कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक” इत्यादिश्रुतेः ।
ब्राह्मणा वेदाध्ययनयज्ञाभ्यां तमेवात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तीति प्रथमश्रुत्यर्थः ।
तपसा पापं नश्यतीति स्मृत्यर्थः ।

प्रागुद्घातितसाधनचतुष्टयं यथा—नित्यानित्यवस्तुविवेकेह्यमुत्रफलभोग-
विराग-शमदमादिसम्पत्ति-मुमुक्षुत्वानीति । तेषु परब्रह्मैव नित्यं
वस्तु, तदतिरिक्तस्थावरजङ्गमात्मकजगज्जातमनित्यमित्याकारकविवेचन-
मेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः । ऐहिकसूक्ष्मचन्दनवनितादिभोग्य-
वस्तुमात्रस्य जीवानां स्वस्वाचरितकर्मफलस्वरूपत्वेन कर्मशेषे
तत्सकलफलभोगशेषात्तस्यानित्यत्ववत् परलौकिकस्वर्गादिमुख्यस्य तत्-
कालीनभोग्यवस्तुमात्रस्य च जीवानामैहिककर्मफलतुल्यत्वेन तस्याप्य-
नित्यत्वमित्याकारकविवेकेनाचिरस्थायि-कर्मफलादात्मनोऽतिशयनिवृत्तिरेवे-
ह्यमुत्रफलभोगविरागः । इह इहलोकेऽमुत्र परलोके चेत्यर्थः । शमादिपदेनात्र
दमोपरति-तितिक्षा-समाधान-श्रद्धा बोध्याः । तत्र श्रवण-मनन-निदिध्यासन-
पृथग्भूतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दादीन्द्रियग्राह्यविषयेभ्योऽन्तरिन्द्रियमनसो निग्रहः
शमः । श्रवणादिपृथग्भूतस्वस्वविषयभोगेभ्यश्चक्षुरादिबाह्येन्द्रियनिवर्तनं
दमः । रूपादिविषयनिवृत्तेन्द्रियदमनं वा विधिवाक्यप्रतिपादितविहित-

कर्मभ्यः शास्त्रविधिपूर्वकनिवृत्तिरर्थात्—सकलकर्मपरित्याग उपरतिः । शीतोष्ण-सुखदुःख-शोकहर्ष-मानापमान-लाभालाभादिपरस्परविरुद्धविषयसमुदायसहनं वा प्रियवस्तुलाभेन नात्यन्तदुर्षोऽप्रियवस्तुलाभेन च नात्यन्तविमर्षो लाभालाभयोरुभयोः समज्ञानकरणं तितिक्षा । श्रवण-मनन-निदिध्यासनेभ्यस्तत्तुल्येभ्योऽमानित्वनिर्ममत्वादिविषयान्तरेभ्यो वा निवृत्तचित्तस्यैकाग्रतैव समाधानम् । गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा । मोक्षविषयिणीच्छैव मुमुक्षुत्वं चेति । पूर्वोक्तसकलगुणविशिष्टपुरुष एवात्र शास्त्रेऽधिकारी वा प्रमाता । प्रोक्तश्रवणादीनां लक्षणानि यथा—प्रतिपाद्यविषयतात्पर्यनिर्णायकोपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्त्यात्मकषड्विधलिङ्गैरद्वितीयब्रह्मवस्तुनि समस्तवेदान्तवाक्यतात्पर्यावधारणं श्रवणम् ;

“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”

इत्युक्तेः । तत्र प्रकरणादौ तत्प्रकरणप्रतिपाद्यार्थोपपादनमुपक्रमः । तत्प्रकरणस्यादौ प्रतिपाद्यार्थस्य तत्प्रकरणस्यान्ते पुनस्तस्य कीर्त्तनमुपसंहारः । अनयोरुदाहरणं यथाक्रमं प्रदर्श्यते—यथा छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्यायद्वितीयखण्डद्वितीयानुवाके ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’त्युपक्रम्य तत्रैव छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्यायषोडशखण्डतृतीयानुवाके “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं”मिति कथनेनात्मपदार्थस्य प्रकरणादौ प्रकरणान्ते च कीर्त्तनमभूदिति । अद्वितीयं ब्रह्म एकमेवेति प्रथमश्रुत्यर्थः । अयमात्मा सर्वजगन्मय इति द्वितीयश्रुत्यर्थः । एकार्थप्रतिपादकग्रन्थांशः प्रकरणम् । प्रकरणप्रतिपाद्यवस्तुनः पुनः पुनः कीर्त्तनं वा प्रतिपादनमभ्यासः । यथा तत्रैव षष्ठाध्याये “तत्त्वमसी”ति महावाक्येनाद्वितीयब्रह्मवस्तुनो नवकृत्वः प्रतिपादनमभूत् । प्रकरणप्रतिपाद्यब्रह्मवस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणनैरपेक्ष्येण

केवलोपनिषत्प्रमाणद्वारा प्रतिपादनमपूर्वता । यथा तत्रैव षष्ठाध्याये-
 ऽद्वितीयब्रह्मवस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणनिरपेक्षेण केवलोपनिषत्प्रमाणद्वारा
 प्रतिपादनमभूत् । यत्प्रकरणे यद्वस्तु प्रतिपादनयोग्यं भवति, तत्प्रकरणे
 प्रतिपाद्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा श्रवणमेव फलम् । यथा तत्रैव
 षष्ठाध्याये चतुर्दशखण्डद्वितीयानुवाके—“आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
 तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य” इत्यस्यां श्रुतावद्वितीयब्रह्म-
 वस्तुविषयकज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनस्य च फलाकारेण श्रवणमभूत् ।
 यत्प्रकरणे यद्वस्तुप्रतिपादनं भवेत्तत्प्रकरणे तद्वस्तुप्रशंसनादिकमर्थवादः ।
 यथा तत्रैवाह छान्दोग्योपनिषदि—“उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं
 भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात”मित्यादिश्रुत्याद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् । येन
 सकलप्रपञ्चाधिष्ठानभूतब्रह्मस्वरूपश्रवणेनाश्रुतमपि प्रपञ्चजातं श्रुतं भवति,
 येन ब्रह्मज्ञानेनाज्ञातं सर्वं जगज् ज्ञातं भवति, येन ब्रह्मसाक्षात्कारेणासाक्षात्-
 कृतं वस्तु साक्षात्कृतं भवति, ब्रह्मणः सर्वतः संसृ तोदकस्थानीयत्वादिति
 श्रुत्यर्थः । यत्प्रकरणे यद्वस्तु प्रतिपादयेत्तत्प्रकरणे तद्वस्तुप्रतिपादक-
 युक्तिरुपपत्तिः । यथा तत्रैवोपनिषदि—“यथा सोम्य ! एकेन मृत्पिण्डेन
 विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 मृत्तिकेत्येव सत्य”मित्यादिश्रुत्याद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचा-
 रम्भणमात्रे युक्तिः । एकस्य मृत्पिण्डस्य ज्ञानादनन्तरं सकलविधमृत्-
 पात्राणां तद्गताकृतीनां च ज्ञानं भवति । वस्तुतस्तेषां मृत्पदार्थत्वेन तत्तत्-
 पात्रादेर्यथा केवलमृत्पदार्थस्य विकृतित्वं नाममात्रभेदत्वं च परिदृश्यते,
 तथाद्वितीयवस्तुब्रह्मविषयकज्ञानानन्तरं ब्रह्मवस्तुनि नानाविधविकारारोपस्य
 नाममात्रतो भेदः । वस्तुतस्तेषां ब्रह्मस्वरूपत्वादित्याकारकमनोविकार
 एवोपपत्तिः । प्रोक्तषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यज्ञानपूर्वकनिरन्तरश्रुताद्वितीय-

ब्रह्मवस्तुनो वेदान्तवाक्याविरोधियुक्तिभिर्निरन्तरानुचिन्तनमेव मननम् । तत्त्वज्ञानविरोधिविजातीयदेहादिजडपदार्थविषयकज्ञानपरित्यागेन सजातीया-द्वितीयब्रह्मवस्तुविषयकज्ञानप्रवाहो निदिध्यासनं चेति । एतत् सर्वमग्रे स्पष्टीभविष्यति । “शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकये”दिति श्रुतेः । शान्तः शमयुक्तो दान्तो बाह्येन्द्रियनिग्रहकर्त्ता उपरतः सर्वकामनाशून्यस्तिक्षुः प्राणवियोग-फलकभिन्नशीतोष्णादिसहनशीलः, श्रद्धावान् गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वास-सम्पन्नः, समाहितः कृतसमाधिश्चेत्यर्थः । “प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे । गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत् सकलं मुमुक्षवे” इत्यादिश्रुतेश्च ।

‘ब्रह्म’ एवास्य शास्त्रस्य विषयः ; जीवचैतन्येश्वरचैतन्ययोरैक्यरूपशुद्ध-चैतन्यपरब्रह्मणोऽत्र ग्रन्थे प्रमेयत्वाद् वा ज्ञातव्यपदार्थत्वात् । उपनिषदा-त्मकवेदान्तशास्त्रस्य परब्रह्मणा सह बोध्यबोधकभावः सम्बन्धो ज्ञेयः ; जीवचैतन्येश्वरचैतन्यैक्यरूपपरब्रह्मपदार्थस्यात्र प्रमेयत्वाद् वा बोद्धव्यत्वात् , ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषदाद्यात्मकवेदान्तशास्त्रस्य च प्रमाणत्वाद् वा बोधक-त्वात् । वेदान्तशास्त्रस्याज्ञानजन्यशोकनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मस्वरूपावाप्तिरेव प्रयोजनम् । तत्त्वज्ञानानन्तरं जीवब्रह्मैकचिन्मात्रपदार्थगताज्ञानतत्कार्य-सकलनिवृत्तेः । तथाचाहुतुः श्रुती—“तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती”ति । आत्मवित् पुरुषः शोकविमुक्तो भवति, ब्रह्मविद् एव ब्रह्मस्वरूपमापद्यन्त इति श्रुतिद्वयार्थः ।

अथ पूर्वोक्ताधिकारी किं कुर्यादित्यपेक्षायामुच्यते—निदाघकालीन-प्रचण्डसूर्यकिरणसन्तप्तः पुरुषस्तत्तापापनोदनाय गभीरसुशीतलज्जलाशयमिव पूर्वोक्ताधिकारी जननमरणाभ्यामाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपताप्रत्य-

दन्दह्यमानस्तत्तापश्रयात्यन्तिकनिवृत्तिकामनया स्वस्वरूपबोधार्थं च विवि-
धोपहारपाणिः सन् कामक्रोधलोभमोहमदमातसर्वात्मकषड्विपुरहितं कराम-
लकवत् स्वप्रकाशात्मकब्रह्मरूपप्रकाशकं श्रोत्रियं गुरुमुपसृत्य मनोवाक्कायकर्म-
भिस्तमुपसेवेत । “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्, समितपाणिः श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठ”मित्यादिश्रुतेः । तत् ब्रह्मस्वरूपं, स शिष्य इत्यर्थः । प्रोक्ता-
ध्यात्मिकादितापत्रयलक्षणं यथा—शरीरमनसी अधिकृत्य जायमानं दुःख-
माध्यात्मिकम् । तत्तु क्वचिज्ज्वरादिरोगरूपं क्वचिच्च स्त्रीपुत्रादीष्टवस्तुवियोग-
रूपम् । शरीरमधिकृत्य ज्वरादिरोगस्य मनोऽधिकृत्य च स्त्रीपुत्रादीष्टवस्तु-
वियोगदुःखस्योत्पत्तेः । व्याघ्रभल्लुकादिहिंस्रजीवागतदुःखमाधिभौतिकम् ।
तथाविधभौतिकपदार्थमधिकृत्य तादृशदुःखोत्पत्तेः । समीरणान्निग्रहभूत-
भयहेतुकदुःखमाधिदैविकम् । समीरणान्यादिदेवानधिकृत्य तथाविध-
दुःखोत्पत्तेः । तच्च दुःखमतिवातादिकारणजन्यं भवति ।

प्रोक्तकामादयो यथा—अभीष्टविषयाभिलाषः कामः, परापकाराय
चित्तवृत्तिभेदः क्रोधः, परद्रव्येष्वतिशयाभिलाषो लोभः, देहेन्द्रियादि-
ष्वात्मत्वाभिमानो मोहः, गर्वो मदः, परगुणद्वेषो मातृसर्प
चेत्यर्थः । तादृशशिष्योपस्थितौ गुरुः किं कुर्यादिति चेदुच्यते,
यथा—शिष्यस्य कृतेऽखण्डनित्यज्ञानानन्दस्वरूपपरब्रह्मणो विधिमुखेनोप-
देष्टुमशक्यत्वेऽपि अध्यारोपापवादन्यायेन गुरुः परमकृपया तं शिष्यं
शनैःशनैरुपदिशेत् । “तस्मै स विद्वानुपपन्नाय सम्यक् प्रशान्त-
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां
तत्त्वतो ब्रह्मविद्या”मित्यादिश्रुतेः । अध्यारोपापवादयोर्लक्षणे यथा—
प्रकृतवस्तुनि भ्रान्त्याऽप्रकृतवस्तुन आरोपो वा मिथ्याज्ञानमध्यारोपः ।
यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमस्थले यदा तादृशभ्रमो भवति तदानीं तत्र सर्पस्य

वस्तुतोऽविद्यमानत्वेऽपि लोकव्यवहारादेव तत्कालीनरज्जुं सर्प इति कथयन्ति । तदानीं प्रकृतरज्ज्वां भ्रान्त्यैवाप्रकृतसर्पारोपमेवाध्यारोपो वा मिथ्याज्ञानमिति वदन्ति । अध्यारोपस्यापवादो विशेषविधिरूप-
बाधकः । रङ्गे प्रतिभातरजतस्य पश्चाद् भ्रमज्ञाननाशेन रङ्गमात्ररूपतालाभः ।
अस्यायमभिप्रायः—यथा रज्ज्वां प्रथमं भ्रान्त्या सर्पज्ञानमुदेति पश्चाद्
भ्रमज्ञाननाशेन सर्पज्ञानमपि विनश्य रज्जुज्ञानमात्रमवशिष्यते, तथा
नित्यज्ञानशुद्धसच्चिदानन्दपरब्रह्मणो विधिमुखेनोपदेशासम्भवेऽपि प्रथमं
“ब्रह्मभिन्नं जगन्मिथ्या” “नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादिश्रुत्याविद्याध्या-
रोपितमिथ्याभूतपदार्थनिषेधमुखेनाविद्याविनाशे जाते तत्पश्चात् “सत्यज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मे”त्यादिश्रुत्या विधिमुखेन लक्षणया ब्रह्मवस्तुमात्रमवधारितं
भवतीति गुरुस्तादृशब्रह्मविषयकोपदेशं शिष्याय दातुं पारयेत् । अस्मन्मते
जीवब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादनेनास्याद्वैतवादत्वमवधेयम् ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! यदुक्तं प्राग् भवद्भिर्ज्ञानस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्व-
मानन्दस्वरूपत्वं चेति तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम् । घटज्ञानोत्तरकालीनपट-
विषयकज्ञानदशायां घटज्ञानस्य, पटज्ञानोत्तरकालीनमठविषयकज्ञानदशायां
च पटज्ञानस्य विनष्टत्वात् । स्त्रीपुत्रधनादीष्टवस्तुवियोगेन नानाविध-
दुःखानुभवाच्च । अतो नित्यज्ञानाप्रसिद्ध्या न तस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वं,
नानाविधदुःखानुभवेन च नाप्यानन्दस्वरूपत्वमिति ।

पितृ० । वत्स ! न च ज्ञानस्यानित्यत्वं वाच्यम् । जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्त्यात्मकावस्थात्रयेष्वपि तस्य नित्यत्वेनानुभूयमानत्वात् । तथाहि
‘वस्तुमात्रस्य बहिरिन्द्रियैः सुस्पष्टव्यवहारयोग्यकालो जाग्रदवस्था’ । तत्र
पञ्चानां शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानां, तदाश्रयभूताकाशवाय्वग्निजलपृथिवीनां
‘च स्वरूपतः परस्परभेदसत्त्वेऽपि तस्य ज्ञानत्वेनानेकत्वासम्भवात् । ‘ज्ञानं

ज्ञान'मित्येकाकारेणावभासमानतया ज्ञानस्य गगनादिवद्भेदासम्भवात् । तथाचात्रानुमानं—'विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वाभाविकभेदशून्यं भवितुमर्हति, उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात्, गगनवदिति । 'शब्दज्ञानं स्पर्शज्ञानाद्भेदं नार्हति, ज्ञानत्वात्, स्पर्शज्ञानवदिति च । एकस्यैव ज्ञानस्य घटमठाद्युपाधिविशिष्टगगनवदौपाधिकभेदेन विभिन्नत्वव्यवहारोपपत्तावपि गौरवभिया तत्र वास्तवभेदकल्पना नाङ्गीकर्तव्या । जाग्रद्वत् स्वप्नावस्थायामपि वस्तुगतपरस्परभेदसत्त्वेऽपि सकलवस्तुगतज्ञानस्यैकत्वमेव । तथाहि 'जागरितसंस्कारद्वारा वस्तुव्यवहारयोग्यकालः स्वप्नावस्था' । तत्र वस्तुगतवैविध्यमादाय विषयसमुदायस्य परस्परभेदसत्त्वेऽपि तत्तद्विषयकज्ञानसमुदायस्यैकत्वाङ्गीकारात् । इत्थं जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्विषयविषयिगतभेदाभेदाभ्यामेकाकारत्वेऽपि केवलं विषयगतस्थायित्वास्थायित्वाभ्यामेव भेदोऽङ्गीक्रियते । यथा—जागरे परिदृश्यमानवस्तुजातं स्थायि भवितुमर्हति, कालान्तरेऽपि द्रष्टुं शक्यत्वात् । स्वप्ने परिदृश्यमानवस्तुजातमस्थायि, प्रतीतिमात्रशरीरत्वादिति च । पूर्वोक्तदिशा स्थिरास्थिरविषयत्ववैलक्षण्यमादायावस्थान्नयस्य परस्परभेदसत्त्वेऽपि तत्तत्कालीनज्ञानस्य नानेकत्वं सिध्येत् । जाग्रत्स्वप्नावस्थावत् सुषुप्तावपि वक्ष्यमाणदिशा ज्ञानसत्ता प्रतिपाद्यते, यथा सापि "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुप्त"मिति माण्डूक्योपनिषदुक्तो जीवस्य सर्वज्ञानशून्यावस्थाविशेषः । यत्र यस्यामवस्थायां सुप्तो जीव इत्यर्थः । तथा सति प्रथमं सुप्तस्य पश्चादुत्थितस्य पुरुषस्य तदानीम् 'अहं सुप्तसिकाले सकलवस्तूनामज्ञाताऽऽस'-मित्याकारेण यः सुप्तसिकालीनाज्ञानबोधः सञ्जायते, स न प्रत्यक्षात्मकः, किन्तु स्मरणात्मक एव, तज्जागरणदशायां तत्तद्विषयेषु चक्षुरादीन्द्रिय-

संयोगाद्यभावात् । किञ्च 'स्मृतिरनुभवपूर्विके'ति व्याप्तिबलेन प्राक् प्रत्यक्षमन्तरेण कदाचित् कस्यापि पदार्थस्य स्मरणासम्भवात् सुषुप्तौ तादृशसुषुप्तिकालीनाज्ञानबोधोऽवश्यं 'प्रत्यक्षात्मक' इत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । ज्ञानमन्तरेण वस्तुप्रत्यक्षासम्भवात् सुषुप्तिकालेऽपि ज्ञानसत्ता स्वीकर्त्तव्या । 'विमतं न किञ्चिद्वेदिष'मित्याकारकज्ञानमनुभवपूर्वकं भवितुमर्हति, स्मृतित्वात्, 'सा मे माते'ति स्मृतिवदित्यनुमानेन सुषुप्तिकालीनज्ञानस्य स्मृत्यन्तर्गतत्वं ज्ञेयम् । यथा जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः सकलपदार्थानां परस्परभेदसत्त्वेऽपि तत्तद्विषयकज्ञानस्यैक्यमुभयावस्थायामप्येकाकारता ज्ञानस्य, तथा सुषुप्तिकालीनज्ञानमज्ञानादिविषयेभ्यो भिन्नमप्यवस्थान्तरज्ञानेभ्यो न भिद्यत इति बोध्यम् । तथाचात्रानुमानं यथा—सौषुप्ताज्ञानानुभवोऽज्ञानात्मकविषयात् पृथग्भवितुमर्हति, बोधत्वात्, घटबोधवत् । 'तादृशबोधश्च बोधान्तरान्न भिद्यते, बोधत्वात्, स्वप्नबोधवदिति च । इत्थं यथैकस्मिन् दिने जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यात्मकावस्थात्रयेषु ज्ञानैक्यं संसाधितं, तथैतद्विवसीयज्ञानमपरदिवसीयज्ञानान्न भिद्यते । तथा सति मासपक्षसंवत्सरयुगकल्पातीतानागतवर्त्तमानादिसकलसमयेष्वप्युदयास्तशून्यं स्वप्रकाशात्मकनित्यज्ञानमेकमेव सिध्यतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! ज्ञानस्योदयास्तशून्यत्वं, स्वप्रकाशात्मकत्वं च पुनः कीदृक् ?

पितृ०—वत्स ! उदयास्तशून्यत्वं नामोत्पत्तिविनाशराहित्यम् । स्वस्योत्पत्तिविनाशौ स्वेनैव द्रष्टुमशक्यतया तदुत्पत्तिविनाशदर्शने कश्चिदपरः साक्षी मन्तव्यः । अस्मन्मते ज्ञानस्यैकत्वेन ज्ञानान्तरं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । असाक्षिकोत्पत्तिविनाशाप्रसिद्धेः, स्वस्यैव ज्ञानस्योत्-

पत्तिविनाशौ तेनैव स्वात्मकज्ञानेन द्रष्टुमशक्यतया तज्ज्ञानस्योदयास्त-
शून्यत्वमङ्गीकृतम् । ज्ञानान्तराभावे ग्राहकाभावाद् ग्राहकाभावे च
जगदान्ध्यप्रसङ्गात्तस्य स्वप्रकाशत्वमपि । तथाचात्रानुमानं 'ज्ञानं
स्वप्रकाशात्मकं भवितुमर्हति, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं
यथा घट' इति । न चायं विशेषणासिद्धौ हेतुः । ज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वे
कर्मकर्तृत्वविरोधात् परवेद्यत्वे चानवस्थानात् । अतः स्वप्रकाशत्वेन
भासमानज्ञानस्य सर्वावभासकत्वसम्भवान्न जगदान्ध्यप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! भवतु वा ज्ञानस्योदयास्तशून्यत्वं, स्वप्रकाशत्वं
च, तेन प्रकृते किमायातम् ?

पितृ०—वत्स ! तेन तस्यात्मत्वप्रतिपादनं भवति । तथाहि 'इदं
ज्ञानमात्मा भवितुमर्हति, नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं
यथा घटः ; इत्यनुमानेनात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वसंसाधनेन सत्यत्वमपि
संसाधितं भवति । नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावात् । "नित्यत्वं
सत्यत्वं च यस्यास्ति तन्नित्यं सत्य"मिति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वाच्च ।
पूर्वोक्तयुक्तिजालैरद्वितीयनित्यस्वप्रकाशात्मकज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वं प्रतिपाद्य
तस्य चात्मनो वक्ष्यमाणदिशा परमस्नेहास्पदत्वेन परमानन्दस्वरूपत्वमपि
निरूप्यते ; यथा—'अयमात्मा परमानन्दरूपो भवितुमर्हति, परमप्रेमास्पद-
त्वात् । यस्तु परमानन्दरूपो न भवति नासौ परमप्रेमास्पदं भवति, यथा
'घटः' इत्यनुमानेनास्य परमानन्दस्वरूपत्वम् । न च घटादिवस्तूनां
परमानन्दस्वरूपत्वं शङ्क्यम्, परमप्रेमास्पदत्वाभावात् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! जीवात्मनः परमप्रेमास्पदत्वं कथमपि न सिध्ये-
दिति वक्तव्यम् ; स्त्रीपुत्रधनादीष्टवस्तुवियोगादिना प्रबलरोगादिना
वा दुःखभोगदशायां प्रायो लोकाः स्वात्मानं धिक्कुर्वन्तीति दर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! मैवं वक्तुं शक्यम् । यस्य कस्यापि जीवस्य 'अहं दुःखी भवेयं' वा 'अद्यैवाहं ज्ञिये' इत्याकारकेच्छाविरोधेन सकलसमये 'अहं सुखी, चिरजीवी च भवेयं'मित्याकारकेच्छायाः परिदृष्टत्वात् । एतेनात्मनि परमप्रेमास्पदत्वं निर्विवादं तिष्ठतीति ज्ञेयम् । न च स्वेतर-स्त्रीपुत्रमित्रादौ प्रेमदर्शनात् तत्प्रेम्णः परार्थकत्वं शङ्क्यम् । तत्प्रेम्णोऽपि निजार्थकत्वात् । अन्यथा स्त्रीपुत्रादिष्विवोदासीनेष्वपि तुल्यप्रेमापत्तेः । एवं प्रति या प्रीतिरुत्पद्यते नासौ पुत्रमित्रार्थिका । पुत्रादिभिः सह कदाचिद्विच्छेदे जायमानेऽपि एवं प्रति कदाचित् कथंचनापि तत्प्रीति-विच्छेदासम्भवात् । अतो निश्चीयते—आत्मनिष्ठप्रीतेः परमप्रीतिस्वरूप-त्वेनात्मा परमानन्दस्वरूप इति । पूर्वोक्तयुक्तिजालैः 'तत्त्वमसी'ति महावाक्यघटितयो 'स्तत्त्वं'पदयोरयमेवार्थो बोद्धव्यो यत्—'तत्'पद-प्रतिपाद्यपरब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्ववत् 'त्वं'पदप्रतिपाद्यजीवात्मनो-ऽपि नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वमिति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तर्ह्यत्र पृच्छयते—निरन्तरं जीवात्मनः परमानन्द-स्वरूपत्वं प्रत्यक्षगोचरीभूतं भवति ? न वा ? भवति चेत्, तर्हि तस्य परमप्रेमास्पदत्वमिति वक्तुमनुचितम् ? स्वत आनन्दप्राप्तौ तदानन्द-कारणान्त्रेषणाप्रवृत्तेः । निरतिशयानन्दलाभे जायमाने क्षणिकवैषयिका-नन्दलाभविषये मूर्खस्यापि प्रवृत्त्यसम्भवात् । यदि वक्तव्यं तस्य प्रत्यक्षं न भवतीति, तर्हि तत्र परमा प्रीतिर्न सम्भवेत् । वस्तुगत-सौन्दर्याप्रत्यक्षे स्नेहस्य विषयगतसौन्दर्यजन्यत्वेन तत्तद्वस्तुनि स्नेहानुत्-पत्तेः । अतो वक्तव्यं जीवात्मनः परमानन्दस्वरूपत्वं कथमपि न सेत्स्यतीति ।

पितृ०—वत्स ! जीवात्मनः परमानन्दस्वरूपत्वमस्पष्टकारेण प्रत्यक्षं

भवतीति तत्र परमा प्रीतिरुत्पद्यत इति स्वीक्रियते । तथाहि उच्चैर्वेद-
पाठमाचरतां बालानां वेदध्वनिमध्ये तदन्तःपातिनः कस्यचिद्बालकस्या-
ध्ययनध्वनिः स्पष्टमननुभूयमानोऽपि तस्य विद्यमानत्वादेव यथा तत्र
'श्रुताश्रुतोभयत्व'मङ्गीक्रियते, तथात्मनोऽपि वक्ष्यमाणप्रतिबन्धकीभूत-
कारणमादाय 'ज्ञाताज्ञातोभयत्व'मङ्गीकर्तव्यम् । तथा सत्यात्मनि नित्यत्व-
विद्यमानत्वयोर्विद्यमानत्वेऽपि विषयविषयान्धगुरुष्वस्य 'अयमनित्यो
नास्ति चे'त्याकारेण यज्ज्ञानं समुत्पद्यते, तादृशज्ञानस्यैवात्र प्रतिबन्धकता
ज्ञेया । तादृशप्रतिबन्धकबलेनैवात्मन्यानन्दस्वरूपत्वे नित्यं विद्यमानेऽपि
तस्य च प्रत्यक्षे भवत्यप्यप्रत्यक्षवत् प्रतीतिः । अत्र नित्यविद्यमानवस्तुन्य-
नित्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन निर्णीतत्वात् । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
प्रतिबन्धककारणता कीदृशीत्यपेक्षायां ब्रूमः—यथोच्चैर्वेदपाठिबालकध्वनि-
मध्ये तन्मध्यवर्त्तिनः कस्यचिद्बालकस्याध्ययनध्वनेरस्पष्टश्रवणं प्रति
समानाभिहारस्य, वा बहुबालकैः सहैकत्र पाठस्य प्रतिबन्धककारणत्वं,
तथात्मनोऽप्यानन्दस्वरूपत्वस्यास्पष्टप्रत्यक्षं प्रत्यनाद्यनिर्घवनीयस्वभावाया
अविद्याया एव प्रतिबन्धकता बोध्या ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! का पुनरविद्या ?

पितृ०—वत्स ! नित्यज्ञानानन्दस्वरूपपरब्रह्मणः प्रतिबिम्बविशिष्टा
सत्त्वरजस्तमोगुणानां सूक्ष्मावस्था 'प्रकृतिः' । सा च मायाऽविद्याभेदेन
द्विविधा । तत्र प्रकाशात्मकसत्त्वगुणस्य निर्मलस्वभावत्वेन विशुद्धसत्त्वगुण-
प्रधाना 'माया' ; गुणान्तरकलुषीकृतमलिनसत्त्वगुणप्रधाना 'अविद्या' चेति ।
मायाप्रतिबिम्बितवैतन्यं 'ब्रह्म' तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्ट-
त्वेन 'सर्वज्ञत्वादिगुणक ईश्वर' इत्याख्ययाऽभिहितं भवति । यदा त्वविद्यायां
प्रतिबिम्बितं तच्चैतन्यमविद्यावशगं भवति तदानीं 'जीव'पदवाच्यमपि

भवति । एतेन स्थिरीक्रियते मायाप्रतिबिम्बितचैतन्यम् 'ईश्वरः', अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यं च 'जीव' इति । पूर्वाकाविद्यानिष्ठनैर्मल्य-मालिन्यांशयोस्तारतम्यविशेषमादायैवाविद्या-प्रतिबिम्बितचैतन्यं देवमुप्य-राक्षसगोमहिषाश्वतिर्यक्सरीसृपवृक्षलताद्यात्मकविविधशरीरं भजते । सा चाविद्या कारणशरीरपदवाच्यापि भवति, तत्कारणशरीराभिमानिनो जीवाः 'प्राज्ञ' इत्याख्ययाऽभिहिता भवन्ति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! कारणशरीरं पुनः कीदृक् ? तदुत्पत्तिप्रकारश्च पुनः कीदृशः ?

पितृ०—वत्स ! शरीरं तावत् त्रिविधम्, स्थूललिङ्गकारणशरीरभेदात् । तत्र लिङ्गशरीरं सूक्ष्मशरीराख्ययाप्यभिहितं भवति । कारणज्ञानमन्तरेण कार्यज्ञानासम्भवात् शरीरोत्पत्तिवर्णनात् प्राक् तत्कारणीभूताकाशादि-पञ्चमहाभूतानामुत्पत्तिक्रमः प्रदर्श्यते । यथा पूर्वोक्ततमोगुणप्रधानायाः प्रकृतेरीश्वराज्ञया प्राज्ञादीनां सुखभोगाय प्रथममेवाकाशवायुजलतजः-पृथिव्यात्मकपञ्चमहाभूतोत्पत्तिरासीत् । तानि च भूतानि सत्त्वादि-त्रिगुणस्वभावाया मायायाः, प्रकृतेर्वा कार्यत्वेन त्रिगुणात्मकान्येव । तन्निष्ठ-सत्त्वांशेभ्यो वक्ष्यमाणदिशा यथाक्रमं वक्ष्यमाणेन्द्रियाणि जज्ञिरे । यथा—आकाशनिष्ठसत्त्वगुणाच्छ्रवणेन्द्रियं, वायुनिष्ठसत्त्वगुणात्स्वगिन्द्रियं, जल-निष्ठसत्त्वगुणाद्रसनेन्द्रियम्, तेजोनिष्ठसत्त्वगुणाच्चक्षुरिन्द्रियं, पृथिवीनिष्ठसत्त्व-गुणाच्च घ्राणेन्द्रियमिति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि समुत्पन्नानि । तत्पञ्चमहाभूत-निष्ठसत्त्वगुणसमष्टेरन्तःकरणं समुत्पन्नम् । तच्चान्तःकरणं मनोबुद्ध्यात्मक-वृत्तिभेदेन द्विविधम् । पूर्वोक्तान्तःकरणस्य संशयात्मिका वृत्ति 'मनः', निश्चयात्मिका वृत्तिश्च 'बुद्धि'रिति । अत्र केचन वदन्ति—मिलिता-काशादिपञ्चतन्मात्रसत्त्वांशेभ्यो मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि समुत्पन्नानीति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्त्वेवं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोत्पत्तिः । कर्मेन्द्रिय-
पञ्चकोत्पत्तिः पुनः कीदृशी ?

पितृ० । वत्स ! पूर्वोक्तपञ्चमहाभूतनिष्ठरजोगुणेभ्य एव वक्ष्यमाण-
दिशा यथाक्रमं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकपञ्चकर्मेन्द्रियाणि समुत्पन्नानि ।
यथा आकाशरजोगुणाद् वागिन्द्रियम्, वायुरजोगुणाद्धस्तेन्द्रियम्, तेजोरजो-
गुणात् पादेन्द्रियम्, जलरजोगुणाद् गुदेन्द्रियम्, पृथिवीरजोगुणाच्चोपस्थेन्द्रियं
समुत्पन्नमिति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! प्राणोत्पत्तिः पुनः कीदृशी ?

पितृ० । वत्स ! पूर्वोक्तपञ्चमहाभूतनिष्ठरजोगुणसमष्टेरेव 'प्राणः'
समुत्पन्नः । स च प्राणापानसमानोदानव्यानात्मकोपाधिभेदेन पञ्चविधः ।
उपाधि-वृत्तिशब्दावेकपर्यायौ । तेषु मुखनासिकास्थो वायुः प्राणः, पायुस्थो
वायुरपानः, उदरगतद्रव्यपरिपाकहेतुर्वायुः समानः, कण्ठप्रदेशस्थो वायुरुदानः,
सकलशरीरव्यापी वायुर्व्यानश्चेति ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः” इत्युक्तं ।

उपाधिश्चात्र स्थानं ज्ञेयम् । एषां वायूनां किं किं कार्यमित्यपेक्षाया-
मुच्यते । यथा—तेषु प्राणवायोर्मुखनासिकाभ्यां प्रवेशनिर्गमनरूपकार्यम्,
अपानवायोर्मलादीनामधोनयनरूपकार्यम्, समानवायोराहारपरिपाकार्थं जाठर-
वह्निसमुन्नयनरूपकार्यम्, उदानवायोर्विपाकरसादेरुर्ध्वनयनरूपकार्यम्, व्यान-
वायोर्नाडीद्वारा शरीरे सर्वत्र संचरणरूपकार्यञ्चेति । केचनात्र कपिलमतानु-
यायिनः क्रियाभेदेनैतेभ्योऽन्यान् नाग-कूर्म-कृकर-देवदत्त-धनञ्जयाख्यान् पञ्च
वायून्ङ्गीकृत्य तत्तत्कार्याणि वक्ष्यमाणदिशा निर्णयन्ति । यथा—तेषु येन
वायुना घमनं घटते स 'नागः', येन नयनयोरुन्मीलननिमीलने घटते स

‘कूर्मः’, येन क्षुधापिपासे समुत्पद्यते स ‘कृकरः’, येन जृम्भणं भवति स ‘देवदत्तः’, येन च शरीरपुष्टिर्वर्धते स ‘धनञ्जय’ इति ।

“उद्गारे नाग आख्यातः कूर्मस्तून्मीलने स्मृतः ।

कृकरस्तु क्षुधि ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ।

न जहाति मृतं चापि सर्वव्यापी धनञ्जयः” इत्युक्तेः ।

अस्मन्मते नागादिवायूनां प्राणादिवायुष्वेवान्तर्भावान्न तेषां पृथगुक्तिः ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्ह्युच्यतां साम्प्रतं किमर्थिकेयमाकाशादि-
प्राणान्तसृष्टिरिति ?

पितृ० । वत्स ! लिङ्गशरीरार्थिकैवैतत्सृष्टिः । तच्च लिङ्गशरीरं पञ्च-
ज्ञानेन्द्रिय-पञ्चकर्मेन्द्रिय-पञ्चप्राण-मनो-बुद्धयात्मक-सप्तदशावयवसमष्टिभूतम् ।

“पञ्चप्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्” इत्युक्तेः ।

तदेव लिङ्गशरीरं सूक्ष्मशरीरमित्यपि वदन्ति । अपञ्चीकृत-
भूतसमुत्पन्नं परलोकगमनसमर्थमेतल्लिङ्गशरीरं मोक्षपर्यन्तमवतिष्ठत एवेति
ज्ञेयम् । अस्य भेदादिकं सर्वमग्रे निरूपयिष्यते । शरीरस्यास्य किं
फलमिति चेदुच्यते । एतल्लिङ्गशरीराभिमानेनैव मलिनसत्त्वगुणप्रधाना-
विद्योपहितः प्राज्ञो वा जीवस्तैजसाख्यया, विशुद्धसत्त्वगुणप्रधानमायोप-
हितेश्वरश्च हिरण्यगर्भाख्ययाऽभिहितो भवतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तैजसहिरण्यगर्भसंज्ञयोर्लिङ्गशरीराभिमानात्मक-
कारणसत्त्वात्तयोरप्येकत्वमङ्गीक्रियताम् ?

पितृ० । वत्स ! न च तयोरैक्यं सम्भवति । व्यष्टिलिङ्गशरीराभि-
मानिचेतनस्य तैजसत्वं, समष्टिलिङ्गशरीराभिमानिचेतनस्य च हिरण्यगर्भत्व-
मित्यङ्गीकारात् । तयोर्लिङ्गशरीरगतभेदोऽप्यस्ति । तल्लिङ्गशरीरस्य परा-

परभेदेन द्वैविध्याद्विरण्यगर्भस्य लिङ्गशरीरं परं, तैजससंज्ञाभाजामस्मदादीनां लिङ्गशरीरं चापरमिति ज्ञेयम् । हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं 'महत्तत्त्व'मस्मदादि-
लिङ्गशरीरं च 'अहङ्कारतत्त्व'मित्यपि वदन्ति । तथा सति व्यष्टिसमष्टि-
भावेन लिङ्गशरीरव्यवस्थितिर्वक्ष्यमाणदिशा निरूप्यते । यथा—व्यष्टि-
विभिन्नता, समष्टिः समस्ततेत्यर्थः । यथा समष्ट्याकारेण 'वन'मित्युच्य-
माने एकोऽपि वनशब्द आस्र-नारिकेल-वकुल-पुन्नागादिविविधवृक्षान् बोध-
यति, यथा वा 'जलाशय' इत्युक्तौ व्यष्ट्याकारेण वापी-कूप-तडागादीन् बोधयति,
तथा 'अज्ञानस्य' समष्ट्यभिप्रायेण मायाविक्षेपशक्तिविक्षिप्तं 'परब्रह्म' विविध-
देहेन्द्रियान्तःकरणसमुदायेषु प्रतिबिम्बितं सत् प्रकाशमानत्वेन, प्रत्येकजीव-
व्यापित्वेन च तैजसशब्दवाच्यं भवति, समष्ट्याकारेण सकलजीवव्यापित्वेन
'हिरण्यगर्भ'शब्दवाच्यमपि भवति । लिङ्गशरीरोपाधिविशिष्टसकलतैजसाख्य-
जीवैः सह स्वाभेदज्ञानेन चेतनः समष्टिशब्दवाच्यो भवति । तादृशा-
भेदज्ञानाभावेन च सकलतैजसजीवा व्यष्टिशब्दवाच्याश्च भवन्ति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्हि प्राज्ञेश्वरगतभेदः कुतः ? कथं च परि-
लक्ष्यते ?

पितृ० । वत्स ! सांख्यास्तावत् प्रकृतिलक्षणमित्थं वर्णयन्ति ।
यथा—सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था 'प्रकृतिः' । साम्यावस्था नाम तेषा-
मन्यूनानतिरिक्तभावेन वा समभावेनावस्थानम् । प्रकृतिः, प्रधानम्,
अव्यक्तम्, जगद्योनिः, जगद्धीजं, चेत्येकपर्यायशब्दाः । यदा सत्त्वरजस्तमःस्र
कस्यचिदेकस्य गुणस्य न्यूनाधिक्यं वा एको विवर्द्धतेऽपरश्चाभिभूयते, तदासौ
प्रकृतिर्वक्ष्यमाणदिशा विविधाकारेण परिणमते । तस्याः प्रथमपरिणामो
'महत्तत्त्वं' द्वितीयपरिणामोऽहङ्कारतत्त्वं', तृतीयपरिणामश्च 'पञ्चतन्मात्रा-
णीन्द्रियाणि' चेति । सा चापरिणता क्षणमात्रमपि न तिष्ठति । तस्याः

परिणामस्वभावत्वात् । सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां सम्मिलितद्रव्याणां समष्टिभूतं वा एतत्तितयावयवयुक्तं किमप्यनश्वरद्रव्यं पारिभाषिकसंज्ञया 'प्रकृति'रिति वदन्ति । 'अनेकशब्दप्रकाशयोग्यविषयस्याल्पाकारेण प्रकाशार्थं सङ्केतः पारिभाषिकः' । प्रकृतिन्तु द्रव्यपदार्थ इत्यपि वक्तुं पारयेत् । सत्त्वरजस्तमसां गुणत्वेन लोकव्यवहारे दृष्टेऽपि वक्ष्यमाणदिशा द्रव्यत्वस्याप्यङ्गीकारात् । शास्त्रज्ञैरुपकरणद्रव्याण्यपि गुणाकारेणाङ्गीकृत्योदाहृतम् । सत्त्वादिद्रव्याण्यात्मनः सुखदुःखोपकरणानि भवन्तीति गुणपदवाच्यानि भवन्ति । तथा हि शणसूत्रादिद्रव्यनिर्मितरज्ज्वात्मकगुणेन पश्वादयो रज्जुबद्धा भवन्ति, तदभावेन च मुक्ता भवन्तीति रज्जूनां द्रव्यत्वेऽपि यथा तत्र गुणत्वव्यवहारस्तथा सत्त्वादिद्रव्यात्मकगुणैः पुरुषरूपाः पशवो बद्धा भवन्ति तदभावेन च मुक्ता भवन्तीति सत्त्वादिद्रव्याणि गुणाख्ययाऽभिहितानि भवन्ति । तेषु सत्त्वस्य शुक्लत्वं, रजसो रक्तत्वं, तमसश्च कृष्णत्वं ज्ञेयम् । प्रकृतिर्यदा सत्त्वगुणहासेन रजस्तमोभ्यामभिभूता भवति, तदा मलिनसत्त्वगुणस्वभावतया तत्प्रतिबिम्बितचेतनस्य स्वच्छप्रतिबिम्बो न प्रकाशते । रजस्तमोगुणयोरस्वच्छस्वभावत्वेनास्वच्छवस्तुगतप्रतिबिम्बस्य स्पष्टप्रकाशादर्शनात् । अतएव मलिनसत्त्वप्रधानेऽज्ञानेऽविद्यायां वा प्रतिबिम्बितचेतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणवत्तया 'प्राज्ञ' इत्याख्ययाऽभिहितं भवति । 'प्र' प्रकर्षेणाज्ञः प्राज्ञो निकृष्टगुणयुक्तो जीव इति यावत् । सत्त्वगुणप्रधानज्ञाने मायायां वा चैतन्यस्वच्छप्रतिबिम्बस्य प्रतिभासमानत्वेन विशुद्धसत्त्वगुणप्रधानमायाप्रतिबिम्बितचेतनः सर्वज्ञत्वादिगुणयोगेन च 'ईश्वर'शब्दवाच्यो भवति । इत्थमाकाशादिपञ्चमहाभूतेभ्य इन्द्रियाणां लिङ्गशरीरस्य चोत्पत्तिविवरणं लिङ्गशरीरविशिष्टतैजससंज्ञाभाग्जीवस्य प्राज्ञस्य वा तादृशल्लिङ्गशरीरोपाधिविशिष्टहिरण्यगर्भसंज्ञाभागीश्वरस्य च

विवरणं संक्षेपेणोक्त्वा साम्प्रतं तैजसत्वप्राज्ञत्वादिधर्मभागजीवानामुपभोगाय भोग्यवस्तुभूतान्नपानादीनां भोगायतनभूतजरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जात्मक-चतुर्विधस्थूलशरीराणां चोत्पत्तये वक्ष्यमाणदिशेश्वरकृताकाशादिपञ्चमहा-भूतपञ्चीकरणप्रकारो निरूप्यते । यथा—अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकं संपद्यमानं क्रियत इति पञ्चीकरणम् । यद्वा प्रत्येकाकाशादिभूतपञ्चकमेकैकं पञ्चीकरोति वा पञ्चपञ्चात्मकं करोति, वक्ष्यमाणांशांशिभावेन मिश्रीकरोतीति यावत् । पञ्चीकरणप्रकारो यथा—प्रथममाकाशादिपञ्च-महाभूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पश्चात्तत्तदंशद्वयादेकैकांशं चतुर्द्धा कृत्वा स्वीयस्वीयार्द्धांशपरित्यागेनान्यान्यभूतचतुष्टयार्द्धांशे तत्तदंशचतुष्टयै-कैकांशयोगकरणेन सकलभूतानि पञ्चपञ्चात्मकानि भवन्ति । तदेव स्पष्टी-क्रियते यथा—अपञ्चीकृतानां वाऽमिश्रीकृतानामाकाशाम्निजलवायुपृथिव्या-त्मकपञ्चमहाभूतानां मध्याद् यत् किमप्येकभूतं द्विधा विभज्य तन्मध्यात् स्वार्थमेकभागं संरक्ष्यापरार्द्धांशं च चतुर्द्धा विभज्य तस्मादेकैकभाग-मपरापरभूतचतुष्टयेषु संमिश्रयेत् । यथा—प्रथममाकाशं द्विधा विभज्य स्वार्थं संरक्षितस्वार्द्धभागेन सहापरापरभूतचतुष्टयेभ्योऽग्निजलवायुपृथिव्या-त्मकेभ्यः प्रत्येकमेकैकांशमादाय मेलयेत् । इत्थं प्रत्येकभूतस्य पूर्णता सम्पद्यते । स्वस्वार्द्धांशोऽपरापरभूतानां चैकैकांशः सकलभूतेषु तिष्ठतीति पञ्चीकरणसंज्ञाव्यवहारः । अत्र विद्यारण्यस्वामिपादेनाप्युक्तं पञ्चदश्याम्—

“द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः ।

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्चपञ्चता” इति ।

न चात्राकाशादिप्रत्येकभूतेषु स्वस्वेतरचतुष्टयांशसत्त्वात्तेष्वाकाशस्य ‘आकाश’ इति संज्ञा—वायोः ‘वायु’रित्याद्याकारेण स्वस्वसंज्ञा व्याहृत्येत । तेष्वकाशादिषु प्रत्येकं वाय्वाद्यंशचतुष्टयसत्त्वेऽपि

स्वस्वाद्धांशाधिक्यमादाय तत्तत्संज्ञाव्यवहारे बाधकाभावात् । यत्र यदंशाधिक्यं स तदंशाधिक्यबलेन तत्संज्ञां लभते । एवं सकल-भूतेष्वपि बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! छान्दोग्योपनिषत्पष्ठप्रपाठकतृतीयखण्डतृतीय-कण्डिकायां परिदृश्यते—“तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी”ति । तासा-मग्निजल-पृथिवीनामेकैकं त्रित्रित्वविशिष्टं कर्तव्यमिति श्रुत्यभिप्रायः । एतत्-श्रुतेरवबुध्यते—अग्निजलपृथिव्यात्मकभूतत्रयत्रिवृतकरणेनैव जगदुत्पद्यते, न पञ्चमहाभूतपञ्चीकरणेनेति । तत्र त्रिवृतकरणप्रकारो यथा—प्रथममग्नि-त्रिधा विभज्य निजार्थमेकांशं रक्षित्वाऽपरांशद्वयं जलपृथिव्योर्विमिश्रयेत् । तथा जलं त्रिधा विभज्य निजार्थमेकांशं रक्षित्वाऽपरांशद्वयमग्निपृथिव्यो-र्मिश्रयेत् । पुनः पृथिवीमपि त्रिधा विभज्य निजार्थमेकांशं रक्षित्वा-ऽपरांशद्वयमग्निजलयोश्च संमिश्रयेदिति । एवं सति प्रत्येकभूतेषु प्रत्येक-भूतैकैकांशस्य विद्यमानत्वेन त्रिवृतकरणमेव सम्पत्स्यते, न ‘पञ्चीकरण’-मिति । आकाशवाय्वात्मकभूतद्वयस्य पूर्वोक्तश्रुत्यनुक्तत्वात् ।

पितृ० । आयुष्मन् ! तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीय-वल्लीप्रथामानुवाके परिदृश्यते—“तस्माद् वा एतस्मादाकाशः सम्भूतः । आकाशाद् वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी”ति । तस्माद् वै एतस्मादात्मनः क्रमेण पञ्च महाभूतानि जज्ञिरे इति श्रुत्यभिप्रायः । अनया श्रुत्या भूतपञ्चकस्वीकारात् पञ्चीकरणस्यैव साधुत्वमङ्गीकृतं शास्त्रज्ञैः । न चैतावतात्र कश्चित् श्रुतिगतविरोधः शङ्क्यः ; त्रिवृतकरणश्रुत्योपलक्षण-विधया पञ्चीकरणस्याप्यङ्गीकारात् । एतत्पञ्चीकृतभूतेभ्य एव ब्रह्माण्ड-स्योत्पन्नत्वेन पञ्चमहाभूतान्येवास्योपादानकारणानीति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं ब्रह्माण्डस्वरूपं निरूपणीयम् ।

पितृ० । वत्स ! तमोगुणयुक्तपञ्चीकृतसकलभूतेभ्यो यथाक्रममुप-
र्युपरि भूरादिसप्तलोकाः, निम्नप्रदेशे तु यथाक्रममतलादिसप्तलोकाश्चावतिष्ठन्ते ।
तेषामवस्थितिर्यथा—ऊर्ध्वदेशे प्रथमं भूलोको वा भूमिलोकः, द्वितीयो
भुवर्लोको वा अन्तरिक्षलोकस्तृतीयः स्वर्लोको वा स्वर्गलोकश्चतुर्थो
महर्लोकः, पञ्चमो जनलोकः, षष्ठस्तपोलोकः, सप्तमः सत्यलोकश्चेति ।
अधःप्रदेशे तु प्रथमोऽतलं, द्वितीयः पातालं, तृतीयो वितलं, चतुर्थः सुतलं,
पञ्चमस्तलातलं, षष्ठो रसातलं, सप्तमो महातलं चेति । तत्र ब्रह्माण्डे
जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणि समुत्पन्नानि । “तेषां
खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं बीजजमुद्भिज्ज”मिति
छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्यायतृतीयखण्डप्रथमानुवाकोक्तेः । एतत्श्रुतिगतबीज-
पदं जरायुजाण्डजशरीरद्वयं प्रतिपादयत्येव । तानि च योनिजायोनिजभेदेन
द्विविधानि भवन्ति । तत्र मातापित्रोत्पन्नशरीरमपि योनिजमयोनिजं च
भवति । पार्थिवातिरिक्तसकलशरीराण्ययोनिजानि पापपुण्योभयमूलकानि
च भवन्ति । जलीयाद्ययोनिजशरीराणि पापपुण्योभयमूलकानि भवन्ति ।
वायवीयशरीरेषु वायुलोकस्थशरीराणि पुण्यजन्यानि, पिशाचादिशरीराणि
तु पापजन्यानि भवन्ति । पार्थिवशरीरेषु जरायुजाण्डजशरीरे योनिजे,
स्वेदजोद्भिज्जशरीरे चायोनिजे । जरायुर्गर्भाशयस्तज्जातशरीरं जरायुजम् ।
जरायुजन्यतया मनुष्यपशवादिशरीरं जरायुजम्, अण्डजन्यत्वेन पक्षि-पन्नग-
कुम्भीरादिशरीरमण्डजं, स्वेदजन्यत्वेन मत्कुण-मशकादिशरीरं स्वेदजं,
भूमिमुद्भिद्योत्पत्तिशीलत्वेन च वृक्षलतादिशरीरमुद्भिज्जं चेति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! वृक्षलतादीनामपि शरीरं कुतः स्वीक्रियते ?

पितृ० । वत्स ! जीवात्मा पापफलभोगाय वृक्षलतादिशरीरमपि
स्वीकरोति । तथा चोक्तं मनुना द्वादशाध्याय-नवमश्लोके—“शरीरजैः

कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः” इति । अत्राधुनिकवैज्ञानिकानामप्यैकमत्यम् । ते त्वेवं वदन्ति—जीवदेहे स्नायुमण्डलीनामुत्तेजनानुरूपोत्तेजनाया उद्भिजादिदेहेऽपि परिदृष्टत्वेन वृक्षादिभिः सहावश्यं जीवस्य घनिष्ठताऽस्तीत्यङ्गीकर्त्तव्यमेवेति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! जीवस्य पूर्वोक्तायोनिजशरीरं कथमुत्पद्यते ?

पितृ० । वत्स ! जगदुपादानकारणत्वेन परमाणुमङ्गीकुर्वतां नैयायिकानां नये प्रथममयोनिजशरीरोत्पत्तिमुपवर्णयान्तरमस्मदीयमतमत्र प्रकटयिष्यते । यथा—तन्मतेऽसंख्यासंख्यपरमाणुपुञ्जो देवशरीरादाबुपयोगिना पुण्यफलेन, अन्यत्र पापफलेन क्रमशः सम्मिलितोऽयोनिजशरीराकारेण परिणमते । किञ्च, इतस्ततो विक्षिप्तः परमाणुपुञ्जोऽनुकूलस्पन्दनेन परस्परं संयुज्यते । तादृशस्पन्दनं तु धर्मसम्पन्नात्मसंयोगलाभादेव जायते । धर्मसंयुक्तात्मसंयोगलाभेन तादृशस्पन्दनविशिष्टपरमाणुजन्यायोनिजशरीरं देवानां, पापयुक्तात्मसंयोगलाभेन च स्पन्दितपरमाणुजन्यायोनिजशरीरं नारकिणामिति ।

अस्मन्मते तु समाख्याबलेन वा यौगिकशब्दबलेन देवर्षीणामप्ययोनिजशरीरं स्वीकृतमस्ति । “ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः” इत्युक्तेः । अङ्गारोत्पन्नत्वेन चाङ्गिरा नाम ऋषिः प्रसिद्धोऽभूत् । यदि वक्तव्यं यथाऽस्मिँल्लोके साम्प्रतं पितरौ पुत्रकन्ययोर्नाम दत्तस्तथा ब्रह्मापि प्राक् पितरौ दृष्ट्वा तदनुसारेणाङ्गिरःप्रभृतिसंज्ञां दत्तवानिति । अत्र ब्रूमः । यदादिजगति पितरावपि नास्तां, तदानीं ‘ब्रह्मे’ति नाम केन दत्तम् ? यदि वक्तव्यमीश्वरेण दत्तमिति, तर्हि तत्संज्ञाप्रतिपाद्यवस्तुदेहोऽप्ययोनिज एवेत्यवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यच्च ब्राह्मणमन्त्रोभयात्मकवेदभागेऽप्ययोनिजशरीरवर्णनमस्ति । यथाह ब्राह्मणे—“प्रजापतिः

प्रजा अनेका असृजत्, स तपोऽतप्यत—प्रजाः सृजेय”मिति । “स मुखतो ब्राह्मणमसृजद्बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्र”मिति च । मन्त्रभागेऽपि—“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इति । ब्राह्मणाभिप्रायो यथा—प्रजापति-विराट्पुरुषोऽहं प्रजाः स्रक्षामीति तपः कृत्वा तत्तपोबलेन मुखाद् ब्राह्मणं, बाहुभ्यां क्षत्रियम्, ऊरुभ्यां वैश्यं, पद्भ्यां च शूद्रं चेत्याकारेणासंख्यासंख्य-प्रजाः सृष्टवानिति । मन्त्राभिप्रायस्तु—अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो मुखमासीत्, मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । बाहू राजन्यः कृतो बाहुत्वेन निष्पादितो बाहो-रुत्पन्न इत्यर्थः । तदानीमस्य प्रजापतेर्यद् यौ ऊरू तद्रूपी वैश्यस्तत् उत्पन्न इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां शूद्रोऽजायत इति । मनुनाप्युक्तं प्रथमाध्यायैकत्रिंश्लोके—

“लोकानां तु विवृद्धयर्थं मुखबाहूरुपादतः ।

ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्त्तय”दिति ।

निरवर्त्तयदसृजदित्यर्थः । पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया सुस्पष्टं प्रतीयते—यदयोनिजशरीरं मनुष्याणामप्यस्तीति ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! स्थूलशरीराङ्गीकारेण प्रकृते किमायातम् ?

पितृ० । वत्स ! जीवस्य पूर्वोक्तचतुर्दशब्रह्माण्डान्तर्गतवस्तून्त्येव भोग्यपदार्थाः, शरीराणि च भोगायतनानि, तच्छरीरसमष्टिर्वर्त्तमानहिरण्य-गर्भस्तच्छरीराभिमानेनैव वैश्वानरादिशब्दवाच्यो वा विराट्शब्दवाच्यो भवति । एकैकस्थूलशरीरे वर्त्तमानास्तैजससंज्ञाभाजः सकलजीवा व्यष्टिशरीराभिमानवशेनैव देवमनुष्यगोमहिषादिरूपेण विश्वशब्दवाच्याश्च भवन्ति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! विश्वशब्दभाजो जीवसमूहस्य कथं संसारित्वलाभः ?

पितृ० । वत्स ! अनात्मदर्शिनो देवमनुष्यादिशरीरभाजो जीवा-
स्तत्त्वज्ञानरहितत्वेन सांसारिकसुखदुःखभोगाय सदसत्कर्मणि प्रवर्तन्ते,
तत्तत्कर्मानुष्ठानेन च तत्तत्कर्मफलभूतसुखदुःखाद्युपभुञ्जानाः प्रवाहपतित-
कीटवज्जन्ममरणशीलेऽस्मिन् संसारे पुनःपुनरावर्तन्ते, कदाचिदपि निरति-
शयानन्दसुखं न लभेरन् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तादृशनिरतिशयानन्दलाभविषये कश्चिदुपायो-
ऽस्ति ? न वा ? अस्ति चेत् किमात्मकः ?

पितृ० । वत्स ! नद्यादिप्रवाहपतितकीटसमूहा यथा कुतश्चिदावर्त्ता-
दावर्त्तान्तरमापतितास्तस्मात् कथमप्युत्तीर्य सुखलाभेऽसमर्था अपि दैव-
वशात् कदाचित् केनापि पुण्यकर्मणा कृपालुरूपेण तदावर्त्तादुद्धृताश्चेत्तर्हि
तन्नदीतीरवृक्षादिच्छायां लब्ध्वा विश्रामसुखं लभेरन्, तथैवानात्मदर्शिनो
देवमनुष्यादिसकलजीवाः कदाचित् पूर्वजन्मार्जितेन केनापि पुण्यकर्मणा
कस्मादपि ब्रह्मनिष्ठाचार्यादिपुरुषात्तत्त्वोपदेशं लब्ध्वाऽन्नमयादिकोषपञ्चक-
विवेचनया तत्सकलकोषेभ्य 'आत्मानं' पृथक्त्वेन बुद्ध्वा निरतिशयसुखं
वा मोक्षात्मकानन्दं लभेरन्, नान्यथेति बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अन्नमयादिकोषाः पुनः कीदृशाः ? कुतो
वा तेषां 'कोष' इति संज्ञा ?

पितृ० । वत्स ! कोषास्तावदन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमया-
नन्दमयभेदेन पञ्चविधाः । तेषामात्मावरणस्थानीयत्वेनात्मनः कोष-
वदाच्छादकत्वदर्शनात् कोषपदवाच्यत्वं बोध्यम् । कोषकारकीटो यथा
स्वयं कोषं निर्माय तत्कोषाच्छादितो भूत्वाऽतिशयक्लेशभाग् भवति, तथा
जीवोऽपि स्वप्रारब्धकर्माजितान्नमयादिकोषावृततया स्वस्वरूपविस्मरणेन

सांसारिकविविधहेशाननुभवति । तेषु पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतोत्पन्नस्थूल-
शरीरम्—‘अन्नमयकोषः’ । लिङ्गशरीरगतरजोगुणविकारभूतवाक्पाणिपाद-
पायूपस्थात्मककर्मैन्द्रियैः सह पञ्चप्राणाः ‘प्राणमयकोषः’ ॥ सकलभूतनिष्ठ-
सत्त्वगुणकार्यभूतश्रोत्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणात्मकज्ञानेन्द्रियैः सह निश्चयात्मिका
बुद्धिः ‘विज्ञानमयकोषः’ । कारणशरीरभूताविद्यानिष्ठेष्टवस्तुदर्शनलाभभोग-
जन्यप्रीत्यामोदप्रमोदाख्यवृत्तिविशेषः सह सकलभूतनिष्ठमलिनसत्त्वगुण एव
‘आनन्दमयकोषः’श्चेति । जीवात्मा यदा यत्कोषाभिमाना तदा तत्-
कोषवाच्यो भवेत् । अन्नमयकोषाभिमाना चेदन्नमयकोषवाच्यः, प्राणमय-
कोषाभिमाना चेत् प्राणमयकोषवाच्यश्च भवेत् । एवमन्येष्वपि बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! देहादीनामन्नमयकोषादिस्वरूपत्वं कुतोऽङ्गी-
क्रियते ?

पितृ० । वत्स ! तेषामन्नादिविकारत्वेनान्नमयकोषादिवाच्यत्वं
बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! देहादीनामन्नादिवस्तुविकारत्वेन तेषामन्न-
मयादिकोषवाच्यत्वमस्तु, किन्तु नात्मनः । तस्य कस्यापि पदार्थस्या-
विकारत्वात् ।

पितृ० । वत्स ! मैवं वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञान-
दशायां वस्तुतस्तत्तत्कोषमयत्वासम्भवेऽपि व्यावहारिकदशायां तत्तत्-
कोषेष्वभिमानादेव तत्तत्कोषमयत्वोपचारात् ।

भ्रातृ० । वृद्धपादाः ! तर्हि जीवब्रह्मणोरैक्यं नाङ्गीक्रियताम् ?
पूर्वोक्तोपाधिषिशिष्टपञ्चकोषाभिमानिजीवात्मना सह निर्गुणपरब्रह्मण ऐक्या-
सम्भवात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते ; वक्ष्यमाणान्वयव्यतिरेकाभ्यां

तत्तत्कोषपञ्चकाभिमानिजीवात्मानं विवेचनया तत्कोषपञ्चकेभ्यः पृथक्-
कृत्य तत्तत्कोषैः सह तादृशजीवात्मनः स्वरूपवैलक्षण्यसत्त्वान्तस्य नित्य-
ज्ञानानन्दस्वरूपत्वनिश्चयानन्तरं परब्रह्मणा सह स्वरूपवैलक्षण्याभावानुभवाच्च
जीवो ब्रह्मव भवति । अत्रान्वयव्यतिरेकौ यथा—‘स्वप्नावस्थायामन्नमय-
कोषात्मकस्थूलशरीरविषयकज्ञानाभावेऽपि तदानीं स्वप्नसाक्षिरूपेण प्रकाश-
मानात्मनो विद्यमानत्वमन्वयः’ । पुनस्तदानीं विद्यमानेऽप्यात्मनि स्थूल-
शरीरविषयकज्ञानाभावो व्यतिरेकश्चेति आभ्यामेव जीवात्मा स्थूलशरीरा-
त्मकान्नमयकोषात् पृथगिति सुस्पष्टं प्रतीयते । लिङ्गशरीरस्याप्यनात्मत्वं
पुनः कीदृगित्यपेक्षायामुच्यते,—सुषुप्त्यवस्थायां लिङ्गशरीरविषयकज्ञाना-
भावसत्त्वेऽपि तदानीं साक्षिरूपेण प्रकाशमानात्मनो विद्यमानत्वमन्वयः,
तदानीं पुनर्विद्यमानेऽप्यात्मनि लिङ्गशरीरविषयकज्ञानाभावो व्यतिरेकश्चेति ।
आभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गशरीरादात्मा पृथगिति बाध्यम् । न
चात्र पञ्चकोषविचारमध्ये लिङ्गशरीरविचारेण प्रकरणभङ्गदोषः शङ्क्यः ;
तद्विचारेणैव तच्छरीरावयवभूतप्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयात्मककोषत्रय-
विचारस्यापि स्वतो निर्णीतत्वात् । तादृशकोषत्रयस्य लिङ्गशरीरान्नाम-
मात्रतः पार्थक्यसत्त्वेऽपि स्वरूपतो भेदाभावात् । कारणशरीरस्याप्यात्मनः
पृथक्त्वमस्ति न वेत्यपेक्षायां ब्रूभः—समाधिदशायामानन्दमयकोषात्मक-
कारणशरीरभूताविद्याविषयकज्ञानसत्त्वेऽपि तदानीं साक्षिरूपेण प्रकाश-
मानात्मनो विद्यमानत्वमन्वयः, तदानीं पुनर्विद्यमानेऽप्यात्मनि कारणशरीर-
विषयकज्ञानाभावो व्यतिरेकश्चेत्युभाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारण-
शरीरादप्यात्मा पृथगिति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु वा पञ्चकोषातिरिक्तत्वमात्मनः । तस्य
परब्रह्मत्वप्राप्तिः पुनः कथं घटते ?

पितृ० । वत्स ! युक्त्या मुञ्जाख्यतृणगर्भगतनूतनकोमलपत्रस्य तदावरकस्थूलपत्रात् पृथक्करणाय यथा तस्मात् स्वच्छाकारवस्तुविशेषः संगृह्यते, तथा पूर्वोक्तदिशाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविच्यात्मावरककोपपञ्चकात् तमात्मानं पृथक्कृत्य तस्य सत्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वमप्यवगन्तव्यम् ; जीव-
ब्रह्मणोः स्वरूपगतवैलक्षण्यभावात् । तादृशवैलक्षण्यं “तत्त्वमसी”तिमहा-
वाक्यस्य भागत्यागलक्षणयैव प्रतिपादितं भवति । अयमभिप्रायः—‘तत्’पद-
वाच्यमायोपाधिविशिष्टपरब्रह्मणः, ‘त्वं’पदवाच्याविद्योपाधिविशिष्टजीवात्मन-
श्चोपाधिभूतमायाविद्यांशोभयपरित्यागेन जीवब्रह्मणोश्चैतन्यांशमात्रमवशिष्यत
इति । वाक्यघटितसकलपदगतार्थज्ञानमन्तरेण समुदायवाक्यार्थज्ञानासम्भवात्,
साम्प्रतं ‘तत्त्वमसी’तिमहावाक्यघटितसकलपदानामर्थः प्रकाश्यते । यथा
—यदा तु सच्चिदानन्दलक्षणं ‘परब्रह्म’ तमोगुणप्रधानमायामुपाधित्वेन
स्वीकरोति, तदा चराचरात्मकजगज्जातस्योपादानकारणं भवति, अर्था-
ज्जगदुपादानकारणत्वं तस्मिन्नेवारोपितं भवति । यदा तु विशुद्धसत्त्व-
प्रधानमायामुपाधित्वेनाङ्गीकरोति, तदा तादृशजगतो निमित्तकारणमपि
भवति । तथा सति निमित्तोपादानोभयरूपं ‘परब्रह्म’ पूर्वोक्तश्रुतिगततत्-
पदप्रतिपाद्यमिति बोध्यम् । यदा त्वीपद्रजस्तमोश्मिश्रणेन तामेव मलिन-
सत्त्वप्रधानकामक्रोधादिविषयदोषदूषिताविद्यापदवाच्यमायामुपाधित्वेन स्वी-
करोति, तदा पूर्वोक्तनित्यज्ञानानन्दरूपपरब्रह्मपदवाच्यमपि भवति । सा
पूर्वोक्तमाया कदाचित्तमोगुणप्रधाना, कदाचिद्विशुद्धसत्त्वप्रधाना, कदाचिच्च
मलिनसत्त्वप्रधानेति त्रिधा विभज्यते । परस्परविरोधितन्निविधमाया-
परित्यागेन “तत्त्वमसी”तिमहावाक्यप्रतिपादितजीवब्रह्मणोरभेदाद् यः
सच्चिदानन्दत्वाद्विबोधोऽसौ भागत्यागलक्षणयैवेति ज्ञेयम् । यत्रैकभाग-
त्यागेनापरभागो गृह्यते तत्रैव भागत्यागलक्षणा स्वीक्रियते । नेयं केवलं

“तत्त्वमस्या”दिमहावाक्येष्वेव स्वीकृता भवति, लौकिकवाक्येष्वपि । यथा ‘सोऽयं देवदत्त’ इत्यादौ तल्लक्षणैवार्थबोधो दृश्यते । अत्र ‘स’पदेन पूर्वकालदृष्टदेवदत्तरूपाथै, ‘अयं’पदेन चैतत्कालदृश्यमानपूर्वदृष्टदेवदत्तरूपाथै च विरोधाकारेण प्रतीयमानपूर्वकालवृत्तित्वैतत्कालवृत्तित्वविशिष्टांशपरित्यागेन देवदत्तव्यक्तिमात्रबोधात् । इत्थं “तत्त्वमसी”ति महावाक्ये तत्पदेन मायोपाधिविशिष्टेश्वररूपार्थः, ‘त्वं’पदेन चाविद्योपाधिविशिष्टजीवरूपार्थो बाध्यः । अत्र परस्परविरुद्धमायाविद्यात्मकोपाध्यंशपरित्यागेनापरिच्छिन्नाभेदातीतनित्यज्ञानानन्दरूपब्रह्मरूपार्थबोधात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! श्रीमदुक्तेरवगम्यते “तत्त्वमसी”तिमहावाक्यान्नित्यज्ञानानन्दरूपपरब्रह्मैवावगम्यत इति । अत्र जिज्ञास्यते—तादृशं ‘ब्रह्म’ सोपाधिकम् ? निरुपाधिकं वा ? यदि वक्तव्यं सोपाधिकमिति, तर्हि सोपाधिकस्य नामजात्यादिविशिष्टतया तादृशसोपाधिकं वस्तु सद्ब्रह्मस्त्वाकारेण परिलक्षितं भवतीति सोपाधिकपरब्रह्मणो मिथ्यात्वमापद्येत । यद्यपि निरुपाधिकमिति वक्तव्यं तथापि निरुपाधिकवस्तुनो नामजात्यादिरहिततया नामजात्यादिरहिततादृशवस्तु न केनापि दृष्टं लोकं । तथा सति तद्वस्तु सोपाधिकं निरुपाधिकं वेति वक्तुमशक्यत्वेनोभयथा ब्रह्मात्मकवस्तु न सिध्येदिति वक्तव्यम् ।

पितृ० । वत्स ! तर्ह्यत्र त्वां पृच्छामः, त्वया निरुपाधिकवस्तुन्युपाधिः स्वीक्रियते ? उत सोपाधिके ? न प्रथमे, निरुपाधिकवस्तुनि सोपाधिकत्वावस्थानासम्भवात् । नापि द्वितीये, अनवस्थादोषापत्तेः । अत्र का पुनरनवस्थेति चेदुच्यते । ‘पुनः पुनराकांक्षाऽनवस्था’ ; अवस्थितिश्चान्यतेत्यर्थः । प्रोक्तस्थले सोपाधिकशब्देन कश्चिदुपाधिविशिष्टपदार्थो धर्तव्यः । तेन यद्वस्तु यदुपाधिमादाय प्रथमं सोपाधिकं जातं,

सदुपाधिविशिष्टे तद्वस्तुनि यदि पुनरुपाध्यन्तरमङ्गीक्रियेत, तर्हि द्वितीयो-
पाधिविशिष्टे तद्वस्तुन्यपि तृतीयं किमप्युपाध्यन्तरमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
एवं सत्यनवस्थादोषो दुर्वारः स्यात् । अत्र दोषे प्रतिवादिसिद्धान्तिनो-
रैकमत्याक्तदोषभिया सोपाधिकवस्तुन्युपाधिर्नाङ्गीकर्तव्यः । न केवल-
मस्मिन्नैव विषयेऽनवस्था स्वीक्रियते, गुणक्रियासम्बन्धादिविशिष्टयावद्वस्तु-
न्यपि । अन्यथा त्वमस्माभिः प्रष्टव्यो यत्त्वया निर्गुणवस्तुनि गुणः
स्वीक्रियते ? उत सगुणवस्तुनि ? नाद्ये । निर्गुणे गुणासम्भवात् ।
नापि द्वितीये, अनवस्थादोषापत्तेः । एवं क्रियादिविषयेऽपि । तथा
सत्येवं स्वीकारार्थं वस्तुस्वरूपे गुणादीनां विद्यमानत्वेन तत्स्वरूपनिर्णये
सगुणनिर्गुणयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोर्वा विचारो नाङ्गीकर्तव्य इति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! भवत्वेवं, तेन प्रकृते किमायातम् ?

पितृ० । वत्स ! एवं सत्युपाधिसंस्पर्शरहितनिर्गुणपरमात्मनि
सोपाधिकत्वादिधर्मा नाङ्गीकर्तव्याः । नित्यानन्दरूपे तस्मिन् कस्यापि
धर्मस्याभावात् । तत्र केवलमविद्यामाश्रित्यैव सोपाधिकत्वं, लक्ष्यत्वं
वा लक्षणावृत्त्या ज्ञाप्यत्वं, ध्यानदशायां संयोगादिसम्बन्धविशिष्टत्वम्,
द्रव्यत्वगुणत्वक्रियात्वादिधर्माश्च कल्पिता भवन्ति । वस्तुतस्तत्र तत्-
सकलस्याविद्यमानत्वेन मिथ्यात्वं ज्ञेयम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतं परब्रह्मविषयकज्ञान-
साधुत्वसम्पादनप्रकारः कृपया वर्णनीयः ।

पितृ० । वत्स ! श्रवणमनननिदिध्यासनैरेव तादृशज्ञानं सुसम्पन्नं
भवति । अत्र ब्रह्मविषयकश्रवणं नाम पूर्वोक्तदिशा “तत्त्वमस्या”दिमहा-
वाक्यविचारसम्भावितपरब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपत्वनिश्चयोत्तरं पूर्वोक्त-
वेदान्त—३

युक्त्या निरन्तरं ब्रह्मविषयकतत्त्वानुसन्धानम्। ॥ ब्रह्मविषयकनिदिध्यासनं च पूर्वोक्तश्रवणमननाभ्यां निःसन्दिग्धाकारेणावगतपरब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दस्वरूपे संस्थापितान्तःकरणपुरुषस्य नित्यज्ञानानन्दस्वरूपावधारणविषये एकाकारवृत्तिप्रवाहो वा 'एकाग्रता'। एतान्येव परब्रह्मस्वरूपनिर्णायकानि, समाध्युपकरणानि च भवन्ति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! समाध्यवस्थायां चित्तावस्था कीदृशी परिलक्ष्यते ?

पितृ० । वत्स ! निदिध्यासनावस्थायां ध्याता, ध्येयं, ध्यानं चेति त्रितयमवभासते । तथाहि 'अहं ब्रह्म ध्याये' इत्यत्राहं ध्याता, ब्रह्म ध्येयं, ध्याय इति क्रियापदलभ्यं ध्यानं चेति । यदा तु ध्यातृध्यानोभयविषयकज्ञानशून्यान्तःकरणं केवलध्येयवस्तुभूतपरब्रह्मण्येवैकाग्रतामापद्यते तदानीमन्तःकरणवृत्तिसमूहो निर्वातदेशस्थप्रदीपशिखावत् स्थिरतरं भवतीति तामेवावस्थां 'निर्विकल्पकसमाधि'रिति वदन्ति । तादृशसमाधिकाले परमात्मविषयकान्तःकरणवृत्तिसमूहेऽननुभूयमानेऽपि समाध्युत्थितपुरुषस्य तत्कालीनान्तःकरणवृत्तिसमूहस्मरणं भवत्येवेत्यनुमीयते—यत् समाध्यवस्थायामपि परमात्मविषयकान्तःकरणवृत्तिसमूहोऽज्ञाताकारेणावस्थित इति । अन्यथा ब्रह्मणो ध्यानैकगोचरत्वेन कथमपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । अत्र केचन निदिध्यासनलक्षणं वक्ष्यमाणदिशाऽपि वर्णयन्ति । यथा—तत्त्वज्ञानविरोधिदेहादिजडपदार्थज्ञानपरित्यागेनाद्वितीयब्रह्मवस्त्वनुकूलज्ञानप्रवाहो 'निदिध्यासन'मिति । किञ्च, सविकल्पक-निर्विकल्पकसमाधिभ्यां सन्देहरहितवस्तुगतचित्तस्यैकाग्रतारूपध्यानविशेषो 'निदिध्यासन'मित्यपि च ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हीदानीं सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाध्योः स्वरूपं, मुद्रतमेधं प्रोपवर्णयन्तु कृपया ।

पितृ० । वत्स ! ज्ञातृ-ज्ञेय-ज्ञानात्मकविकल्पत्रयविषयकज्ञानं पृथक्-
 पृथगाकारेण विद्यमानमप्यद्वितीयपरब्रह्मरूपवस्तुनि चित्तवृत्तेरखण्डाकारेण
 तदाकाराकारेण वा विद्यमानत्वमेव 'सविकल्पकसमाधिः' । यथा—
 'मृण्मयो हस्ती'त्यादौ हस्तिविषयकज्ञानसत्त्वेऽपि मृद्विषयकज्ञानदर्शनात्तत्-
 समाधिदशायां द्वैतज्ञानसत्त्वेऽप्यद्वैतज्ञानं प्रकाशत एवेति ज्ञेयम् । तथाचात्र
 श्रुतिः—“दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमव्ययम् ।
 अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तम् । दृशिस्तु शुद्धोऽहम्-
 विक्रियात्मको न मेऽस्ति बन्धो न च मे विमोक्षः” इत्यादिरूपा । अस्या
 अर्थस्तु—दृशिर्दृष्टिस्तस्याः स्वरूपं द्रष्टृस्वरूपं यस्य तत् साक्षिरूपमित्यर्थः,
 गगनोपममाकाशवन्निलैपमित्यर्थः । “यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं
 नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते” इति श्रुतेः ।
 सकृदेकदैव विभातं सदैकरूपेणावभासमानम्, अजं जन्मरहितम्, एकं
 निरस्तसर्वोपाधिभेदम्, अक्षरं विनाशधर्म्मराहित्येन कूटस्थस्वरूपम्,
 'अलेपकम्' असङ्गत्वादविद्यादिदोषरहितं, सर्वगतं ब्रह्मादिस्थावरान्तभूतेषु
 व्याप्तम्, अव्ययं सजातीय-विजातीय-स्वगतात्मकभेदत्रयराहित्येन द्वितीयत्व-
 रहितं, सततं विमुक्तं कार्यकारणात्मकसर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वेन सर्वदैकरूपं,
 यत् 'परब्रह्म' तदहमेवेत्याकारेण चिन्तयतो मे बन्धो नास्ति, मोक्षोऽपि
 नास्तीत्याकारकज्ञानं सविकल्पकसमाधिदशायां जायत इति श्रुत्यभिप्रायः ।
 निर्विकल्पकसमाधिस्तु ज्ञातृ-ज्ञेय-ज्ञानात्मकविकल्पत्रयस्याभेदज्ञानानन्तर-
 मद्वितीयब्रह्मवस्तुनि चित्तवृत्तेरखण्डाकारेण तदाकाराकारित्वेन वा
 विद्यमानत्वमिति । तदानीं लवणमिश्रितजले लवणाकृतौ विलुप्तायां यथा
 केवलजलमात्रभानं, तथाऽद्वितीयब्रह्माकारचित्तवृत्तावज्ञानसत्ताविलये जाय-
 माने केवलाद्वितीयब्रह्मवस्तुमात्रज्ञानं भवति । अखण्डैकरसपरब्रह्मणि चित्त-

वृत्तौ विलीनायां सत्यां नान्यत् किमपि ज्ञानं पृथगाकारेणावतिष्ठत इत्यभि-
 प्रायः । यद्यपि सुषुप्तेर्निर्विकल्पकसमाधेश्च कश्चित् परस्परभेदो विशेषाकारेण
 नानुभूयते, तथापि तद्वृत्त्यज्ञानसाम्येऽपि चित्तवृत्तिभेदमादायैव वक्ष्यमाणभेदः
 सुस्पष्टं प्रतीयते । कारणशरीराविद्याकारचित्तवृत्तिः सुषुप्तौ, निर्विकल्पक-
 समाधौ च ब्रह्माकारचित्तवृत्तिः प्रकाशत इति तयोरेतावान् भेदः । समाधि-
 र्नाम ध्येयवस्तुन्येकाग्रतया मनःस्थापनात्मकध्यानविशेषः । पूर्वोक्तनिर्वि-
 कल्पकसमाधेरष्टाङ्गान्यपि सन्ति । तानि च यमनियमासनप्राणायाम-
 प्रत्याहारधारणाध्यानसविकल्पकसमाध्यात्मकानि । तेष्वर्हिंसासत्याचौर्य-
 ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । अपरिग्रहश्चित्तैकाग्रयमित्यर्थः । बाह्याभ्यन्तर-
 शौचसन्तोषतपस्याध्ययनेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । ईश्वरप्रणिधानमोश्वरे
 चित्तैकाग्रतेत्यर्थः । आसनं करचरणादिसंस्थापनविशेषैः पद्म-स्वस्तिका-
 सनादिरचनम् । प्राणायामो नाम पूरककुम्भकरेचकैः प्राणवायुदमनोपायः ।
 श्रोत्रादीन्द्रियाणां स्वस्वविषयशब्दादिभ्यो निवर्तनं प्रत्याहारः । अद्वितीय-
 ब्रह्मवस्तुन्यन्तरिन्द्रियान्तःकरणसंलग्नीकरणं धारणा । अद्वितीयवस्तुन्यन्तः-
 करणाविच्छेदप्रवाहो ध्यानम् । सविकल्पकसमाधिश्रोक्तः प्रागेव ।
 एतदष्टाङ्गविशिष्टनिर्विकल्पकसमाधिविघ्नोत्पादका लयविक्षेपकपायरसास्वाद-
 रूपाश्चत्वारोऽपि दृश्यन्ते । तेष्वखण्डब्रह्मवस्तुधारणासमर्थचित्तवृत्ते-
 र्निद्रा 'लयः' । अखण्डब्रह्मवस्तुवनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरवस्तुभूतजडपदार्था-
 वलम्बनं 'विक्षेपः' । लयविक्षेपाभावेऽपि रागादिवासनास्तब्धीभूतचित्त-
 वृत्तेरखण्डब्रह्मवस्तुवनवलम्बनं कषायः । अखण्डब्रह्मवस्तुवनवलम्बनासमर्थान्तः-
 करणवृत्तेर्ब्रह्मानन्दभ्रान्त्या सविकल्पकसमाध्यानन्दास्वादं 'रसास्वादः' ।
 किं वा, निर्विकल्पकसमाधिदशायां सविकल्पकसमाधिजन्यानन्दास्वादनं
 रसास्वादश्चेति । यदा पूर्वोक्तविघ्नचतुष्टयरहितचित्तं निर्वातप्रदेशस्थ-

प्रदीपशिखावदचलं सत् केवलमखण्डचैतन्यस्वरूप एवावतिष्ठते तदानीं
तामेवावस्थां 'निर्विकल्पकसमाधि'रिति वदन्ति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! एतल्लयाद्युपशमोपायः कीदृशः ?

पितृ० । वत्स ! तदुपशमे वक्ष्यमाणोपायाः संदृश्यन्ते । यथा
तेषु लयापस्थितौ चित्तमुद्धोधयेत्, विक्षेपोपस्थितौ धैर्यावलम्बनेन ब्रह्मणः
सकाशात् प्रावृत्तचित्तं पुनस्तस्मिन्नेवाद्वितीयब्रह्मवस्तुन्यवस्थापयेत्, कषायो-
पस्थितौ चित्तं क्लृप्तिमिति ज्ञात्वा तद्मयेत्, रसास्वादोपस्थितौ च
विवेकबुद्ध्याऽऽसक्तिरहितः सन् सविकल्पकसमाधिजन्यानन्दं नोपभुञ्जीतेति ।
रागादिवासना यावत्कालं न क्षीयते तावत्कालं ममः स्थिरतां नापद्यते,
यदा च तच्चित्तं वासनारहितं भवति, तदा तत् स्वत एव ब्रह्मवस्तुनि स्थिर-
त्वमापद्यत एवेति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! पूर्वोक्तान्तःकरणवृत्त्युत्पत्तौ कस्य कारणत्वम् ?

पितृ० । वत्स ! अत्र प्रयत्नस्यैव कारणत्वमङ्गीकृतमस्ति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! निर्विकल्पकसमाधिदशायामन्तःकरण-
प्रवृत्त्युत्पत्तिर्नाङ्गीकर्तव्या । तदानीं तदुत्पादकप्रयत्नाभावात् ।

पितृ० । वत्स ! नचैवं वक्तुं शक्यते । निर्विकल्पकसमाधिकाले-
ऽप्यदृष्टसहकृतसंस्कारवशेन समाधिपूर्वकालीनप्रयत्नात् ध्येयैकगोचरान्तः-
करणवृत्तिसमूहानुवृत्तिसम्भवात् । तथाचाहार्जुनं प्रति श्रीकृष्णो
भगवद्गीताषष्ठाध्यायैकोनविंशलोके ध्यानयोगोपदेशावसरे—

“यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः” इति ।

नेङ्गते न चलति, युञ्जतोऽभ्यस्यत इत्यर्थः । निर्विकल्पकसमाधिकाले

वायुशून्यप्रदेशगतनिष्कम्पप्रदीपशिखावदन्तःकरणवृत्तिर्निश्चला तिष्ठतीति
गीताभिप्रायः । समाधेरस्य किं फलमिति चेदुच्यते—जन्ममरणप्रवाहा-
त्मकानाद्यनिर्वचनीयस्वरूपेऽस्मिन् संसारे निर्विकल्पकसमाधिबलेन पूर्व-
पूर्वजन्मार्जितपापपुण्यकर्मसमूहविनाशेन परिशुद्धब्रह्मविचारात्मकधर्मो
विचर्द्धते । स च समाधिः सहस्र-सहस्रशो धर्मरूपामृतधारामभि-
वर्षतीति योगवित्तमा विद्वांसस्तं ‘धर्ममेघ’शब्देन व्यवहरन्ति । तेन
च ज्ञानप्रतिबन्धकाहङ्कार-ममकार-कर्तृत्वाद्यभिमानकारणशुभाशुभवासना-
समूहे, पूर्वकर्मसञ्चितपापपुण्यसमूहे च निःशेषं विनाशतामापन्ने,
प्रथममप्रत्यक्षाकारेण प्रकाशमानपरमतत्त्वविषये “तत्त्वमस्या”दि-
महावाक्यानि प्रतिबन्धकशून्यानि भूत्वा करामलकवद् ब्रह्मविषयक-
तत्त्वज्ञानं प्रत्यक्षाकारेण प्रकाशयन्तीति बोध्यम् । अत्राप्रत्यक्षी-
भूततत्त्वज्ञानस्वीकारेण किं फलं स्यादिति चेदुच्यते, यथाऽग्निः सकल-
पदार्थान् दहति, तथा ब्रह्मनिष्ठगुरूपदेशलब्धं “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्यजन्या-
प्रत्यक्षीभूतपरमतत्त्वज्ञानं सकलाज्ञानकृतपापान्यपि दहति, किं वा वाच्यं
ज्ञानकृतपापविनाशविषये ? प्रत्यक्षतत्त्वज्ञानस्यापि किं फलमित्यपेक्षायां
ब्रूमः—यथोदितः सूर्योऽन्धकारत्वावच्छिन्नयावदन्धकारान्नाशयति, तथा-
त्मतत्त्वज्ञाचाट्योपदेशलब्धं “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्यजन्यप्रत्यक्षीभूतात्म-
विषयकतत्त्वज्ञानमप्यनाद्यनिर्वचनीयसंसारकारणाज्ञानं निवर्त्तयति ।
तन्नाशेन च संसारासक्तजीवः पूर्वाक्तदिशा कोषपञ्चकभिन्नजीवब्रह्मगो-
रेकत्वरूपतत्त्वज्ञानपुरःसरतद्विषयकविचारे मनः समाधाय संसारबन्ध-
मुक्तोऽचिरादतिश्रेष्ठतरनिरतिशयानन्दस्वभावकैवल्यानन्दं प्राप्नोति, वा
सत्यज्ञानानन्दरूपब्रह्मैव भवतीति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ० । पितृभ्याः ! छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्यायद्वितीयखण्डे परि-

दृश्यते “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय”मित्यादिको वेदभागः । अत्रोद्दालकः सूत्रपुत्रं श्वेतकेतुं ‘सोम्य’ इत्याकारेण सम्बोध्य कथयति—अग्रे जगदुत्पत्तेः प्राक् केवलमद्वितीयं नित्यज्ञानानन्दरूपमेकमात्रं ‘परब्रह्म’ सद्वृषेणासीदिति । अत्र ब्रवीमि—ग्रन्थेऽस्मिन् ब्रह्मविषयकविचारः कथमपि न सम्पद्येत । तादृशब्रह्मणोऽवाङ्मनसगोचरत्वेन, तस्य निर्णेतुम-
शक्यत्वात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । ब्रह्मकार्यत्वेन प्रतीयमान-
भूतपञ्चकस्वरूपावगतिमन्तरेण ब्रह्मविषयकविचारासम्भवात् । तत्त्वज्ञानात् प्राक् पूर्वोक्ताकाशादिपञ्चमहाभूतविचारस्यात्यन्तावश्यकतया तत्परस्पर-
भेदकगुणकर्मविनिर्देशपुरःसरं स्वरूपनिर्णयः क्रियते, यथा—आकाशादिपञ्च-
महाभूतानां यथाक्रमं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा एव स्वाभाविकगुणाः, परस्पर-
भेदकाश्च भवन्ति । तेषु प्रत्येकमेकैकस्य गुणस्य विद्यमानत्वम् ? उत-
कश्चिद् गुणविपर्ययोऽस्त्येत्यपेक्षायामुच्यते—तेषु यथाक्रममेको, द्वौ, त्रय-
श्चत्वारः पञ्च चेति विभक्ता वर्तन्ते । यथा—आकाशे केवलं प्रतिध्वन्या-
त्मकः शब्दः । वायौ द्वावेव शब्दस्पर्शौ । तयोः शब्दो ‘वीसिवीसी’-
त्यनुकरणात्मकः, स्पर्शश्चानुष्णाशीतः । अग्नौ शब्दस्पर्शरूपात्मकास्त्रयः । तेषु ‘भुगुभुग्वि’त्याकारकप्रतिध्वन्यात्मकः शब्दः, स्पर्शस्तूष्णो, रूपं च प्रकाशात्मकमिति । जले शब्दस्पर्शरूपरसाश्चत्वारः । तेषु शब्दः ‘बुल्लुबुल्लु’ इत्यनुकरणात्मकः, शीतस्पर्शः, शुक्लरूपं, मधुररसश्चेति । पृथिव्यां च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च । तेषु शब्दः ‘कडकडे’त्यनु-
करणात्मकः, कठिनस्पर्शः, विविधरूपाणि, मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः षड्विधरसाः, द्विविधौ सुगन्धदुर्गन्धात्मकगन्धौ चेति बोध्यम् । इत्थमेषां गुणगतभेदान् प्रदर्श्य कार्यगतभेदाः प्रदर्श्यन्ते । यथा—

आकाशादि-पञ्चमहाभूत-सत्त्वगुणोत्पन्न-श्रोत्र-त्वक्-चक्षू-रसना-घ्राणात्मकपञ्च-
 ज्ञानेन्द्रियाणि कर्णशस्कुल्यादिस्वस्वप्रदेशेषु स्थित्वा वक्ष्यमाणस्वस्वाधिष्ठातृ-
 देवतासाहाय्येन शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धात्मकस्वस्वविषयान् गृह्णन्ति ।
 एषां वह्निर्विषयप्रकाशकत्वेन, वा जीवभोगार्थं तत्तद्विषयसंपादकत्वेन
 वह्निरिन्द्रियपदवाच्यत्वं बोध्यम् । तेषु श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वायुः,
 चक्षुषोः सूर्यो, रसनाया वरूणो, घ्राणस्याश्विनिकुमारौ चाधिष्ठातृदेवताः ।
 न चैवामिन्द्रियाणां प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, अतिसौक्ष्म्यात् । न चैतावतैषा-
 मस्तित्वमपलपितव्यम्, शब्दादिग्रहणरूपकार्यद्वारैव तदस्तित्वानुमानात् ।
 यद्यपि तानि प्रायो वह्निर्विषयेषु प्रवर्तन्ते, तथापि कदाचिदान्तरविषयग्राहका-
 ण्यपि भवन्ति, कर्णाच्छादनेन प्राणवायुजाठराग्न्योरान्तरशब्दानुभवात् ।
 जलपानसमयेऽन्नभक्षणकाले चान्तरस्पर्शस्य, नेत्रनिमीलनेनान्तरिकान्धकार-
 स्योद्गारदशायामान्तरिकरसगन्धयोश्चोपलब्धेः । तथा पूर्वोक्ताकाशादिपञ्च-
 तन्मात्रमिलितसात्त्विकांशोत्पन्नानि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तान्यानन्तरविषयक-
 त्वेनान्तरिन्द्रियपदवाच्यानि, वाऽन्तःकरणशब्दवाच्यानि भवन्ति । तानि
 च सत्त्वांशकार्यत्वेन प्रकाशात्मकानीति ज्ञेयम् । एतान्यपि स्वस्वस्थानेषु
 स्थित्वा वक्ष्यमाणस्वस्वाधिष्ठातृदेवतासाहाय्येन स्वस्वकार्यसाधकानि
 भवन्ति । तेषु मनसश्चन्द्रो, बुद्धेश्चतुर्मुखोऽहङ्कारस्य शङ्करश्चित्तस्याच्युत-
 श्चेत्यधिष्ठातृदेवताः । पूर्वोक्ताकाशादिपञ्चतन्मात्ररजोगुणोत्पन्नानि वाक्पाणि-
 पादपायूपस्थात्मकपञ्चकर्मैन्द्रियाणि तु मुख-कर-चरण-गुद-लिङ्गात्मकस्वस्व-
 स्थानेषु स्थित्वा स्वस्वाधिष्ठातृदेवतासाहाय्येन यथाक्रमं वचन-वस्तुग्रहण-
 गमन-मलत्याग-रमणानन्दात्मकस्वस्वकार्यसाधकानि भवन्ति । वचनाद्या-
 नन्दान्ताः पञ्च कर्मैन्द्रियविषयाः । कृषि-वाणिज्य-सेवादिकर्मणां कर्मैन्द्रिय-
 विषयत्वसम्भवेऽपि न चैतावता वचनादिविषयाणां पञ्चत्वव्याघातः,

कृप्यादीनामपि वचनाद्यन्तर्भावात् । कर्मेन्द्रियपञ्चकस्य वायूनां च क्रियात्मकत्वेन रजोगुणकार्यत्वं तेषामिति पूर्वाचार्याभिमतम् ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! 'पञ्चतन्मात्र'शब्दात् कीदृशोऽर्थः प्रतीयते ?

पितृ० । वत्स ! स्वस्वेतरभूतामिश्रितपञ्चमहाभूतान्येव पञ्चतन्मात्राणि, वाऽपञ्चीकृतभूतानीति निगद्यन्ते ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! आकाशादिपञ्चमहाभूतनिष्ठसत्त्वगुणकार्यप्रकाशादिधर्मा नाङ्गीकर्तव्याः, तेषामप्रकाशात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते, आकाशादीनां त्रिगुणात्मकत्वेऽपि तत्र तमोगुणाधिक्येनैव तत्तद्धर्मसत्त्वाप्रकाशात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हीदानीं पूर्वोक्तान्तरिन्द्रियमनःस्वरूपं निर्णयन्तु कृपया ।

पितृ० । वत्स ! पूर्वोक्तदशेन्द्रियनियन्तृत्वेनाभिमतं मनो हृत्पद्ममध्यवर्तित्वेनान्तःकरणमित्याख्यां भजते । हृत्पद्मे तदितरेन्द्रियानवस्थानान्मनस एवान्तरकार्यनिर्वाहे स्वाधीनता, वह्निःकार्यसम्पादने तत्तदिन्द्रियाधीनत्वेन च पराधीनता बोध्या । चक्षुरादिदशेन्द्रियाणामभ्यन्तरावृत्तित्वेन वहिरिन्द्रियत्वव्यवहारः । विषयार्पितेषु तेषु मनः सकलेन्द्रियनियन्तृत्वेन विषयगतगुणदोषविचारे प्रवर्तते । तत्र सत्त्व-रजस्तमोगुणत्रयस्य विद्यमानत्वेन तैरेव गुणैस्तन्मनो विकृतं भवति । तत्र च मनसि सत्त्वादिगुणत्रयेषु कस्य गुणस्य किमात्मकविकारमादाय विकृतिर्घटत इत्यपेक्षायामुच्यते—तन्मनसः सत्त्वगुणविकाराद्वैराग्यक्षमौदार्याणि, कामक्रोधलोभा वैषयिकप्रयत्नाश्च रजोगुणविकाराः, आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्याश्च तमोगुणविकारा बोध्याः ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हीदानां वैराग्यादिकार्याणि निरूपयन्तु ।

पितृ० । वत्स ! मनसः सत्त्वगुणविकारभूतवैराग्यादिभिः पुण्यं, रजोगुणविकारभूतकामक्रोधादिभिश्च पापं समुत्पद्यते, किन्तु तमोगुणविकारालस्यादिभिर्न पापं नापि पुण्यं किमप्युत्पद्यते । आलस्यादिभिः कालो वृथा याति जीवस्य, किन्तु पापपुण्यकर्मयुक् पुरुषो ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियैः कर्त्ता 'अहं'पदवाच्यो जीव इति सर्वलोकप्रसिद्धिः ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! तिष्ठत्विदानीं जगद्विषयकान्यान्यविचारः, प्रथमं निगद्यतां तावत् कथं केनेदं जगत् सृष्टम् ? कुतो वाऽस्य विविधाकारतेति ?

पितृ० । वत्स ! सृष्टेः प्राक् सृज्यमानपदार्थगतवैचित्र्यं प्रति प्राणिकर्मणां, मायायाश्च कारणता । तथा सति परमेश्वरः प्राणिककर्माणि, जगत्कारणभूतानिरूपितामितशक्तिविशिष्टमायां च सहायोक्त्य स्वबुद्धौ सकलवस्तुगतनामरूपाण्याकलय्य 'अहमिदं स्रक्ष्यामी'ति संकल्प्य चालोचितवान्—'अहं बहु भूत्वोत्पत्स्ये' इति । तथाचोक्तं छान्दोग्योपनिषत्-षष्ठाध्याय-षष्ठप्रपाठकद्वितीयखण्डे "तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेये"ति । तत्र ब्रह्म ऐक्षत आलोचितवत्, अहं बहु स्यां बहुधा भूत्वा प्रजायेयोत्पत्स्य इति श्रुत्यर्थः । प्राणिकर्मवैचित्र्यस्य सृष्टिवैचित्र्यं प्रति सहकारिकारणत्वानङ्गीकारे का हानिरित्यपेक्षायामुच्यते—कारणगतवैचित्र्यमन्तरेण कार्यगतवैचित्र्यासंभवात् सृष्टवस्तुसमूहगतवैचित्र्यसन्दर्शनेन तत्कारणीभूत-कर्मगतवैचित्र्यमप्यवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । अतो वैचित्र्यमयप्राणिकर्मणां जगद्वैचित्र्यं प्रति सहकारिकारणत्वमवधेयम् । किञ्च, सृष्टेः प्राक्क्षणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरातिरिक्तप्रथमजीवो हिरण्यगर्भ एवाभूत् । तथाचोक्तं मार्कण्डेयपुराणाष्टचत्वारिंशाध्यायचतुःषष्टितमश्लोके—

“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत” ॥ इति ।

ऋग्वेददशममण्डलैकविंशत्यधिकशततमसूक्तेऽपि—

“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम” ॥ इति ।

‘भूत’शब्देनात्र पूर्वोक्तपञ्चमहाभूतान्येव । अग्रे सर्वाग्रे हिरण्यगर्भ एवासीत् । असौ जन्ममात्रेणैव सकलभूतस्याद्वितीयाधीश्वरो भूत्वा पृथिवीमाकाशं च स्वस्वस्थाने संस्थाप्य कां देवतां हविषा पूजयिष्यामीति व्यचिन्तयदिति श्रुत्यभिप्रायः । किञ्च, पञ्चतन्मात्रसूक्ष्मशरीरहिरण्यगर्भः स्थूलशरीरसृष्टौ परमेश्वरस्य साक्षात् कर्त्तृत्वम्, अवशिष्टसकलवस्तुसृष्टौ च हिरण्यगर्भद्वारेणैव कर्त्तृत्वं ज्ञेयम् । तथाचोक्तं छान्दोग्योपनिषत्षष्ठप्रपाठक-षष्ठाध्यायतृतीयखण्डे “हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”ति । अहमग्निजलपृथिवीरूपदेवतासु तिसृष्वनुप्रविश्य सकलभूतानां नामानि, रूपाणि च व्यक्तीकरिष्यामीति श्रुत्यर्थः । नामानि देवमनुष्यादीनि, रूपाणि विविधाकृतयश्चेत्यर्थः । एतत्श्रुतिसमूहपर्यालोचनयावगम्यते—मायावच्छिन्नचेतनः परमेश्वरो जीवाद्दृष्टमायासाहाय्येनेदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगज्जातं सृष्ट्वान्, किन्तु मायाविद्योभयानवच्छिन्नः ‘परब्रह्म’पदवाच्यशुद्धचेतनो न किमपि कृतवानिति । पूर्वोक्तशुद्धचेतनस्य कर्त्तृत्वादिकं नाङ्गीकर्त्तव्यम् । तस्याकर्त्तृत्वादिधर्मव्याघातात् । ब्रह्मणः कर्त्तृत्वादिव्यवहारो वक्ष्यमाणदिशा समाधेयः । तथाहि—अयःपिण्डादीनां स्वतो दाहप्रकाशनादिकर्त्तृत्वाभावेऽपि बह्निःसृष्टत्वे यथा तत्र बह्निगतदाहादिकर्त्तृत्वव्यवहारः, यथा वा सूर्याचन्द्रमसोः स्वतः स्पन्दनानेकत्वादधिर्मवत्त्वाभावेऽपि तडागादिप्रतिबिम्बितत्वे तत्तडागादिगतस्पन्द-

नानेकत्वादिधर्मास्तथोरुपचर्यन्ते, तथा ब्रह्मणः स्वतः कर्तृत्वाद्यभावेऽपि मायाशक्त्युपाधिवशेनैव तत्र विश्वकर्तृत्वादिधर्मोपचार इति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तावदिदानीं पृच्छामि—जगतोऽस्य भौतिकत्वं कथं निर्णीयत इति ।

पितृ० । वत्स ! शब्दस्पर्शादिगुणविशिष्टघटपटादियावद्वस्तूनि भौतिकानि भवितुमर्हन्ति, तेषु शब्दादिगुणानां स्पष्टप्रतीयमानत्वादित्यनुमानेनैव ।

भ्रातृ० । वृद्धाः, श्रवणादीन्द्रियेषु भौतिकत्वं नाङ्गीकर्तव्यम्, तेषु शब्दादिगुणानामननुभूयमानत्वात् ।

पितृ० । वत्स ! मैवं वक्तुं शक्यते । तत्रागमानुमानात्मक-प्रमाणद्वयदर्शनात् । तथाचात्रागमः—“अन्नमयं हि सौम्य ! मनः, आपो-मयः प्राणः, तेजोमयी वाग्नि”ति । अत्रानुमानमपि यथा—“विमतानि श्रोत्रादीन्द्रियाणि भौतिकानि भवितुमर्हन्ति, भूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । येषां यदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमस्ति, तत्सकलानां तत्कार्यत्वं परिहृश्यत एव । ‘मृतसत्त्वे घटसत्त्वं, मृदभावे घटाभाव’ इत्यन्वयव्यतिरेक-दर्शनेन घटस्य मृतकार्यत्ववच्छ्रोत्रादीन्द्रियाणामप्याकाशादिपञ्चमहाभूत-कार्यत्वाङ्गीकारात् । छान्दोग्योपनिषत्षष्ठप्रपाठक-षष्ठाध्यायसप्तमखण्डेऽप्युक्तम्—“षोडशकलः सोम्य पुरुष” इति । अनया श्रुत्या मनसोऽपि तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं प्रतिपादितमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतं निगद्यतां तावद्भूतभौतिक-पदार्थपर्यालोचनया प्रकृते “सदेव सोम्येदमग्र आसी”दिति प्रश्नविषये किमायातमिति ।

पितृ० । वत्स ! तत्श्रुतिवाक्यघटितेनेदमितिपदेन पूर्वोक्तैकादशे-
न्द्रियैः प्रत्यक्षानुमित्युपमिति-शाब्दार्थापत्यनुपलब्धिरूपषड्विधप्रमाणैर्विविध-
युक्तिभिश्च प्रतिपादितं परिदृश्यमानं यत् किमपि वस्तुजातं तत् सकलस्यैव
ग्रहणम् । तथा सति अग्रे सृष्टेः प्रागिदम्पदवाच्यजगदात्मकवस्तुजातमेक-
मात्राद्वितीयसत्स्वरूपपरब्रह्माकारेणासीत् परब्रह्मवासीदित्यर्थः । “इदं
सर्वं पुरा सृष्टेरैकमेवाद्वितीयकम् । सदेवासौत्रामरूपे नास्ता”मित्यारण्य-
कांपनिषदुक्तेः । सृष्टेः प्राक् परिदृश्यमानमिदं सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं
जगदेकमात्राद्वितीयसद्वस्तुभूतप्रमात्मस्वरूपेणासीत्, किन्तु तस्य नाम-
रूपादिकं किमपि नासीदिति श्रुत्यभिप्रायः । न चात्रात्मनि वृक्षादाविव
स्वगत-सजातीय-विजातीयभेदाः स्वीकर्तव्याः । “एकमेवाद्वितीय”मिति-
श्रुतेः । अस्यायमभिप्रायः—

“वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादिभिः ॥”

इति पञ्चदशीद्वितीयाध्यायपञ्चदशश्लोकोक्तदिशा यथा वृक्षस्य स्वनिष्ठ-
पत्रपुष्पफलादिभिः सह स्वगतभेदः, स्वेतरवृक्षादिभिः सह सजातीयभेदः,
शिलादिभिश्च सह विजातीयभेदस्तिष्ठति, तथा सद्रूपपरब्रह्मणि “एक-
मेवाद्वितीय”मिति वाक्यघटितेन ‘एकमेवाद्वितीय’मित्यात्मकपदत्रयेणैकत्वाव-
धारणद्वैतनिषेधद्वारा स्वगत-सजातीय-विजातीयभेदा नैव परिलक्ष्यन्त इति
बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! ब्रह्मणो नामरूपे आदाय तस्य स्वगतभेदो मया
कल्प्यः ?

पितृ० । वत्स ! न चास्यावयवसम्भावनया तत्स्वरूपे स्वगत-
भेदः शङ्क्यः । तस्य निरवयवत्वेनावयवशङ्कानौचित्यात् । नैव निरवयव-

वस्तुन्यवयवविभागः सम्भवति, लोकविरुद्धत्वात् । न च नामरूपे ब्रह्मांशत्वेन निर्णये, तदुत्पत्तेः प्रागपि नित्यशुद्धबुद्धपरब्रह्मणो विद्यमानत्वात् । नापि नामरूपसत्ता सृष्ट्युत्पत्तेः प्रागङ्गीकर्तव्या, तदुत्पत्तरेव सृष्टिस्वरूपत्वात् सृष्टेः प्राक् तदुभयसत्तायाः कथमप्यसम्भवत्वेन गगनवत् परब्रह्मणोऽपि स्वगतभेदो न सम्भवतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! माऽस्त्वस्य स्वगतभेदः, किन्तु सजातीयभेदोऽस्याङ्गीकर्तव्यः ; घटपटादिवद्विभिन्नशरीरभेदमादायैव तत्सम्भवात् ।

पितृ० । वत्स ! सजातीयभेदोऽपि नास्य सम्भवति । अद्वितीय-नित्यज्ञानानन्दात्मकपरब्रह्मस्वरूपे विविधत्वासम्भवात् । नास्त्यस्मिन् संसारे ब्रह्मसमानजातीयवस्त्वन्तरसत्ता । अस्य नामरूपात्मकोपाधिमन्तरेण स्वरूपगतभेदो नैव सम्भवति । यो हि भेदस्तत्र तादृशोपाधिद्वारेणैव परिलक्षिता भवत्यसावपि न स्वरूपगतभेदः, किन्तु केवलमुपाधेर्विभिन्नत्वमात्रम् । यद्यत्र वक्तव्यं यथा सद्ब्रह्मभूतयोर्घटपटयोऽसत्ता पटसत्ता चेत्याकारेण भेदः परिदृश्यते, तथैवात्रापि भेदाऽङ्गीकर्तव्य इति, तन्न ; अत्र परिलक्षितभेदस्य घटाकाशमठाकाशादिवदोपाधिकत्वात् । तादृशब्रह्मणः स्वतो भेदाभावेन स्वगतभेदासम्भवात् । अस्य सजातीयभेदाभावमनुमानमपि प्रमाणीकरोति । यथा—‘सद्ब्रह्मभूतं ब्रह्म सजातीयभेदरहितं भवितुमर्हति, उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद् गगनवदिति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु वास्य स्वगत-सजातीयभेदाभावः, किन्तु विजातीयभेदोऽङ्गीक्रियताम् ?

पितृ० । वत्स ! सद्ब्रह्मभूतपरब्रह्मणि कुत्रापि स्थले न काचिद् विजातीयपदार्थसत्ता परिलक्ष्यते । तस्य सद्ब्रह्मस्वरूपत्वेन तदतिरिक्त-

विजातीयवस्तुभिः सह भेदासम्भवात् । विजातीयपदेनात्र ब्रह्मातिरिक्तं जगदिति बोद्धव्यम् । अस्मन्मते ब्रह्मैव सद्वस्तु तदतिरिक्तं सर्वमसत् । अस्तीत्याकारेण सद्वस्तुनो, नास्तीत्याकारेण चासद्वस्तुन एव व्यवहारः परिलक्ष्यते लोके । तथा सत्यसत्त्वेन व्यवहियमाणवस्तुनः स्वरूपाभावात् तेन साकं सत्त्वेन व्यवहियमाणब्रह्मवस्तुनः परस्परभेदः कथमपि न घटेत् ; 'ब्रह्म ने'त्याकारेण ब्रह्मप्रतियोगिकभेदासम्भवात् । इत्थं पूर्वोक्तयुक्तिजालै-
र्नित्यज्ञानानन्दात्मकाद्वितीयपरब्रह्मण एकत्वं प्रतिपादितं भवतीति बोध्यम् ।
अत्र भ्रमप्रमादादिभाजः केचन साकारवादिनो बौद्धा वक्ष्यमाणादशा विवदन्ते, यथा—सृष्टेः प्रागसद्वस्तुमात्रमासीन्न किमपि सद्वस्त्वाकारेणेति तेषामभिप्रायः । अत्र ब्रूमः । समुद्रजलमग्नव्यक्तेर्विवशानि चक्षुरादि-
सकलेन्द्रियाणि यथा स्वस्वकार्यसाधनासमर्थानि भवन्ति, तथाऽखण्डैक-
रसात्मकपरब्रह्मतत्त्वश्रवणेनासद्वस्तुमात्रमङ्गीकुर्वतां स्थूलबुद्धिबौद्धानां बुद्धि-
निस्तब्धा सती विभेत्येवेति ।

अत्र गौडाचार्या अपोत्थं वदन्ति—यत् पूर्वोक्तनिर्विकल्पकसमाधि-
दशायां साकारध्याननिरता बौद्धैकदेशिनोऽतिभयत्रस्ताः सन्तो बौद्धयोगि-
दुष्प्रापं तमेव निर्विकल्पकसमाधिम् 'अस्पर्शयोग' इत्याख्यापयन्तीति ।

“अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो विभ्यति यस्मादभये भयदर्शिनः” ॥

इत्युक्तेः । सर्वयोगिभिः साकारोपासकैर्दुर्दर्शो दुःखेन द्रष्टुं योग्यो दुष्प्राप्य
इत्यर्थः । अभये भयशून्ये निर्विकल्पकसमाधाविति शेषः । भयरहितनिर्विक-
ल्पकसमाधौ साकारोपासकबौद्धा निर्जनप्रदेशस्थबालकवद्विभ्यतीति
समाधेरस्य 'दुर्दर्श'संज्ञेति प्रोक्तश्लोकाभिप्रायः । अत्र पूज्यपादाः
शङ्कराचार्या अपि वदन्ति, यथा—असङ्गतनीरसतर्ककुशला बौद्धैकदेशिनः

स्वानभिज्ञतावशेनैव अचिन्त्यसत्स्वरूप-परब्रह्मविषयकनिर्विकल्पकसमाधौ
 भ्राम्यन्तस्तत्प्रतिपादकश्रुतिमनादृत्य केवलमनुमानप्रमाणेनैव परमात्मनो-
 ऽनस्तित्वं प्रतिपादयन्तीति । बौद्धैकदेशिशून्यवादिनोऽप्यत्र वदन्ति, यथा—
 'सृष्टेः प्राक् शून्यमात्रमासीन्नान्यत् किञ्चिदिति । तर्ह्यत्र तेऽस्माभिः
 प्रष्टव्याः 'शून्यमासी'दितिपदयोः कोऽर्थ इति ? तैरवश्यमुत्तरितव्यं
 शून्यपदस्यार्थोऽभावात्मकः, आसीत्पदस्यार्थश्च भावात्मक इति । तेन च
 तादृशाभावात्मकशून्यस्य भावविशिष्टत्वं वा भावस्वरूपत्वं किमपि न
 सिध्येत्, अभावस्य भावस्वरूपत्वासम्भवात् । यथा—सूर्यान्ध-
 कारयोः परस्परविरोधित्वेन सूर्यस्यान्धकारविशिष्टत्वमन्धकार-
 स्वरूपत्वं वा न सम्भवति, तथा भावाभावात्मकयोः सच्छून्यपदार्थयोः
 परस्परविरोधित्वेन शून्यमासीदिति वक्तुं कथमपि ते न पारयेयुः । किञ्च
 पुनरपि ते प्रष्टव्या यथाऽस्माभिर्निर्विकल्पकपरब्रह्मण्याकाशादिभूतपञ्चक-
 नामरूपे माययैव कल्पिते भवत इति स्वीक्रियते, तथा तेऽपि शून्यस्य
 नामरूपे सत्स्वरूपपरब्रह्ममाययैव कल्पिते भवत इति स्वीकरिष्यन्त्येव ।
 तथा स्वीकुर्वाणास्ते स्वयं परब्रह्मसत्तास्वीकाराज्जगदुत्पत्तेः प्राक् किमपि
 नासीदिति वक्तुं कथमपि न पारयेयुः । यदि तैर्वक्तव्यं परब्रह्मणोऽपि
 नामरूपे माययैव कल्पिते इति, तर्ह्यत्र पृच्छयते तन्नामरूपे कस्मिन् वस्तुनि
 कल्पयितव्ये इति । कल्पनाशब्दार्थस्य भ्रमात्मकत्वेन भ्रमार्थप्रतिपादक-
 कल्पना कुत्राप्यकाल्पनिकवस्तुनि व्यवहर्तव्या । आधारमन्तरेण कुत्रापि
 स्थले भ्रमसत्त्वादर्शनात् । अतोऽवश्यमङ्गीकर्तव्यं नामरूपे सत्पदार्थ एव
 सम्भवतो नासत्पदार्थ इति । पुनश्च शून्यवादी प्रष्टव्यः—सतो नामरूपे
 सद्वस्तुनि कल्पयितव्ये ? उतासद्वस्तुनि ? आहोस्विजगतीति ? नाद्ये,
 अन्यपदार्थ-रजतादि-द्रव्यगत-नामरूपयोस्तदन्यशुक्तिकादि-द्रव्येष्वारोपितत्व-

सन्दर्शनेन सतोर्नामरूपयोः सत्येव कल्पनायोगात् । न द्वितीये, असतो निरात्मकस्य चाधिष्ठानत्वायोगात् । नापि तृतीये, उत्पन्नस्य सतो जगतः सन्नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । अतोऽत्र ब्रह्मणि नामरूप-कल्पना नाङ्गीकर्तव्या । “सदेव सोम्येदमग्र आसी”दिति श्रुतावप्याक्षि-पति शून्यवादी । यथा—जगदुत्पत्तेः प्राक् केवलं सदेवासीदित्यर्थकरणेनात्र ‘सदासी’दित्युभयपदयोर्विद्यमानतारूपार्थवत्तया तदवाक्यघटितपृथक्पृथगा-कारावस्थित ‘सदासीत्’पदयोः पृथक्पृथगर्थस्वीकारे द्विगुणविद्यमानतारूपोर्थो-ऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः । तथाविधार्थानङ्गीकारे पुनरुक्ततादोषापत्तेः । अतः सृष्टेः प्राक् ‘सदासीत्’पदद्वयव्यवहारोऽनुचित एवेति । अत्र ब्रूमः—न चैवं वक्तुं शक्यमिति । लोके व्यवहारसौकर्याय ‘कर्तव्यं कुरु’ ‘धार्यं धारय’ चेत्यादिवाक्येषु पुनरुक्ततादोषानङ्गीकारवदत्र वैदिकवाक्येऽपि शिष्योपदेशाय ‘सदासीत्’पदयोरपि पुनरुक्ततादोषानङ्गीकारात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! पूर्वोक्तदिशा स्वगतसजातीयविजातीयभेदत्रय-रहितपरब्रह्मण एकत्वप्रतिपादनेन जगदुत्पत्तेः प्राक् केवलमेकमात्रसद्वत्त्वा-सीदित्यवगम्यते । अत्र मामकीनेयमापत्तिर्यदद्वितीयपरब्रह्मणि भूतकाला-योगेन ‘अग्रे आसी’दिति कथमपि वक्तुं न पारयेत् ; तदानीं भूतकालाङ्गी-कारेऽद्वैतत्वहानात् ।

पितृ० । वत्स ! तादृशपरब्रह्मणः सद्वितीयत्वशङ्का नैव सम्भवति । वस्तुतो वेदान्तिनयेऽद्वितीयब्रह्मविषये कालाभावेऽपि शिष्योपदेशाय सांसारिकदशायामेव तादृशकालव्यवहारात् ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतमद्वैतविषयकसिद्धान्तः कृपया प्रतिपादनीयः ।

वेदान्त—४

पितृ० । वत्स ! व्यावहारिकदशायामेव द्वैतविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तौ सम्भवतो न तु पारमार्थिकदशायाम् ; तदानीं द्वैतव्यवहारासम्भवात् । द्वैतं नाम द्विधाभेदः । साम्प्रतं वस्तुतो द्वैतभावबोधाय जगदुत्पत्तेः पूर्वमपि सद्वस्तुमात्रमासीदिति यदुक्तं तत्प्रकार उपवर्ण्यते । यथा—जगदुत्पत्तेः प्रागवलं निस्तब्धं गम्भीरमवाङ्मनसगोचरं सर्वकालसमं तेजस्तमोविलक्षणमेकं सद्वस्तुमात्रमासीदित्यङ्गीकर्तव्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्तु कृपया ।

पितृ० । वत्स ! ब्रह्मलक्षणं तावद् द्विविधम् । स्वरूपलक्षण-तटस्थ-लक्षणभेदात् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमितरभेदानुमापकचिह्नमित्यर्थः । तत्र निजस्वरूपं वा विशेषविशेषभावा एव स्वरूपलक्षणम् । यथा ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमानन्दञ्चेत्यादिकं स्वरूपलक्षणम् । यानि लक्षणानि यस्या-गन्तुकानि चिरस्थायीनि वा समकालवर्तीनि भवन्ति, तान्येव तस्य तटस्थ-लक्षणानि । यथा ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिकम् । अत्र ग्रन्थे स्वरूप-लक्षणानुसारेण ब्रह्म प्रतिपादितं भवति, न तटस्थलक्षणानुसारेण । तटस्थ-लक्षणद्वारा ब्रह्मातिरिक्तपदार्थास्तित्वनिषेधाभावेन शुद्धसत्त्वस्वरूपप्रतिपादना-भावात् । ईदृशस्वरूपप्रतिपादनफलेनैव ब्रह्मणोऽसत्यत्वाज्ञानत्वजडत्व-सान्तत्वादिकं सर्वं प्रतिषिद्धमिति बोध्यम् । अत्र निर्विशेषवस्त्वैकत्व-वादिनः शङ्कराचार्या इत्थं वदन्ति—जीवब्रह्मणोरेकपदार्थत्वम् । तयोर्जीवः केवलमज्ञानवशेन स्वस्य ब्रह्मभावमजानन् दुःखमुपभुनक्ति । तस्य प्रोक्ताविज्ञातब्रह्मात्मभावं “तत्त्वमसी”ति महावाक्ये विज्ञापितमभूदिति । भेदाभेदवादिनो निम्बार्कसम्प्रदायाः कथयन्ति, यथा—अग्रे जीवो ब्रह्म-स्वरूपेणैवासीत्, पश्चात् स्वीयकर्मवशेन ब्रह्मणः पृथग्भूत् । ब्रह्मस्वभावाति-

रिक्ता निजस्वभूताः केचन गुणा जीवेन सहैवावतिष्ठन्ते ; तैरेव स्वाभाविक-
गुणैरसौ मूलभूतब्रह्मण आविर्भूयापि ब्रह्मभिन्नः संवृत्तः । अतः कारणात्
“तत्त्वमसी”ति महावाक्ये तयोरभिन्नपदार्थत्वं प्रतिपादितमासीदिति ।
केवलभेदवादिनो माध्वप्रभृतयश्चेत्थं निगदन्ति, यथा—ब्रह्म यथैकः स्वतः-
सिद्धानित्यपदार्थो जीवोऽपि तथैवैकः स्वतःसिद्धानित्यपदार्थः । कदाचित्
कथमपि तयोरैक्यं नासीन्नापि भविष्यति । जीवब्रह्मणोर्मध्ये जीवस्याराधकत्वं
वा सेवकत्वं ब्रह्मणश्चाराध्यत्वं वा सेव्यत्वमिति “तत्त्वमसी”ति महावाक्ये
प्रतिपादितमस्तीति । एतेषु शङ्करमतीयाद्वैतवादस्यैव सर्वश्रेष्ठ्यमवधेयम् ।
शङ्कराचार्यैरद्वैतवाददार्ढ्यायाधिकपरिमाणेन सुप्रसिद्धोपनिषदामल्पपरिमाणेन
चेतिहासलमृत्यादीनां तदितराचार्यैश्चानतिप्रसिद्धोपनिषदां स्मृतीतिहासादीनां
च स्वस्वमतदृढीकरणायाधिकाकारेण प्रबलप्रमाणत्वेन निर्द्देशात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! भवदुक्ताद्वैतवादस्यासमीचीनत्वं वक्तव्यम् ।
परमाण्वन्तयावत्पदार्थानां सृष्टत्वेनानित्यतया सद्रस्तुब्रह्मसमकालवृत्तित्वा-
सम्भवेऽपि गगनस्य नित्यत्वप्रयुक्तविद्यमानत्वसम्भवेन भवदद्वैतसिद्धान्त-
हानात् ।

पितृ० । वत्स ! बौद्धैकदेशिशून्यवादिमतानुसारेण पृच्छसि त्वम् ।
तथा पृच्छन् वादी त्वं प्रष्टव्योऽस्माभिर्यत्त्वं पृथिव्यादिजगदतिरिक्तं
शून्यमाकाशं यथा स्वीकरोषि, तथा वयमपि सृष्टपदार्थाकाशस्यापि
विनाशेन तदानीमाकाशातिरिक्तं नित्यसन्मात्रपरब्रह्मात्मकं वस्तु स्वीकुर्म
इति । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं जगदिव तुच्छमप्याकाशं प्रत्यक्षगोचरं भवतीति
प्रत्यक्षदृष्टविषये नानुपपत्तिरिति । अत्रोच्यते—अस्माभिराकाशस्य प्रकाशा-
न्धकारोभयस्वरूपत्वेन तयोः प्रकाशान्धकारयोरपि जगदन्तर्गततया कुत्रापि
स्थले तदुभयातिरिक्ताकाशपदार्थस्य स्वातन्त्र्येण प्रत्यक्षाभावाच्च तस्य

प्रत्यक्षत्वं नाङ्गीकुर्मः । त्वन्मतेऽप्याकाशस्य प्रत्यक्षं न भवत्येव, तस्य रूपाभावात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! परब्रह्मणोऽपि जगदन्तर्गतत्वमङ्गीकर्तव्यम् । भवन्मते आकाशस्य प्रत्यक्षाभावेनापि जगदन्तर्गतत्वाङ्गीकृतिवत् सद्ब्रह्मणोऽप्यप्रत्यक्षत्वेनाप्रत्यक्षत्वरूपसाधर्म्यमादाय तस्यापि जगदन्तर्गतत्व-सम्भवात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । तूष्णींस्थितिदशायामस्माभि-
नित्यशुद्धबुद्धसत्स्वरूपपरब्रह्मणोऽनुभूयमानत्वात् । नैव तदानीं शून्य-
स्यानुभवः सम्भवति । पूर्वोक्तविचारेणैव शून्यबुद्धिनिषेधात् । नापि
तदानीं सद्ब्रह्मणोऽप्यननुभूतिरिति शङ्कनीयम्, स्वप्रकाशात्मक-
परब्रह्मण एव तूष्णींसाक्षिरूपेण सदैरप्यनुभूयमानत्वात् । तुष्णीन्दशायामित्थं
निष्प्रपञ्चसद्ब्रह्मसत्तां संसाध्य तददृष्टान्तेनैव सृष्टेः प्रागपि ब्रह्मसत्ता
संसाध्यते । यथा—मनसः सङ्कल्पाद्यभावकाले वा तूष्णींस्थितिदशायां
सद्ब्रह्मणोऽप्यनुभूयमानत्वात् साक्षिरूपेण यथा निस्तब्धमवतिष्ठते, तथा मायाव्यापारात्
प्राक् किंवा जगदुत्पत्तेः पूर्वं तदवस्थितिः साक्षिरूपेणैव स्वीकर्तव्येति ।
प्रपञ्चः संसारः, निर्नास्ति प्रपञ्चः संसारो यत्र तत् निष्प्रपञ्चमिति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; साम्प्रतं मामकीनेयं पिष्टुच्छिषा
पुनर्जागर्ति, वेदान्तिनये मायास्वरूपं पुनः कीदृगिति ? इतः प्राग् भवद्भिः
साङ्ख्यमतीयप्रकृतिस्वरूपस्य प्रतिपादितत्वात् ।

पितृ० । वत्स ! 'जगत्कारणीभूतसद्ब्रह्मपृथक्सत्तारहितत्वे
सति विद्यदादिकार्यगम्यपरमात्मशक्तिर्मायेति मायालक्षणम् । ब्रह्मणो
विद्यदादिकार्यजननसामर्थ्यमेव मायेत्युच्यते । नैवास्याः पृथक्सत्ता-
राहित्येनाविद्यमानत्वं शङ्क्यम् । दाहादिकर्मणा वह्निस्वरूपातिरिक्त-

स्फोटादिकार्यजनकतद्गतदाहशक्तिवज्जगद्रूपकार्येण परब्रह्मस्वरूपातिरिक्त-
वियदादिकार्यजनकतद्गतमायात्मकशक्त्यनुमानात् । कदाचिदपि कस्यापि
वस्तुनः शक्तिः कार्यमन्तरेण बोधगम्या न भवति । सा चाघटनघटनापटीयसी
माया मरीचिकावन्मिथ्याभूतापि प्रतीतिगम्या, नित्यानित्योभयविलक्षणा
ब्रह्मस्वरूपा सूक्ष्मापि ब्रह्मसम्पर्कात्तदंशावरकत्वेन मोहरूपा सुखदुःखहेतुभूता
प्रकृतिस्वरूपा विद्यापरपर्याया चेति बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्हि मायाया ब्रह्मणः पृथक् सत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
अघटनघटनापटीयस्यादिविशेषणैस्तस्याः सर्वकर्तृत्वसम्भवानुमानात् ।

पितृ० । वत्स ! तर्ह्यत्रास्माभिः प्रष्टव्यस्त्वं सद्वस्तुशक्तिः सती ?
उतासतीति ? नाद्या, तथात्वाङ्गीकारे तस्याः सतोऽभिन्नत्वेन तच्छक्तित्वा-
सम्भवात् । अग्निगतदाहशक्तिर्यथा नामिस्वरूपा, तथा परमात्मशक्ति-
र्माया न परमात्मरूपा । स्वस्य स्वशक्तिस्वरूपत्वाङ्गीकरणस्यायौक्तिक-
त्वात् । द्वितीयासत्स्वरूपत्वाङ्गीकृतिपक्षेऽपि त्वां प्रति पुनरयं प्रश्नो यथा—
सा माया नरविषाणतुल्या ? उत सद्विलक्षणेति । तस्या नरविषाणतुल्य-
त्वाङ्गीकारे शून्यत्वमापद्येत । न चैवास्याः शून्यस्वरूपत्वं वाच्यम् ।
शून्यस्यापि मायाकार्यत्वेनोक्तत्वात् । अतः सा सतो भिन्ना शून्यविलक्षणा
सदसद्भयामनिर्वाच्येति स्वीकर्तव्यम् । जगदुत्पत्तेः प्राक् किमप्यसद्वस्तु वा
किमपि ब्रह्मणः पृथक्सत्ताविशिष्टं सद्वस्त्वपि नासीत्, किन्तु तदानीं
तमःशब्दवाच्या परमात्मशक्तिर्मायैवासीत् । तथाचात्रानुमानम्—नैवास्याः
सत्ता ब्रह्मणः पृथग्भूता भवितुमर्हति, ब्रह्मसत्तयैव तत्सत्तास्वीकारादिति ।
श्रुतिरपि “तम आसीत्तमसा गूढ”मिति । तमःशब्देनात्र परमात्मशक्ति-
भूतमायोच्यते । न चास्याः पृथक्सत्ताराहित्येन शून्यवन्माययापि
ब्रह्मणः सद्वितीयत्वं शङ्कनीयम् ; शक्तिशक्तिमतोः पृथक्सत्त्वानङ्गीकारात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! मायायाः सत्स्वरूपत्वमुतासत्स्वरूपत्वमङ्गी-
क्रियते ?

पितृ० । वत्स ! नेयं सती, नाप्यसती, किन्तु सदसद्भयामनिर्वाच्यैव ।
कुतो वास्याः सदसद्भयामनिर्वाच्यत्वमिति चेदुच्यते,—यदि तस्याः
सतीत्वं वा यथार्थवस्तुस्वरूपत्वमङ्गीकर्तव्यम्, तर्हि तत्प्रसूतस्यास्य परि-
दृश्यमानजगतोऽपि सद्गस्तुस्वरूपत्वं वाऽविनश्वरत्वमङ्गीकुर्यात् । ब्रह्मज्ञानो-
दयेऽपि तस्य निवृत्तिरन्यथाभावो वा कथमपि न स्यात् । कुत्रापि स्थले
केवलज्ञानेन कस्यापि सत्यवस्तुनो निवृत्तेर्वा अन्यथाभावस्यादर्शनात् । अतो
नेयं सती । नाप्यसती । असच्छब्दार्थस्तु यत्किमपि पदार्थो नेत्याकारकः ।
असत्पदार्थात्मकाश्चण्डिम्बाकाशकुसुमादीनां कदाचित् कथमपि कार्यकारिता-
शक्तिर्नाङ्गीक्रियते कैरपि । अश्चण्डिम्बादश्वशावकस्याकाशकुसुमात् कस्य-
चिद्रन्धस्य चानुत्पत्तेः । यदीयं तद्वदसती भवेत्तर्हि कदाचित् कथमपि कि-
मपि कार्यं नोत्पादयेत् । तथा सति परिदृश्यमानस्यास्य विशालजगत्-
समुदायस्योत्पादनेऽसमर्था स्यात् । यतोऽस्य जगतः कारणान्तराभावेन
तस्या एव कारणत्वं बाध्यतयाऽङ्गीकृतमत इमामसतीति वक्तुं न
कोऽपि पारयेत् । अतोऽस्याः सतीत्वासतीत्वासम्भवेनानिर्वाचनीयत्व-
मेवेति बोध्यम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; तथापि तथाविधशक्तेर्ब्रह्मणः
पृथक् सत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । शक्तेर्हासवृद्धयनुसारेणायुषोऽपि हासवृद्धि-
दर्शनात् ।

पितृ० । वत्स ! न चायुर्हासवृद्धौ शक्तेः कारणत्वं वाच्यम् । तत्र
शक्तिकार्यश्रमसाध्यकृष्यादिकर्मणामेव कारणत्वेन सर्वथा तस्याः पृथक्-

सत्त्वासिद्धेः । यद्यत्र वक्तव्यं शक्तिकार्ययुद्धकृष्यादिकर्मभिरेव परब्रह्मणः सद्द्वितीयत्वमस्त्विति । तन्न । सृष्टेः प्राक् सृष्टपदार्थमात्रस्याभावदशायां युद्धकृष्यादिसत्तास्वीकारस्यात्यन्तानौचित्यात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! मायाया ब्रह्मांशावरकत्वमिति यदुक्तं प्राक्, तत्र पिपृच्छिषामि सा ब्रह्मणः सर्वांशमावृणोति ? उत्तैकांशमिति ? न सर्वांशमित्युच्यतात् । मुक्त्यवस्थायामपि प्राप्तव्यब्रह्मणोऽभावप्रसङ्गात् । नाप्येकांशम् । तथात्वस्वीकारे ब्रह्मणो निरंशत्वव्याघातात् । अतोऽस्य ब्रह्मांशावरकत्वकथनमनुचितमिति वक्तव्यम् ।

पितृ० । वत्स ! पृथिवीनिष्ठघटशरावादिजननशक्तिर्यथा पृथिव्येकदेशमृत्तिकायामेवावतिष्ठते, न पृथिव्याः सर्वावयवेषु, तथा परब्रह्मनिष्ठशक्तिर्न ब्रह्मणः सर्वावयवव्यापिनी, किन्त्वेकदेशव्यापिन्येव । “पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादोऽस्यामृतं दिवी”ति यजुर्वेदसंहितात्रिंशाध्यायतृतीयकण्डिकोक्तेः । अस्य परब्रह्मणो विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्त्तिप्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः, अस्य पुरुषस्य त्रिपादवशिष्टांशत्रयममृतं विकाररहितं दिवि द्योतनात्मकस्वप्रकाशस्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । परब्रह्मण एकांशः सर्वभूतव्यापकोऽपरे त्रयोऽंशा नित्यशुद्धबुद्धस्वप्रकाशस्वरूपा इत्यभिप्रायः । भगवद्गीतादशमाध्यायान्तिमश्लोकेऽप्याहार्जुनं प्रति श्रीकृष्णो यथा— “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदि”ति । हे अर्जुन ! इदं कृत्स्नं समग्रं जगत् एकांशेनाहं विष्टभ्य धृत्वा वा व्याप्य स्थितो वर्त्त इत्यर्थः । श्वेताश्वतरोपनिषत्तृतीयाध्यायचतुर्दशकण्डिकायामप्युक्तम्— “स भूमिं सर्वतः स्पृत्वाऽत्यतिष्ठदशाङ्गुल”मिति । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोक-रूपां सर्वतस्तिर्यग्गूर्ध्वमध्यक्रमेण स्पृत्वा वेष्टित्वा दशाङ्गुलं तत्परिमितदेशमत्य-तिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थित इति तत्श्रुत्यभिप्रायः । दशाङ्गुलशब्दश्चात्रोपलक्षण-

विधया ब्रह्माण्डवह्निःप्रदेशमपि बोधयति । पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया-
वगम्यते यत्परमेश्वरः स्वशरीरस्यैकांशेन स्थावरजङ्गमात्मकजगत्समुदायं
व्याप्यावतिष्ठतेऽपरांशत्रयेण च नित्यशुद्धमुक्तस्वभावस्वरूपेणैवेति । अत्र
शारीरकमीमांसाचतुर्थाध्यायचतुर्थपादोऽनविशसूत्रमपि प्रमाणकोटौ परिदृश्यते,
यथा—“विकारावर्त्ति च तथा स्थितिमाहे”ति । विकारेषु उत्पत्त्या-
दिषु न वर्त्तत इति विकारावर्त्ति, चकारो निश्चयार्थकः, स्थितिमव-
सानम्, तथाहि तथाविधमेवाह कथितवानित्यर्थः । परमेश्वरस्वरूपं
न केवलं विकारेणैवावृतं, किन्तु अनावृतस्वभावमपीति सूत्राभि-
प्रायः ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! परब्रह्मणोऽयमंशो विकारावृतोऽपरांशश्चानावृत
इति कथनमनुचितमेव । तस्य निरवयवत्वेन तादृशकथनस्य युक्ति-
विरुद्धत्वात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वाच्यम् । वस्तुतोऽस्यांशाभावेऽपि
शिष्योपदेशार्थमेव परमहितैषिणीभिः श्रुतिभिस्तदंशकल्पनदर्शनात् ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं मायाया
एकत्वमनेकत्वं वेति ।

पितृ० । वत्स ! एकैव सा ।

“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥”

इति श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्यायदशमानुवाकोक्तेः । मायैव प्रकृतिः
परिदृश्यमानजगज्जातं मायाविशिष्टपरमेश्वरावयवसमुदायेन परिव्याप्तमिति
श्रुत्यभिप्रायः । तत्रैव पञ्चमानुवाकेऽप्युक्तम्—

“अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” इति ।

रजस्तमःसत्त्वगुणानां यथाक्रमं रक्तकृष्णशुक्लस्वरूपत्वेन तत्तद्वर्णविशिष्ट-
स्वसमानाकारविविधप्रजास्वर्णीं प्रकृतिमेकोऽजो जीवात्मा मायाबलेन
यथार्थतत्त्वानभिज्ञतया तत्कार्यादौ तात्त्विकबुद्धिं प्रकटय्य जुषमाणः
सेवमानः सन्ननुशेते भजतेऽपरश्चाज ईश्वरो वा विवेकी पुरुषो भुक्तभोगां
भुक्ता भोगा यथा सा तामुपभुक्तां प्रकृतिं त्यजति परमार्थज्ञानलाभेन
मायाकार्यभूतविषयसमूहान् दूरे त्यजतीति श्रुत्यर्थः । पुनश्चाप्युक्तम्—

“तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः” इति ।

योगी स्वहृदये यद्वस्तुविधारणेन विस्तृतामपि मायामतिक्रामति,
तच्चैतन्यात्मकाप्रमेयब्रह्मवस्तु नमस्करोमीति श्रुत्यभिप्रायः । प्रोक्तश्रुति-
समूहपर्यालोचनेन प्रकृतेरेकत्वं निर्विवादं सिध्यत्येव ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तथापि प्रकृतेरेकत्वमेवेति निश्चयेन वक्तुं न
पारयेत् ।

“रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश” ॥

इत्यृग्वेदषष्ठमण्डलसप्तचत्वारिंशसूक्ते अष्टादश्यामृचि ‘मायाभि’रिति बहु-
वचननिर्देशात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् , अस्मदुदाहृतश्रुतिघटितैक-
वचनविरोधात् । त्वदुक्तश्रुत्यभिप्रायस्तु—सकलदेवप्रतिनिधिस्थानीय

इन्द्रो विविधमूर्तिधारणेन पृथक्पृथगाकारेण तत्तद्देवतारूपप्रतिग्रहपूर्वकं
प्रकाशितो भूत्वा मायया तस्य विविधरूपधारणसामर्थ्येन सहस्राश्वयुक्त-

रथवत्त्वेन च सकलजमानसमीप उपस्थितो भवतीति । तत्र 'मायाभि'रिति बहुवचनेन तन्मायागतविविधशक्तिस्वगतसत्त्वरजस्तमोगुणाश्चाबुध्यन्ते, न तद्गतबहुत्वम् । इन्द्रेण प्रोक्तसकलकार्याण्यैन्द्रजालिकतुल्यमायागतविविध-शक्तिभिरेवानुष्ठितानीत्यभिसन्धिः । आधुनिका अपि मायाशब्दमैन्द्र-जालिकाख्यया व्यवहरन्ति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं प्रोक्तमाया-पदार्थस्वीकारेण प्रकृते किमायातमिति ।

पितृ० । वत्स ! यथा शुक्लनीलादिवर्णविशेषाः कामपि भित्ति-माश्रित्य विविधविकारान् वा चित्रविचित्राणि कल्पयन्ति, तथा पूर्वोक्त-मायापि परमात्मानमाश्रित्य विविधविकारान् वा विविधकार्याणि कल्पयति । तत्कार्यैश्वर्याः प्रथमकार्यमाकाशः । स चावकाशात्मको वा शून्यस्वभावः । आकाशस्य परमात्मशक्तिमायाकार्यत्वेन परमात्म-सत्तयैवाकाशसत्ता स्वीकर्तव्या । न चैतावता परमात्माकाशयोरेकरूपताङ्गी-कर्तव्या । परमात्मनि सत्तामात्रस्याकाशे च सत्तावकाशयोरुभयोर्विद्यमान-त्वात् । आकाशे प्रतिध्वन्यात्मकगुणस्य विद्यमानत्वात्, परमात्मनि तद-भावदर्शनाच्च । परमात्मना सहाकाशस्यैक्यप्रतिपादनं सत्तात्मकसद्वस्तु-परब्रह्मसत्तयाकाशस्य सत्तास्वरूपव्यवहारश्च मायाकल्पित एव । वस्तुतोऽ-नित्यस्याप्याकाशस्य तार्किकादिनये नित्यत्वव्यवहारस्यापि मायाकार्यत्व-मित्यवधेयम् । एकविधवस्तुन्यन्यथाकल्पनस्यैव मायास्वभावत्वात् । 'प्रमाणैरेव वस्तुगतयाथार्थ्यं परिगृह्यते भ्रमेण च तद्विपरीत'मित्यत्र सर्वैवा-मैकमत्यम् । तथा सत्याकाशादियावद्वस्तूनामवश्यमनित्यत्वमङ्गीकर्तव्यमेव । श्रुत्यर्थविचारात् प्रागाकाशादीनां यादृशप्रतीतिरासीत् श्रुत्यर्थविचारानन्तरं तादृशप्रतीतिविपर्ययदर्शनात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! आकाशादीनां ब्रह्मसकाशाद्विपर्ययः कुतः ?
केन प्रमाणेन चावगम्यते ?

पितृ० । वत्स ! आकाशः सद्रस्तुपरमात्मनः पृथग् भवितुमर्हति ।
सदाकाशशब्दयोरेकपर्यायत्वाभावात् । सदात्मना भासमानेषु वाय्वादिषु सन्
वायुः, सत् तेजश्चेत्याकारेण सच्छब्दानुवृत्तिवदाकाशो वायुराकाशश्च तेज
इत्याकारेणाकाशशब्दानुवृत्तेश्च । इत्थमात्माकाशगतभेदसन्दर्शनेन तयो-
र्विभिन्नत्वमेवेति ज्ञेयम् । यद्यत्र वक्तव्यं सद्रस्तुपरब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वेन
धर्मित्वमाकाशस्य च व्याप्यत्वेन धर्मित्वमिति तयोः पृथक्त्वमिति । तन्न ।
घटभिन्नरूपादेर्वास्तवत्ववत् सद्भिन्नाकाशस्येदमित्थमित्याकारेण दूर्निरूपित-
त्वेऽपि वास्तवत्वापत्तेः । यदि वक्तव्यमवकाशात्मकमेवाकाशमिति ।
तथाप्याकाशस्यासद्रस्तुस्वरूपत्वमेवेत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तादृशावकाश-
स्यापि सतो भिन्नत्वात् । यदि च वक्तव्यमाकाशस्य सद्रस्तुभिन्नत्वेऽपि
नासद्रस्तुस्वरूपत्वमिति । तदपि न । तादृशवस्त्वसम्भवेन घटतो
व्याघातात् । पुनर्यदि वक्तव्यं प्रत्यक्षावभासमानाकाशस्य नासद्रस्तु-
स्वरूपत्वमिति । तन्न । असद्रस्तुमायिकपदार्थमात्रस्यापि सद्रस्त्वाकारेण
भानात् । असद्रस्तुमात्रस्य स्वप्नदृष्टगजादिवन्मिथ्यात्वमङ्गीक्रियतेऽस्माभिः ।
'स्वरूपेणाविद्यमानत्वेनासत्स्वरूपत्वेऽपि सद्रूपेणानवभासमानत्वं मिथ्यात्व'-
मिति मिथ्यालक्षणात् । पुनर्यदि वक्तव्यमाकाशसत्तेत्यत्राकाशसत्पदार्थयोः
परस्परभेदो नाङ्गीकर्तव्यः, नियमेन सहोपलभ्यमानपदार्थयोः कुत्रापि
भेदादर्शनादिति । तन्न । जातिव्यक्तयोर्द्रव्यगुणयोर्देहिदेहयोश्च परस्पर-
सहोपलभ्यमानत्वेऽपि परस्परविभिन्नत्ववदाकाशसत्पदार्थयोरपि परस्पर-
विभिन्नत्वात् । आकाशसत्पदार्थगतभेदज्ञाने जायमानेऽपि दृढविश्वासस्तत्र
कथं नोत्पद्यत इति चेद्ब्रूयते, न च तत्र दृढविश्वासः सम्भवति साधारणस्य ।

तत्र दृढविश्वासाभावं प्रत्यनवधानतासंशयात्मककारणद्वयदर्शनात् । तत्कारणद्वयविनाशः कथं भवतीत्यपेक्षायामुच्यते—अप्रमत्तस्यानवधानता ध्यानेनैव नश्यति । शास्त्रयुक्तिकुशलस्य तु पूर्वोक्तदिशाकाशसद्वस्तुनोः पर्यायशब्दभेदेन बुद्धिभेद इत्याकारकप्रमाणेन, सदात्मना भासमानेषु वाय्वादिष्वित्याकारकयुत्या च सद्वस्तुवाकाशगतभेदज्ञाने दृढत्वे जाते कदाचिदप्याकाशस्य सत्यत्वं भवितुं नार्हति, किन्तु सदा तस्य मिथ्यात्वमेव । ‘सद्वस्तु नाकाशवदि’ति निश्चयेनैव संशयविनाशात् । तादृशाकाशसद्वस्तुनोः पृथक्त्वज्ञानस्य किं फलमित्यपेक्षायामुच्यते । प्राज्ञपुरुषपक्षे आकाशस्य सदैवानित्याकारेण सद्वस्तुनश्चाकाशधर्मरहितनित्यशुद्धमुक्तस्वरूपेण भासमानता परिलक्ष्यते । तथा सत्याकाशस्य मिथ्यात्वं सद्वस्तुनश्च सत्यत्वमिति निश्चिन्वन् तत्त्वज्ञपुरुषो विषयवासनाबलेनाकाशस्य सत्यत्वं नित्यपरब्रह्मणश्चानित्यत्वमित्याकारेणावबुध्यमानाज्ञानसन्दर्शनेन विस्मयते ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; इदानीं द्वितीयभूतवायुस्वरूपं ब्रह्मणा सह तस्य भेदश्चोपवर्णनीयः ।

पितृ० । वत्स ! वायुर्हि ब्रह्मैकदेशस्थमायैकदेशे निष्ठाकाशादेवोत्पन्नः । ब्रह्मैकदेशे मायाया मायैकदेशे आकाशस्याकाशैकदेशे च वायोर्विद्यमानत्वात् । यदि वक्तव्यं परब्रह्मवाट्योरेकत्वमङ्गीकर्तव्यम् ; आकाशकार्यवायुना सह परब्रह्मणः साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि तयोरुभयोः परस्परकार्यकारणभावस्य न्यूनाधिकक्रमेणावस्थितत्वेन मनुक्तदिशापि परम्परया कार्यकारणात्मकसम्बन्धावस्थानादिति । तन्न । तयोर्वक्ष्यमाणभेददर्शनात् । तथाहि वायोः स्वाभाविकगुणा रसाकर्षणस्पर्शगमनवेगाश्चत्वार एव । वध्यमाणा ब्रह्ममायाकाशगुणा अपि क्रमागताः परम्परया वायावुपलभ्यन्ते ; यथा—‘वायुरस्ती’त्याकारेण तत्र योऽस्तिस्वरूपधर्मोऽवभासते स एव

ब्रह्मगुणः । वायोः सद्ब्रह्मस्तुतः पृथक्करणेन तत्र योऽनित्यत्वरूपधर्मोऽवगम्यते, स एव मायाधर्मः । तत्रानुभूयमानध्वन्यात्मकशब्द एवाकाशगुणः ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! भवद्वचस्यत्रानास्था मे जागर्ति । आकाश-
निरूपणावसरे वाय्वादिसकलकार्येषु 'वायुः सन्' 'तेजश्च सदि'त्याकारेण
परब्रह्मसत्ताया एवानुवृत्तिर्न त्वाकाशस्यानुवृत्तिरित्युक्तत्वेन, साम्प्रतं च
वायावाकाशगतध्वन्यात्मकशब्दगुणोपलब्धिरिति कथनेन पूर्वापरविरोध-
सन्दर्शनात् ।

पितृ० । वत्स ! न चात्र त्वदुक्तदोषः सम्भवति ; पूर्वत्र वाय्वादि-
कार्येष्वकाशावकाशस्वभावानुवृत्तिवारणेनात्र च वायावाकाशनिष्ठशब्दगुणा-
नुवृत्तिवर्णनेन च कथमपि पूर्वापरविरोधाभावात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्हि वायोरमायिकत्वमप्यङ्गीक्रियताम् ;
सद्ब्रह्मस्तुपरब्रह्मणः पृथक्त्वादेव भवतां वायोरसत्त्वलक्षणमायिकत्वाङ्गीकृतिवद्
ब्रह्मशक्तिरूपाव्यक्तमायाविलक्षणत्वाङ्गीकृतेरपि तत्र सत्त्वात् ।

पितृ० । वत्स ! मायिकत्वविषयेऽव्यक्तात्मकशक्तेरव्यक्तात्मक-
कार्यस्य वा न कारणत्वं, किन्तु मिथ्यात्वस्यैव । तन्मिथ्यात्वस्य ब्रह्म-
शक्त्यात्मकाव्यक्तपदार्थं तत्कार्यात्मकव्यक्तपदार्थं च तुल्यत्वेनामायिकत्वा-
भावात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्हि व्यक्ताव्यक्तपदार्थगतभेदो नावबुध्यताम् ;
शक्तिलक्षणाव्यक्ततत्कार्यव्यक्तपदार्थयोर्मिथ्यात्वाविशेषात् ।

पितृ० । वत्स ! अत्र सद्ब्रह्मस्तुगतभेदविचारेणालम् ; निष्प्रयो-
जनत्वात् । किन्तु 'किञ्च सद्ब्रह्मस्तु, किञ्चासद्ब्रह्मस्तु' इत्याकारकविचारदशायां
सदसद्ब्रह्मस्तुगतभेदविचारस्येवावश्यकतेति ज्ञेयम् । तादृशविचारस्य तत्त्वज्ञान-

प्रयोजकत्वात् । तथाहि 'वायुरस्तो'त्यत्र 'अस्ती'त्याकारकवायुनिष्ठसदंश एव ब्रह्मस्वरूपस्तत्पृथक्करणेन चावशिष्टासदंशो मायिक एव । तन्मायिकांशस्यैव मिथ्यात्वमनित्यत्वं वा बोध्यम् । यद्युक्त्याकाशस्य मिथ्यात्वं संसाधितं तद्युक्त्यैव वायोरप्यनित्यत्वं साधनीयम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं तृतीयभूततेजस उत्पत्त्यादिकं निर्णयम् ।

पितृ० । वत्स ! तेजसो वायुकार्यत्वमेव, तस्य वायुजन्यत्वात् । यथा ब्रह्मैकदेशे माया, मायैकदेशे आकाशः, आकाशैकदेशे च वायुस्तिष्ठति, तथा तेजोऽपि वाय्वैकदेशे तिष्ठति । अस्यानित्यत्वादिकमपि सर्वं पूर्वोक्तयुक्त्या निर्णेतव्यम् । उष्णप्रकाशावस्य स्वाभाविकगुणौ । स्वीयसत्तापि प्रकाशात्मिका । परम्परया तत्कारणीभूतब्रह्ममायाकाशवायुगतसत्त्वानित्यत्व-शब्दस्पर्शाश्चतारोऽप्यत्र तेजसि क्रमागता उपलभ्यन्ते । अस्यानित्यत्वे-ऽनुमानं यथा—'पूर्वोक्तगुणविशिष्टं तेजोऽनित्यं भवितुमर्हति, वायुजन्यत्वात्, घटादिवदिति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं चतुर्थभूतजलोत्पत्त्यादिक-मुपवर्णनीयम् ।

पितृ० । वत्स ! अनित्यतेजोदशांशन्यूनजलं तेजस्येव कल्पितं भवति । रसस्तस्य स्वाभाविकगुणः । परम्परया तत्कारणीभूतब्रह्ममाया-काशवायुतेजोगतसत्त्वानित्यत्वशब्दस्पर्शरूपात्मकपञ्चगुणाः क्रमागता अत्र जल एवोपलभ्यन्ते । अस्यानित्यत्वब्रह्मभिन्नत्वविषयकानुमानद्वयं यथा— प्रोक्तगुणविशिष्टजलमनित्यं ब्रह्मभिन्नं च भवितुमर्हति, तेजोजन्यत्वात्, घटादिवदिति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं पञ्चमभूतपृथिव्युत्पत्त्यादिक-
मुपवर्णयताम् ।

पितृ० । वत्स ! जलादृशांशान्यूनपृथिवी जल एव कल्पिता भवति ।
गन्ध एवास्याः स्वाभाविकगुणः । परम्परया तत्कारणस्थानीयब्रह्म-
मायाकाशवायुतेजोजलगतसत्त्वानित्यत्व-शब्दस्पर्शरूपरसात्मकषड्विधगुणाः
क्रमागता उपलभ्यन्ते । अस्या अनित्यत्वब्रह्मभिन्नत्वविषयकानुमानं यथा—
‘पूर्वोक्तगुणविशिष्टपृथिवी अनित्या ब्रह्मभिन्ना च भवितुमर्हति, जल-
जन्यत्वाद् घटादिवदिति । ब्रह्माण्डेऽस्मिन्नुपर्युपर्यावरणाकारेणाभिवर्त्त-
मानाकाशादिपञ्चमहाभूतानां क्रमिकन्युनाधिक्यमस्ति, यथा—आकाशाद्
दृशांशान्यून एकांशपरिमितः पूर्णकलो वायुराकाशे कल्पितो भवति । एवं
वाय्वादिसकलभूतेष्वपि निर्णयम् । कारणभूतस्य कार्यभूतापेक्षया
दृशांशाधिक्यं कार्यभूतस्य च कारणभूतापेक्षयांशान्यूनतेति पुराणप्रसिद्धिः ।
अपञ्चीकृतावस्थायामेवेदृशतारतम्यं भूतानां घटते । भूतानां मायाकार्यत्वेना-
काशादिक्रमेण तेषां तत्तत्कारणेषु पूर्वोक्तदिशा तानि कल्पितानि भवन्ति ।
“आकाशाद् वायुर्वायोरग्निरग्नरापोऽद्भ्यः पृथिवी”त्यादिश्रुतेः ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्त्वेवं वा भूतपञ्चकोत्पत्तिस्तेन प्रकृते
किमायातम् ?

पितृ० । वत्स ! पूर्वोक्तदिशा ब्रह्मणः पृथक्कृता मिथ्याभूता
क्षितिरवशिष्यते । तादृशक्षितेर्दृशांशान्यूनब्रह्माण्डं तस्यामेव क्षितौ कल्पितं
भवति । तद्ब्रह्माण्डमध्ये भूरादिचतुर्दशभुवनान्यवतिष्ठन्ते । तेषु भुवनेषु
यथायोग्यस्थानेषु प्राणिनो निवसन्ति । तेषां प्राणिनां शरीरमपि चतुर्विध-
मिति प्रागुक्तमेव । अत्र केचन निगदन्ति—पृथिवीकेन्द्रस्थशङ्खस्थानीय-
हिमालयमूलप्रदेशस्थभूभागो भूलोकः । तस्योर्ध्वोर्ध्वक्रमेणावस्थितभूभागा

भूषर्लोकाद्याख्ययाभिहिता भवन्ति । भूमेर्गोलाकारकन्दुकाकृतित्वेन तस्या अधोऽधः क्रमेणातलवितलादिसप्तभूभागा अपि सन्ति । एवं मिलित्वा चतुर्दश भुवनानि भवन्ति । अत्र पौराणिका अपि वक्ष्यमाणदिशा निरूपयन्ति । यथा—पृथिवीदृढत्वसम्पादनाय तन्मध्यप्रदेशे कीलकस्थानीय-सुमेरुगिरिस्तिष्ठति तत्पूर्वस्यामुदयगिरिस्तदाग्नेयकोणे गन्धमादनस्तद्वक्षिण-कोणे माल्यवान् पर्वतस्तन्नैर्ऋतकोणे विन्ध्यगिरिस्तत्पश्चिमकोणेऽस्तगिरि-स्तद्वायव्यकोणे लोकालोकपर्वतस्तदुत्तरकोणे मन्दरगिरिस्तदैशान्यकोणे हिमालयश्चेति भूलोकदृढतासम्पादकनवसङ्ख्यकपर्वतान् ब्रह्मा निर्माय पृथिवीं च चतुर्दशधा विभज्य तत्पृथिव्या ऊर्ध्वप्रदेशे भूरादिसप्तलोकानधःप्रदेशे चातलादिसप्तलोकाग्निरम इति ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! पूर्वोक्तचतुर्दशब्रह्माण्डान्तर्गतप्राणिसमुदायशरीराणां पार्थिवजलीयतैजसवायवीयचतुर्विधशरीरान्तर्गतत्वेऽपि तानि परब्रह्म-स्वरूपाणीत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । तेषां परमात्मशक्तिमायाकल्पितत्वेऽपि परम्परया परमात्मना सह कार्यकारणभावसत्त्वात् ।

पितृ० । न चैवं वक्तुं शक्यम्, वक्ष्यमाणानुमानेन तन्निराकरणात् । तथाहि तत्तद्ब्रह्माण्डान्तर्गतलोकसमुदायभौतिकशरीराणि ब्रह्मस्वरूपाणि भवितुं नार्हन्ति । तेषामसद्वस्तुस्वरूपत्वात् । मायाया ब्रह्माण्डान्तःपाति-यावद्भौतिकपदार्थानां च स्वीकारेणापि ब्रह्मणो नाद्वैतत्वहानिः । ब्रह्मातिरिक्त-यावत्पदार्थानां तात्त्विकत्वाभावात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्हि तत्त्वज्ञानिनो व्यावहारिकावस्थाविषयक-व्यवहारो विलुप्यताम् । सत्स्वरूपाद्वैतवस्तुविचारेण तदानीं तत्पृथग्-भूतवस्तूनां मिथ्यात्वनिश्चयात् ।

पितृ० । वत्स ! तादृशभौतिकपदार्थानां मिथ्यात्वनिश्चयेऽपि

व्यावहारिकदशायां तत्त्वज्ञानिपक्षेऽपि तादृशव्यवहारो नैव लुप्यतीति साङ्ख्यकाणादबौद्धादिमतवादिनो विविधयुक्तिविचारार्थ्यां जगद्विषयक-सत्ताभेदं निरूपयन्ति । तैः सह नास्त्यस्माकं कश्चिद्विवादः संसारदशायाम् । पारमार्थिकदशायां तु घटिष्यत एव । यदि ते श्रुतिसिद्धमप्यद्वैतं वस्तु युक्तिबलेनैवापलपन्ति, तर्ह्यपलपन्तु नाम, नास्त्यस्माकं तत्र कापि विप्रतिपत्तिः ; अस्माभिर्द्वैतवस्तुविषये श्रुतियुक्त्यनुभवैरेवावज्ञाप्रदर्शनात् । न चास्माकीनद्वैतवस्तुविषयकावज्ञा निष्प्रयोजनेति वक्तव्यम् । दृढतरायां तस्यां क्रमशोऽद्वैतवस्तुविषयकज्ञानवृद्धिदर्शनात् । यस्य तु द्वैतविषयानादरेणा-द्वैतवस्तुविषयकज्ञानं दृढतरं भवति, स एव जीवन्मुक्त इत्याख्ययाभिहितो, नान्यः । दृढतराद्वैतवस्तुविषयकज्ञानेन मुमुक्षोर्न केवलं जीवन्मुक्त्यवस्था घटते, किन्तु निर्वाणमुक्तिरपि ।

“एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

• स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥”

इति भगवद्गीताद्वितीयाध्यायद्विसप्ततितमश्लोकेऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तेः । हे अर्जुन ! ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंप्रकारा । परमेश्वराराधनेन विशुद्धान्तःकरणः पुरुषः एनां प्राप्य न विमुह्यति, पुनः संसारव्यामोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्तकाले मृत्युसमयेऽप्यस्यां क्षणमात्रं स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि लयमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यादारभ्य ब्रह्मनिष्ठपुरुषविषये इति भावः । अन्तकालशब्देनात्र न केवलं वर्तमानदेहपातरूपोऽर्थो बोद्धव्यः, किन्तु व्यावहारिकदशायां विषयवासनान्धपुरुषस्य सदसत्स्वरूपयोरद्वैतद्वैतवस्तुनोरुभयत्रैक्यज्ञानानन्तरं तदुभयवस्तुतत्त्वविचारेण यत्तदुभयवस्तुभेदज्ञानं समुत्पद्यते, तदेवान्तकालशब्दवाच्यमिति बोध्यम् । यदि वा लोकप्रसिद्धया

प्राणवियोगकाल एवान्तकालशब्दवाच्य इत्यङ्गीकुर्यात्तथापि न कापि हानिः । तत्कालेऽपि तत्त्वज्ञानिपुरुषस्य भ्रान्त्यनुदयात् । जीवन्मुक्तपुरुषो नीरोगेण रोगेण भूमिलुठनेन मूर्च्छया वा येन केनापि प्रकारेण प्राणाँस्त्यजतु नाम, तस्य तेन भ्रान्तिः कथमपि नोदीयादिति बोध्यम् ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! तर्हि प्राणवियोगदशायां मूर्च्छादिरोगाक्रान्ता-
द्वैततत्त्वज्ञजीवन्मुक्तपुरुषस्यापि पूर्वलब्धाद्वैततत्त्वज्ञानं नश्यतु । तत्तद्गोपाणां
ज्ञाननाशकत्वदर्शनात् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । यस्य कस्यापि पुरुषस्य
पूर्वाधीतविद्यानां मूर्च्छासुषुप्त्योर्विस्मृतत्वेऽपि पुनर्जागरणकाले विस्मरणा-
भाववत्तत्त्वज्ञानिपुरुषस्य प्राणवियोगकालेऽप्यद्वैतज्ञानविनाशाभावात् ।
तदाह भगवद्गीताष्टमाध्यायपष्ठश्लोकेऽर्जुनं प्रति भगवान् श्रीकृष्णः—

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावित” इति ।

हे कौन्तेय ! यो हि जीवोऽन्तकाले मृत्युसमये यं यं भावं वस्तु
स्मरन् देहं त्यजति सदा तद्भावभावितः तस्य भावो भावनानु-
चिन्तनं तेन भावितो भावितचित्तोऽसौ तं तं भावमेव तत्तद्वस्तुस्वरूपमेति
प्राप्नोतीति तच्छ्लोकाभिप्रायः । ब्रह्मभावैकनिष्ठजीवन्मुक्तपुरुषस्याद्वैत-
तत्त्वज्ञानविपर्ययः कथमपि नैव धटते । किञ्च “प्रबलो दुर्बलं बाधते”
इति न्यायेन यत्प्रमाणापेक्षया यत्प्रमाणस्य दौर्बल्यं तत्प्रमाणेन तत्प्रमाण-
विपर्ययावश्यम्भावात् श्रुतिप्रमाणेतरसकलप्रमाणानां श्रुतिप्रमाणापेक्षया
दुर्बलतया तत्प्रतिपादिताद्वैततत्त्वज्ञानमन्तकालेऽपि न विपर्येतीति बोध्यम् ।

इति श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितायुर्वेदोपाध्यायविद्याविनोदपण्डितश्रीदामो-

दरमहापात्रशस्त्रिकाव्यमीमांसासूत्रतीर्थकृतवेदान्तमञ्जूषायां

भूतभौतिकादिषष्टिविचारे प्रथमपरिच्छेदः ।

अथ द्वितीयपरिच्छेदः

भ्रातृ० । पितृव्याः ! प्रथमपरिच्छेदे भवद्भिः बहुत्रोद्विक्तः प्रमाणशब्दः । तत्र तत्स्वरूपनिर्णयाभावात् सन्दिह्यानेन मया प्रार्थ्यतेऽत्र प्रकरणे तत्स्वरूपनिर्णयेन मां भवन्तः कृतार्थीकुर्वन्त्विति ।

पितृ० । वत्स ! अत्र प्रमाणविषये विविधदार्शनिकानां विविधमतदर्शनात् सावधानेन श्रोतव्यम्, अन्यथा त्वं विचलितो भवेः । यथा— प्रमीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रमाणं प्रमेयसाधनमित्यर्थः । तच्चास्मन्मते षड्विधम्, प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् । एषां लक्षणान्यग्रे यथास्थानं निरूपयिष्यन्ते । सांप्रतं वेदान्तिनये ज्ञानस्वरूपं निरूप्यते । यथा—ज्ञानं नाम पदार्थग्राहकमनोवृत्तिभेदः । तत्तु प्रथमं द्विविधम्, सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । तत्र वस्तुमात्रद्योतकज्ञानं निर्विकल्पकं, सविकल्पकज्ञानं च संज्ञादिद्योतकत्वेन बहुविधम् । “ज्ञानं द्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पं तु संज्ञादिद्योतकत्वाद्दनेकधा । संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः । ऊहोऽनध्यवसायश्च तथान्येऽनुभवा अपी”त्युक्तेः । तत्राभीष्टसिद्धये ‘इदमित्थमेव कर्तव्य’-मित्याकारकमनोव्यापारभेदः संकल्पः । एकस्मिन् धर्मिणि भावाभावयोः वा विरुद्धधर्मद्वयस्य सन्देहः संशयः । स च ‘पर्वतो वह्निमान् न वा’ ‘अयं स्वाणुर्वा पुरुषो वे’त्याद्यात्मकः । आगमाविरोधितर्केणागमार्थस्य संशयपूर्वपक्षनिवारणपूर्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपवितर्कभेदः ऊहः । ‘इदमेवमेवे’त्याकारकविषयपरिच्छेदात्मकनिश्चयाभावोऽनध्यवसायः । तत्रानु-

भवो द्विविधः, यथार्थायथार्थभेदात् । तत्र वस्तुनः स्वाभाविक-
स्थित्यवगाहनेन जायमानानुभवो वा यद्धर्मी यद्वस्तुनि तिष्ठति
तद्धर्मपुरस्कारेण तद्वस्तुबोधो यथार्थानुभवः । स च 'अयं घटः'
'अयं पटश्चे'त्याद्यात्मकः ; अत्र घटत्वाकारेण घटज्ञानस्य पटत्वा-
कारणे च पटज्ञानस्य जायमानत्वात् । तदभाववति तत्प्रकारकानुभवो
वा यद्वस्तुनि यद्धर्मी न तिष्ठति तद्वस्तुपुरस्कारेण तद्वस्तुबोधोऽयथार्थानु-
भवः । स च क्वचिद् भ्रमाख्यया, क्वचिच्च संशयाख्ययाऽस्मन्मतेऽभिहितः ।
तत्रायथार्थज्ञानं भ्रमः । यथा शुक्तिकायाम् 'इदं रजत'मित्याद्यात्मकः ।
तत्र रजतत्वाभाववन्ति शुक्तिपदार्थे रजतत्वप्रकारकज्ञानस्यायाथार्थ्यात् ।
संशयस्तूक्त एव । ^{संस्काराश्चात्र} अनुभवजन्यज्ञानं स्मृतिः । तथाहि कदाचित्
कस्याप्यात्मनि स्वानुभवगोचरीभूतवस्तुनः कश्चित् संस्कारविशेषो वा
काचित् भावना पूर्वानुभवादेव जागर्ति । तत्संस्कारबलेनैव यदा कदाचि-
च्चक्षुरादीन्द्रियनैरपेक्षेणापि तद्वस्तुस्मरणात् । प्रोक्तयथार्थानुभवोऽस्मन्मते
प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदेन षड्विधः । नैयायिकनये
प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदेन चतुर्विधः । प्रत्यक्षादीनां चतुर्णां कणमपि
चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । कपिलनये प्रत्यक्षानुमिति-
शाब्दभेदेन त्रिविधः । जैमिननयेऽर्थापत्तिसम्भवाभावप्रतिभैतिह्योपमिति-
भेदेन षड्विधः । चार्वाकनये प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपः । कणादुपगतयो-
नयेऽनुमितिस्वरूपः । मीमांसकैकदेशिप्रभाकरमतावलम्बिनयेऽर्थापत्तिस्वरूपः ।
पुनर्मीमांसकैकदेशिकुमारिलभट्टमतावलम्बिनये वेदान्त्येकदेशिनये चानुपलब्धि-
स्वरूपः । पौराणिकनये च सम्भवैतिह्योभयस्वरूप इति । प्रत्यक्षादि-
प्रमाणलक्षणानामग्रे निरूपयिष्यमाणत्वेनात्र केवलं सम्भवैतिह्योभयस्वरूपमात्रं
प्रकटय्यते, यथा—कुत्रचित् स्थले केनापि पुरुषेण कं प्रति 'अत्र शतं ब्राह्मणा

वर्त्तन्त' इति कथनेन तस्य प्रथमं शतसंख्यकब्राह्मणविद्यमानत्वबोधानन्तरं 'शतं पञ्चाशद्वटित'मित्याकाराकज्ञानदशायां यः 'शतसंख्यायां पञ्चाशदपि वर्त्तन्त' इत्याकारकानुभवः सञ्जायते, स एव सम्भवानुभवः । कदाचित् केनापि कं प्रत्युक्तम् 'एतद्वृक्षादौ ब्रह्मराक्षसादयो वर्त्तन्त' इति । तद्वाक्यश्रवणेन तस्य तत्र ब्रह्मराक्षसादिविद्यमानत्वरूपज्ञानं यत् समुत्पन्नं तदेवैतिह्यानुभवः । न चानयोः शब्दप्रमाणान्तर्गतत्वं शङ्क्यम्, तयोरनाप्तजनोक्तत्वात्, 'आप्तोपदेशः शब्द' इति तद्वक्षणात् । भ्रम-प्रमादादिशून्यासन्दिग्धवक्तासस्तद्धिन्नोऽनाप्त इति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं विविदिषामि प्रोक्तसंशयं प्रति कस्य, कथं च कारणत्वमङ्गीक्रियत इति ।

पितृ० । वत्स ! यत्र कुत्रापि स्थले संशयं प्रति विरुद्ध-धर्मद्वयस्यैव कारणता । संशयात् प्राक् तादृशधर्मद्वयस्यैकाधिकरण-वृत्तित्वज्ञानात्तत्तद्वस्तुनः स्मरणं भवति । तादृशधर्मद्वयमध्यात् कस्य-चिदेकस्यान्यव्याप्यधर्मस्याप्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षकारणीभूतवक्षःसंयोगादि-सत्त्वेऽपि संशय उत्पद्यत एव । यथा दूरतः स्थाणुं पश्यतः पुरुषस्य दण्डायमानत्वरूपधर्मसाधर्म्यमादाय पुरुषविषयकज्ञानेऽपि 'अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्याकारकसन्देहो जागत्यैव । अत्र तद्वृक्षशुष्कभगनावशिष्टशाखा-दयः स्थाणुत्वव्याप्यधर्माः, तेषां स्थाणुभिन्नद्रव्येष्वविद्यमानत्वात् । यद्धर्मो यद्धर्मापेक्षया न्यूनदेशवृत्तिस्तद्धर्मस्तद्धर्मापेक्षया व्याप्यधर्मः । यश्च धर्मो यद्धर्मापेक्षया समदेशवृत्तिर्वा बहुदेशवृत्तिस्तद्धर्मस्तद्धर्मापेक्षया व्यापक-धर्मः । दार्शनिकाः संशयापन्नधर्मद्वयं 'कोटि'रिति वदन्ति । अत्र स्थाणुत्वस्थाणुत्वाभावरूपकोटिद्वयमेव वस्तुधर्म इति वदन्ति । क्रमेण तद्व-वृक्षान्तिकं गतव्रतः पुरुषस्य स्थाणुत्वव्याप्यशुष्कभगनशाखादिरूपचिह्नदर्शनेन

पूर्वोक्तसंशयो विनिवर्तत एव । असौ संशयो द्विविधः, वहिर्विषयकान्त-
विषयकभेदात् । तत्र वहिर्विषयकसंशयोऽपि वक्ष्यमाणदिशा द्विधा भिद्यते ।
तयोर्मध्ये यत्रैकाधिकस्थानेषु कस्मिँश्चिदेकस्मिन् धर्मे कोटिद्वयविषयकज्ञाने जाते
तत्पश्चाद् यः संशयः समुत्पद्यतेऽसावेकविधो वहिर्विषयकसंशयः । यथा—
प्रथमं कश्चिद् द्रष्टा एकत्र दण्डायमानावस्थायाः स्थाणुत्वस्य च सामानाधि-
करण्यमपरत्र च तदुभयाभावसामानाधिकरण्यमवलोकितवान्, तत्पूर्वमपि
स्थाणुपुरुषयोरुभयत्रापि तेनैव तादृशदण्डायमानावस्थावलोकिता । तदु-
भयावस्थयोर्दृष्टपूर्वत्वेन यदासौ दूरतः स्थाणुं पश्यति, तदानीं तस्य 'अयं
स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति सन्देहोत्पत्तेरसौ जानाति एकाधिकस्थाने कोटिद्वय-
सामानाधिकरण्यबोधानन्तरं तादृशदूरस्थवस्तुनि तद्भावदर्शनादेव
मे संशयः समुत्पन्न इति । द्वितीयवहिर्विषयकसंशयो यथा विभिन्नसमये
कस्मिँश्चिदेकस्मिन् धर्मे ज्ञानमूलकसामानाधिकरण्यज्ञाने जाते यः संशयः
समुत्पद्यते सोऽपि । यथा कश्चिजटाकमण्डल्वादिधारिमहापुरुषः
कस्मैचित् पुरुषाय सकृत् दर्शनं दत्त्वा स्थानान्तरं गतवान्, कियत्-
कालानन्तरं स एव जटाकमण्डल्वादिरहितः सन् समागत्य तत्पुरुषान्तिके
समुपस्थितः । तद्दर्शनमात्रेण तत्पुरुषस्य वक्ष्यमाणसन्देहो जागर्ति—
'इतः प्राग् योऽसौ महात्मा मय्यं दर्शनं दत्त्वा कुत्रापि गतवान् अयमसौ
भवेन्न वे'ति ; इदानीं तस्य जटाकमण्डल्वादिरहितत्वात् । एकाधिक-
स्थाने जटाद्यभावस्य साधुत्वस्य च सामानाधिकरण्यदर्शनेनायं
द्वितीयसंशय इति बोध्यम् । अन्तर्विषयकसंशयो यथा—अन्तः आन्तरं
ज्ञानमेव विषयो यस्य स इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः । यस्य यत्र यद्विषयक-
ज्ञानमभूत्तत्र तत्प्रकारकप्रमाज्ञानं वा एतज्ज्ञानं यथार्थं न वेत्याकारकसंशय
एवान्तर्विषयकसंशयः । अयं ज्ञायमानरूपो धर्मः कोटिद्वयसामानाधिकरणो

भूत्वा ज्ञानात्मकधर्मिणि सुखदुःखादिधर्मिणि च समुत्पद्यत एवेत्यवधेयम् ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! अस्तु तर्ह्युच्यतां तावदिदानीं प्रोक्तप्रमा-
स्मृतिगतभेदः कश्चिदस्ति चेत् ।

पितृ० । वत्स ! तत्र स्मृतिः प्रमान्तर्गतैवेति केचित्, केचिच्च प्रमाभिन्नेति निगदन्ति । अत्रायमभिप्रायः—सांप्रतं परिदृष्टे घटे प्रमाज्ञानवता पुरुषेण द्वित्रिदिनानन्तरं यदा पुनस्तद्वधटः स्मर्यते, तदानीमपि तस्य यद् घटविषयकज्ञानं समुत्पद्यते तज्ज्ञानं केषांविन्मते प्रमान्तर्गतं केषांविन्मते च प्रमापृथग्भूता स्मृतिरेवेति । स्मृतिः प्रमाभिन्नेति निगदतां प्रमालक्षणं यथा—प्रागज्ञातवस्तुविषयकं कथमप्यबाधितं ज्ञानं प्रमेति । इतोऽवगम्यते—प्राक् यद्विषयकज्ञानमभूत्तद्विषयकस्मरणं न प्रमा किन्तु स्मृतिरेवेति । पूर्वानुभूतघटादेरद्य स्मर्यमाणत्वेन तदानीन्तन-
घटादिविषयकज्ञानस्य स्मृतिस्वरूपत्वमिति । स्मृतिरेव प्रमेति निगदतां मते तु प्रमालक्षणं यथा—यद्विषयकज्ञाने काचिद्वाधा वा किमपि प्रतिकूलज्ञानं न घटते, तज्ज्ञानमेव प्रमेति । यस्मिन् कस्मिन्नपि वस्तुनि इदं शीतलमित्याकारकप्रतिकूलज्ञाने जाते इदमुष्णमित्याकारकज्ञाना-
सम्भवात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! प्रथमं यद्विषये किमपि ज्ञानं नासीत्-
तद्विषयकज्ञानमेव प्रमेति लक्षणं कृत्वा प्रमातिरिक्ता स्मृतिरित्यङ्गीकृतलक्षणे
मामकीनापत्तिरियमेव जागर्त्ति, यदेकदण्डं यावन्निरवच्छिन्नघटादिवस्तु-
दर्शनदशायां तावत्कालं व्याप्य घटादिविषयकज्ञानं भवत्येव । यद्यपि
घटदर्शनात् प्राक् घटविषयकज्ञानं किमपि नासीत्तथापि यदा
द्वित्रिवारं तद्विषयकज्ञानं समुत्पन्नं भवेत्तदानीं न कोऽपि ब्रूयादितः प्राक्

तद्विषयकज्ञानं किमपि मे नाभूदिति । तथा सति घटपटादिविषयक-
धारावाहिकज्ञानमात्रे तादृशप्रमालक्षणं न यायादिति वक्तव्यम् ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् ; तत्र वस्तुतो घटादिविषयक-
ज्ञानभेदाभावेऽपि कालभेदमादायैव घटादिविषयकज्ञानभेददर्शनात् । न च
कालस्य रूपाभावमादायेन्द्रियाग्राह्यत्वं शङ्क्यम् । तस्यास्तित्वविषये
तद्वतिविषये चेन्द्रियग्राह्यतायाः सकलवादिसम्मतत्वात् । धारावाहिकज्ञान-
स्थले समयज्ञानमपि तिष्ठति । प्रथमद्वितीयतृतीयादिमुहूर्तेष्वपि प्रतिमुहूर्तं
'घटमहं पश्यामि, घटमहं पश्यामी'त्याकारकधारावाहिकज्ञानदशायां घटज्ञानेन
सह तत्तत्समयज्ञानस्यापि सत्त्वात् । प्रतिमुहूर्तं समयस्य विभिन्नत्वेन
विभिन्नमुहूर्तीयज्ञानसमकाल एव घटज्ञानोदयात्तज्ज्ञानं वस्तुतः समानमपि
विभिन्नकालः प्रत्येकघटपटादिविषयकज्ञानेषु जडितः सन् घटादिज्ञानं
भेदयत्येव । अतोऽत्रोक्तदिशा नाव्याप्तिः । प्रथममुहूर्तीयघटादिज्ञानस्य
द्वितीयमुहूर्तीयघटादिज्ञानेन सह यथार्थतुल्यत्वासम्भवात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तर्ह्यत्र वक्तव्यं द्वितीयमुहूर्तीयघटादिज्ञानं
प्रमा भवितुं नार्हतीति । तन्मुहूर्तीयघटादिज्ञानात् प्राक् प्रथममुहूर्तीय-
घटादिज्ञानस्य विद्यमानत्वेन तत्र प्रमालक्षणासंभवात् । प्रथमं यद्विषये
किमपि ज्ञानं नासीत्तद्विषयकज्ञानस्यैव प्रमास्वरूपत्वात् ।

पितृ० । वत्स ! नचैवं वक्तुं शक्यम् ; प्रथमद्वितीयमुहूर्तीय-
घटादिज्ञानयोः परस्परविभिन्नत्वेन समयविभिन्नत्वमादायैव तदुभयकालीन-
घटादिविषयकज्ञानयोर्विभिन्नत्वात् । एवं सति धारावाहिकज्ञानमात्रे
नाव्याप्तिः । किं च वेदान्तिनये धारावाहिकज्ञानस्थलेऽपि ज्ञानभेदो ना-
शङ्कनीयः । तन्मते ज्ञानस्यैकत्वात् । यदाग्रतो घटः स्फुरति तदानीमन्तः-
करणवृत्तिरप्येकाकारा तिष्ठति न तु नानाविधा भवति । यावत्क्षणं तद्विरो-

धिनी वृत्तिर्नोदेति तावत्क्षणेमेव तद्वृत्तेर्विद्यमानत्वात् । घटसाक्षात्कार-
दशायां तु यावत्क्षणे घटविरोधिपटादयो न दृश्यन्ते, तावत्क्षणे तादृशान्तः-
करणवृत्तेरेकत्वेन घटविषयकज्ञानं तिष्ठत्येव ; तथा धारावाहिकज्ञानस्थलेऽपि
तत्तद्विषयाकाराकारितान्तःकरणवृत्तिरेकाकारैव । वृत्तेरेकत्वेन तत्प्रति-
फलितज्ञानस्याप्येकत्वं ज्ञेयम् । धारावाहिकज्ञानस्थले प्रतिमुहूर्तं ज्ञानस्य
पृथक्पृथगाकारेण विद्यमानतया नाव्याप्तिः ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! का पुनरव्याप्तिः ?

पितृ० । वत्स ! शास्त्रज्ञाः खलु दुष्टलक्षणेऽतिव्याप्त्यव्याप्त्य-
संभावत्मकदोषत्रयं प्रदर्शयन्ति । तत्र 'अलक्ष्यं लक्षणगमनमतिव्याप्तिः' ।
यथा 'शृङ्गवत्त्वं गोत्व'मिति गोलक्षणे कृतेऽत्र गौर्लक्ष्यं तद्विन्नं सर्वमलक्ष्यम् ।
तथा सति शृङ्गविशिष्टगोभिन्नमहिषादिकतिपयपशुष्वपि पूर्वोक्तलक्षणगमनेन
तल्लक्षणमतिव्याप्तिदोषदुष्टम्, तेष्वपि शृङ्गवत्त्वदर्शनात् । 'लक्ष्यैकदेशे
लक्षणागमनमव्याप्तिः । यथा 'कपिलवर्णविशिष्टत्वं गोत्व'मिति गोलक्षणे
कृते लक्ष्यैकदेशभूतशुक्लकृष्णादिवर्णविशिष्टगोषु पूर्वोक्तलक्षणागमनेन
तल्लक्षणमव्याप्तिदोषदुष्टम् । तासु कपिलवर्णविशिष्टत्वाभावात् । लक्ष्यमात्रे
लक्षणागमनमसंभवः । यथा 'एकशफवत्त्वं गोत्व'मिति गोलक्षणे कृते
कुत्रापि गवि पूर्वोक्तलक्षणागमनेन तल्लक्षणमसंभवदोषदुष्टम् । तासां
प्रतिपदं द्विदिशफसत्त्वेनैकशफवत्त्वाभावात् । गलकम्बलवत्त्वं गोत्वमिति
गोलक्षणे त्वदुष्टमेव । गोभिन्नपदार्थमात्रेषु गलकम्बलवत्त्वादर्शनेनात्र लक्षणे-
ऽतिव्याप्त्यादिदोषासंभवात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! लक्षणस्य लक्षणं पुनः कीदृक् ?

पितृ० । वत्स ! 'असाधारणधर्मो लक्षण'मिति लक्षणलक्षणम् ।

तच्च द्विविधम् । स्वरूप-तटस्थलक्षणभेदात् । धर्मशब्देनात्र स्वभावो ज्ञेयः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमितरभेदानुमापकचिह्नमित्यर्थः । स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपज्ञापकचिह्नं यस्य तत् स्वरूपलक्षणम् । यथा 'कम्बुग्रीवादिमत्त्वं घटत्व'-मिति घटलक्षणम् , घटे कम्बुग्रीवादिरूपचिह्नदर्शनात् । तटस्थलक्षणस्य लक्षणं यावत्कालमनवस्थितत्वे सतीतरवस्तुव्यावर्तकत्वं तटस्थलक्षणत्वमिति । यथा 'गन्धवत्त्वं पृथ्वीत्व'मिति पृथिवीलक्षणे "क्षणमगुणो भाव" इति न्यायेनोत्पत्तिक्षग एव घटादिषु गन्धवत्त्वाभावात् पृथिव्यां यावलक्ष्यकालं गन्धवत्त्वमनवस्थितमपि तल्लक्षणस्य पृथिवीतरव्यावर्तकत्वदर्शनाल्लक्षण-समन्वयः । किं च अतिव्याप्त्यादिदोषत्रयशून्यत्वे सति लक्ष्यमात्रबोधकत्वं लक्षणत्वमित्यपि तल्लक्षणं स्यात् ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! अस्तु तर्हि । इतः प्राक् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुकूल-पदार्थाः कतिचन निरूपिताः ; सांप्रतं पुनस्तेषां लक्षणोदाहरणानि कृपया निर्देश्यानि ।

पितृ० । वत्स ! प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्केषु प्रथमं प्रत्यक्षप्रमाणं निरूप्यते । यथा प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणमिति । वेदान्तिनये चैतन्यं वा ब्रह्म एव प्रत्यक्षप्रमा । तथाचोक्तं वृहदारण्यकोपनिषत्तृतीयाध्याय-चतुर्थब्राह्मणे 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मे'ति यत् अपरोक्षात् अपरोक्षं प्रत्यक्ष-ज्ञानमित्यर्थः । साक्षात् प्रत्यक्षात्मकचैतन्यमित्यर्थः । ब्रह्म स्वयमेव स्वं प्रकाशयति नान्यः कश्चित्तत्प्रकाशकोऽस्तीति श्रुत्यभिप्रायः । ब्रह्म-ब्रह्म-विदोर्मध्ये नास्ति कश्चिन्मध्यस्थो यस्तु ब्रह्मविदे ब्रह्म साक्षात्कारयेत् । साक्षादितिपदस्य ब्रह्मविशेषणत्वात् ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! इतः पूर्वं श्रीमद्भिज्ञैतन्यस्यानादित्वप्रतिपाद-नादत्र वच्मि चैतन्यं प्रति कारणतारूपेण चक्षुरादीन्द्रियाणां प्रामाण्यं

नाङ्गीक्रियतामिति । प्रत्यक्षप्रमाचैतन्यातिरिक्तं न किमपि वस्त्वन्तरमस्तीति प्रागुक्तत्वात् । किं च चक्षुरादीन्द्रियाणां प्रत्यक्षप्रमां प्रति कारणत्वाङ्गीकारे चैतन्यं प्रत्यपि तेषां कारणत्वमङ्गीकर्तव्यम् । वेदान्तिनये चैतन्यस्य प्रत्यक्षप्रमास्वरूपत्वाङ्गीकारात् । अतोऽत्र कृतापत्तिरस्मि न चानादि-
वस्तुनि सादिवस्तुनः कारणत्वं सम्भवति । असम्भववस्तुनि सम्भाव्यत्वा-
ङ्गीकरणस्यायौक्तिकत्वादिति ।

पितृ० । वत्स ! चैतन्यस्यानादित्वेऽपीन्द्रियसन्निकर्षादिना तद्व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरेवोदेति । तथा सति तादृशवृत्तिविशिष्ट-
चैतन्यस्यैव सादित्वेन तादृशसादियुक्तचैतन्यमादायैवात्र विचारः
प्रस्तूयते । पूर्वोक्तप्रमात्मकचैतन्यस्य सादित्वेन चक्षुरादीन्द्रियाणां
तत्कारणत्वाङ्गीकारे न कापि हानिः । तच्चैतन्यादनादिचैतन्यस्य पृथक्त्वा-
ङ्गीकारात् । अत्र सादिचैतन्यस्यैव विचारो न त्वनादिचैतन्यस्य ।
प्रागस्माभिरुक्तं चक्षुरादीन्द्रियाणां प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वं प्रत्यक्षप्रमाचैतन्ययो-
श्चैतन्यचैतन्यं प्रत्यपि तेषां कारणत्वमिति । तत्र त्वदीयापत्तिरनादि-
चैतन्यवस्तुनि सादिचक्षुरादीन्द्रियाणां कारणत्वं कथमपि न सम्भवतीति ।
तत्रोत्तरितमस्माभिश्चैतन्यस्यानादित्वेऽपि तद्व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिरेव
सादित्वं न तु चैतन्यस्येत्येतावता त्वत्प्रश्नस्यात्रानवकाशः ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! अस्तु तर्ह्युच्यतां तावत् साम्प्रतं तादृशान्तः-
करणवृत्तिः पुनः कीदृशीति ।

पितृ० । वत्स ! यथा छिद्रादिमार्गवर्हिगततडागादिजलं चतुष्कोण-
क्षेत्रगतं चेत् चतुष्कोणाकारं त्रिकोणक्षेत्रगतं चेत् त्रिकोणाकारं गोलाकार-
क्षेत्रगतं चेद् गोलाकारं चेत्थं विविधाकारान् धारयति, तथा चक्षुरादी-
न्द्रियाणि यस्य यदा येन केनापि घटपटादिविषयेण सह संयुज्यन्ते, तदानीं

तदन्तःकरणमपि चक्षुरादीन्द्रियमार्गबहिर्गतं सत् क्षेत्रस्थानीयघटपटादीन् प्रविश्य तत्तद्घटपटाद्याकारेण परिणमते । तदन्तःकरणस्य तादृशपरिणाम-विशेष एव वृत्तिरिति वदन्ति । अन्तःकरणस्य तादृशवृत्तेः सादित्वेन सादिभूतचक्षुरादीन्द्रियाणां सादिवस्तुकारणत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादिति त्वत्प्रश्नविषयकराद्वान्तः । अस्मदुक्तप्रत्यक्षप्रमालक्षणे तु सादिचैतन्य-स्यैवामिप्रेतत्वात् सादिचक्षुरादीन्द्रियाणां सादिचैतन्यकारणत्वं च निर्वि-वादं तिष्ठति । अत्र वृत्तौ ज्ञानस्योपचारो वा गौणव्यवहारः कृतः ; अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानस्योपचारादिति प्रकाशस्वामिकृतपञ्चपादिका-विवरणोक्तः ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! अन्तःकरणस्य परिणामो वा विकारो नाङ्गी-कर्तव्यः ; तस्य निरवयवपदार्थत्वेन तादृशावस्थासम्भवात् ।

पितृ० । वत्स ! नास्य निरवयवत्वमङ्गीकृत्य तत्परिणाम-मपलपितुं शक्यम् । सादिवस्तुमात्रस्यैव सावयवत्वात् । तस्य सादित्वमाह बृहदारण्यकोपनिषदि “तन्मनोऽसृजते”ति । तद् ब्रह्म मनोऽसृजदित्यर्थः । वृत्त्यात्मकज्ञानमपि मनोधर्मः । तथाचोक्तं बृहदारण्यकोपनिषत्-प्रथमाध्यायचतुर्थब्राह्मणतृतीयानुवाके “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा घृतिरघृति धीं ह्रीं भीरेतत् सर्वं मन एवे”ति । तत्रेष्टानतिक्रमः कामः, अभीष्ट-सिद्धयर्थकमनोव्यापारभेदः सङ्कल्पः । सन्देहो विचिकित्सा । गुरुवेदान्त-वाक्येषु विश्वासः श्रद्धा । तद्विपरीताऽश्रद्धा । घृतिस्तुष्टिस्तद्विपरीताऽघृतिः । धीर्ज्ञानं, ह्रीर्लज्जा, भीर्भयमित्यर्थः । अनया श्रुत्या वृत्त्यात्मकज्ञानबोधाय धीशब्देन कामादीनामपि मनोधर्मत्वं प्रतिपादितम् ।

भ्रातु० । वृद्धाः ! कामसङ्कल्पादीनामन्तःकरणधर्मत्वं नाङ्गी-कर्तव्यम् ; ‘अहं गच्छामि’, ‘अहं बिभेमि’, ‘अहं जानामि चे’त्याद्यात्मक-

मदीयधर्मत्वबोधकानुभवपरिवर्त्तनेन 'मन्मनो गच्छति', 'मन्मनो विभेति', 'मन्मनो जानाती'त्याद्याकारकव्यवहारापत्तेः ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् ; तस्यायःपिण्डधारणेन हस्तदाहस्थले शुद्धायःपिण्डस्य दाहकत्वाभावेऽपि तल्लौहपिण्डावस्थिताग्ने-
रभेदोपचारेण 'अयःपिण्डो दहती'तिव्यवहारवत् वस्तुतः शुद्धसत्त्वस्वरूपा-
त्मनि सुख-दुःखाद्यधिकृतान्तःकरणनिष्ठसुख-दुःखादिकमारोग्य 'अहं सुखी'
'अहं दुःखी'त्याकारकव्यवहारात् ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! नैयायिकनयेऽन्तःकरणस्येन्द्रियत्वं सुखदुःखादीना-
मात्मधर्मत्वं चाङ्गीकृत्य तेनेवान्तःकरणात्मकेन्द्रियेणात्मा सुखदुःखादिकं
सर्वमनुभवति, चक्षुरादीन्द्रियाणां च निरवयवत्वेन तदस्तित्वं न प्रत्यक्षगम्यं
किन्त्वनुमेयमेवेति प्रतिपादितमस्ति । तथा सति वेदान्त्युक्तान्तःकरण-
वृत्त्यात्मकसुख-दुःखादीनां प्रत्यक्षयोग्यत्वं कथमपि नाङ्गीकर्तव्यम् ।
इन्द्रियात्मकान्तःकरणरूपाधारस्याप्रत्यक्षत्वेन तन्निष्ठधर्माणामपि प्रत्यक्षत्वा-
सम्भवात् । वेदान्तिनयेऽपि नास्येन्द्रियत्वमपलपितव्यम् । भगवद्गीता-
पञ्चदशाध्यायसप्तमश्लोके "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनः
पष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षती"त्युक्तेः । एतद्गीतावाक्यतो-
ऽवगम्यते संसारेऽस्मिन् सकलजीवा ममैव परमात्मनः सनातनांशसम्भूताः,
प्रकृतेस्तु मनः पञ्चेन्द्रियाणि च समुत्पन्नानीति । एतेन मनसोऽपीन्द्रियत्वं
निर्णयम् ।

पितृ० । वत्स ! मन आदायेन्द्रियाणि पृ भवन्तीति कथनेन
तस्येन्द्रियत्वं नापादनीयम् , तस्यानिन्द्रियत्वेऽपि पृसंख्यापूरकत्वे
बाधकाभावात् ; इन्द्रियेणैवेन्द्रियसंख्या पूरणीयेत्याकारकनिरूपितनियमा-
दर्शनाच्च । वैदिकयज्ञेऽपि "यजमानपञ्चमा ईडां भक्षयन्ती"त्यत्रा-

नृत्विजापि यजमानेन ऋत्विगतपञ्चत्वसंख्यापूरणदर्शनाच्च । सोमयाग-
विशेषे चत्वार ऋत्विजो यजमानश्चेति मिलित्वा पञ्च ईडां खादन्ति ।
यजमानो न ऋत्विगन्तर्गतः । किञ्च “वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्”
इत्यत्र महाभारतस्य वेदत्वाभावेऽपि तेनैव वेदगतपञ्चत्वसंख्यापूरणात् ।
अन्यच्च कठोपनिषत्तृतीयवल्लीदशमानुवाके “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
परं मनः” इत्युत्तेर्मनसोऽनिन्द्रियत्वं स्वरूपं प्रतीयत एव । इन्द्रियेभ्यो-
ऽर्थसमूहः परोऽर्थेभ्योऽपि मनः परं, परः सूक्ष्म आत्मनिकटवर्तिवस्त्विति
यावदित्युपनिषदभिप्रायः ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! का नाम ईडा ? तद्वक्षणप्रकारश्च पुनः
कीदृशः ?

पितृ० । सोम्य ! सोमयागविशेषेऽध्वर्युनामा ऋत्विक् घृताक्त-
यज्ञीयहुतद्रव्यादेकखण्डं देवतोद्देशेनाहवनीयाम्नौ निःक्षिप्यावशिष्टांशं
खण्डशः कृत्वा तन्मध्यादेकखण्डं यज्ञीयपात्रविशेषे स्थापयति । तादृशद्रव्य-
खण्डमीडेति, तत्पात्रविशेषं चेडापात्रमिति वदन्ति । अध्वर्युस्तत्पात्रे
तदीडातः कियदंशं संस्थाप्य तत्पात्रं धारयति । होतृनामा ऋत्विग्-
विशेषश्च ऋङ्मन्त्रेण ईडाधिष्ठातृदेवतां सरस्वतीमाह्वयति, तदाह्वानमेवो-
पाह्वानमिति वदन्ति । तत्पश्चादध्वर्युहोत्रग्रीध्रब्रह्मात्मकैश्चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः
सह स्वयं यजमानो मिलित्वा तद्विशेषभूतामीडां भक्षयन्ति । प्रतियज्ञं
प्रथमं यजमानः “आप्रीयन्ते अनया ऋचा देवाः” इत्यनया ऋचा एकादश-
देवतोद्देशेन जुहोति । ईडाधिष्ठातृदेवताप्येतद्वगमिलक्षितैकादशदेवतान्तर्गतैव ।
ऐतरेयब्राह्मणेऽपि परिदृश्यते इन्द्रादयो देवा वाग्देवतया गन्धर्वान् भ्रामयित्वा
गन्धर्वसकाशात् समानयामासुरिति । सोमयज्ञानुष्ठानविशेष ऋत्विग्भिः सह
यजमानो यज्ञभूमिवह्निर्दशस्थादेकस्मात् पुरुषादेकया गाभ्या सोमं क्रीणाति ।

पश्चाद्बलात्कारेण तामेव गाभीं पुनरानयति । तत्सोमेन यज्ञं संपाद्या-
वशिष्टांशसोमं यजमान ऋत्विजश्च पिबन्ति इदानीमत्र सोमयज्ञे रूपकच्छलेन
देवगणस्थाने ऋत्विग्भिः सह यजमानो गन्धर्वस्थाने यज्ञभूमिवहिर्दैशस्थः
पुरुषो वाग्देवतास्थाने च गाभी व्यवहृता भवति । गाभीशब्देनात्र
वाग्देवता ईडा सूच्यते । सोमक्रयदशायां गाभीखुरचिह्ने स्वर्णं संस्थाप्य
ऋद्मन्त्रोच्चारणेनाहुतिप्रदानात् । तन्मन्त्रे तादृशखुरचिह्नस्य 'ईडायाः पद'-
मित्याकारेणोल्लिखितत्वाच्च । इतः स्पष्टं प्रतीयते ईडावाग्देवता-
गाभीशब्दानामेकत्वमेवेति । गार्हपत्याग्नेरुद्धृत्य होमार्थं कृतसंस्कारो
वह्निराहवनीयः, यजमानानुष्ठेयवैदिकादिकर्मसंपादक ऋत्विक्, होता
होमकर्त्ता, अग्नीध्रोऽग्न्याधानकर्त्तव्यर्थः । गार्हपत्यो यज्ञीयान्निभेदः ।

भ्रातृ० । वृद्धाः ! तिष्ठतु तर्हि ; साम्प्रतं भवदुक्तप्रमालक्षणे
विवदिषामि घटपटादियावद्वस्तुविषयकज्ञानं प्रमा भवितुं नार्हतीति ।
भवन्मते ब्रह्मातिरिक्त्यावद्वस्तूनां मायाकल्पितत्वेन मिथ्यास्वरूपत्वात् ।
तथा सति तादृशप्रमालक्षणं नाङ्गीकर्त्तव्यम् । यथार्थज्ञानस्यैव प्रमास्वरूपत्वेन
घट-पटादियावद्वस्तुविषयकज्ञानस्य मिथ्यास्वरूपतया च मिथ्याभूततत्त-
द्विषयकज्ञाने प्रमालक्षणाव्याप्तेः ।

पितृ० । वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते ; तत्त्वज्ञानिपुरुषपक्ष एव
ब्रह्मातिरिक्तवस्तुमात्रस्य मिथ्यात्वेनावभासमानेऽप्यज्ञानिपक्षे घट-पटादि-
यावद्वस्तूनां सत्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । तत्त्वज्ञानिपक्षे ब्रह्मातिरिक्तवस्तूनां
मिथ्यात्वे किं मानमिति चेदुच्यते—दृश्यते खलु वृहदारण्यकोपनिषद्-
द्वितीयाध्यायपञ्चमब्राह्मणचतुर्दशानुवाके “यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन
कं पश्ये”दिति । यत्र यतस्तस्य निकटे सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं
जगदात्मैवाभूदात्मस्वरूपमेवाभूत्, तत् तत्समये केन प्रमाणेन कमपरमात्मानं

पश्येदिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मवित्पुरुषान्तिके सकलवस्तूनां स्वाकारेण प्रतीयमानतया ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् यदा तस्य 'अहं ब्रह्मास्मी'त्याकारकज्ञानमुदेप्यति तदानीं ब्रह्मातिरिक्तवस्तुविषयकज्ञानं कथमपि नोदीयात् । तदग्रे सकलवस्तूनां ब्रह्मस्वरूपेणैवावभासमानत्वात् । नैवात्र संसारे सर्व एव ब्रह्मविदः । अज्ञानिपक्षे घट-पटादिविषयकज्ञानविषये न काचिद् बाधाऽस्तीति श्रुतिरेव प्रतिपादयति । तथाचोक्तं बृहदारण्यकोपनिषच्चतुर्थाध्यायपञ्चमब्राह्मणपञ्चदशानुवाके “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती”ति, यत्र यस्यामवस्थायां जगत् द्वैतमिव भवति द्वैतवदवभासते, तत् तदानीमितर इतरं पश्यतीति श्रुत्यर्थः । यावत्क्षणमद्वैतभावस्तिष्ठति तावत्कालमवश्यं घट-पटादिविषयकज्ञानं नोदियात् । किन्तु तत्पूर्वं तिष्ठत्येव । तथा सति यज्ज्ञानं कदाचिदपि बाधितं वा मिथ्या न भवति, तदेव प्रमेत्युक्तलक्षणस्य प्रोक्तमिथ्याभूतज्ञानस्थले नाव्याप्तिः । संसारदशायामेवाबाधितशब्दव्यवहारात् । ब्रह्मज्ञानोत्तरकाले प्रमालक्षणस्यानभिप्रेतत्वाच्च घटप्रमायां नाव्याप्तिदोषः । “देहादिप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चया”दित्युक्तेः । यथा देहात्मनोरभेदकल्पनं प्रमाणं भवति, तथात्मनिश्चयपर्यन्तं वा ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं घटपटादियावद्वस्तुविषयकज्ञानं प्रमाणं भवति, पश्चाद् ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं प्रोक्तसकलविषयकज्ञानं मिथ्या भविष्यतीति तद्वचनाभिप्रायः । आ आत्मनिश्चयात् यावत्कालमात्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । लौकिकं घट-पटादिविषयकज्ञानमित्यर्थः ।

भ्रातृ० । पितृव्याः ! अस्तु तर्हि ; सांप्रतं मिथ्यात्वलक्षणं निरूपणीयं कृपया ।

पितृ० । वत्स ! स्वरूपेणाविद्यमानत्वेनासत्स्वरूपत्वेऽपि सद्-

रूपेणावभासमानत्वं मिथ्यात्वमिति तल्लक्षणं प्रागुक्तमेव । सांप्रतं लक्षणान्तरं निरूप्यते ; यथा—स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति । स्वपदेनात्र यत्पदार्थस्य मिथ्यात्वं निर्णयं तत्पदार्थस्यैव ग्रहणम् । तथा सति स्वस्याश्रयरूपेणाभिमतो यावत् पदार्थोऽधिकरणस्य सकलांशो न त्वेकदेशस्तन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावो वक्ष्यमाण-लक्षणस्तत्प्रतियोगित्वं यत्पदार्थं तिष्ठति स एव मिथ्यापदार्थ इत्यर्थः । तथाहि यत्र यत्पदार्थस्याभावो ध्रियते तत्र स तदभावस्य प्रतियोगी विरोधीत्यर्थः । भावाभाववस्तुनोर्मध्ये परस्परविरोधित्वं परिहृयते ; तथोरन्यतरस्मिन् विद्यमानेऽपरस्य स्थातुमशक्यत्वात् । प्रतियोगिपदार्थं प्रति-योगित्वरूपधर्मस्तिष्ठति । अभावः प्रतियोगित्वनिरूपकः, प्रतियोगित्वं चाभावनिरूपितं भवति । अभावप्रतियोगित्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्ध-सत्त्वात् । तथा सति शुक्तिरजतस्थले शुक्तिर्न वस्तुतो रजतमपि 'इदं रजत'मित्याकारकप्रतीतिदशायां स्वस्य रजतस्याश्रयरूपेणाभिमतशुक्ति-कायाम् 'रजतं नास्ती'त्याकारकात्यन्ताभावप्रतियोगि रजतं, तस्मिन् रजते प्रतियोगित्वं तिष्ठतीति शुक्तिकायां रजतमितिज्ञानं मिथ्यैव । वस्तुतः शुक्ति-कायां रजतत्वाभवात् । एवं रजज्वादौ सर्पादिज्ञानस्यापि मिथ्यात्वं निर्णयम् । जगन्मिथ्यात्वस्थलेऽपि वक्ष्यमाणदिशा मिथ्यात्वं बोध्यम् । यथा—ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या भवितुमर्हति, ब्रह्मभिन्नत्वात्, यद् यद् ब्रह्मभिन्नं तत्तन्मिथ्या यथा शुक्तिकायां रजतमिति । अत्र स्वशब्देन जगत्, तदाश्रयरूपेणाभिमतं ब्रह्म, तन्निष्ठो यो 'जगन्नास्ती'त्याकारकात्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वं जगति तिष्ठतीति जगतो मिथ्यात्वम् । वस्तुतो मिथ्याज्ञानाश्रयाप्रसिद्धयात्र लक्षणे-ऽभिमतपदोपादानम् । यस्याश्रयप्रसिद्धिरस्ति तस्यात्यन्ताभावाद्यसम्भवात् । अर्थान्तरस्वारणाय च यावत्पदोपादानम् ।

“सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्मते ।

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता” ॥

इति चित्तसुखाचार्यस्वाम्युक्तेः । अस्यायमर्थः—सर्वेषां भावानां पदार्थानां स्वाश्रयरूपेणाभिमतं यदधिकरणं तदधिकरणनिष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तत्-
प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति । यथा ‘अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगी पटत्वात्, पटान्तरवदि’त्यनुमानमपि मिथ्यात्वे प्रमाणम् ।
पुनस्तेनाप्युक्तम्—

“अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।

अंशित्वादितरांशीव दिगेषैव गुणादिषु” इति ।

अंशिनः सूत्रार्थशविशिष्टपटादेः स्वांशगस्य पटार्थशभूतसूत्रादि-
गतात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनो मिथ्यात्वमंशित्वात् सूत्रार्थशविशिष्ट-
त्वात् इतरांशिवत् पटभिन्नांशविशिष्टघटादिवदित्यर्थः । एषा दिक्
एवं प्रकारो गुणादिष्वपि बोध्या । यथा पटादेर्मिथ्यात्वं संसाधितं
तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायादिसकलपदार्थानामपि मिथ्यात्व-
मनुमेयमित्यभिप्रायः । तथावात्र गुणादिविषयेऽनुमानानि यथा—‘इदं
रूपं रूपनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, गुणत्वात् स्पर्शवदि’ति । ‘एषा क्रिया
एतद्द्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी भवितुमर्हति, क्रियात्वात् क्रियान्तर-
वदि’ति । ‘इयं घटत्वजातिः घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी भवितुमर्हति,
धर्मत्वात् पटत्वादिवदिति । ‘अयं विशेष एतत्परमाणुनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगी भवितुमर्हति, विशेषत्वात् विशेषान्तरवदि’ति । ‘अयं समवायः
स्वसमवायिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी भवितुमर्हति, सम्बन्धत्वात्
संयोगादिवदिति च । अनुमानलक्षणमग्रे निरूपयिष्यामः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! प्रोक्तात्यन्ताभावः पुनः कीदृशः ?

गिनृ०—वत्स ! दार्शनिकानां नयेऽभावश्चतुर्विधः, प्रागभाव-
 प्रध्वंसाभावात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदात् । तेषु यदभावस्य विनाशो घटते
 स प्रागभावः, यथा—अस्मिन् कपाले घटो भविष्यतीत्यत्र घटनिर्माणात्
 प्राक् तत्कपालनिष्ठघटाभावस्य तद्घटनिर्माणोत्तरकाले विनाशदर्शनात् ।
 यस्त्वभावो जायते, न प्रध्वंसाभावः । यथा 'घटो ध्वस्त' इत्यत्र घटविद्य-
 मानतादशायां तत्र घटे घटाभावो नासीत्, किन्तु घटविनाशानन्तरं तद्घटे
 घटाभावोत्पत्तेः । नैयायिकनये प्रध्वंसाभावस्य नित्यत्वं नास्मन्मते,
 मुद्गरादिना घटादिध्वंसे जायमाने पुनर्घटादिभग्नांशानां ध्वंसकरणेन घटादि-
 ध्वंसस्य ध्वंसो जातः, तस्यानित्यत्वात् । तन्मतेऽभावाभावस्य
 प्रतियोगिस्वरूपत्वम् । यथा घटाभावप्रतियोगी घटः । अत्र घटाभावो-
 ऽस्तीत्युक्तौ घटो नास्तीति प्रतीयते, किन्तु घटाभावाभावे जाते घटोत्पत्ति-
 र्भविष्यतीति । इदानीं नैयायिकवद् घटध्वंसस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्य यदि
 पुनस्तस्यापि ध्वंसत्वमङ्गीकर्त्तव्यं, तर्हि ध्वंसस्य ध्वंसो वा अभावस्या-
 भावोऽङ्गीकर्त्तव्यः । तथा सति प्रतियोगिनो घटस्योत्पत्तिरुचिता ।
 अस्मन्मते घटध्वंसो वा घटाभावो यथा घटस्यैव प्रतियोगी
 तथा घटध्वंसस्य ध्वंसोऽपि घटस्यैव प्रतियोगी, न तु घट-
 ध्वंसस्य प्रतियोगी । तथाहि कश्चिदेको घट आसीत् पश्चात्तस्य
 ध्वंसो जातः । घटो यदासीत्तदा वयं जानीमो घटोऽवर्त्तत इति ।
 तद्घटध्वंसे जायमाने तु घटो नास्तीति जानीमः । एतज्ज्ञान-
 द्वयस्य परस्परविरोधित्वं वा परस्परप्रतियोगित्वमस्त्येव । नैयायिकनये
 घटो नास्तीत्याकारकद्वितीयज्ञानस्य ध्वंसो न भवति, किन्तु घट आसीदित्या-
 कारकादिमज्ञानस्येव ध्वंसः । घटध्वंसस्य ध्वंसो न घटध्वंसप्रतियोगी,
 किन्तु घटस्यैव प्रतियोगीति । अत्र ब्रूमः, अभावाभावे जायमाने प्रति-

योगिन उत्पत्तिरित्यत्र नैयायिकः स्वमतरक्षणे यतिष्यते चेत्तर्हि वक्ष्यमाण-
दिशा तस्य स्वसिद्धान्त एवापत्स्यते । तेन स्वेनैव प्रागभावस्यानादि-
त्वाङ्गीकारात् । तथाहि कस्यचिद् घटस्य प्रथमं प्रागभाव आसीत्, पश्चाद्
घट उत्पद्य ध्वस्तः । अत्र अभावाभावे जायमाने प्रतियोगिन उत्पत्तिरित्यनु-
सारेण प्रागभाव उत्पत्स्यते । उत्पद्यमानवस्तुनोऽनादित्वं कथमपि
न सम्भवति । तन्मते प्रागभावस्यानादित्वेन अभावाभावे जायमाने
प्रतियोगिन उत्पत्तिरित्यङ्गीकारात्तस्य स्वसिद्धान्तोऽवश्यं भ्रान्त इत्यङ्गी-
कर्तव्यम् । यदि वक्तव्यम्—घटपटादिनश्वरपदार्थानां ध्वंसानन्तरमपि
ध्वंसस्य पुनर्ध्वंसो भवति, किन्तु यत्र ध्वंसाधिकरणे नित्यपदार्थस्तिष्ठति
तत्र ध्वंसस्य ध्वंसः कथं स्यादिति । तत्र ब्रूमः, ध्वंसाधिकरणं क्वचिच्चैतन्यं
भवेत्, क्वचिच्च चैतन्यातिरिक्तपदार्थोऽपि । यत्राधिकरणं चैतन्य-
भिन्नान्यपदार्थस्तत्र तदधिकरणं नित्यं भवितुं नार्हति, अस्मन्मते ब्रह्म-
ज्ञानानन्तरं ब्रह्मातिरिक्तपदार्थनिवृत्तिदर्शनात् । अतो ब्रह्मातिरिक्तपदार्था-
भावात्तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिः । यत्र च चैतन्यस्य वा ब्रह्मण एव नित्याधि-
करणत्वेनाङ्गीकारस्तत्र तथाविधापत्तिर्निरर्थिकैव । चैतन्यस्य कथमप्यधि-
करणत्वासम्भवात् । जानीहि त्वं शुक्तिकायां यद् रजतविषयकज्ञानं
समुत्पद्यते, तज्ज्ञानस्यैव ध्वंसो भवतीति । न चात्र चैतन्यं वा ब्रह्माधि-
करणं भवति, किन्तु कल्पितरजतमेव । सुरेश्वराचार्येणापि “कल्पितवस्तुनो
नाशोऽधिष्ठानस्वरूपो वाधिकरणस्वरूपो भवती”त्यङ्गीकारात् । कल्पित-
रजतनाशस्थले तादृशध्वंसस्याधिकरणं वा अधिष्ठानमपि कल्पितरजतमेव,
न तु ब्रह्मेत्यभिप्रायः । इत्थं शुक्तिकायां रजतज्ञानध्वंसोऽपि ‘इदं
रजत’मित्याकारकविशिष्टचैतन्यस्वरूपो न तु नित्यचैतन्यस्य वा ब्रह्मणः
स्वरूप इति बोध्यम् । “यस्मिन्नधिकरणे यस्य कालत्रयेऽप्यभावः सो-

स्त्यन्ताभावः” । यथा वायौ रूपं नास्तीत्याद्याकारकोऽभावः । सोऽपि गगनवदनित्य एव । ‘इदं वस्तु नेदमित्याकारेण प्रतीतिविषयकोऽभावोऽन्योन्याभावः’ । यथा घटः पटो नेत्याद्यात्मकः । स च नैयायिकनये विभागभेदपृथक्त्वाख्ययाभिहितः । ते च विभागादयोऽस्मन्मतेऽप्यन्योन्याभावस्य पर्यायशब्दाः । यत्राधिकरणस्य सादित्वं तत्रान्योन्याभावस्य सादित्वमेव । यथा घटे पटभेदः । यत्राधिकरणस्यानादित्वं तत्रान्योऽन्याभावस्याप्यनादित्वम् । यथा जीवाद् ब्रह्मणो भेदज्ञानं वा ब्रह्मणो जीवपार्थक्यज्ञानम् । प्रोक्तसादित्वानादित्वभेदेन द्विविधोऽपि भेदोऽनित्य एव । अविद्यानिवृत्त्या तदधीनजीवब्रह्मगतभेदज्ञानस्यावश्यं निवृत्तेः । पुनश्चाप्यसौ सोपाधिकनिरुपाधिकभेदेन द्विविधः । तत्र ‘यत्र यदुपाधेरस्तित्वं व्याप्यं भवति तत्र तस्यास्तित्वमेव सोपाधिकान्योन्याभावः’ । यथैकस्याप्याकाशस्य घटमठाद्युपाधिभेदेन भेदः । घटमठादिमध्यवर्त्याकाशस्य घटमठाद्यात्मकोपाधिभेदेन विभिन्नवद्भासमानत्वेऽपि वस्तुतस्तस्यैकत्वमेव । यथा वा एकोऽपि सूर्यो विभिन्नजलपात्रप्रतिविम्बितो विभिन्नजलाधारात्मकविविधोपाधिभेदेन विविधवदवभासते । पूर्वोक्तोपाधीनामस्तित्वं व्याप्याकाशसूर्ययोरस्तित्वं भासत इत्युभयत्र यथा सोपाधिकान्योन्याभावस्तथैकमेव परब्रह्म अन्तःकरणभेदेन विभिन्नमिति ज्ञेयम् । यत्रान्योन्याभाव उपाधेरस्तित्वव्याप्यशून्यो भवति तत्र निरुपाधिकान्योन्याभावः । यथा—घटः पटात् पृथगिति । यदि वक्तव्यम्, वेदान्तिनये ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् जीवब्रह्मणोरपृथक्त्वाच्चात्रान्तःकरणभेदेन ब्रह्मणो नानाभेदाङ्गीकारेऽद्वैतवादभङ्गो घटिष्यत इति ; अत्रोच्यते, ब्रह्मणः प्रपञ्चभेदाङ्गीकारेऽपि तस्य नाद्वैतत्वहानिः, यावत्कालं “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”त्याकारज्ञानं नोदेति तावत्कालात्मकव्यावहारिकदशायामेवास्य यथार्थभेदकल्पनाङ्गीकारात् । भेद-

स्यास्यावास्तवत्वेन कल्पितत्वाङ्गीकारादाकाशादीनां सोपाधिका-
न्योन्याभावदृष्टान्तेन कल्पितभेदाङ्गीकारवदन्तःकरणभेदेन ब्रह्मणोऽपि
प्रोक्तकल्पितभेदाङ्गीकारेऽद्वैतमते न काचिद् बाधेति ज्ञेयम् । तथाचोक्तं
सुरेश्वराचार्येण—

“अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रकल्पने ।

किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम्” इति ।

तत्र ब्रह्मणि अज्ञानं मायेत्यर्थः । मायाया जगत्कारणत्वाङ्गी-
कारे त्वं कथमसहिष्णुरसि ? तत्र ब्रह्मण्यज्ञानकल्पितसंसारं किं न पश्य-
सीत्यभिप्रायः । इत्थं योग्यानुपलब्ध्या चतुर्विधाभावप्रतीतेर्वक्ष्यमाण-
दिशानुपलब्धेः पृथक्प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । अनुपलब्धिस्वरूपादिकं
प्रमाणनिरूपणावसरे निरूपयिष्यते ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; साम्प्रतं पिपृच्छिषामि—पूर्वोक्त-
प्रत्यक्षप्रमाणं प्रति प्राधान्येन कस्य हेतुत्वमङ्गीक्रियत इति ।

पितृ०—वत्स ! अस्माकीननये तादृशप्रत्यक्षं द्विविधम् ,
ज्ञानगतप्रत्यक्षं विषयगतप्रत्यक्षं चेति । तत्र घटज्ञानं मे प्रत्यक्षमित्या-
कारकज्ञानं ज्ञानगतप्रत्यक्षं, घटो मे प्रत्यक्षमित्याकारकज्ञानं तु विषयगत-
प्रत्यक्षम् । तथा सत्यत्र पृच्छामस्त्वां पूर्वोक्तप्रत्यक्षयोः किमात्मकप्रत्यक्षं
विषयीकरोति त्वत्प्रश्न इति । आद्यं चेच्छृणु ; प्रमाणचैतन्येन सह
विषयचैतन्याभेदस्यैव ज्ञानप्रत्यक्षं प्रति हेतुता । तथाहि चैतन्यं तावत्
त्रिविधम् । विषयचैतन्यं, प्रमाणचैतन्यं, प्रमातृचैतन्यं चेति । तेषु
घटपटादिविद्यमानतास्थले विद्यमानचैतन्यं विषयचैतन्यम् । अन्तःकरण-
वृत्तिविशिष्टचैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं प्रमातृ-
चैतन्यं चेति । एषामुदाहरणानि यथाक्रमं प्रदर्शयन्ते । यथा—

केनचिच्छिद्रमार्गेण बहिर्गतं पुष्करिण्यादिगतजलं क्षेत्रादौ प्रविश्य तत्तत्क्षेत्रानुसारेण त्रिकोणचतुष्कोणाद्याकारं यथा धारयति, तथा स्वच्छान्तःकरणमपि चक्षुरादीन्द्रियमार्गेण बहिर्गतं सत् घटपटादिविषयेषु प्रविश्य तत्तद्विषयाकारं धारयतीति तादृशपरिणामविशेष एव वृत्तिरिति प्राङ् निरूपितम् । अत्र पाश्चात्यदार्शनिकाभिमतं यथा “सकल वस्तुप्रत्यक्षं चक्षुः कर्ण-नासिका-त्वक्-जिह्वात्मकपञ्चकर्मैन्द्रियसहायेनैव स्रसम्पादितं भवति । यदा यद्वस्तुप्रत्यक्षं भवति तदानीं मनोमध्ये तद्वस्त्वनुरूपः कश्चिदेकः प्रतिबिम्बः पतति, तत्तद्वस्त्वात्मकघटपटादिविषया एव चक्षुरादीन्द्रियसहायेनैव शरीरगतस्नायूनामुत्तेजनया मस्तिष्के कमपि विकारमुत्पाद्य तत्रैकविधघटपटादिविषयकप्रतिबिम्बमापादयन्तीति । अस्मन्मतं तु प्राक् प्रदर्शितमेव । न चानुमानस्थले तदन्तःकरणं बहूयादिविषयगतं भवति । बहूयादिभिः सह चक्षुरादीन्द्रियसम्बन्धाभावात् । नाप्यनुमितिः प्रत्यक्षान्तर्गता । दूरतः केवलधूमादिसन्दर्शनेनैव तत्र वह्निस्तीत्याकारकानुमानात् । घटपटादिविद्यमानतास्थले ‘अयं घट’ इत्याकारकप्रत्यक्षदशायां तादृशान्तःकरणवृत्तिरपि तत्रैवोत्पद्यते । तदुभययोर्वह्नेरेकत्रैव विद्यमानत्वेनैतदुभयविशिष्टचैतन्यमप्येकमेव । अन्तःकरणवृत्तेर्वटादिविषयाणां चैकत्र विद्यमानत्वेन तदुभयगतभेदः कश्चिन्नास्तीति ज्ञेयम् । यथैकस्मिन्नेव गृहे विद्यमानशून्योदरघटस्य मध्यवर्त्याकाशो गृहाकाशाच्च भिद्यते, घटमध्याकाशस्योभाभ्यां घटाकाशगृहाकाशाभ्यां सह व्यवहारे बाधकाभावेऽपि केवल-घटगृहाद्यात्मकोपाधिभेदेनैव घटाकाशगृहाकाशाद्यात्मनाकाशगतभेदः परिलक्ष्यते, न वस्तुतः कश्चित्तद्गतभेदोऽस्ति, तथान्तःकरणभेदेनैव चैतन्यगतभेदो ज्ञेयः, न वस्तुतश्चैतन्यगतभेदः कश्चिदस्तीति । अतस्तत्स्यैकत्वमेवेति निर्णयम् । एवम् ‘अयं घट’ इत्याकारकप्रत्यक्षस्थलेऽप्यन्तःकरणं घटाकारेण

परिणमते, अन्तःकरणस्य तादृशपरिणामस्य वृत्तेर्वा घटेन सह मिलिततया घटविशिष्टचैतन्यस्यान्तःकरणवृत्तिविशिष्टचैतन्यस्य चोभययोरेकत्र मेलनेन घटप्रत्यक्षज्ञानं समुत्पद्यते । 'अहं सुखी'त्याकारकज्ञानमपि प्रत्यक्षान्तर्गतमेव । तत्र सुखस्यान्तःकरणवृत्तेश्चोभयोरेकत्र विद्यमानत्वेन तदुभयगतभेदाभावात् प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! यद्युपाधिद्वयस्यैकदेशवृत्तित्वादेवाभेदत्वं तदुभयाभेदेन च यदि प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिरिति स्वीक्रियते, तर्हि अहं सुख्यासिषमित्याकारकस्मरणस्यापि प्रत्यक्षत्वमङ्गीक्रियताम् । तत्रापि सुखस्यान्तःकरणवृत्तेश्चोभयोरेकत्रैव विद्यमानत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! उपाधिद्वयाभेदं प्रति न केवलमेकदेशवृत्तित्वस्यैव हेतुत्वं किन्तु एककालवृत्तित्वस्यापि हेतुत्वमस्ति । तथा सति अहं सुख्यासिषसित्यत्र सुखस्यातीतकालवृत्तित्वेन स्मरणात्मकान्तःकरणवृत्तेर्वर्तमानकालवृत्तित्वेन च तदुपाधिद्वयस्य कालभेदमादायैव तच्चैतन्यद्वयस्यापि भेदात्तादृशस्मरणं न प्रत्यक्षान्तर्गतम् । प्रोक्तस्मरणेऽतिव्याप्तिवारणाय विषयशब्दात् पूर्वं वर्तमानमिति पदं विशेषणं देयम् । तथा सति प्रत्यक्षज्ञानविषयो यथा वर्तमानकालीन एव स्यान्नातीतकालीनो नापि भविष्यत्कालीन इति । तेन स्मरणादौ न प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! यदा कश्चिल्लोकः कस्यचिन्मुखात् भवान् धार्मिको वाऽधार्मिक इति शृणोति तदानीं तस्य धर्मविषयकमधर्मविषयकं वा किमपि ज्ञानमवश्यमुत्पद्यत एव, तत्र धर्मविशिष्टचैतन्यस्यान्तःकरणवृत्तिविशिष्टचैतन्यस्य चैकत्वात् । तथा सति तादृशवाक्यश्रवणदशायां स्वनिष्ठधर्माधर्मान्यतरविषयकज्ञानसमुत्पत्तेः । शब्दज्ञानस्यापि प्रत्यक्षान्तर्गत्वात्तत्र प्रत्यक्षलक्षणमतिव्याप्तं स्यात् ?

पितृ०—वत्स ! पूर्वोक्तस्मरणेऽतिव्याप्तिवारणाय विषयशब्दात् प्राक् यथा वर्तमानशब्दो विशेषणीकृतस्तथा शब्दज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय विषयशब्दात् पूर्वं योग्यमिति पदमपि विशेषणं देयम् । तेन प्रत्यक्षज्ञान-विषयो यथा प्रत्यक्षोपयोगी भवेदिति वक्तव्यम् । सुखदुःखयोरन्तःकरण-धर्मत्वाङ्गीकारवद्दमार्धमयोरप्यन्तःकरणधर्मत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अन्तःकरण-धर्मेषु केचन धर्माः सुखदुःखादिवत् प्रत्यक्षयोग्याः, केचिच्च धर्माधर्मादिवद्-प्रत्यक्षयोग्याश्च भवन्ति । तेषु के ? कथम्भूताः ? इति चेदुच्यते । पदार्थस्वभावादेव वस्तुनः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे निर्णये । वस्तुस्वभावव-गतिस्तु कस्यापि वस्तुनो ज्ञानविषयकचेष्टायां कृतायां यत् फलं भवति तत्फलेनैव । तादृशवस्तुस्वभावादेव वस्तुनः प्रत्यक्षयोग्यत्वाप्रत्यक्षयोग्यत्वे अवगम्येते । त्वदुक्तदिशा नैयायिकेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षलक्षणेऽतिव्याप्तिर्दाता, सा चास्माभिर्योग्यपदविशेषणदानेन खण्डिता ; इदानीं पुनस्तथात्ववादी प्रष्टव्यो यथा त्वन्मते सुखदुःखयोरात्मधर्मत्वेन प्रत्यक्षयोग्यत्वं स्वीकृत-मस्ति, तथा धर्माधर्मयोरप्यात्मधर्मत्वेन प्रत्यक्षयोग्यत्वमपि स्वीक्रियता-मिति । तथा सत्यस्मल्लक्षणे त्वत्प्रदत्तदोषः स्वसिद्धान्तेऽप्यतियत्नेना-न्विष्यतामिति । यद्यत्रासौ वदेत् सुखदुःखयोः प्रत्यक्षयोग्यविषयत्वेन प्रत्यक्षं भवति, धर्माधर्मयोस्तु प्रत्यक्षायोग्यविषयत्वेन प्रत्यक्षं न भवतीति । तर्हि तेन स्वेनैव स्वीकृतं प्रत्यक्षलक्षणे विशेषणाकारेण योग्यपदं देयमिति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्युत्पादने किमात्मकः सन्निकर्षः स्वीक्रियते श्रीमद्भिः ?

पितृ०—वत्स ! प्रत्यक्षदशायां तादृशवृत्त्युत्पादने कारणत्वेन षट् सन्निकर्षाः स्वीक्रियन्ते । ते च संयोगः, संयुक्ततादात्म्यं, संयुक्ताभिन्न-तादात्म्यं, तादात्म्यं, तादात्म्यवदभिन्नं, विशेष्यविशेषणभावश्चेत्याख्ययाभि-

हिता भवन्ति । सन्निकर्षो नाम विषयेन्द्रियसम्बन्धः । तेषु 'घट' इत्यत्र घटाकारवृत्त्युत्पादने संयोगसन्निकर्षो हेतुः । अत्र चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षात्मक-संयोगादेव तादृशवृत्त्युत्पत्तेः । 'रूपवान् घट' इत्याकारकवृत्त्युत्पादने तु संयोगतादात्म्यसन्निकर्षो हेतुः, अस्मन्मते धर्मधर्मिणोरभेदात् । अत्रेन्द्रियेण सह घटस्य संयोगो, घटेन च सह रूपस्य तादात्म्यमभिन्नत्वं वास्तीति ज्ञेयम् । रूपत्वविशिष्टरूपवानयं घट इत्याकारकवृत्त्युत्पादने तु संयुक्ताभिन्नतादात्म्य-सन्निकर्षो हेतुः । अत्रेन्द्रियसंयुक्तो घटो, घटरूपं घटादभिन्नं, रूपत्वेन च सह रूपस्यैव तादात्म्यमिति ज्ञेयम् । शब्दप्रत्यक्षे तु तादात्म्यसन्निकर्षो हेतुः । शब्देन सह शब्दधर्मविशिष्टाकाशस्याभेदात् । शब्दत्वप्रत्यक्षे तादात्म्यवद-भिन्नसन्निकर्षो हेतुः । तत्र शब्देन सहाकाशस्याभिन्नत्वादाकाशेन च सह शब्दत्वस्याभिन्नत्वात् । 'घटाभाववद्भूतल'मित्यत्र तु विशेष्यविशेषण-भावसन्निकर्षो हेतुः । अत्र भूतलं विशेष्यं घटाभाववद् विशेषणम् । एतदभावज्ञानमनुपलब्धिप्रमाणदेव सञ्जायते । सैव वृत्तिश्चतुर्धा भिद्यते । संशय-निश्चय-गर्वस्मरणभेदात् । एकमप्यन्तःकरणमेतद्वृत्तिभेदेन मनो-बुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्ययाप्यभिहितं भवति । एषां विषयाः कार्याणि वा यथाक्रमं संशय-निश्चय-गर्व-स्मरणानि भवन्ति ।

“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे” इत्युक्तेः ।

तेषु सङ्कल्पात्मकान्तःकरणवृत्तिर्मनः । निश्चयात्मकान्तःकरणवृत्ति-बुद्धिः । अहङ्कारस्तु मनस्येवान्तर्गतः । चित्तं बुद्ध्यन्तर्गतम् । गर्वा-त्मकान्तःकरणवृत्तिरूपाहङ्कारो मनस्यन्तर्गतः । अनुसन्धानात्मकान्तः-करणवृत्तिरूपचित्तं बुद्ध्यन्तर्गतम् । मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्यान्तःकरण-मध्यान्मनसो विषयः कार्यं वा संशयो, बुद्धेः कार्यं निश्चयोऽहङ्कारकार्यं

गर्वश्चित्तकार्यं च स्मरणमिति ज्ञेयम् । तच्च प्रत्यक्षं सविकल्पक-
निर्विकल्पकभेदेन द्विविधम् । तयोः विशेष्यविशेषणसम्बन्धावगाहि-
ज्ञानं सविकल्पकज्ञानम् । विशेष्यविशेषणसम्बन्धसंस्पर्शशून्यज्ञानं च
निर्विकल्पकज्ञानम् । तत्र सविकल्पकज्ञानोदाहरणं यथा—घटमहं जानामी-
त्याकारकज्ञानं सविकल्पकज्ञानम् । अत्र घटरूपविशेष्यस्य घटत्वरूप-
विशेषणस्य तदुभयसमवायसम्बन्धस्य च युगपज्ज्ञानात् । निर्विकल्पक-
ज्ञानोदाहरणं यथा—‘सोऽयं देवदत्त’ इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानं निर्विकल्पक-
ज्ञानम् । अत्र पूर्वकालवर्त्तिदेवदत्तस्यातीतदेशकालादिवर्त्तमानत्वरूपविशेषणैः
वर्त्तमानवर्त्तिदेवदत्तस्य च वर्त्तमानदेशकालादिवर्त्तमानत्वरूपविशेषणैश्च सह
देवदत्तस्य सम्बन्धादिज्ञानानुदयात् । अत्र विशेष्यविशेषणयोः सम्बन्ध-
कल्पनापरित्यागेनोभयोरभेदकल्पना कृता । सविकल्पकज्ञानस्थले तु विशेष्य-
विशेषणसम्बन्धो विशेषणाकारेणावभासते । घटदर्शनदशायाम् एतद्-
द्रव्ये घटत्वरूपधर्मस्तिष्ठतीत्यवगमाद् घटत्वरूपविशेषणस्य घटरूपविशेष्यस्य
च सम्बन्धज्ञानोत्तरकाले ‘घट’ इत्याकारकज्ञानं समुत्पद्यते ।
निर्विकल्पकज्ञानस्थले तु यद्धर्मैर्देवदत्तोऽन्यपदार्थेभ्यः पृथक्क्रियते तद्धर्मा
एव देवदत्तस्य विशेषणानि भवन्ति । अतस्तस्य कानिचिद् विशेषणा-
न्यपि सम्भवन्ति । किन्तु ‘सोऽयं देवदत्त’ इत्यत्र तस्य पूर्ववर्त्ति-
देवदत्तस्य विशेषणात्मकधर्ममध्यादतीतदेशकालौ तिष्ठतः । वर्त्तमान-
वर्त्तिदेवदत्तस्यास्य तादृशधर्ममध्याद् वर्त्तमानदेशकालावपि विद्येते ।
पूर्वोक्तविविधविशेषणानि मनसि जागरूकाणि चेत्तर्हि ‘सोऽयं देवदत्त’
इत्याकारकाभेदज्ञानं कथमपि नोदीयात् । तादृशविशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
परित्यागे जाते तु तादृशाभेदज्ञानोत्पत्तौ न कापि बाधेति
ज्ञेयम् ।

भ्र.तु०—बुद्धाः ! तिष्ठतु तर्हि ; साम्प्रतं कृपया वाच्यं प्रोक्तानु-
मानस्य किं स्वरूपमिति ।

पितृ०—वत्स ! यत्प्रमाणेनानुमितेर्यथार्थज्ञानमुत्पद्यते तदनु-
मानम् । अस्य बोधसौकर्याय प्रथमं कतिपयोपयोगिपदार्थान् प्रदर्श्य
पश्चाद् विस्तरेण तत्स्वरूपं निरूपयिष्यते । यथा साध्य हेतु-पक्ष-सपक्ष-
विपक्ष-व्याप्ति-परामर्श-पक्षता इत्यष्टावत्रानुमाने विशेषोपयोगिपदार्थाः । तेषु
पक्षे यमनुमिन्यात् स साध्यः । यद्दर्शनेन पक्षे साध्योऽनुमितो भवति
स हेतुः । प्रथमं यत्र साध्यसन्देहस्तिष्ठति स पक्षः । यत्र प्राक् साध्य-
निश्चय आसीत् स सपक्षः । यत्र साध्यः कथमपि न तिष्ठेत् स विपक्षः ।
साध्याधिकरणे हेतोर्नियमेन विद्यमानत्वं व्याप्तिः । हेतोः पक्षवृत्तित्वं
वा पक्षवृत्तित्वैव पक्षधर्मता । यदा साध्यव्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरुभयोरेव
ज्ञानं समुत्पद्यते, तदा तज्ज्ञानमेव व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं वा
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति वदन्ति । तादृशज्ञानमेव परामर्श इत्यपि
वदन्ति । परामर्शस्यानुमितिचरमकारणत्वेन परामर्शानन्तरमेव प्रायोऽनु-
मितेर्जायमानत्वेनासाधारणकारणतादृष्ट्या परामर्श एवानुमितिकरणमनुमानं
वेति केचिन्निगदन्ति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता, तद्वान्
पक्षो भवति । सिषाधयिषा नाम पर्वतादौ मे बह्व्यनुमितिर्जायता-
मित्याकारकेच्छात्मिकैव । यत्र सिषाधयिषासाध्यनिश्चययोरुभयो-
र्विद्यमानत्वं, वा यत्र सिषाधयिषासाध्यनिश्चययोरविद्यमानत्वं, किं वा
यत्र सिषाधयिषा वर्तते साध्यनिश्चयो नास्ति, तत्रैव पक्षता तिष्ठति ।
यत्र सिषाधयिषा नास्ति, किन्तु साध्यनिश्चयो वर्तते, तत्र सा
न तिष्ठतीति बोध्यम् । सिद्धिः साध्यनिश्चयः । सिषाधयिषाविरहः
सिद्धेर्विशेषणं सिद्धिस्तु विशेष्यम् । सिद्ध्यभाव एव पक्षता ।

प्रोक्तपक्षतालक्षणघटकविशिष्टाभावो वक्ष्यमाणदिशा त्रिधा भिद्यते । विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः, विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावश्चेति । तथाहि यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषाप्यस्ति तत्र सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्याविद्यमानत्वेन विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तिष्ठति । यत्र सिषाधयिषा नास्ति सिद्धिरपि नास्ति, तत्र सिद्धिरूपविशेष्यस्याविद्यमानत्वेन विशेष्याभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तिष्ठति । यत्र च सिषाधयिषास्ति किन्तु सिद्धिर्नास्ति, तत्र सिषाधयिषाया विद्यमानत्वेन सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य सिद्धिरूपविशेष्यस्य चाभावाद् विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तिष्ठतीति तत्तत्स्थलेषु प्रोक्तत्रिविधाभावात्मकपक्षतासत्त्वनानुमितिर्भवत्येव । यथा—पर्वतादौ यत्र कुत्राप्यनुमित्तोः पुरुषस्य तत्र तत्र सिद्धिर्वा साध्यनिश्चयो यदि प्रागवर्त्तत, अथ चानुमित्सा जायते किं चानुमित्सा नास्ति वा सिद्धयभावो नास्ति, अथवाऽनुमित्सा वर्त्तते सिद्धिर्नास्ति, तत्रानुमितिर्भवत्येव । साध्यनिश्चयस्थले त्वनुमित्साभावेऽनुमितिः कथमपि न भवति । तत्र साध्यनिश्चयस्य विद्यमानत्वेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावासत्त्वात् । एतत्कारणसमूहस्य स्वार्थपरार्थानुमित्योरुभयत्र कारणत्वं बोध्यम् ।

अथेदानीमनुमानबोधसौकर्याय साध्याद्युदाहरणानि यथाक्रमं निर्दिश्य पश्चादल्मदीयमतं प्रकटयिष्यते । यथा—‘पर्वतो वह्निमान् धूमादि’त्यत्र साध्यो वह्निर्धूमो हेतुः, पर्वतः पक्षः, महानसादिः सपक्षः, जलहृदादिर्विपक्षः, वह्नयधिकरणे धूमस्य नियतपूर्ववृत्तित्वं च व्याप्तिः । पर्वतादिपक्षे हेतुदर्शनानन्तरं ‘धूमो वह्निव्याप्य’ इत्याकारकज्ञाने पूर्वानुभूतधमादिहेतुभिः सह वह्न्यादिसाध्यस्य व्याप्तिस्मरणे जाते वह्निव्याप्यधूमवानयं

पर्वत' इत्याकारपरामर्शानन्तरं 'पर्वतो वह्निमानि'त्याकारकानुमितेरु-
पन्नत्वेन परामर्शस्यानुमितेश्चरमकारणत्वं व्यापारत्वं चाङ्गीकृत्य परामर्शात्
प्राक् व्याप्तिस्मरणस्यावश्यकतया व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वमित्या-
मनन्ति नैयायिकाः । अनुमितेरनुद्देश्येऽपि यत्र साध्यसन्देहस्तिष्ठति स पक्ष-
समः । पूर्वोक्तहेतुरपि द्विविधः, सन्देहसन्देहभेदात् । तत्र साध्यस्य न्यूनदेश-
वृत्तिः समदेशवृत्तिर्वा हेतुः सन्देहः । यथा 'वह्निमान् धूमात्' 'सत्तावान् जाते'-
श्चेति । अत्र प्रथमे वह्निरूपसाध्यस्य पर्वतगोष्ठवत्वरमहानसायोगोलकात्मक-
स्थानपञ्चके विद्यमानत्वेन धूमापेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वं धूमात्मकहेतो-
श्चायोगोलकेतरप्रोक्तस्थानचतुष्टये विद्यमानत्वेन बह्वयात्मकसाध्यापेक्षया
न्यूनदेशवृत्तित्वं बोध्यम् । द्वितीये तु परापरभेदेन जातेद्वैविध्यात् तत्र परा-
जातिसत्तयोरेकपदार्थत्वेन द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तित्वेन च साध्यहेतुभूतयोस्तयोः
समदेशवृत्तित्वमवधेयम् । साध्याधिकदेशवृत्तिसाध्याधिकरणावृत्तिर्वा हेतुर-
सन्देहः । यथा—'पर्वतो धूमवान् वह्नेः' 'पर्वतो वह्निमान् जलादि'ति च ।
अत्र प्रथमे साध्यभूतधूमापेक्षया हेतुभूतवह्नेरधिकदेशवृत्तित्वेन द्वितीयत्र तु
बह्वयधिकरणपर्वतादौ हेतुभूतजलावृत्तित्वेन चासन्देहत्वं ज्ञेयम् । असन्देह-
रेव हेत्वाभासाख्ययाप्यभिहितो भवति । अनुमितौ सन्देहनामेवोपयोगित्व-
मसन्देहानां च प्रतिबन्धकत्वं ज्ञेयम् । सन्देहस्थले हेत्वपेक्षया साध्यस्य
व्यापकत्वं साध्यापेक्षया हेतोश्च व्याप्यत्वम् । यो हि यदपेक्षया
अधिकदेशवृत्तिर्वा समदेशवृत्तिः स तदपेक्षया व्यापकः, यश्च
यदपेक्षया न्यूनदेशवृत्तिः स तदपेक्षया व्याप्यः । तथा सति
साध्यहेत्वोर्व्याप्यव्यापकभावसम्बन्धमादाय व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेन
व्याप्तिज्ञानाकारोत्पन्नव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरुत्पद्यते । नैव व्याप्ति-
ज्ञानस्यानुव्यवसायादीनामनुमितित्वं शङ्क्यम् । तेषां यथार्थव्याप्तिज्ञाना-

कारेण कल्पितव्याप्तिज्ञानानुत्पत्तेः । व्याप्तिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाकारेणैवा-
नुमितिकारणत्वम् । अनुव्यवसायस्मृतिशब्दज्ञानेषु व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्व-
मप्यस्ति । अनुमित्या सहानुव्यवसायस्मृतिशब्दज्ञानानां किमात्मको
भेद इति चेदुच्यते—व्याप्तिज्ञानस्यानुव्यवसायं प्रति व्याप्तिज्ञानविषयाकारेण,
स्मृतिं प्रति समानविषयकानुभवत्वरूपेण, शाब्दज्ञानं प्रति च पदार्थ-
ज्ञानत्वरूपेण कारणत्वम्, अनुमितिदशायां तु व्याप्तिज्ञानाकारेणेति बोध्यम् ।
ज्ञानविषयकं ज्ञानमनुव्यवसायः । यथा यत्र प्रथमम् 'अयं घट' इत्याकारक-
ज्ञानमुत्पद्य पश्चात् 'अहं घटं जानामि' वा 'घटविषयकज्ञानं मे जात'-
मित्याकारकं यद् द्वितीयज्ञानं जायते तदेवानुव्यवसायः ।

प्रश्नो—पितृव्याः ! व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वमिति यदुक्तं तत्र
मे पिपृच्छिषा जागर्त्ति किं तत् करणत्वमिति ।

पितृ०—सौम्य ! 'व्यापारवदसाधारणकारणत्वं करणत्वमि'ति
करणत्वलक्षणम् । तत्र व्यापारत्वं नाम तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनकत्वम् । तत्पदद्वयेनात्र करणं ग्राह्यम् । तथा सति 'चक्षुषा घटं
पश्यामी'त्यत्र तत्पदेन चक्षुस्तज्जन्यश्चक्षुर्घटोभयसंयोगस्तादृशसंयोग-
श्चक्षुर्जन्यो भूत्वा चक्षुर्जन्यघटप्रत्यक्षं प्रति कारणं भवतीति स एव घटप्रत्यक्षे
व्यापारः । चक्षुरपि तादृशव्यापारविशिष्टं सद् घट-पटादियावद्विषयकप्रत्यक्षं
प्रत्यसाधारणकारणं भवतीति तत्र करणत्वसम्भवाल्लक्षणसमन्वयः । एवं
'कुठारेण काष्ठं छिनत्ति'त्यादावपि कुठारकाष्ठसंयोगादीनां व्यापारत्वं कुठारा-
दीनां च करणत्वं ज्ञेयम् । तथाचात्रानुमितौ हेतुसाध्यव्याप्त्यात्मक-
सम्बन्धज्ञानमन्तरेण कथमप्यनुमित्यसम्भवात् तत्र तादृशव्याप्तिज्ञानं करणं
तद्व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारो वा व्याप्तिज्ञानानुमित्योर्मध्यवर्तिव्यापार-
स्तदनुमितौ व्यापारत्वेनाभिमत इति वेदान्तिनो निगदन्ति । नैयायिक-

स्त्वत्र तृतीयलिङ्गपरामर्शस्यैव व्यापारत्वमङ्गीकुर्वन्ति । तन्मते पर्वतो-
 वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसं, यतोऽयं
 पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानतोऽयं वह्निमानित्याकारकानुमितिदशायां महान-
 सादौ धूमज्ञानं प्रथमलिङ्गपरामर्शः, पश्चात् पर्वतात्मकपक्षे धूमज्ञानं
 द्वितीयलिङ्गपरामर्शः, तत्पश्चात् 'यत्र धूमस्तत्र वह्नि'रित्याकारकव्याप्ति-
 स्मरणानन्तरं पर्वतात्मकपक्षे 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत' इत्याकारकं
 यज्ज्ञानं समुत्पद्यते, तदेव तृतीयलिङ्गपरामर्श इति । अस्मन्मते तु
 प्रोक्ततृतीयलिङ्गपरामर्शस्य नानुमितिकरणत्वम्, तस्यानुमितिकरणत्वस्य
 निष्प्रमाणकत्वेन करणत्वासम्भवात् । न चानुमितेः संस्कारोत्पन्नत्वेन
 स्मृतित्वं शङ्क्यम्, स्मृतिं प्रति स्मृतेः प्रागभावस्य वा संस्कारमात्रस्य
 कारणत्वेन स्मृत्या सह संस्कारेणैव तस्या अनुत्पत्तेः । स्मृतिपदेनात्र
 संस्कारध्वंसः, यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्याकारकज्ञानं प्रथमं संस्काराकारेण
 भ्रमसि तिष्ठति, यदासौ धूमं पश्यति तदा तस्य तत्संस्कारस्यैव स्मरणं
 भवति, तत्स्मरणमेव स्मृतिरिति ब्रूमः । संस्कारस्मृत्योर्यत् 'अयं पर्वतो
 वह्निमानि'त्याकारकज्ञानं समुत्पद्यते तत्र स्मृतिः, किन्त्वनुमानमेव । अतः
 स्मृत्यनुमानयोर्नैकत्वं ज्ञेयम् ।

अतु० - वृद्धाः ! प्रोक्तसंस्कारस्यानुमितिकरणत्वं नाङ्गीकर्तव्यम् ।
 व्याप्तिस्मरणेनैवानुमानात् ।

चित्तु०--वत्स ! यत्र यत्र व्याप्तिस्मरणं तत्र तत्र व्याप्तिसंस्कार-
 स्यैवानुमितिहेतुत्वम् । नैव स्मृतिः संस्कारधातिनी भवितुमर्हति,
 तद्विषये नियमाभावात् । धाराबाह्यिकस्मृतिदर्शनाच्च संस्कारा-
 भावेऽप्यनुमितिर्भवतीति वक्तुं न पारयेत् । उत्पन्नसंस्कारस्यैवानुमिति-
 हेतुत्वात् । इत्थम् पर्वतो धमवानित्याकारकपक्षवर्माज्ञाने जायमाने

धूमो वह्निव्याप्यो वा यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्याकारकपूर्वानुभवजनित-
संस्कारोत्पत्त्यनन्तरम् 'अयं वह्निमानि'त्यनुमितिर्भवति । नैयायिकनये तु
मध्ये व्याप्तिस्मरणं, तज्जन्यं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इत्याकारकविशेषण-
विशिष्टज्ञानं च भवत इति तदुभयस्य कारणत्वकल्पनं जातम् । तदस्माभि-
र्नाङ्गीक्रियते, तथात्वस्वीकरणे गौरवात्, तत्र प्रमाणाभावाच्च । वह्निविषयक-
ज्ञानानुमितावेव तद्व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वं, न तु पर्वतविषयकज्ञाने । वह्न्यश
एव पर्वतो वह्निमानित्याकारकज्ञानस्यानुमितित्वं न पर्वतांशे । पर्वतादि-
ज्ञानस्य प्रत्यक्षादेवोपपत्तेः । सा च व्याप्तिशेषसाधनीभूतधूमादिहेतूनां
तदाश्रयीभूतपर्वतादिपक्षाश्रितवह्न्यादिसाध्यैः सह सामानाधिकरण्यरूपा ।
सामानाधिकरण्यं चात्र पक्षे हेतुसाध्ययोर्युगपदवस्थानम् । 'पर्वतो वह्निमान्
धूमादि'त्यत्र पर्वतात्मकपक्षे वह्नि-धूमात्मकसाध्यहेत्वोरैकत्रावस्थानस्यैव
सामानाधिकरण्यस्वरूपत्वात् । प्रोक्तव्याप्तिज्ञानं सहचारदर्शने वा सहश-
दृष्टान्तदर्शने जायते, न तु व्यभिचारदर्शने वा विसहशदृष्टान्तदर्शने । सहचार-
वस्तुदर्शनमेकधा द्विधा बहुधा वा भवतु तत्र न कापि हानिः । विसहश-
वस्तुदर्शनाभावे सहशवस्तुदर्शनेनैव कार्यसिद्धेः । तच्चानुमानमस्माकीन-
नये अन्वयव्याप्तिरूपमेकमेव, 'यत्र धूमस्तत्र वह्नि'रित्याकारकान्वयव्याप्ति-
ज्ञानोदयदशायां पूर्वोक्तसंस्कारादिनानुमितिदर्शनात् । नैयायिकनये 'यत्र
वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति'त्याकारकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानोदयकाले सत्या-
मप्यनुमितौ तादृशस्थले तां नानुमितिरिति ब्रूमः, किन्तु अर्थापत्तिरिति ।

ब्रान्तु०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं निगद्यतां तावन्नैयायिको-
क्तानुमितिस्वरूपं तदुगतभेदश्च ।

हितु०—वत्स ! जानीहि त्वं वैशेषिक-गोतमभेदेन नैयायिकानां
द्वैविध्यम् । तत्र वैशेषिकाः प्राचीनाः, गोतमाश्च नव्याः । तत्र तदनुमानं

वैशेषिकनये त्रिविधम् । पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टं चेति । तान्येव
 गोतमनये यथाक्रमं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेक्याख्यायाऽभि-
 हितानि भवन्ति । तत्र कारणहेतुकानुमानं पूर्ववदनुमानम् । यथा
 मेघाङ्गम्बरदर्शनेन त्वरितवृष्ट्यनुमानं, मारात्मकरोगदर्शनेन च झटितिमरणानु-
 मानम् । तत्र मेघाङ्गम्बरस्य प्रबलवृष्टिं प्रति, मारात्मकरोगविशेषस्य च
 त्वरितमरणं प्रति कारणत्वेनेदमनुमानं कारणलिङ्गकानुमानमित्यपि वदन्ति ।
 यत्र कार्यं निमित्तीकृत्यानुमानं भवति, तत्र शेषवदनुमानम् । यथा धूमादि-
 दर्शनेन वह्न्याद्यनुमानं, नदीवृद्धिदर्शनेन चातीतवृष्ट्यनुमानम् । अत्र धूमादि-
 कार्यदर्शनेन वह्न्यादिकारणस्य नदीवृद्धिरूपकार्यदर्शनेन चातीतवृष्टिरूप-
 कारणस्य चानुमानादिदमनुमानं कार्यलिङ्गकानुमानमित्यपि वदन्ति । यत्र
 च कार्यकारणभिन्नेहेतुकानुमानं भवति, तत्र सामान्यतोदृष्टानुमानम् ।
 यथा कस्यचिद् वस्तुनो जन्यत्वदर्शनेन विनाशित्वानुमानं शृङ्गित्वदर्शनेन
 च पुच्छानुमानम् । अत्र जन्यत्वेन साकं विनाशित्वस्य शृङ्गेण
 साकं पुच्छस्य च कार्यकारणभावासत्त्वेऽपि तत्तद्वस्तुदर्शनेन तत्तद्वस्त्वनु-
 मानादिदमनुमानं सामान्यतोदृष्टानुमानमिति वदन्ति । गोतमीयास्तु
 पूर्ववदनुमानं केवलान्वयीति, शेषवदनुमानं केवलव्यतिरेकीति, सामान्यतो-
 दृष्टानुमानम् अन्वयव्यतिरेकि चेति संज्ञापयन्ति । तत्र अन्वयव्याप्तिज्ञान-
 सत्त्वे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावेऽपि यदनुमितिर्जायते, तदनुमितिकरणं
 केवलान्वयि । अन्वयव्याप्तिज्ञानजन्यत्वे सति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्या
 याऽनुमितिस्तदनुमितिकरणं केवलव्यतिरेकि । अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्ति-
 ज्ञानजन्यानुमितिकरणमन्वयव्यतिरेकि चेति । के पुनरन्वयव्याप्तिव्यतिरेक-
 व्याप्ती इत्यपेक्षायामुच्यते—पूर्वोक्तव्याप्तिरेवान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिभेदेन
 द्विधा भिद्यते । तत्र—‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः यथा महानस’मित्या-

कारेण धूमादिहेतुभिः सह बह्यादिसाध्यानां या व्याप्तिर्गृह्यते सैवान्वय-
व्याप्तिः । 'यत्र यत्र बह्यभावस्तत्र तत्र धूमाभावः यथा जलहृद्' इत्याकारेण
या हेतुसाध्यव्याप्तिर्गृह्यते, सैव व्यतिरेकव्याप्तिः । तथा सति अन्वय-
व्याप्तिज्ञानमात्रात् केवलान्वयनुमानं, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमात्रात् केवल-
व्यतिरेकनुमानमन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानाच्चान्वयव्यतिरेकनुमानं च
समुत्पद्यते इति बोध्यम् । तन्मते यत्र साध्यसाधनयोरत्यन्ताभावप्रति-
योगित्वं न तिष्ठति, तत्र केवलान्वयनुमानम् । यत्र साध्यसाधनयोरत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं कथमपि न तिष्ठेत्, तत्रैव केवलान्वयनुमानं भवेदित्य-
भिप्रायः । तथाहि 'पर्वतोऽभिधेयः प्रमेयत्वा'दित्यत्र पर्वतः पक्षोऽभिधेयत्वं
साध्यम्, प्रमेयत्वं च हेतुः । अभिधेयत्वप्रमेयात्वादिधर्माः केवलान्वयिनो
भवन्ति, सर्वत्र विद्यमानत्वं केवलान्वयित्वमिति तल्लक्षणात् । आदि-
पदेनात्र ज्ञेयत्वस्यापि ग्रहणम् । तत्राभिधाशक्त्या शब्दनिष्ठार्थबोधजनकत्व-
शक्तिभेदेन लभ्योऽर्थोऽभिधेयः, प्रमाया यथार्थज्ञानस्य विषयः प्रमेयः,
ज्ञानस्य विषयो ज्ञेयश्चेति । पृथिव्यां यावत्पदार्थेषु साधारणानामभिधेय-
त्वाद्यसम्भवेऽपीश्वरपक्षे युक्तयोगिपक्षे च सर्वज्ञत्वादिगुणवत्तया तत्सम्भवात्
सकलपदार्था अभिधेयाः प्रमेयाः ज्ञेयाश्च भवन्तीति तेष्वाभिधेयत्वादिधर्मा-
स्तिष्ठन्त्येव । तथा सत्यत्र पक्षे पर्वते 'घटो नास्ति' 'पटो नास्ति'त्याद्याकारेण
घटपटाद्यभावसत्त्वात्तदभावप्रतियोगिनो घटपटादय एव भवेयुर्न त्वभिधेयत्व-
प्रमेयत्वादयः । केवलान्वयिप्रतियोगिकाभावाप्रसिद्ध्या तत्राभिधेयत्वं नास्ती-
त्याद्याकारकाभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् । पक्षभूतपर्वतेऽप्यभिधेयत्वप्रमेय-
त्वादिधर्मवत्त्वसन्दर्शनेन तत्र 'अभिधेयत्वं नास्ति' 'प्रमेयत्वं नास्ति'त्याद्या-
त्मकाभावस्य धर्तुमशक्यतया साध्यसाधनभूताभिधेयत्वप्रमेयत्वयोस्तादृशा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वसत्त्वात्तत्र केवलान्वयनुमानमिति वदन्ति । अस्मन्-

मते केवलान्वय्यनुमानं नादृतं भवति । परब्रह्मणो निर्द्वैतमित्येव तद्ब्रह्मणि 'केऽपि धर्मा न सन्ती'त्याकारकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य यावत्पदार्थेषु विद्यमानतयाऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वासिद्धेः । तदपि न व्यतिरेक्यनुमानस्वरूपम्, यत्र ब्रह्मादिसाध्याभावहेतुभूतधूमादिसाधनाभावो निरूपितोऽस्ति तत्र तादृशव्याप्तिज्ञानसाधनधूमादिना ब्रह्मादिसाध्यानुमितिविषये तस्यानुपयोगित्वात् । 'यत्र ब्रह्मिर्नास्ति तत्र धूमो नास्ती'त्याकारक-व्यतिरेकव्याप्त्युदाहरण-भूतब्रह्मभाव-धूमाभावयोरुभयोरैव व्याप्तिज्ञानस्य विद्यमानत्वेनानुमानम् । अस्मन्मते तु 'यत्र ब्रह्मिर्नास्ति तत्र धूमो नास्ती'त्याकारकोदाहरणं नानुमित्यन्तर्गतम् । यत्र धूमदर्शनेन ब्रह्मयनुमानं तत्र पूर्वोक्ताभावरूपव्याप्तिज्ञानानुमितौ तस्यानुपयोगितया अर्थापत्तिमध्ये तस्य सन्निवेशितत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानोत्पन्नकेवलव्यतिरेक्यनुमानमपि नास्माभिरङ्गीक्रियते । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यनुपयोगित्वेनान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिसहायकत्वात् ।

ध्रानु०—वृद्धाः ! व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं भवद्भिर्नापलपितुं शक्यते । 'यत्र धूमो नास्ति तत्र ब्रह्मिर्नास्ती'त्याकारकान्वयव्याप्तिज्ञानरहितपुरुषस्यापि 'यत्र ब्रह्मिर्नास्ति तत्र धूमो नास्ती'त्याकारकव्याप्तिज्ञानादप्यनुमितिदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते ; अस्मन्मते तादृशज्ञानस्यानुमितिजन्यत्वानङ्गीकारेणार्थापत्तिजन्यत्वाङ्गीकारात् । तस्यार्थापत्तिजन्यत्वमर्थापत्तिनिरूपणावसरे निरूपयिष्यते । परिशेषेऽस्माभिरतत् सिद्धान्तितं यन्नैयायिकनये केवलान्वय्यादित्रिविधानुमाने 'यत्र साध्यधर्मोऽत्यन्ताभावप्रतियोगी भवेत्तत्र केवलान्वयित्वं स्थास्यति । अस्मन्मते तु सकलधर्माणामत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयित्वासिद्धिः ।

केवलव्यतिरेक्यनुमानमप्यर्थापत्तिप्रमाणान्तर्गतमेव । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
दप्यनुमानाभावस्तूक्त एव । अस्मन्मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमानानङ्गी-
कारादन्वयव्यतिरेकोभयविधव्याप्तिज्ञानोत्पन्नान्वयव्यतिरेक्यनुमानमपि न
सम्भवेदिति । तच्चानुमानं द्विविधम्, स्वार्थपरार्थानुमानभेदात् । तत्र
स्वबोधार्थकानुमानं स्वार्थानुमानम् । परबोधार्थकानुमानं परार्थानुमानं
चेति । तत्र स्वार्थानुमानं प्रागुक्तमेव । परार्थानुमानस्य प्रतिज्ञादिन्याय-
साध्यतयाऽत्रोच्यते ; यथा—अवयवसमुदायो न्यायः । स चावयवोऽस्मन्मते
त्रिविधः ; प्रतिज्ञाहेतूदाहरणभेदात् वा उदाहरणोपनयनिगमनभेदात् ।
नैयायिकनये तु पञ्चविधः, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् । तेषु
'पर्वतो वह्निमा'निति प्रतिज्ञा, 'धूमवत्त्वा'दिति हेतुः, 'यो यो धूमवान्
स स वह्निमान् यथा महानस'मित्युदाहरणम्, 'यतोऽयं पर्वतो धूमवान्'
इत्युपनयः, 'सुतरां पर्वतोऽयं वह्निमा'निति निगमनं चेति । नैयायिकनये
'पर्वतो वह्निमा'निति प्रतिज्ञा, 'धूमवत्त्वादि'ति हेतुः, 'यो यो धूमवान्
स स वह्निमान् यथा महानस'मित्युदाहरणम् । 'तथा चायं पर्वतो
धूमवानि'ति उपनयः । सुतरां 'तथायं पर्वतो वह्निमानि'ति निगमन-
मिति । एवंविधावयवात्मकवाक्यप्रयोगद्वारैवापरोऽपि लोकोऽपरं
वह्न्यादिकनुमापयेत् । वयन्त्वपरापरावयवद्वयं नाङ्गीकुर्मः । प्रोक्तावयवेषु
त्रिष्वन्त्यतरैस्त्रिभिरेवावयवैर्व्याप्तिपक्षधर्मताद्वयप्रदर्शनसम्भवात् । अस्मदीय-
शेषोक्तावयवत्रयवटितानुमानविषये पाश्चात्यदार्शनिकानामप्यैकमत्यमस्तीति
ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु, तिष्ठतु तर्हि साम्प्रतमनुमानविषयकापरा-
परविचारः । उपमानस्वरूपमिदानीं प्रतिपादयन्तु कृपया ।

पितृ०—वत्स ! यत्प्रमाणबलेन वस्तुगतसादृश्ययथार्थज्ञान-

मुत्पद्यते, तदेवोपमानम् । यथा प्रथमं नगरादौ कुत्रचित् स्थले दृष्टगोपिण्डस्य पुरुषस्य वनादिगमनकाले कदाचिद् गवयेन सहेन्द्रियसन्निकर्षे जाते 'अयं जीवो गोसदृश' इत्याकारकप्रतीत्यनन्तरम् 'अनेन सदृशी मदीया गौ'-रित्याकारकनिश्चयो भवत्येव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्र 'अयं जीवो गोसदृश' इत्याकारकगवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानमेव करणम् । 'अनेन सदृशी मदीया गौ'रित्याकारकगोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानमेव फलमिति ज्ञेयम् । न चैतादृशज्ञानं प्रत्यक्षप्रमाणेन सम्भवति । गवा सह तदानीं कस्यापीन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात्, विषयेन्द्रियसन्निकर्षमन्तरेण प्रत्यक्षज्ञानानुदयात् । नापि सादृश्यज्ञानमनुमानप्रमाणेनोत्पद्यते । 'अयं जीवो गोसदृश' इत्याकारक-गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानेऽनुमानसाधकहेतुत्वाभावात् । वक्ष्यमाणानुमानेनाप्युपमानमनुमिन्यात् । अनुमानोत्पत्तिव्यतिरेकेणापि 'अनेन सदृशी मदीया गौ'रित्याकारकप्रतीतेः, 'अहमुपमिनोमी'त्याकारकानुव्यवसायाच्च । तादृशानुमानं यथा—मदीया गौरेतद्गवयसदृशी भवितुर्महति, गवयनिष्ठगोसादृश्यप्रतियोगित्वात् । यद्वस्तु कस्यापि वस्तुनः सादृश्य-प्रतियोगि भवति तद्वस्तु शेषोक्तवस्तुसदृशं भवति । यथा मैत्रनिष्ठ-सादृश्यप्रतियोगी चैत्रो मैत्रसदृश इति । अत्र मदीया गौः पक्षो, गोनिष्ठगवयसादृश्यवत्त्वं साध्यं, गवयनिष्ठगोसादृश्यप्रतियोगित्वं च हेतुः । तादृशहेतोः पक्षावृत्तित्वेन दुष्टतयास्माभिः स्थिरीक्रियते तदनुमानव्यतिरेके-णापि 'अनेन सदृशी मदीया गौ'रित्याकारकज्ञानोदयदशायामपि 'अहमुप-मिनोमी'त्याकारकानुव्यवसायज्ञानपरिवर्तनं 'अहमनुमिनोमी'त्याकारकानु-व्यवसायज्ञानापत्तेश्चेदमुपमानं प्रत्यक्षानुमानभिन्नं पृथक्प्रमाणमिति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तिष्ठतु तर्हि ; साम्प्रतं शब्दप्रमाणनिरूपणेना-नुग्राह्योऽहम् ।

पितृ०—वत्स ! 'यद्वाक्यतात्पर्यविषयीभूतपदार्थसम्बन्धो नान्येन केनापि प्रमाणेन बाधितो भवति, तदेव शब्दप्रमाणं वागमप्रमाणम् । वाक्यार्थ-
ज्ञानं प्रत्याकाङ्क्षायोग्यता^{समि}तात्पर्यज्ञानात्मककारणचतुष्टयमङ्गीकुर्वन्ति ।
तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा । यथा 'गच्छती'-
त्यत्र 'कः कुत्र ? गच्छती'त्याकारकजिज्ञासा भवत्येव । तादृशजिज्ञासा-
विषयकयोग्यतैवाकाङ्क्षा । कारकपदश्रवणेन क्रियापदज्ञानविषये, क्रियापद-
श्रवणेन कारकपदज्ञानविषये, करणपदश्रवणेन च 'कथं कर्त्तव्य'मित्या-
कारकेतिकर्त्तव्यताज्ञानविषये जिज्ञासादर्शनेन तत्तत्पदेषु जिज्ञासाविषयत्व-
स्यैव विद्यमानत्वात् । किञ्च "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते"-
त्याद्याकारकवाक्यश्रवणानन्तरम् 'कथमेतद्यज्ञमनुष्ठेय'मित्याकारेण यज्ञाङ्ग-
विषयकजिज्ञासायां सत्यां 'समिधो यजति' "इडां यजति" चेत्यादिना तां
निवर्त्तयेत् । स्वर्गकामिपुरुषेणामावास्यायां पूर्णिमायां च यागः कर्त्तव्यः, स च
यागः केन वस्तुनानुष्ठेय इत्यपेक्षायां समिद्भिरिड्या चानुष्ठेय इति प्रोक्तश्रुति-
वाक्यार्थः । इडां यज्ञियद्रव्यविशेषः । अजिज्ञासुपुरुषस्यापि कदाचिद्वाक्य-
श्रवणेनार्थबोधदर्शनादाकाङ्क्षालक्षणे योग्यतापदमुपात्तम् । तेन जिज्ञासोर-
जिज्ञासोर्वा पुरुषस्य जिज्ञासाविषयत्वयोग्यपदार्थं तिष्ठत्याकाङ्क्षेत्यवगम्यते ।
क्रियात्वकारकत्वादय एवाकाङ्क्षाग्राहकधर्माः । तेषामेवाकाङ्क्षावच्छेदकधर्म-
त्वात् । न च 'गौरश्च' इत्यादौ वाक्यलक्षणातिव्याप्तिः । प्रथमादि-
विभक्त्यन्तपदेषु क्रियात्वकारकत्वाद्यवच्छेदकधर्माभावेन निराकाङ्क्षतया
वाक्यत्वासम्भवात् । तत्र क्रियात्वादिधर्माभावादाकाङ्क्षाया अविद्यमान-
त्वाच्च । नापि "तत्त्वमसी"ति महावाक्येऽव्याप्तिः, तत्र 'तत्त्व'मित्या-
कारकैकविभक्तियुक्तपदप्रतिपाद्यब्रह्मवस्तुन उपवर्णितत्वेन समानविभक्ति-
युक्तपदप्रतिपाद्यत्वरूपधर्मस्यैवाकाङ्क्षावच्छेदकधर्मत्वात् । किञ्च पूर्व-

मीमांसातृतीयाध्यायतृतीयपादस्य बलाबलाधिकरणेऽपि “तस्मै पयसि दध्या-
नयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन”मिति परिदृश्यते । तसदुग्रे
दधिप्रक्षेपणेन तद्विकृतदुग्धवनीभूतभाग आमिक्षा, जलीयभागश्च वाजिनमिति ।
तत्र विश्वदेवदेवताभाग आमिक्षा, वाजिनामकदेवताभागश्च वाजिनमिति
बोध्यम् । अत्रायं संशयो यत् वाजिनशब्देन विश्वदेवदेवतायाः सम्बन्धः ?
उत वाजिनामकदेवतायाः ? इति । वाजिनमिति पदं विश्वदेवदेवताया
एवाङ्गमिति चेन्न । विरवे देवा देवता अस्याः सा वैश्वदेवी आमिक्षा
इत्यत्र तद्विज्ञानप्रत्ययेन विश्वदेवदेवतया सहामिक्षाया एवाङ्गभावदर्शनात् ।
किन्तु वाजिनद्रव्यस्याङ्गभावो नास्ति । एतदाकाङ्क्षाभिप्रायेणैव “सा
वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन”मित्यत्र वैश्वदेवयज्ञ एवामिक्षाद्रव्यस्या-
काङ्क्षापरिदर्शनेन वाजिनद्रव्येण तदाकाङ्क्षा नास्तीति निरूपितत्वात् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! पूर्वमीमांसीक्तबलाबलाधिकरणं पुनः
कीदृशम् ?

पितृ०—वत्स ! व्यासशिष्यजैमिनिमहर्षिणा पूर्वमीमांसा-
तृतीयाध्यायतृतीयपादचतुर्दशाधिकरणे विधिवाक्यविचारावसरे “श्रुतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा”दिति
सूत्रितम् । अस्य सूत्रस्यायमभिप्रायो विधिवाक्यप्रतिपादितद्रव्यदेवतादि-
पदार्थविनियोगे विधिवाक्यविशेषसहकारिभूतश्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यात्मकषड्विधप्रमाणानामुपयोगित्वेन कस्मिंश्चिदेकस्मिन् वाक्ये
द्वित्रप्रमाणस्य वाऽतोऽधिकस्य प्राप्तौ क्रमेण परपरप्रमाणापेक्षया पूर्वपूर्व-
प्रमाणस्य बलवत्त्वं पूर्वपूर्वप्रमाणापेक्षया च परपरप्रमाणस्य दौर्बल्यमिति ।
यदधिकरणे प्रोक्तश्रुत्यादिप्रमाणषट्कस्य बलवत्त्वाबलवत्त्वे पर्यालोचिते अभूतां
तदेव बलाबलाधिकरणम् । अधिकृत्य क्रियतेऽर्थविचारो यस्मिन् तत्

अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त इत्यर्थः । श्रुत्यादिविचारो मीमांसादर्शन-
तत्सूत्रव्याख्यानस्थले द्रष्टव्यः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! प्रोक्तवाक्यगतवैश्वदेवीत्यत्र तद्विताणप्रत्ययानु-
सारेणामिक्षाया एव जिज्ञासायोग्यत्वं न वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्व-
मित्युक्तं प्राक् । वेदान्तिनये जिज्ञासाया विषयो भवतु वा न भवतु, किन्तु
जिज्ञासाया योग्यत्वे विद्यमाने आकाङ्क्षा तिष्ठत्येव । तथा सति वाजिनद्रव्ये
जिज्ञासाविषयत्वाभावेऽपि जिज्ञासायोग्यत्वमस्त्येव । तस्यापि यज्ञीय-
द्रव्यान्यतमत्वात् । यदि वक्तव्यं तादृशाकाङ्क्षाया अवच्छेदकधर्मत्वा-
भावेन वाजिनद्रव्याकाङ्क्षा नास्तीति । तन्न । प्रदेयत्वस्यैव यज्ञनिरूपित-
जिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वात् । अत्रायमभिप्रायः—यज्ञे यद्यह्व्यं प्रदेयत्वेन
निरूपितमस्ति तत्सकलद्रव्यजिज्ञासा यज्ञप्रसङ्गे भवति, यदा यज्ञे वाजिन-
द्रव्यमपि देयं भवेत्तदानीं विश्वदेवयज्ञेऽपि तजिज्ञासा स्थास्यत्येव । तथा
सत्याकाङ्क्षालक्षणानुसारेण तत्राकाङ्क्षाप्यस्तीति मयाङ्गीकर्तव्यम् ।
वाजिनद्रव्ये जिज्ञासायोग्यतासत्त्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । स्वसमानजातीयपदार्था-
न्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैवाकाङ्क्षावच्छेदकधर्मत्वेन, वाजिन-
द्रव्यस्य च स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेद-
कत्वाभावात् । अस्यायमभिप्रायः—यदि स्वस्य स्वसमानजातीयपदार्थान्वय-
बोधो न तिष्ठेत्, तर्हि यज्ञप्रदेयद्रव्यत्वरूपधर्मः पूर्वोक्ताकाङ्क्षावच्छेदकधर्मो
भवेत्, किन्तु वाजिनद्रव्येण तत्समानजातीयामिक्षाद्रव्यान्यबोधात् नैवात्र
पूर्वोक्तावच्छेदकत्वं सम्भवति । तत्र वाजिनद्रव्येण सहान्वयबोधात् ।
यद्यत्र वक्तव्यं प्रथमं वाजिनद्रव्येण सहान्वयबोधमङ्गीकृत्य पश्चादामि-
क्षादशायामवच्छेदकत्वं नाङ्गीकर्तव्यमिति । अत्र ब्रूमः, श्रुतिप्रमाणेना-

मिक्षान्वयबोधो वाक्यप्रमाणेन च वाजिनद्रव्यान्वयबोधो भवति । प्रथमं प्रबलश्रुतिप्रमाणेनामिक्षान्वयबोधदशायां वाजिनद्रव्यानुपस्थितेस्तादृशप्रबल-श्रुतिप्रमाणबलेनामिक्षाया एवान्वयबोधः, किन्तु दुर्बलवाक्यप्रमाणबलेन वाजिनद्रव्यान्वयबोधो न भवति । श्रुतिलिङ्गप्रमाणयोः सति परस्परविरोधे श्रुतेरेव प्राबल्यं लिङ्गस्य च दौर्बल्यम् । लिङ्गप्रमाणेन सह विनियुक्तपदार्था-काङ्क्षाभावात् । इत्थं वाक्यप्रकरणादिप्रमाणेष्वपि पूर्वपूर्वप्रमाणापेक्षया परपरप्रमाणस्य दुर्बलत्वेनाकाङ्क्षाभावो ज्ञेयः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तिष्ठतु तर्हि ; साम्प्रतं योग्यतास्वरूपं निरूप्यतां कृपया ।

पितृ०—वत्स ! वाक्यार्थतात्पर्यबोधविषये तद्वाक्यघटितपदानां परस्परसम्बन्धबोधे बाधाभावो योग्यता । यथा—‘जलेन सिञ्चती’त्यादौ जलेन सह सेचनक्रियासम्बन्धबोधे बाधकाभावेन तत्र योग्यतामादायैव शाब्दबोधात् । न चेमामपलपितुं शक्यम् । ‘वह्निना सिञ्चती’त्यादावपि वाक्यलक्षणातिव्याप्तेः । तत्रापि वाक्यतात्पर्यविषयीभूताग्निसेचनक्रिययोः परस्परसम्बन्धबोधे बाधसत्त्वेऽपि वाक्यत्वापत्तेः । न च तत्र वाक्यत्वं सम्भवति । वह्नेः सेचनक्रियासम्बन्धासम्भवेन तत्र योग्यताभावात् । इत्थं “प्रजापतिरात्मनो वषामुदखिद”दित्यादावपि वाक्यतात्पर्यविषयीभूत-पशोः श्रेष्ठत्वप्रतिपादने बाधाभावाद् योग्यता तिष्ठत्येव । स प्रजापतिः स्वस्यैव मेद उत्खादनं कृत्वा हुतवानिति श्रुत्यभिप्रायः । वाक्यश्रवण-मात्रेणैवापाततः प्रतीतेऽपि बाधे वाक्यमर्मपर्यालोचनेन वस्तुतो बाधाभावः । तद्वाक्यस्येदं मर्म—यतः प्रजापतिः स्वयमेव निजवपया यज्ञमारचितवानतो यज्ञे पशुवधः श्रेष्ठ इत्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देह इति । वैधर्हिसाया हिंसानन्तर्गतत्वात् । यज्ञे पशुवधस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनस्यैवास्य

तात्पर्यत्वेनात्र वाक्ये योग्यता तिष्ठत्येवेति बोध्यम् । “तत्त्वमस्या”-
दिमहावाक्येष्वपि योग्यता तिष्ठति । ‘तत्त्व’मित्यात्मकवाक्यार्थाभेदे
बाधसत्त्वेऽपि लक्ष्यार्थस्वरूपे बाधाभावात् । तत्पदेन सच्चिदानन्दनित्यज्ञान-
स्वरूपमदः परब्रह्म, त्वं पदेन च जीवात्मा, तयोरभिन्नत्वमेवेति तद्वाक्यार्थः ।
“तत्त्वमस्या”दिमहावाक्येषु योग्यता नास्तीति केचित् । अल्पज्ञत्वादि-
गुणसम्पन्नजीवात्मना सह नित्यज्ञानानन्दस्वरूपपरब्रह्मणः कथमप्यभेदत्वा-
सम्भवात् । अत्र ब्रूमः—प्रोक्तोदाहरणे सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिगुणपरित्यागेन
केवललक्ष्यार्थमादाय परमात्मजीवात्मनोः साधारणचिन्मात्रस्यैवाभिन्नत्व-
मिति तद्वाक्यतात्पर्यम् । तयोर्गुणगतभेदसत्त्वेऽपि तदुभयसारभूत-
चिन्मात्रस्याभिन्नत्वेनात्र योग्यताङ्गीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतमासत्तिस्वरूपप्रति-
पादनेनानुग्राह्यः ।

पितृ०—वत्स ! अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः ।
‘अहं घटं पश्यामी’त्यादौ अहमित्यादिपदेभ्योऽविलम्बेन तद्वाक्यार्थप्रतीतेः ।
न चैवेमामपलपितुं शक्यम् । अद्य घटपदमुच्चार्य द्वित्रदिनानन्तरमपि ‘पश्यामी’-
त्युच्चारणेन तादृशवाक्ये कालव्यवधानसत्त्वेऽपि तस्य वाक्यलक्षणाक्रान्त-
तया ‘अहं घटं पश्यामी’त्याकारकवाक्यार्थज्ञानापत्तेः । न च तत्र वाक्यत्व-
मस्त्वितीष्टापत्तिः । तत्र कालव्यवधानमादायासत्त्यभावेन वाक्यत्वानङ्गी-
कारात् । शब्दप्रमाणेतरप्रत्यक्षानुमानोपमानादिप्रमाणोपस्थापितपदार्थ-
शाब्दबोधेऽन्वयज्ञानवारणायासत्तिलक्षणे पदजन्यपदोपादानम् । अतो यत्र
कुत्रापि वाक्ये तत्तद्वाक्योपयुक्तपदं प्रयुक्तं नासीत्तत्तद्वाक्येषु तत्तत्पदमध्या-
हर्तव्यम् । तेन ‘द्वार’मित्यादिपदोत्तरं ‘पिथेही’त्यादिपदमध्याह्रियते । लोक-
वद्वेदेऽपि पदाध्याहारः परिदृश्यते । यथा—‘शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिताप्रथ-

माध्यायप्रथममन्त्रे “इषे त्वे”—त्यादौ ‘छिनत्ती’त्यादिक्रियापदाध्याहारः । कचित् पदपरिवर्त्तनमपि भवति । “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी”ति पिण्ड-पितृयज्ञीयमन्त्रे ‘अग्नये’ इतिपदपरिवर्त्तनेन “सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामी”त्या-कारकपरिवर्त्तनदर्शनात् । हे ^{चरो}सूर्याय त्वामहं प्रीतिपूर्वकं प्रक्षिपामीति वाक्यार्थः सम्पद्यते । इत्थं विकृतियज्ञेऽप्यप्रधानविषये उपयुक्तपदपरित्तिनादिकं कुर्यात् । पूर्वोक्तोदाहरणेभ्योऽवगम्यते शब्दाध्याहारः प्रामाणिकस्तदध्या-हारेण चानेकत्र स्थले ‘आसत्ती’ रक्षिता भवतीति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! विकृतियागः पुनः कीदृशः ?

पितृ०—वत्स ! यागेषु केचन प्रकृतियागाः केचन विकृतियागाश्च सन्दृश्यन्ते । तत्र ‘यत्र यागस्य सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः’ । यत्र च यागस्य विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्याङ्गान्तराणि प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । इतरधर्मस्येतरस्मिन् प्रयोगाय प्राप्तिरतिदेशः । यथा ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्ये’ति वाक्येन प्रकृतिभूतदर्शयागादेरङ्गकार्यप्रयाजादीनि विकृतौ पश्यादि-यागेऽतिदिश्यन्ते । दर्शपूर्णमासाङ्गभूतपञ्चयागाः प्रयाजाः । अनुयाजाना-मन्नादिशब्देन ग्रहणम् । “देव वह्नि”रित्यादिपाशुकहौत्रकाण्डपठितैका-दशमन्त्रसाध्यहोमा अनुयाजाः । अत्रायमभिप्रायो यद्वाक्ये यागस्य सकलाङ्गोपदेशोऽस्ति तत्प्रकृतिवाक्यं, यद्वाक्ये च यागस्य विशेषाङ्गो-पदेशोऽस्त्यवशिष्टाङ्गानि प्रकृतिवाक्यादध्याहृतानि भवन्ति तद्विकृति-वाक्यमिति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! वाक्यघटितपदानामर्थगतभेदोऽस्ति चेत् प्रदर्शनीयः ।

पितृ०—वत्स ! प्रथमं पदगतार्थो द्विविधः । शक्यलक्ष्यार्थ-भेदाभेदात् । तत्र शक्यता लभ्योऽर्थः शक्यार्थः । पदानामर्थं

मुख्यवृत्तिः शक्तिः । कस्यचित् पदस्य श्रवणमात्रेण तत्पदाद् यत्किमपि वस्तु बुध्यते तद्वस्तुनस्तत्पदस्य च यो हि परस्परमुख्यसम्बन्धः स एव शक्ति-
रित्यर्थः । यथा शक्तिसम्बन्धबलेन घटपदात् स्थूलोदराद्याकृतिविशिष्टद्रव्य-
विशेषोऽवगम्यते । अस्मन्मते पूर्वमीमांसकमते च तच्छक्तेः पदार्थान्तरत्व-
मवधेयम् । कारणमध्येऽस्माभिः कार्यानुकूलशक्तिमात्रस्यैव पृथक्पदार्थ-
त्वाङ्गीकारात् । न च प्रमाणाभावमादाय तां शक्तिमपलपितुं शक्यते,
तस्यास्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानात्मककार्यानुमेयत्वात् ।

घटपदात् कम्बुग्रीवाद्याकृतिविशिष्टपदार्थविशेषावगतेर्घटात्मकपदार्थज्ञान-
रूपकार्यं प्रति घट एव कारणमिति निर्णयम् । घटपदश्रवणमात्रेणैव कम्बु-
ग्रीवादिमत्पदार्थविषयकज्ञानोत्पत्तेः । अतो घटपदे शक्तेर्विद्यमानत्वेनैव
घटपदश्रवणेन घटपदार्थज्ञानात् कारणावस्थितकार्यानुकूलशक्तिरिति शक्तेः
पृथक्पदार्थत्वम् । वयं कारणावस्थितकार्यानुकूलशक्तिमात्रस्यैव पृथक्-
पदार्थत्वमङ्गीकुर्मः । नैयायिकास्तु ‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य’
इत्याकारकेश्वरेच्छासङ्केतात्मकशक्तिपदार्थं वा ‘अस्मच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य’
इत्याकारकानादिसङ्केतात्मकशक्तिपदार्थमङ्गीकृत्य तच्छक्तेः पदार्थान्तरत्व-
मपलपन्ति । तथाविधशक्तिविषयत्वं शक्यत्वम् । तच्छक्यत्वं जाता-
वेवावतिष्ठते न तु व्यक्तौ । गौरिति शब्दस्य पृथक्पृथक्गोरूपव्यक्तिबोधकत्व-
दर्शानात् । किं वा गोशब्दस्य सकलगोजातीयवस्तुबोधकत्वात् ।
अतोऽस्माभिः शक्यता जातावेव तिष्ठति, न व्यक्ताविति स्वीक्रियते ।
नैयायिका न केवलं व्यक्तौ शक्तिमङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु जाती आकृतिविशिष्ट-
व्यक्तावपि । तन्मते “शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यती”त्युक्तेः ।
वयं जातावेव शक्तिमङ्गीकुर्मः । व्यक्तीनामानन्त्यात्तत्र स्वीकारे गौरवान् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! यदि भवद्भिर्गोशब्दस्य शक्यतां प्रति-

गोव्यक्तावनङ्गीकृत्य गोशब्देन केवलगोरूपजातिगृहीता भवतीति स्वीक्रियेत, तर्हि 'गामानये'तिवाक्यादेकस्या एव गोरानयनरूपोऽर्थो नाङ्गीक्रियताम् । तद्वाक्याजातिबलेन प्रतिगोव्यक्तिबोधात् सतीष्वसंख्यातासु गोप्वेकामेव गामित्यर्थयितुमशक्यत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । अस्मन्मते जातिव्यक्त्यो-
र्युगपदेकज्ञानवेद्यत्वात् । किञ्च गवादिव्यक्तिगतशक्तेस्तद्व्यक्तिबोधकगवादि-
पदेषु स्वरूपेण विद्यमानत्वेऽपि सास्माकीनज्ञानगोचरीभूता नैव भवति,
किन्तु गोत्वादिजातिगतशक्तिरेवास्माकं स्वयं ज्ञानविषयीभूता सती
जातिविषयकबोधमुत्पादयति । व्यक्त्यंशेऽपि शक्तिज्ञानस्यैव कारणत्वमिति
नोच्यत् । गौरवात् । व्यक्तिविषयकशक्तित्वज्ञानाभावेऽपि केवल-
जातिविषयकशक्तित्वज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानोत्पत्तौ विलम्बाभावाच्च । पुनर्व्यक्तौ
शक्तिस्वीकरणस्य निष्प्रयोजनत्वमेव । जातिगतशक्तित्वज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानोत्-
पत्तेः । नैयायिकैरपि “पदार्थानां परस्परान्वये पदशक्तिः स्वरूपसती”ति
सिद्धान्तितत्वाच्च । अत्र व्यक्तिरेवाच्या जातिरेव वाच्या भवति,
ज्ञायमानशक्तिविषयस्यैव वाच्यत्वमिति नियमात् । वाच्यत्वं नाम
ज्ञानविषयीभूतपदनिष्ठवृत्तिबोध्यपदार्थत्वम् । यथा गोशब्देन गोत्वजाति-
बोधाद् गोशब्दस्य शक्तिर्ज्ञानविषयीभूता भवति, तथैव गोपदनिष्ठज्ञान-
विषयीभूतशक्त्या गोत्वजातिबोधाच्चात्र गोत्वजातिरेव गोशब्दवाच्या
भवति । सैव शक्तिः गोशब्दाद् गोव्यक्तिबोधदशायां ज्ञानविषयीभूता सती
केवलं ‘स्वरूपसती’ वा स्वस्वरूपमात्रेणावतिष्ठते इति तदानीं गोव्यक्ति-
रवाच्यैवेति बोध्यम् । किञ्च कुत्रापि स्थले लक्षणाशक्त्यापि सा शक्ति-
गृह्यते । यथा—‘नीलो घट’ इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलवर्णरूपार्थपरत्वेऽपि
लक्षण्या यथा नीलगुणविशिष्टरूपार्थबोधकपरता, तथा जातिवाचकशब्देनापि

लक्षणया जातिविशिष्टव्यक्तिरवगन्तव्या । गोशब्देन गोत्वजातिबोधेऽपि लक्षणया गोत्वजातिविशिष्टगोव्यक्तिर्बोद्धव्येत्यभिप्रायः । पूर्वमीमांसकनये तु 'यो हि लक्षणाद्यन्योपायैर्नावबुध्यते, स एव शब्दार्थ' इति निरूपितोऽस्ति । 'गौ'रित्यत्र गोत्वजातिरूपगोशब्दार्थस्य लक्षणादिनानवगतत्वात् । नापि गोव्यक्तिर्गोशब्दप्रकृतार्थः । लक्षणया तादृशार्थकरणसम्भवात् । इतोऽवगम्यते मीमांसका अपि लक्षणया शब्दार्थबोधमङ्गीकुर्वन्तीति । शक्यपदार्थनिरूपणं पूर्वोक्तदिशैवावगन्तव्यम् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! अस्तु तर्ह्यत्र विविदिषामि का नाम लक्षणा ? कश्च लक्ष्यार्थ इति ।

पितृ०—वत्स ! 'शक्तिविशिष्टपदेन सहार्थस्य परम्परासम्बन्धो लक्षणा ।' सा तु पदसमूहात्मकवाक्यतात्पर्यज्ञानालाभे शक्तिसम्बन्धबलेनैव कल्पिता भवति । सा द्विविधा, केवललक्षणा-लक्षितलक्षणाभेदात् । तत्र 'यत्र शक्यपदार्थेन सह शब्दस्य साक्षात्सम्बन्धस्तिष्ठति, तत्र केवललक्षणा, यथा 'गङ्गायां घोषः' । अत्र गङ्गाशब्दशक्यार्थभूतभगीरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहे गोपालग्रासावस्थानासम्भवेन लक्षणया तादृशखातावच्छिन्नजलप्रवाहरूपशक्यार्थेन सह साक्षात्सम्बन्धविशिष्टतीरभूमिबोधात् । यत्र शक्यार्थेन सह परम्परासम्बन्धेन वा धारावाहिकसम्बन्धेनान्यार्थप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्षणा' । यथा 'द्विरेफ' इति । अत्र द्विरेफशब्दस्य रकारद्वयरूपशक्यार्थेन सह भ्रमरशब्दस्य साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि तस्मिन्नेव पदे रकारद्वयसत्त्वेन भ्रमरपदघटितरकारद्वयरूपपरम्परासम्बन्धमादाय भ्रमररूपपदार्थबोधात् । आलङ्कारिकनयेऽपरा गौणीनाम्नी काचिल्लक्षणा स्वीकृतास्ति, सास्माभिर्नाद्रियते, तस्या अपि लक्षितलक्षणान्तर्गतत्वात् । तथा हि

‘सिंहो ‘माणवक’ इत्यत्र सिंहशब्दशक्यार्थस्य केशरिरूपप्राणिपरत्वेऽपि तन्निष्ठशौर्यादिगुणानां बालके परम्परासम्बन्धेनोपचरिततया ‘बालकः सिंहवत्शौर्यादिगुणविशिष्ट इत्याकारकार्यप्रतीतेर्गौणीलक्षणाया सह भेदाभावात् । अतस्तस्याः पृथक्त्वं नाङ्गीकर्तव्यम् । पूर्वोक्तलक्षणा प्रकारान्तरेणापि पुनस्त्रिविधा । जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तासु यत्र शक्यार्थमनन्तभाव्यार्थान्तरप्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा । यथा कस्मिंश्चिच्छत्रगृहे भोजनप्रवृत्तं कमपि लोकं दृष्ट्वा तस्य तत्रस्थः कश्चिद्वन्धुस्तं कथयति ‘विपं भुङ्क्ष्वे’ति । एतद्वाक्यशक्यार्थो ‘गरलभक्षणं कुर्वि’त्यात्मकः । तथाप्यत्र तादृशार्थपरित्यागेन ‘शत्रुगृहे भोजनं मा कुरु’ इत्याकारकार्यबोधाच्छक्यार्थपरित्यागेनान्यार्थं बोधयतीत्यत्र जहल्लक्षणा । यत्र शक्यार्थमनन्तभाव्यैवान्यार्थप्रतीतिस्तत्राजहल्लक्षणा । यथा— ‘शुक्लः पट’ इत्यत्र शुक्लशब्दः स्वार्थं शुक्लगुणं स्वस्मिन्नन्तर्भुक्तं कृत्वा युगपत् शुक्लवर्णविशिष्टद्रव्यं बोधयतीति निजार्थपरित्यागेनान्यार्थबोधाभावादत्राजहल्लक्षणा । यत्र विशिष्टवाचकशब्दः स्वार्थैकांशपरित्यागेनापरैकदेशे तिष्ठति, तत्र जहदजहल्लक्षणा । यथा ‘सोऽयं देवदत्त’ इत्यत्र ‘सोऽय’मिति पदद्वयवाच्यविशिष्टदेवदत्तो नैको भवितुमर्हति । ‘स देवदत्त’ इत्यस्यार्थोऽतीतदेशकालवर्त्तिदेवदत्तरूपः । ‘अयं देवदत्त’ इत्यस्यार्थस्तु वर्त्तमानदेशकालावस्थितदेवदत्तरूप इत्युभयदेवदत्तयोर्विशेषविशेषगुणयुक्तत्वेनैकत्वाभावात् । अतोऽत्र ‘सोऽय’मिति पदद्वयं केवलं विशेष्यमात्रं बोधयति । अत्रातीतदेशवर्त्तिदेवदत्तो वर्त्तमानदेशवर्त्तिदेवदत्तश्च विशिष्टः, केवलदेवदत्तश्च विशेष्यः; वयं यदा ‘स देवदत्तः’ ‘अयं देवदत्तश्चैव एवेति वदेम, तदानीमतीतदेशकालविशिष्टदेवदत्तस्य वर्त्तमानदेशकालविशिष्टदेवदत्तस्य चैक्यमित्यस्मदभिमतं भवेत्, किन्त्वतीतवर्त्तमानदेशकालावस्थानमूलकविशेषणपरित्यागेन

केवलदेवदत्तरूपविशेष्यस्यैवाभिप्रेतत्वेनात्र समुदायाथादेकांशो गृह्यतेऽपरांशश्च परित्यज्यत इति जहदजहलक्षणा बोध्या । यथा “तत्त्वमसी”ति महावाक्ये तत्पदेन सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टः परमेश्वरः त्वंपदेन चान्तःकरण-विशिष्टजीवात्मा । अत्र पूर्वोक्तार्थकरणेन तदुभयोरैक्यासम्भवात् तदुभयपदाभ्यां सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिगुणरहितचिद्वस्तुमात्रं वा तदुभय-साधारणात्मवस्तुमात्रं बोध्यम् । ‘तत्त्व’मिति पदयोः स्वरूपे एव लक्षणा कार्येत्यभिप्रायः । अत्र सम्पूर्णार्थादेकांशग्रहणेन जहदजहलक्षणा ज्ञेया । साम्प्रदायिकास्तावदित्थं पूर्वोक्तोदाहरणद्वयेऽपि जहदजहलक्षणामङ्गीकुर्वन्ति । वयन्तु ‘सोऽयं देवदत्तः’ ‘तत्त्वमसी’त्यादौ च विशिष्टवाचकपदानामेकदेश-परत्वेऽपि लक्षणां नाङ्गीकुर्मः । शब्दशक्त्युपस्थितविशिष्टपदार्थस्य भेदान्वय-सत्त्वेऽपि शक्त्युपस्थितविशेष्यपदार्थैक्यबोधे विरोधाभावात् । अत्र साम्प्र-दायिकानामभिप्रायः—शब्दशक्तिबलेनातीतदेशकालावस्थितदेवदत्तस्य वर्त-मानदेशकालावस्थितदेवदत्तस्य च बोधाद्विभिन्नदेशकालावस्थितदेवदत्त-द्वयस्यैक्यबोधाच्च विशेषणशून्यकेवलदेवदत्तस्यैकत्वमादायान्वयबोधः कर्तव्य इति । अस्मदभिप्रायस्तु मास्तु शब्दशक्तिबोधगम्यविशेषणयुक्त-पदार्थस्यैक्यं किन्तु केवलविशेष्यदेवदत्तस्यापि बोधात्तदुभयदेवदत्तयोरैक्ये न कापि बाधास्तीति । यथा—‘घटोऽनित्य’ इत्यत्र घटशब्दार्थैकांशभूतघट-त्वेन सहानित्यत्वस्य कश्चित्सम्बन्धो नास्ति । घटस्यानित्यत्वाद्धटत्वस्य च नित्यत्वात् । अत्र लक्षणास्वीकारस्य निष्प्रयोजनत्वमेव । अत्र घटेन सहानित्यत्वान्वये विरोधाभावात् । येषु येषु स्थलेषु विशेषणेन सह कस्यापि पदार्थस्यैकदेशावस्थितिस्तत्सकलस्थलेषु तस्य स्वातन्त्र्येणोपस्थितये लक्षणावृत्तिः स्वीकर्तव्या । यथा—‘घटोऽनित्य’ इत्यत्र घटपदशक्त्या स्वातन्त्र्येण घटत्वानुपस्थितेर्घटत्वोपस्थितये घटपदं घटत्वस्य लक्षणाङ्गी-

कर्त्तव्या । घटपदशक्त्या घटस्यैवोपस्थितिर्न तु घटत्वस्य । देवदत्तपद-
 शक्त्या तु कस्यापि विशेषदेशकालवर्त्तिदेवदत्तस्य शुद्धदेवदत्तस्य चोप-
 स्थितिर्भवति । यत्र शक्त्या स्वातन्त्र्येण देवदत्तवत्पदैकांशोपस्थितिर्न
 भवेत्तत्रैव लक्षणां स्वीकुर्यात् । यथा—‘घटो नित्य’ इत्यत्र घटपदाच्छक्त्या
 घटत्वानुपस्थितेर्लक्षणा स्वीक्रियते । किन्तु देवदत्तस्थले लक्षणास्वीकरणस्य
 वैयर्थ्यमेव । देवदत्तपदाद्विशिष्टदेवदत्तबोधेऽपि शक्त्या शुद्धदेवदत्तस्यापि
 स्वातन्त्र्येणोपस्थितेः । एवं “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्येष्वपि लक्षणा
 नाङ्गीकर्त्तव्या । तत्पदात् सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टपरब्रह्मणस्त्वंपदाच्चान्तःकरण-
 विशिष्टजीवात्मन उपस्थितावपि तादृशवाक्यगतपदशक्त्या पूर्वोक्तविशेषण-
 वर्जितयोस्तत्त्वंपदयोरपि स्वातन्त्र्येणोपस्थितेः पूर्वोक्तविशेषणयुक्तपदार्थद्वय-
 स्यैक्यासम्भवेऽपि पूर्वोक्तविशेषणशून्यात्मपदार्थस्यैक्यज्ञाने न कापि बाधेति
 ज्ञेयम् । “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्येषु लक्षणा कथमाचार्यैरङ्गीकृतेति चेदुच्यते
 —अभ्युपगमवादेनैवात्र लक्षणाङ्गीकृता तैः, न वस्तुतः । कदाचिद्वादि-
 बलनिरीक्षणाय प्रतिवादिनोऽनभिमतवस्तुनोऽपि स्वीकारोऽभ्युपगमवादः ।
 अथ जहदजहल्लक्षणा—जहच्चाजहच्च स्वार्थो यां सा जहदजहल्लक्षणा । वाच्या-
 र्थैकदेशत्यागेनैकदेशवृत्तित्वं जहदजहल्लक्षणात्वमिति तल्लक्षणात् । यथा—
 ‘काकेभ्यो दधि रक्ष्यता’मित्यत्र शक्त्युपस्थितकाकरूपार्थपरित्यागेन शक्त्यनु-
 पस्थितदधिविधातकविडालादीनामप्यर्थप्रतीतेर्न केवलं काकेऽपितु काक-
 वद्विडालादावपि काकपदप्रवृत्तिदर्शनात् । किञ्च ‘सोऽयं देवदत्त’ इत्यत्र
 तत्कालैतत्कालरूपार्थपरित्यागेन केवलदेवदत्तार्थबोधादस्या वाच्यार्थैकदेश-
 वृत्तित्वमवधेयम् । तात्पर्यबोधाभाव एव लक्षणाबीजं नान्वयाभावः ।
 ‘काकेभ्यो दधि रक्ष्यता’मित्यत्रान्वयबोधाभावेऽपि लक्षणाङ्गीकृता । ‘गङ्गायां
 घोष’ इत्यादौ च तात्पर्यबोधाभावसत्त्वेऽपि लक्षणा स्वीकृतास्ति । नैवासौ

पदमात्रवृत्तिः, किन्तु वाक्यवृत्तिरपि । यथा—‘गभीरायां नद्यां घोषे’ इत्यत्र गभीरायां नद्यामित्याकारकपदद्वयस्यापि लक्षणाशक्त्या तीरबोधकत्वम् । नैयायिकास्तावत् केवलं पद एव लक्षणामङ्गीकुर्वन्ति, वयं तु पदे वाक्ये च तामङ्गीकुर्मः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! शक्तियुक्तं पदं, शक्यश्च पदार्थः । तथा सति वाक्ये शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा नाङ्गीकर्तव्या । वाक्यगतपृथक्-पृथक्-पदेष्वेव शक्तेर्विद्यमानत्वाद्वाक्येऽविद्यमानत्वाच्च ।

पितृ०—वत्स ! यो हि पदार्थः पदानां स्वनिष्ठशक्त्या ज्ञापितो भवति, तत्पदार्थसम्बन्धो लक्षणा । पदार्थो यथा शक्तिवृत्तिबोध्यस्तथा वाक्यार्थोऽपि । अतो वाक्यार्थं लक्षणाङ्गीकारे न काचिद्वाधेति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निरूप्यतां तावदिदानीं तात्पर्य-स्वरूपं पुनः कीदृशमिति ।

पितृ०—वत्स ! ‘अर्थबोधोत्पादनयोग्यत्वं तात्पर्यत्व’मिति तात्पर्यलक्षणम् । ‘गेहे घट’इत्यादिवाक्येषु गेहघटयोः परस्परसम्बन्धज्ञानो-त्पादनयोग्यत्वदर्शनात् । गेहघटयोर्मध्ये कस्यापि सम्बन्धस्य ज्ञानानु-त्पादकत्वाच्च । ‘गेहे घट’इत्यादिवाक्यस्य गेहेन सह घटस्यैव सम्बन्ध-बोधकत्वं न पट्येति तात्पर्यादेवावगम्यते । नेदं तात्पर्यमपलपितुं शक्यम् । कदाचिन्नोजनदशायामपि ‘सैन्धवमानये’त्युक्तौ सैन्धवशब्दस्य घोटकार्थ-बोधकत्वेन तादृशघोटकानयनरूपार्थप्रतिपादनपरवाक्येऽपि वाक्यत्वापत्तेः । किन्तु तदानीं तत्र घोटकानयनरूपार्थं वक्तुस्तात्पर्याभावेन वाक्यत्वा-नङ्गीकारः । तच्च तात्पर्यं वेदे जैमिनिमहर्षिकृतपूर्वमीमांसासाहाय्येनाव-गम्यते, लोके तु लौकिकवाक्यप्रकरणादिना । यथा लोके भोजनवेलायां

‘सैन्धवमानये’त्युक्तावेतद्वाक्यतात्पर्यत्वेन भोजनप्रकरणोपयोगिसैन्धव-
पदवाच्यलवणानयनरूपार्थस्यैव ग्रहणं न तु सैन्धवपदवाच्यघोटकरूपार्थस्य ।
यथा वा लौकिकवाक्यार्थानां शब्दप्रमाणेतरप्रत्यक्षादिप्रमाणैरपि परिगृहीतत्वेन
तेषामनुवादकत्वं वा पुनरुक्तत्वं परिदृश्यते, न तथा वैदिकवाक्यार्थानाम् ।
तेषां पूर्वतो नान्येन केनापि प्रमाणेनावगतत्वात् । यदि कदाचित् किमपि
कार्यमनुज्ञातुं प्रवृत्तयोर्लौकिकवैदिकवाक्ययोः प्रामाण्यमङ्गीक्रियेत, तर्हि
प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यपदार्थबोधेऽपि तदुभयविधवाक्यस्य प्रामाण्यमङ्गी-
क्रियताम् । ‘पुत्रस्ते जात’इत्यादिवाक्ये प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यपुत्रजन्मादि-
रूपसिद्धपदार्थात्मकशाब्दबोधोत्पादकत्वसामर्थ्यदर्शनात् । अस्यायमभिप्रायः
यद्यपि पुत्रजन्मरूपपदार्थस्य सिद्धपदार्थस्वरूपत्वं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणाव-
गम्यत्वं भवति, तथाप्यस्माभिः ‘पुत्रस्ते जात’इत्याकारकवाक्यं प्रयुज्यते,
पुत्रजन्मरूपपदार्थद्योतने तद्वाक्यघटकशब्दानां सामर्थ्यदर्शनादिति ।
इतोऽवगम्यते—यथा वेदे ‘अमुकयागं कुरु’ लोके च ‘गामानये’त्यादिवाक्यं
कार्यानुज्ञायां प्रयुज्यते, तथा ‘पुत्रस्ते जात’ इत्यादिवाक्यं पुत्रजन्मादिरूप-
सिद्धपदार्थेऽपि प्रयुज्यते । कार्यसिद्धपदार्थयोरुभययोः शब्दप्रयोगः प्रमाण-
मिति निर्णयम् । वेदान्तवाक्यानां नित्यसिद्धब्रह्मपदार्थद्योतनप्रामाण्यं
नापलपितव्यम् । पूर्वोक्तदिशा सिद्धपदार्थेष्वपि शब्दप्रामाण्याङ्गीकारात् ।
ब्रह्मविषये वेदान्तवाक्यप्रामाण्यप्रकारोऽग्रे निरूपयिष्यते ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तिष्ठतु तर्हि ; सम्प्रतं विविदिषामि भवन्मते
शब्दप्रमाणान्तःपातिवैदिकवाक्यानां नित्यत्वमुतानित्यत्वम् ? तद्विषये-
ऽन्यान्यदार्शनिकानामपि किमभिमतमिति ।

पितृ०—वत्स ! नैयायिकैस्तावद्देवानां नित्यसर्वज्ञपरमेश्वर-
निर्मितत्वेनानित्यत्वेऽपि तत्प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । मीमांसका अपि तत्प्रामाण्य-

मङ्गीकुर्वन्ति । परमेश्वरनिःश्वासात्मकत्वेन नित्यत्वान्मानवसुलभभ्रमप्रमाद-
विप्रलिप्सेन्द्रियापाटवादिदोषशून्यत्वादानादिसिद्धापौरुषेयत्वाच्च । अन्यथा-
भूतवस्तुनोऽन्यथाकारेण ज्ञानं भ्रमः । कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यत्वधिया ततो
निवृत्तिरकर्त्तव्ये कर्त्तव्यत्वधिया च तत्र प्रवृत्तिः प्रमादः, विशेषाकारेण
प्रतारणेच्छा विप्रलिप्सा, चक्षुरादीन्द्रियदौर्बल्यं चेन्द्रियापाटवमित्यर्थः ।
अस्मन्मते तु वेदानामनित्यत्वमेव । वक्ष्यमाणश्रुत्या तेषामुत्पत्तिवर्णनाद्
ब्रह्मातिरिक्त्यावद्वस्तूनां च मिथ्यात्वात् । तथाचोक्तं बृहदारण्यकोपनिषद्-
द्वितीयाध्यायचतुर्थब्राह्मणदशमानुवाके “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमे-
तद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः”—इति । महतो भूतस्य
परमात्मन इत्यर्थः ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! नैयायिकनये वर्णात्मकवेदानां प्रामाण्याङ्गीकरण-
मनुचितम्, वर्णानां त्रिक्षणावस्थायित्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । ‘मत्पिता यमेव वेदं
पठितवान्, साम्प्रतमहमपि तमेव वेदं पठामी’त्याकारकप्रत्यभिज्ञाहानात्* ।
न च वेदानां त्रिक्षणावस्थायित्वमङ्गीकर्त्तव्यम्, पूर्वपठितवेदानां साम्प्रतं
विलुप्तत्वेन तद्वेदपाठासम्भवात् । नाप्यकारादिवर्णानां क्षणिकत्वं शङ्क्यम्,
‘सोऽयमकारो’ वा ‘सोऽयं क-कार’ इत्याद्याकारकप्रत्यभिज्ञादर्शनात् ।
बहुकालात् प्रागुच्चरिताकार‘क’कारादिवर्णानां विनाशित्वे साम्प्रतं पुनस्तदु-

* प्रत्यभिज्ञा नाम सन्धुखवर्त्तिपदार्थे पूर्वदृष्टस्याभिदावगाहिज्ञानम् । सा च
‘सोऽयं देवदत्त’ इत्याकारकज्ञानात्मिका । सा तु संस्कारिन्द्रियसन्निकर्षोभयजन्या
भवति । तत्र तत्तांशे संस्कारस्येदन्तांशे चिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वं बोध्यम् । तेन
संस्कारिन्द्रियसन्निकर्षजन्य ज्ञानं वा तत्तेदन्तावगाहिज्ञानं प्रत्यभिज्ञे’ति बोध्यम् ।

स्वारणासम्भवाच्च । इतोऽवगम्यते वर्णपदवाक्यसमष्टिभूतवेदवाक्यानां गगनादिवत् सृष्टिकालादारभ्य प्रलयकालावधिस्थायित्वमिति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि सृष्टिप्रलययोर्मध्येऽकारादिवर्णानाम-
नवरतं भूयोभूय उत्पत्तिविनाशौ स्वीकर्त्तव्यौ, तेषामुत्पत्त्यनन्तरमेव
विनाशदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! वर्णानां त्रिक्षणावस्थायित्वं वा पुनःपुनरुत्पत्ति-
विनाशशालित्वं नाङ्गीकर्त्तव्यम् ; तेषां भूयोभूय उत्पत्तिविनाशकल्पना-
पेक्षया अस्मदुक्तदिशोत्पत्तिविनाशस्वीकारे लाघवात् । यदि वक्तव्यमनुच्चारण-
दशयामश्रवणात् सदा सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गाच्च शब्दानामवस्थायित्वमस्त्विति ;
तन्न । अन्धकाराद्यावृत्तदेशगतघटपटादियावद्वस्तूनां विद्यमानत्वेऽप्यालोका-
द्यभिव्यञ्जकपदार्थाभावेनाप्रत्यक्षत्ववद्वस्तुतो वर्णानां सृष्टेरारभ्य प्रलयान्ताव-
स्थायित्वेऽप्युच्चारणाद्यभिव्यञ्जकपदार्थाभावेन तदनुपलब्धेः । नापि ‘उत्पन्नो-
ऽयमकार’ इत्याकारकज्ञानं प्रमाणं भवितुमर्हति । तज्ज्ञानस्य ‘सोऽयमकार’
इत्याकारकप्रत्यभिज्ञाबाधितत्वात् । किञ्च ध्वनिनैवाकार-ककारादिवर्णा-
नामभिव्यक्तत्वेन तादृशध्वनेरेवोत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृत्याकारादिवर्णैः सह तस्य
‘उत्पत्त्याश्रयध्वन्यभिव्यङ्ग्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धकल्पनेनाकारादिवर्णोत्पत्ति-
व्यवहार इति वक्तव्यम् । ‘अकारादिवर्णा उत्पन्ना’ इत्याकारकप्रत्ययस्य
पूर्वोक्तपरम्परासम्बन्धविषयकत्वेन वेदानां क्षणिकत्वासम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! वेदानां प्रोक्तदिशा क्षणिकत्वाभावेऽपि तेषां
पौरुषेयत्वं नापलपितव्यम् । मायानिर्मिताकाशादिजगत्प्रपञ्चवत्तेषां परमे-
श्वरनिर्मितत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! वेदानां ‘पुरुषोच्चार्थमाणत्वं पौरुषेयत्व’मिति

वक्तुं न पारयेत् । प्रभाकरमतेऽपि तेषां पौरुषेयत्वापत्तेः । अध्यापक-
परम्परया पुरुषोच्चरितत्वेन तेषां पौरुषेयत्वापन्नतया स्वसिद्धान्तहानि-
प्रसङ्गात् । 'येषामुत्पत्तिः पुरुषप्रयत्नाधीना तेषामेव पौरुषेयत्व'मित्यपि
नोच्यतात् । 'वेदाः पौरुषेया भवितुमर्हन्ति, वाक्यत्वाद्भारतादिव'दित्या-
कारकनैयायिकानुमानेऽपि सिद्धसाधनदोषापत्तेः । 'प्राक्प्रमाणितवस्तुनः
पुनः प्रमाणीकरणं सिद्धसाधनमिति तल्लक्षणात् । तर्हि पौरुषेयत्वलक्षणं
किमिति चेदुच्यते—'स्वसजातीयोच्चारणनपेक्षत्वे सत्युच्चारणविषयत्वं
पौरुषेयत्व'मिति । यदुच्चारणं स्वसजातीयं किमप्युच्चारणमनपेक्ष्यैव सम्पन्नं
भवति, तदुच्चारणस्य यो विषयस्तत्त्वं पौरुषेयत्वमित्यर्थः । तथा सति
परमेश्वरेण सृष्ट्यादौ पूर्वसृष्टिसिद्धवेदसमानानुपूर्वीकवेदानां सृष्टत्वेन तद्वि-
जातीयवेदानां चासृष्टत्वेन तद्वेदानां स्वसजातीयपूर्वसृष्टिरचितवेदनैरपेक्ष्येणैव
निर्मितत्वात्तेषां पौरुषेयत्वं न घटेत्, महाभारतादीनां तु पौरुषेयत्वमेव । तदु-
च्चारणस्य तत्सजातीयं किमप्युच्चारणमनपेक्ष्यैवाकृतत्वात् । इत्थं पौरुषेय-
त्वापौरुषेयत्वभेदेनागमप्रमाणद्वैविध्यमवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तिष्ठतु तर्ह्यत्र ; साम्प्रतमर्थापत्तिस्वरूप-
निरूपणेनानुग्राहः ।

पितृ०—वत्स ! 'उपपाद्यानुपपत्तिज्ञानाधीनोपपादकत्वकल्पनमर्था-
पत्ति'रित्यर्थापत्तिलक्षणम् । अत्रोपपाद्यज्ञानं हेतुरुपपादकज्ञानं च फलम् ।
यत्र येन विना यत् कथमप्यनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यं यत्र च यदभावेन कथमप्युप-
पाद्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम् । यथा—'पीनोऽयं देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'
इत्यत्र पीनत्वकारणमनुसन्धित्तुः पुरुषो दिवाऽभुञ्जानस्य कृशत्वदर्शनादस्य
च देवदत्तस्य पीनत्वदर्शनादयमवश्यं रात्रौ भुङ्क्त इति कल्पयेत् । भोजन-
मन्तरेण पीनत्वासम्भवात् । कारणमन्तरेण कार्यानुपपत्त्या तत्र रात्रिभोजन-

विषयकज्ञानमुपपादकं वा कारणं, पीनत्वज्ञानं चोपपाद्यं वा फलम् । यत्रै-
तादृशफलदर्शनेनैव तादृशहेतुकल्पनं तत्रैवार्थापत्तिप्रमाणावसरः । उपपाद्योप-
पादकत्वयोरप्युभयत्रैवार्थापत्तिशब्दं प्रयुज्जीत । ‘अर्थस्यापत्तिरर्थापत्ति’रित्या-
कारकषष्ठीतत्पुरुषसमासाश्रयणेन रात्रिभोजनकल्पनारूपयथार्थज्ञाने ‘अर्थस्या-
पत्तिः कल्पना यस्मा’दित्याकारकबहुव्रीहिसमासाश्रयणेन च रात्रिभोजन-
कल्पनाहेतुभूतपीनत्वज्ञानेऽप्यर्थापत्तिशब्दप्रयोगदर्शनात् । तथा सति रात्रि-
भोजनरूपकारणे पीनत्वरूपफले चोभयत्रैवार्थापत्तिशब्दः प्रयोक्तव्य एव ।
सैवार्थापत्तिर्द्विविधा । दृष्टश्रुतार्थापत्तिभेदात् । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा—शुक्ति-
कायाम् ‘इदं रजत’मित्याकारेण प्रतिपन्नस्य सम्मुखवर्त्तिरजतस्यैव यदा ‘नेदं
रजत’मित्याकारेण प्रतिषेधो दृश्यते, तदा रजतस्य सत्यत्वासम्भवेन मिथ्यात्व-
कल्पनं भवति । तादृशमिथ्यात्वमेव सद्भिन्नत्वं विद्यमानताया विपरीत-
भाव इत्यर्थः । यद्वा, सत्यत्वात्यन्ताभावत्वं सत्यास्तित्वस्यैकान्ततोऽभाव
इत्यर्थः । अत्र दृष्टपदार्थरजते मिथ्यात्वकल्पनमेव दृष्टार्थापत्तिः । ‘यत्र
श्रूयमाणवाक्यस्यार्थज्ञानानुपपत्त्याऽन्यार्थकल्पनं तत्र श्रुतार्थापत्तिः । यथा
“तरति शोकमात्मविदि”त्यत्र श्रुतशोकशब्देन बन्धनसमूहोऽल्लेखेनापि
तद्वन्धनसमूहो न केवलज्ञानेन वस्तुतो निराकृतो भवति, किन्त्वर्थपत्त्यैव
बन्धनानां मिथ्यात्वं कल्पितं भवति । इयमेव श्रुतार्थापत्तिः । किञ्च
‘जीवितदेवदत्तो गृहे नास्ती’ति वाक्यश्रवणेन जीवितदेवदत्तस्य गृहेऽविद्य-
मानत्वं गृहाद्विद्यं विद्यमानत्वं श्रुतार्थापत्त्यैव कल्पितं भवतीति बोध्यम् ।
प्रोक्तश्रुतार्थापत्तिरपि द्विविधा । अभिधानुपपत्त्यनभिहितानुपपत्तिभेदात् ।
तयोः ‘यत्र वाक्यैकांशश्रवणेनाप्यन्वयाभिधानानुपपत्त्यान्वयोद्दिष्टार्थप्रकाशोप-
योग्यन्यपदकल्पनं तत्राभिधानुपपत्तिरुपपत्तिरर्थापत्तिः । यथा लोके ‘द्वार’-
मिति पदोत्तरं ‘पिघेही’ति क्रियापदं, वेदे च “विश्वजिता यजेते”ति वाक्यो-

त्तरं 'स्वर्गकाम' इति पदं चाध्याहियत इति दृश्यते । तत्र 'पिधेहि' 'स्वर्ग-
काम'पदयोर्वाक्यार्थान्वयोपयोगित्वेन कल्पितत्वात् । कल्पितशब्दनात्राध्या-
हारो बोद्धव्यः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! 'द्वार'मित्याकारकवाक्यैकदेशश्रवणेन 'पिधेही'ति-
पदमात्राध्याहारो नाङ्गीकर्त्तव्यः । तत्र विनिगमनाविरहेण भङ्गयोद्वाटये-
त्यादिक्रियापदाध्याहारसम्भवात् । विनिगमना एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । तत्र वक्तृ-तात्पर्यस्यैव
हेतुत्वाङ्गीकारात् । तथा हि 'द्वार'मित्यादिवाक्यैकदेशस्थले प्रागन्वयो-
द्दिष्टार्थबोधात् पिधानकरणात्मकान्वयोद्दिष्टार्थज्ञानोत्पादकपदाभावेऽपि 'अभि-
धीयतेऽनेनेत्यभिधान'मिति व्युत्पत्त्या करणकारकप्रयोगव्युत्पन्नाभिधान-
शब्दार्थमेव वाक्यतात्पर्यमिति स्वीकृत्य 'द्वार'मिति कर्मपदेन सहावरण-
करणात्मकक्रियासम्बन्धस्य 'आवरणं कुर्वि'त्याकारकार्यप्रतिपादकपदमन्तरेणा-
सम्भवात्तादृशज्ञानस्य तात्पर्यादेवोत्पत्ते 'द्वार'मिति कर्मपदेन सह 'पिधेही'ति
क्रियापदस्यैव सम्बन्धो नोद्वाटयेत्यादिक्रियापदानामिति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निरूप्यतां तावदिदानीमभिहिता-
नुपपत्तिरूपार्थापत्तिस्वरूपम् ।

पितृ०—वत्स ! यत्र वाक्यावगतार्थोऽनुपपन्नत्वेनावगतः सन्नार्था-
न्तरं कल्पयति, तत्रानभिहितानुपपत्तिरूपार्थापत्तिः । यथा—मीमांसकैस्तावद्
“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते”त्यादौ यागस्य क्षणिकत्वेन देहपातानन्तर-
सम्भावितस्वर्गप्राप्तिरूपफलप्रदत्वासम्भवाद् यागतत्फललाभमध्ये तत्तद्-
यागादिकर्मजन्यस्वर्गादिफललाभान्तस्थाप्यदृष्टाख्यापूर्वं कल्प्यते । अपूर्वा-
नङ्गीकारे कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कारणावश्यम्भावित्वनियमात्

स्वर्गादिफलभात्मककार्यदशायां ज्योतिष्टोमादिरूपकारणासत्त्वेन तादृश-
 फलासम्भवात् । अर्थापत्तिर्नैवानुमानप्रमाणान्तर्गता भवति, वक्ष्यमाणयुक्त्या
 तत्खण्डनात् । न चान्नान्वय्यनुमानं सम्भवति । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र
 तत्र वह्नि'रित्याकारकान्वयव्याप्तिबलेन 'पर्वतो वह्निमान् धूमा'दित्या-
 कारकान्वय्यनुमानवत् 'यत्र यत्र भोक्तृत्वं तत्र तत्र पीनत्व'मित्याकारका-
 न्वयव्याप्तिज्ञानाभावेन तत्रान्वय्यनुमानासम्भवात् । नापि तस्या
 व्यतिरेक्यनुमानान्तर्गतत्वम्, अनुमाननिरूपणावसरेऽस्माभिस्तस्या व्यति-
 रेक्यनुमानत्वस्य खण्डितत्वात् । अतोऽर्थापत्तिस्थले 'अहमनुमिनोमी'त्या-
 कारकानुव्यवसायो नैव शङ्क्यः, तत्र 'अहमनेन कल्पयामी'त्याकारकानु-
 व्यवसायाङ्गीकारादिति दिक् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तिष्ठत्वत्र तर्हि ; साम्प्रतमनुपलब्धिप्रमाण-
 स्वरूपनिरूपणेनानुग्राह्यः ।

पितृ०—वत्स ! यत्र यदनुभूताभावपदार्थस्य व्याप्तिज्ञानादि-
 ज्ञानपदार्थं प्रति कारणत्वासम्भवस्तदनुभूत्यसाधारणकारणमेवानुपलब्धि-
 प्रमाणम् । यत्र यत्पदार्थस्योपलब्धिस्तत्र तत्पदार्थाभावस्याप्युपलब्धिर्भवति ।
 यथा 'यद्यत्र गृहे रामो वर्त्तते, तर्ह्यसाववश्यमत्रोपलभ्येत, यतोऽसौ नोप-
 लभ्यतेऽतोऽसौ गृहे नास्ती'त्यत्र 'रामो गृहे नास्ती'त्याकारकोपलब्धिरेव
 रामाभावस्योपलब्धिः । ईदृशाभावज्ञाने प्रत्यक्षस्यैव प्रमाण्यमिति
 नैयायिकाः । मीमांसकास्तत्र प्रत्यक्षप्रमाणमनङ्गीकृत्यानुपलब्धिप्रमाण-
 मङ्गीकुर्वन्ति । रामस्यानुपलब्ध्यैव रामो नास्तीति निश्चयात् ।
 वयमत्र ब्रूमः—न चेयमनुपलब्धिरभावनिश्चायिका भवति । धर्माधर्मेश्वराद्य-
 तीन्द्रियपदार्थमात्रस्याप्यभावनिश्चयापत्तेः । तद्वारणायानुपलब्धेः प्राक्
 'योग्य'मिति पदं विशेषणीयम् । अस्मन्मते तादृशाभावनिश्चायकयोग्यानु-

पलब्धिरेवानुपलब्धिप्रमाणमित्यवधेयम् । अतीन्द्रियपदार्थाभावानुमान-
स्थलेऽनुमानस्यैव प्रमाण्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । तत्रातीन्द्रियपदार्थानुपलब्धि-
सत्त्वेऽपि योग्यानुपलब्ध्यभावात् । पूर्वोक्तानुमानादिप्रमाणानामुपलब्धि-
लक्षणाक्रान्तत्वाभावेन ज्ञानकारणत्वासम्भवपदं विशेषणीकृतम् । अनुमाना-
द्युत्पन्नाभावानुभवस्य व्याप्तिज्ञानादिज्ञानकारणोत्पन्नत्वेनात्राभावानुभव-
साधारणकारणव्याप्तिज्ञानादिकं नानुपलब्धिप्रमाणलक्षणाक्रान्तम् । अनुमान-
प्रमाणेऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिज्ञानादिज्ञानपदार्थं प्रति कारणत्वासम्भव
इति पदं विशेषणीकृतम् । अनुमानादिप्रमाणेभ्योऽप्यतीन्द्रियपदार्थाभावानु-
भवात् । अदृष्टादिसाधारणकारणेष्वप्यतिव्याप्तिवारणायसाधारणकारणपदो-
पादानम् । अभावानुभवासधारण-कारणमेवानुपलब्धिप्रमाणमित्युक्तत्वेना-
भावानुभवसाधारणकारणानि नैतल्लक्षणाक्रान्तानीति ज्ञेयम् । अभावस्मरणं
प्रति संस्कारस्याप्यसाधारणकारणत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायानुभूतपदो-
पादानम् । अभावस्मरणस्याभावानुभूतिस्वरूपत्वाभावेन तदसाधारणकारण-
संस्कारो नैतल्लक्षणाक्रान्त इति बोध्यम् ।

भ्रातृ०— वृद्धाः ! अभावानुमितिस्थलेऽपि तादृशानुपलब्धिप्रमाणे-
नैवाभावविषयकज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम् । तत्र यावदतीन्द्रियपदार्थानुमिति-
स्तावदतीन्द्रियपदार्थानामेवाप्यनुपलब्धेः ।

पितृ०— वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । धर्माधर्माद्यतीन्द्रियपदार्थो-
पलम्भाभावेऽपि तदनुपलब्ध्या तेषामभावनिश्रयाभावेन योग्यानुपलब्धिरेवा-
भावबोधे कारणमित्यङ्गीकारात् । पूर्वोक्तस्थलेऽनुपलब्धिसत्त्वेऽपि योग्यानु-
पलब्ध्यभावेन तेषामभावस्याप्यनिश्चयात् ।

भ्रातृ०— वृद्धाः ! अत्र योग्यानुपलब्धिशब्दस्य कीदृशोऽर्थः क्रियते ?
यत्पदार्थस्याभावनिश्रयोऽभूत्तत्पदार्थस्यैवानुपलब्धिरुत प्रत्यक्षयोग्यस्थाने

प्रतियोग्यनुपलब्धिः ? यद्यत्र वक्तव्यं प्रत्यक्षयोग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिरेव योग्यानुपलब्धिरिति, तन्न सम्भवति । स्तम्भे पिशाचाद्यतीन्द्रियपदार्थ-भेदस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः । पिशाचादीनां प्रत्यक्षयोग्यपदार्थत्वेऽपि 'स्तम्भो न पिशाचादि'रित्याकारकानुपलब्ध्यैव तदबोधोदात् । योग्यानुपलब्धेः प्राथमिक-व्याख्यापरत्वे 'पिशाचादिर्नै'त्याकारकभेदप्रतियोगिपिशाचादीनां प्रत्यक्षयोग्य-त्वाभावात् स्तम्भे पिशाचाद्यनुपलब्धिर्न योग्यानुपलब्धिरिति । तथात्व-स्वीकारे आत्मनि धर्माधर्माद्यभावप्रत्यक्षापत्तेः । धर्माधर्माद्यनुपलब्ध्या तदभावनिश्चयोऽपि तत्रापद्यते । किन्तु वस्तुतस्तदभावात् पूर्वोक्त-व्याख्याद्वयस्य दोषदुष्टत्वमिति वक्तव्यम् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । 'योग्यश्चासावनुपलब्धि-श्चे'ति विग्रहवाक्यानुसारेण कर्मधारयसमासाश्रयणात् । न चैवास्माभि-र्योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिर्वा योग्यस्थाने प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिरित्याकारकार्थः स्वीक्रियते, किन्तु योग्यता-विशिष्टस्यानुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिरित्याकारकोऽर्थः । अनुपलब्धेर्योग्यता तु 'तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिकत्वम् ।' तर्कविषयीभूता या प्रतियोगिपदार्थसत्ता तस्याः प्रसङ्गित आपत्तिविषयीभूतः प्रतियोगी यस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । प्रतियोगी अनुपलब्धिरूपाभावप्रतियोगी । उपलब्धि-र्यद्वर्मस्यानुपलब्धिगता भवति तद्वर्म एवानुपलब्धेर्योग्यता । प्रतियोगी प्रतिकूलसम्बन्धवानन्त्यर्थः । यत्र यत्पदार्थाभावो ध्रियते तत्र तत्पदार्थसत्त्वे तदभावो न तिष्ठेदिति तत्पदार्थस्तदभावस्य प्रतियोगी भवति । यथा घटाभावस्य प्रतियोगी घट एव । उपलब्ध्यभाव एवानुपलब्धिरित्युपलब्धि-रनुपलब्धेः प्रतियोगिनी । तत्रानुपलब्धियोग्यत्वलक्षणे प्रथमप्रतियोगि-शब्देनानुपलब्ध्या येषां घटपटादीनामभावबोधस्त एवान्न धर्तव्याः ।

द्वितीयप्रतियोगिशब्देन चानुपलब्धेरुपलब्ध्यभावस्य वा ये प्रतियोगिनस्त एव धर्तव्याः । यदा 'अत्र घटो वर्त्तते'त्याकारेण घटस्तर्कितो भवेत्तदा तस्य तर्कितप्रतियोगिघटस्य सत्तया घटानुपलब्धेः प्रतियोगिनो घटस्योपलब्धिः प्रसङ्गिता वाऽऽपत्तिविषयीभूता भवति । यद्यत्रालोकविशिष्टभूतले घटो वर्त्तते तर्ह्यसाववश्यमुपलभ्येते'त्याकारकापत्तिर्घटसत्तया घटोपलब्धेरेवापत्तिः । ईदृशापत्तिविषयीभूतघटोपलब्धेर्घटानुपलब्धेः प्रतियोगित्वेनान्न तादृशघटानुपलब्धिः 'तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिका' भवति । योऽनुपलब्धिप्रतियोग्युपलब्धितर्कितप्रतियोगिसत्तयापत्तिविषयीभूतो भवति तादृशानुपलब्धिरेव तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिका, सैव योग्यानुपलब्धिः । असौ 'तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगित्व'रूपधर्म एव तस्या योग्यता । तादृशस्थले घटस्य योग्यानुपलब्ध्या घटाभावबोधो भवति । अन्धकाराद्यावृतस्थले तु घटपटादिचाक्षुषप्रत्यक्षयोग्यपदार्थविषये 'यद्यत्र घटपटादिपदार्था वर्त्तन्ते, तर्हि तेऽवश्यमुपलभ्येरन्नि'त्याकारकापत्तिश्चाक्षुषोपलब्ध्या न घटेत् । तेषामत्र सत्त्वेऽपि चाक्षुषप्रत्यक्षासम्भवात् । तत्र चाक्षुषप्रत्यक्षाभावरूपानुपलब्ध्या घटाभावस्य निर्णेतुमशक्यतया तादृशानुपलब्धिर्न योग्यानुपलब्धिः । अन्धकाराद्यावृतस्थलेऽपि त्वगिन्द्रियसाहाय्येन घटाद्यभावनिर्णयात्, त्वगिन्द्रियप्राप्त्यपदार्थज्ञाने आलोकस्यानावश्यकत्वेन तत्र स्थले 'यद्यत्र घटादयो वर्त्तन्ते, तर्हि तेऽवश्यं त्वगिन्द्रियेणोपलभ्येरन्नि'त्याकारकघटाद्युपलब्धिविषयकापत्तेः तादृशापत्तिरेवान्न योग्यानुपलब्धिः । अतीन्द्रियपदार्थानुपलब्धिस्तु न योग्यानुपलब्धिः । तादृशयोग्यानुपलब्ध्यातीन्द्रियपदार्थानामत्यन्ताभावनिर्णयो न भवति, किन्तु भेदनिर्णय एव भवति । भेदनिर्णये भेदाधिकरणस्य प्रत्यक्षयोग्यतौचित्येन स्तम्भादौ यथा पिशाचाद्यतीन्द्रियपदार्थानामपि भेदनिर्णयो भवति,

तथात्मनि धर्मादीनां विद्यमानत्वेऽपि तेषामतीन्द्रियत्वेन लौकिकप्रत्यक्ष-
योग्यत्वाभावात् पूर्वोक्तदिशोपलब्धिविषयकापत्तिर्न सम्भवति । धर्माधर्मा-
द्यतीन्द्रियपदार्थाभावो नानुपलब्धिप्रमाणगम्यः । तथाविधातीन्द्रिय-
पदार्थोपलब्धौ प्रोक्तयोग्यानुपलब्धित्वाभावात् ।

परिशेषेऽस्माकमत्रेदमेवाभिमतं यन्नैयायिकादिदार्शनिकनये चक्षुष्मान्
पुरुषः कुत्रापि स्थले घटेतरपदार्थान् पश्यन्नपि यदि घटं न पश्येत्तर्हि तत्र
घटानुपलब्धिवशेन घटाभावं प्रत्यक्षीकरोतीति तस्य तत्र घटाभावज्ञानं प्रत्यक्ष-
प्रमाणादेव समुत्पद्यते । तथाविधघटाभावज्ञानदशायामपि घटाभावाधिकरणे
इन्द्रियसन्निकर्षस्याप्यावश्यकता तिष्ठत्येवेति । अत्र वेदान्तिनामप्येकमत्य-
मवधेयम् । अत्राक्षिपति नैयायिको यत्तादृशस्थले चक्षुरादीन्द्रियाणामेव
करणत्वं न त्वनुपलब्धेः, निष्प्रयोजनत्वात् । नानुपलब्धिः प्रमाणान्त-
र्गता, किन्त्वभावज्ञानस्य कारणमात्रमिति । तथा सत्यसौ नैयायिकोऽस्माभि-
र्वाच्योऽभावज्ञानेऽनुपलब्धेः कारणत्वमित्यत्रास्माकमपि मतसाम्यात्तस्याः
कारणत्वाङ्गीकारेऽपि न काचिद्वाधास्ति । अस्मन्मतेऽप्यभावज्ञानेऽनुपलब्धे-
रसाधारणकारणत्वेन करणत्वाङ्गीकारात् । यथार्थानुभवेऽसाधारणकारणरूप-
करणस्यैव प्रामाण्यात्तदनुपलब्धेस्तत्र प्रामाण्यं निर्विवादं तिष्ठत्येवेति बोध्यम् ।
किञ्चाभावेन सहेन्द्रियसम्बन्धाभावेनाभावज्ञाने इन्द्रियाणां कारणत्वा-
सम्भवादिन्द्रियाणामसाधारणकारणत्वरूपकरणत्वासम्भवेनाभावबोधे इन्द्रिय-
प्रामाण्यमनङ्गीकृत्य योग्यानुपलब्धेरेव प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यच्च
'इन्द्रियसत्त्वेऽभावबोध' इत्याकारकान्वयेन 'इन्द्रियासत्त्वे अभावविषयक-
बोधाभाव' इत्याकारकव्यतिरेकेण चेन्द्रियाणां कारणत्वमिति न स्थिरी-
कुर्यात् । अभावबोधेऽभावाधिकरणप्रत्यक्षत्वावश्यकत्वादभावाधिकरण-
प्रत्यक्षेऽपीन्द्रियाणामावश्यकत्वाच्च । अभावाधिकरणप्रत्यक्षे पूर्वोक्तान्वय-

व्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियस्यैव कारणत्वमिति सुस्थिरं भवति । इन्द्रियन्त्व-
भावाधिकरणभूतलादेर्भूतलत्वादिधर्मस्य च प्रत्यक्षत्वमुत्पाद्यैव विरमति ।
पुनस्तस्याभावज्ञाने इन्द्रियस्यान्यथासिद्धत्वमेव । अन्यथासिद्धपदार्थस्य
कारणत्वानङ्गीकारेणाभावबोधेऽन्यथासिद्धस्येन्द्रियस्य कारणत्वात्तस्य तत्र
प्रामाण्यमनङ्गीकृत्य योग्यानुपलब्धेरेव प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । यत्कार्यं यन्-
कारणनैरपेक्ष्येणापि निष्पद्यते, तत्कार्यं प्रति तत्कारणमन्यथासिद्धम् ।
यथा घटरूपकार्यं प्रति कुलालपितृरूपकारणम् । कुलालपुत्रनिर्मितघट-
शरावादिरूपकार्यं प्रति परम्परया कुलालपितुः कारणतासत्त्वेऽपि यथा
तन्नैरपेक्ष्येणापि तत्तद्घटादिकार्यनिष्पत्तेस्तत्तद्घटादिनिर्माणे कुलालपितु-
रन्यथासिद्धत्वं, तथात्र भूतले घटानुपलब्धिसाहाय्येन घटाभावबोधे
भूतलप्रत्यक्षं कारणं, भूतलप्रत्यक्षे चेन्द्रियं कारणमतीन्द्रियपदार्थं प्रत्यभाव-
ज्ञानस्य कारणत्वेनाभावबोधे तस्यानावश्यकत्वादन्यथासिद्धत्वमित्यवधेयम् ।

इति श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितायुर्वेदोपाध्यायविरचितोदपखण्डतन्त्रोदासी-

दरमहापात्रशास्त्रिकाव्यमीमांसास्मृतितीर्थकृतवेदान्तमञ्जूषायां

प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रट्कनिरूपणे द्वितीयपरिच्छेदः ।

अथ तृतीयपरिच्छेदः

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं पूर्वोक्त-
षड्विधप्रमाणस्वीकारेणात्र प्रकृते किमुपकारः साधितो भवतीति ।

पितृ०—वत्स ! पूर्वोक्तप्रत्यक्षादिप्रमाणद्वारा पुरुषस्य वक्ष्यमाण-
पञ्चकोशादिविचारपुरःसरात्मज्ञानलाभेन मोक्षात्मकपरमपुरुषार्थलाभा-
न्मुमुक्षुभिः पुरुषैस्तत्प्रमाणपट्कसाहाय्येनैव तत्त्वज्ञानलाभाय सर्वथा
यतितव्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वमिति मया नाङ्गी-
कर्तव्यम् । धर्मार्थकाममोक्षात्मकचतुर्विधपुरुषार्थसत्त्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चेवं वक्तुं शक्यम् । मोक्षस्यैव नित्यत्व-
प्रयुक्तपरमपुरुषार्थत्वाद्धर्मादित्रयाणां चानित्यताप्रयुक्तपरमपुरुषार्थत्वाभावात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! यदुक्तं प्राग् भवद्भिर्धर्मादित्रयाणामनित्यत्वं
मोक्षस्य च नित्यत्वमिति, तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम्, तत्र प्रमाणाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चेवं वक्तुं शक्यम् । तत्र श्रुतिस्मृत्यादि-
विविधप्रमाणदर्शनात् । तथाचाह छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायप्रथमखण्ड-
षष्ठानुवाके—“तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः
क्षीयत” इति । लोक्यतेऽनुभूयते यः स लोकः, कृष्यादिकर्मफलं
शस्यादिरिति यावत् । इह जगति कर्मणा कृष्यादिकर्मणा जितोऽर्जितः
सञ्चित इति यावत् । लोकः शस्यादिर्यथा भोगेन क्षीयत एवमेवामुत्र
परलोके पुण्येन यज्ञादिपुण्यकर्मणा जितो लोकः स्वर्गादिः भोगद्वारा

क्षीयते नश्यतीत्यर्थः “यत् कृतकं तदनित्य”मिति नियमात् । बृहदा-
रण्यकोपनिषत्तृतीयाध्यायाष्टमब्राह्मणदशमानुवाकेऽपि “अन्तर्वेदास्य
भवती”ति । अस्य ज्ञानरहितकर्मणस्तत् कर्मफलमन्तवद्भवति ध्वंसत्व-
मापद्यत इत्यर्थः । कठोपनिषद्द्वितीयाध्यायद्वितीयवल्लीदशमानुवाकेऽपि
“न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तदि”ति । हि यस्मादध्रुवैरनित्यवस्तुभिस्तद-
ध्रुवं परब्रह्म नैव प्राप्यत इत्यर्थः । मुण्डकोपनिषत्प्रथममुण्डकद्वितीयखण्ड-
प्रथमानुवाकेऽपि “प्लुवा ह्येतेऽदृढा यज्ञरूपाः” इति । एते यज्ञरूपाः
सकलयज्ञकर्माणि अदृढाः प्लुवा भेलाः संसारसागरोत्तीर्णाय प्रापका न
भवन्तीत्यर्थः । भगवद्गीतानवमाध्यायैकविंशश्लोकेऽप्युक्तम्—“ते तं
भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती”ति । स्वर्गत-
पुरुषा विशालं स्वर्गलोकं भुक्त्वा पुण्यक्षयानन्तरं पुनर्मर्त्यलोकमाविशन्तीति
गीताभिप्रायः । पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयावगम्यते, धर्मादित्रयाणा-
मनित्यत्वमेवेति । मोक्षस्य च नित्यत्वं यथाह तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्द-
वल्लीनामकद्वितीयवल्लीप्रथमानुवाकप्रथममन्त्रे “ब्रह्मविदाप्नोति पर”मिति ।
ब्रह्मवित् पुरुषः परं परमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः । छान्दोग्योपनिषत्प्रथमा-
ध्यायषड्विंशखण्डद्वितीयानुवाकेऽपि “न पश्यो मृत्युं पश्यती”ति । पश्यतीति
पश्यो ब्रह्मदर्शी पुरुषो मृत्युं मोहं वा प्रमादं नैव पश्यति न प्राप्नो-
तीत्यर्थः । “मोहो मृत्युः सम्मतो यः कवीनां प्रमादं वा मृत्युमहं
ब्रवीमी”त्युक्तेः । नृसिंहतापिन्यामप्युक्तम्—“स स्वराट् भवति तमेवं
विद्वानमृत इह भवती”ति । सः तत्त्ववित्पुरुषः स्वेन राजते इति
स्वराट् स्वतन्त्रः कर्मवश्यो न भवतीत्यर्थः । “स्वराट् स्वतन्त्रो विज्ञेय”
इति नैघण्टोक्तेः । तं परमात्मानमेवं विद्वान् जानन् इह संसारेऽमृतो
मुक्तो भवतीति श्रुत्यर्थः । श्वेताश्वतरोपनिषत्तृतीयाध्यायाष्टमानुवाकेऽपि

“तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति । तं परमात्मानं विदित्वा मृत्युं मोहं वा प्रमादमत्येत्यतिक्रामति अयनाय मोक्षाप्तयेऽन्यः पन्था अन्योपायो नास्तीति श्रुत्यर्थः । छान्दोग्योपनिषदष्टमप्रपाठकपञ्चमखण्डेऽपि च “न स पुनरावर्त्तत” इति । स ब्रह्मत्वमापद्यमानो जीवात्मा पुनर्भूयः न आवर्त्तते शरीरं नैव स्वीकरोतीति श्रुत्यर्थः । इत्यादिश्रुतिवाक्यैर्धर्माद्यपेक्षया मोक्षस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादनेन निरतिशयानन्दरूपनित्यपरब्रह्मस्वरूपत्वलाभप्रयोजकत्वेन च तस्य नित्यत्वमेवेति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि, निगद्यतां तावदिदानीं वेदान्तिनये प्रत्यक्षादिप्रमाणैः पञ्चकोपविचारः कीदृशः सम्पन्न इति ।

पितृ०—वत्स ! परिदृश्यते खलु तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दब्रह्मीनामकद्वितीयवल्लीप्रथमानुवाके “यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् ब्रह्मणा विपश्चिते”ति । यः पुरुषः पूर्वोक्तं सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं परब्रह्म परमे उतकृष्टे व्योमन् व्योम्नि हृदयाकाशे गुहायां हृदयाकाशरूपगुहायां निहितमस्तीति वेद विजानाति, स पुरुषो विपश्चिता सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सह सर्वान् कामान् अश्नुते लभते इति श्रुत्यर्थः । तत्रेतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थकः । अनया श्रुत्या हृदयाकाशरूपगुहानिहितमद्वैतं परब्रह्म बुद्ध्या ज्ञानिपुरुषः सकलविधानन्दमुपभुनक्ति । गुहाशब्दवाच्यपञ्चकोषविवेकेन ब्रह्मस्वरूपबोधे समर्थो भवति तादृशकोषपञ्चकविचारमन्तरेण ब्रह्मविषयकज्ञानासम्भवाद्वा प्रथमं तद्विवेकप्रकारः प्रस्तूयते, यथा—ते च कोषा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयभेदेन पञ्चविधाः । तेषु स्थूलदेहोऽन्नमयकोषस्ततोऽभ्यन्तरे मनोमयकोषस्ततोऽभ्यन्तरे प्राणमयकोषस्ततोऽभ्यन्तरे कर्तृपदवाच्यविज्ञानमयकोषस्ततोऽभ्यन्तरेऽपि भोक्त-

पदवाच्यानन्दमयकोषश्चेति परम्पराक्रमेणावस्थितानां तेषामात्मनो गुहावदा-
वरकत्वेन गुहापदवाच्यत्वमवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं प्रथममन्नमयकोषविचारे-
णानुग्राह्यः ।

पितृ०—वत्स ! मातृपितृभुक्तान्नादिद्रव्यपरिणामविशेषशुक्लशोणि-
तोत्पन्नस्यान्नरसविवर्द्धितस्थूलशरीरस्यान्नमयकोषसंज्ञा । न चास्य नित्य-
सिद्धविनाशरहितात्मस्वरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्, तस्योत्पत्तिविनाशदर्शनात् ।
यद्यपि तादृशस्यापि स्थूलशरीरस्यात्मस्वरूपत्वमस्त्विति वक्तव्यम्,
तदप्यशोभनम् । आत्मनस्तथाविधदेहस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽकृताभ्यागमकृत-
नाशात्मकदोषद्वयापत्तेः । पूर्वजन्मन्यस्य देहस्याविद्यमानत्वेनैतज्जन्म-
हेतुकादृष्टस्यासम्भवतया भवताप्यस्य जन्मनोऽप्यङ्गीकरिष्यमाणत्वमेवा-
कृताभ्यागमः । भाविजन्मन्यप्येतद्देहरूपात्मनोऽभावेनेहानुष्ठितपापपुण्य-
फलभोक्तृत्वस्य तदानीमभावाद्भोगमन्तरेणापि कर्मक्षयप्रसक्तिरेव कृतनाशः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; साम्प्रतं क्रियतां पुनः प्राणमयकोष-
विषयकविचारः ।

पितृ०—वत्स ! यो हि वायुरन्नमयशरीरबलाधायकश्चक्षुरादीन्द्रिय-
प्रवर्त्तकः पादादिमस्तकपर्यन्तव्यापी च भवति, स एव प्राणमयकोषः ।
न चास्यात्मस्वरूपत्वं शङ्क्यम्, तस्य घटादिष्वज्जडपदार्थत्वात् ।
अतोऽस्यात्मभिन्नत्वं बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं मनोमयकोषविषयकविचारः
करणीयः ।

पितृ०—वत्स ! कामक्रोधादिवृत्तिमत्त्वेनानियतस्वभावापन्नं

भ्रान्त्यांन्नमयादिशरीरेष्वहम्भावसम्पन्नं गृहादौ च मदीयत्वाभिमानि मनो मनोमयकोषः । न चायमात्मा भवितुमर्हति, देहादिवद्विकारित्वादित्यनुमानेनास्यात्मभिन्नत्वं बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! क्रियतां तर्हीदानीं विज्ञानमयकोषविषयकविचारः ।

पितृ०—वत्स ! सुषुप्तिकालेऽज्ञानलीना, जाग्रदवस्थायामानखाग्र-सर्वशरीरेष्वपिनी चिदाभासविशिष्टबुद्धिरेव विज्ञानमयकोषः । न चायमात्मा भवितुमर्हति । घटादिवद्विलयाद्यवस्थापन्नत्वादित्यनुमानेनास्यात्मभिन्नत्वं बोध्यम् । यद्यत्र वक्तव्यमन्तःकरणस्य मनोबुद्ध्यभयस्वरूपतया तादृश-मनोबुद्ध्योरभेदान्मनोमयविज्ञानमयकोषयोः पृथक्त्वोपपादनमनुपपन्नमिति । तत्र । वहिःकरणत्वरूपेण विकृतमनसो मनोमयकोषशब्दवाच्यत्वेनान्तः-कर्तृत्वाकारपरिणतबुद्धेर्विज्ञानमयकोषशब्दवाच्यत्वेन च तदुभयकोषयोः परस्परभेदसत्त्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्ह्युच्यतां तावदिदानीमानन्दमयकोषः पुनः कीदृश इति ।

पितृ०—वत्स ! पुण्यकर्मफलभोगकालेऽन्तर्मुखी, चिदानन्द-प्रतिबिम्बविशिष्टा वात्मस्वरूपानन्दप्रतिबिम्बवती पुण्यकर्मफलभोगसमाप्तौ च निद्रारूपेण प्रकृतिविलीनाऽऽन्तरिकबुद्धिवृत्तिरेवानन्दमयकोषः । न चै-वायमात्मा भवितुमर्हति, मेघादिवदस्य क्षणविध्वंसित्वादित्यनुमाने-नास्यात्मभिन्नत्वं बोध्यम् । अतो बुद्ध्यदौ प्रतिबिम्बाकारावस्थित-प्रियादिशब्दवाच्यस्यानन्दमयकोषस्य कारणस्वरूपानन्दस्यानुमानेनात्मत्व-मेवेति निर्णयम् । तत्कारणस्वरूपानन्द आत्मा भवितुमर्हति, नित्यत्वात् । तथाचात्रानुमानान्तरम्—‘विवादाध्यासितानन्द आत्मा भवितुमर्हति, नित्यत्वा’दिति । अनात्मपदार्थानां देहादिवदनित्यत्वमेव । पूर्वोक्तपञ्चकोष-

विचारतोऽवगम्यतेऽन्नमयादिकोषपञ्चकातिरिक्तनित्यसिद्धोऽपरः कश्चिदात्म-
पदार्थोऽस्तीति ।

ज्ञातु०—वृद्धाः ! तथापि स्थूलदेहातिरिक्तात्मपदार्थोऽन्यः कश्चिन्मया
नाङ्गीकर्तव्यः । स्थूलदेहादारभ्यानन्दमयकोषान्तस्यैवानुभूयमानत्वात्तद-
तिरिक्तात्मपदार्थस्यवानुभूयमानत्वाच्च ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । स्थूलदेहादिपञ्चकोपा-
तिरिक्तात्मपदार्थाननुभवेऽपि यन्नित्यचैतन्येन स्थूलदेहाद्यनुभवस्तच्चैतन्यस्यैवा-
त्मपदार्थाकारेणाङ्गीकारात् । यदि वक्तव्यं तादृशात्मपदार्थोऽस्ति चेत् कुतोऽसौ
नोपलभ्यत इति । अत्र ब्रूमः—नासौ परमात्मा ज्ञेयपदार्थस्वरूपः, किन्तु
ज्ञानस्वरूप एव । आत्मनोऽभावमादाय नाज्ञेयत्वव्यवहारः, किन्तु ज्ञातु-
ज्ञानान्तरयोरभावमादायैव तद्व्यवहारः । यथा स्वाभाविकमाधुर्याम्लादि-
गुणविशिष्टमधुशर्करातिन्तिड्यादिद्रव्येषु स्वसंस्पृष्टचणकादिपदार्थेषु स्वस्व-
माधुर्याम्लादिगुणानर्पयत्स्वपि तदानीं तत्तन्माधुर्यादिगुणार्पकवस्त्वन्तरा-
भावेन तत्तन्माधुर्यादिगुणाः केनचित्पदार्थान्तरेण सम्पादनीया इत्याकारेण
तानि स्वस्वस्वरूपे नापेक्षन्ते, किन्तु तत्तद्गुणार्पकवस्त्वन्तराभावेऽपि तेषां
माधुर्यादिस्वभावता तिष्ठत्येव, तथा ज्ञातुर्ज्ञानान्तरस्य चाभावेनात्मनो
ज्ञेयपदार्थस्वरूपत्वाभावेऽपि तस्य नित्यज्ञानपदार्थस्वरूपत्वं नैव ह्रियते ।
नात्मनः स्वप्रकाशत्वमपलपितुं शक्यम् । “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति,
अस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातं तमेव भान्तमनुभाति सर्वं, तस्य
भासा सर्वमिदं विभाती”ति श्रुतेः । परिदृश्यमानजगदुत्पत्तेः
प्रागपि स्वप्रकाशात्मकोऽयमात्मासीत् । आत्मप्रकाशेनैवानुगतं तादृशं जगत्
प्रकाशितं चाभूदिति श्रुत्यभिप्रायः । इन्द्रियादिवस्त्वन्तरवेद्यत्वमात्मनो
नाङ्गीकर्तव्यम् । “येनेदं सर्वं विजानाति तत् केन विजानीयाद्विज्ञातारमेव

केन विज्ञानीयादिति बृहदारण्यकोपनिषद्द्वितीयाध्यायचतुर्थब्राह्मणचतुर्दशानुवाकोक्तेः । परिदृश्यमानसकलजगद्विषयकज्ञानं येन साक्षिभूतपरमात्मनैव भवति जीवस्यासौ जीवः साक्षिभूतं तद्ब्रह्म केनान्येन चक्षुरादीन्द्रियेण विज्ञानीयात् ? नान्येन केनापीति श्रुत्यभिप्रायः । किञ्चात्रानुमानमपि परिदृश्यते, यथा—‘सकलवस्तुविज्ञातु परब्रह्म चक्षुरादीन्द्रियगम्यं भवितुं नार्हति, तच्चक्षुरादीन्द्रियाणां ज्ञेयपदार्थान् परित्यज्य ज्ञातारं प्रत्यनुधावनासामर्थ्यादि’ति । आत्मनः स्वप्रकाशत्वविषये श्रुत्यन्तरं यथा—“स वेत्ति देद्यं न च तस्यास्ति वेत्ते”ति । स आत्मा संसारगतवेद्यवस्तुमात्रं जानाति, किन्तु तदात्मनो वेत्तान्यः कश्चिन्नास्तीति श्रुत्यभिप्रायः । केनोपनिषत्तृतीयानुवाके तस्य स्वप्रकाशत्वं दृश्यते, यथा—‘तद्विदितादथो अविदितादधी’ति । तत् ब्रह्म विदिताज्ञं ज्ञातवस्तुनोऽथो तथा अविदितात् अज्ञातवस्तुनश्चाधि भिन्नं बोधस्वरूपत्वेन ज्ञाताज्ञातवस्तुविलक्षणम् । असौ परमेश्वरो ज्ञाताज्ञातवस्तुभिन्ननित्यज्ञानस्वरूप इति श्रुत्यभिप्रायः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! विदिताविदितवस्तुविलक्षणं किमपि वस्तु मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तथाविधवस्तुनोऽननुभवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । विदितविशेषणवेदनस्यैव बोधरूपत्वेन बोधात्मकात्मानुभवाभावे विदितवस्तुनोऽप्यनुभवाभावप्रसङ्गादवश्यं बाधरूपात्मानुभवस्य स्वीकरिष्यमाणत्वात् । तथा सति यो हि विदिताविदितोभयविलक्षणज्ञानात्मकपरब्रह्म बोधगम्यमपि कथमपि तन्नानुभवेत् तस्य घटादिस्फुरणात्मकानुभवेऽप्यनुभवः कथमपि नोदीयात् । तादृशजडबुद्धेः शास्त्रसिद्धानुभवात्मकात्मतत्त्वबोधासम्भवात् । जिह्वा-मन्तरेण भाषणानुपपत्त्या यथा ‘मम जिह्वास्ति न वे’ कथयतो भाषणमत्यन्तलज्जायै भवति, न तु तस्य बुद्धिमत्त्वज्ञापनाय, तथा बोधेन विना

बोद्धव्यवस्त्वन्तरव्यवहारानुपपत्त्या 'मया बोधो न बुध्यते' 'इतः परं बोद्धव्य'मिति निगदमानस्योक्तिरपि तादृशलज्जोत्पादिकैव । अतो निर्णयं 'नित्यज्ञानात्मकपरब्रह्म नाहं जानामी'ति कथनमत्यन्तायौक्तिकमेवेति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; तादृशबोधस्वीकारेण प्रकृतेऽत्र ब्रह्म-विषयकबोधविषये किमायातम् ?

पितृ०—वत्स ! संसारेऽस्मिन् घटपटादियावद्वस्तुविषयकज्ञानं भवति लोकस्य, तस्माद् घटपटादियावद्वस्तुपरित्यागेनावशेषं केवलं तत्तदुघट-पटादिसकलवस्तुविषयकज्ञानमेव परब्रह्मेति विजानीयात् । तादृशज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमिति निगदन्ति । परब्रह्मणो ज्ञानातिरिक्तवस्तुस्वरूपत्वासम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! एवं चेत्तर्हि पूर्वोक्तान्नमयादिकोषपञ्चकविचारस्य निष्प्रयोजनत्वमङ्गीकर्तव्यम् । घटपटादियावद्विषयपरित्यागेनावशेषस्य तत्तद्वस्तुविषयकज्ञानमात्रस्य परब्रह्मस्वरूपत्वे परब्रह्मविषयकज्ञानसिद्धेः ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । विवेचनया कोषपञ्चक-परित्यागेनावशेषस्य तत्तत्कोषपञ्चकसाक्षिभूतज्ञानस्यैव परब्रह्मस्वरूपत्वात् । यद्यत्र वक्तव्यमनुभवसिद्धान्नमयादिकोषपञ्चकपरित्यागेन परिशेषे शून्यत्व-मेवावशिष्यत इति । तन्न । साक्षिरूपेणावभासमानतादृशज्ञानस्य शून्यताप्रतिपादनासम्भवात् । न चास्य ज्ञानात्मकपरब्रह्मणोऽभावस्वरूपत्वं कथमपि स्वीकुर्यात् । वादिप्रतिवाद्युभयमतेऽपि 'अहं वक्तुं न वे'त्या-कारकविवादासम्भवात् । स्वस्य सत्त्वासत्त्वविषयकविवादे प्रतिवाद्य-भावात् । यदि वक्तव्यं स्वस्यासत्त्ववाद्येवात्र प्रतिवादी भविष्यतीति । तन्न । भ्रमप्रमादातिशयमन्तरेण स्वस्य सत्त्वासत्त्वविषये यस्य कस्यापि सन्देहानुदयात् । "आसन्नेने"त्याद्यारभ्य "सन्तमेनं ततो विदुः"रित्यन्त-श्रुत्यापि स्वासत्त्ववादिपक्षे बाधप्रदर्शनात् । यो हि परब्रह्मासदित्याकारेण

विजादाति स तु स्वयमेवासत्स्वरूपः । स्वस्यैव परब्रह्मस्वरूपत्वादिति श्रुत्यभिप्रायः । अनया श्रुत्या परब्रह्मणोऽवेद्यत्वं संसाध्य साम्प्रतमसत्त्व-
वादिपक्षे स्वीयसत्ताप्यवश्यमङ्गीकरणीया ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! आत्मनः स्वप्रकाशस्वरूपत्वं पुनः कथमवगम्यते ?

पितृ०—वत्स ! 'ईदृशस्तादृशो वात्मे'त्याकारेण निर्देष्टुमशक्यतया यद्वस्त्वीदृशं वा तादृशं न भवति तद्वस्तुस्वरूपमेव ब्रह्मेति जानीयात् । अस्यायमभिप्रायो यदात्मनः कथञ्चिदीदृक्त्वादिरूपेण वैशिष्ट्याङ्गीकारे तेनैव रूपेण वेद्यत्वं, तदनङ्गीकारे च शून्यत्वमापद्येतेति तन्नाङ्गीक्रियत एवेति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! ईदृक्त्वतादृक्त्वविशिष्टवस्तु पुनः कीदृशम् ?

पितृ०—वत्स ! चक्षुरादीन्द्रियप्रत्यक्षविषयीभूतघटपटादियावद्वस्तूना-
मीदृक्शब्दवाच्यत्वमप्रत्यक्षीभूतधर्माधर्मादीनां च तादृक्शब्दवाच्यत्वमव-
धेयम् । सकलवस्तुदृष्टुरात्मनस्तु चक्षुरादीन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावाच्चे-
दृक्शब्दवाच्यत्वं, विद्यमानपरोक्षत्वाभावाच्च न तादृक्शब्दवाच्यत्वम् ।
अतो ज्ञानस्वरूपत्वेन नित्यप्रत्यक्षत्वं स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपत्वं च निर्णयम् ।
अस्य स्वप्रकाशत्वेऽनुमानं यथा—अयमात्मा स्वप्रकाशो भवितुमर्हति,
ज्ञानकर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् । ज्ञानवदिति । अत्र विशेषासिद्धो
हेतुरिति नाङ्गीकर्त्तव्यः । आत्मनो ज्ञानकर्मत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात् ।
यदि वक्तव्यमात्मनः स्वस्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्टस्वरूपेण च कर्मत्वमिति ।
तत्र । गमनादिक्रियायामप्येकस्यैव स्वरूपेणैव कर्तृत्वं विशिष्टस्वरूपेणैव च
कर्मत्वमित्यतिप्रसङ्गात् । नापि साधनविकलो दृष्टान्तः । ज्ञानस्य
ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थानात् । यदि वक्तव्यमात्मनः पूर्वोक्तदिशा स्व-
प्रकाशत्वसिद्धावपि ब्रह्मणो लक्षणाभावाच्च ब्रह्मत्वसिद्धिरिति । तदपि न ।
“सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दब्रह्मीनामकद्वितीयब्रह्मी-

प्रथमानुवाके ब्रह्मणो यत् सत्यस्वरूपादिलक्षणमुक्तं तदप्यत्र निकृष्टलक्षण-
त्वेनाङ्गीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! आत्मनः सत्यस्वरूपत्वमित्यत्र किं तत् सत्यत्व-
मिति न वेद्मि ?

पितृ०—वत्स ! ‘बाधशून्यत्वं सत्यत्व’मिति सत्यलक्षणम् ।
अबाध्यत्वं सत्यत्वं, बाध्यत्वं च मिथ्यात्वमिति पूर्वाचार्याभिमतम् ।
यत्स्वरूपं कथमपि ध्वंसत्वं नापद्येत तदेव सत्यमित्यभिप्रायः । तथा
सति स्थूलसूक्ष्मशरीराद्यात्मकजगति सुषुप्तिमूर्च्छासमाधिषु परिलक्षितस्य
बाधस्याविद्यमानताया वा साक्षिरूपेण विद्यमानस्य महाप्रलयेऽपि ध्वंस-
रहितस्य ज्ञानात्मकपरब्रह्मणः सत्यस्वरूपत्वमवधेयम् । आत्मबाधे
साक्षिणोऽभावात् साक्षिरहितवादो नाभ्युपगन्तव्यः । अन्यथाख्याति-
प्रसङ्गात् । अन्यथा अन्यप्रकारेण ख्यातिज्ञानमित्यर्थः । “यस्य यद्धर्मवत्त्वेन
ज्ञानमुचितं तस्य तदितरधर्मपुरस्कारेण ज्ञानमन्यथाख्याति”रिति तल्लक्षणात् ।
वक्ष्यमाणदृष्टान्तेनोक्तार्थः स्पष्टीक्रियते, यथा—घटपटादियावन्मूर्त्तवस्तुषु
गृहादिभ्योऽपसारितेष्वप्यपनेतुमशक्यतया यथाकाशमात्रमवशिष्यते, तथा
“नेति नेती”त्यात्मिकया बृहदारण्यकोपनिषच्चतुर्थध्यायचतुर्थब्राह्मण-
द्वाविंशानुवाकश्चत्वा परमात्मेतरमूर्त्तामूर्त्तात्मकदेहेन्द्रियादिषु निराकृतेषु
परिशेषे सर्वनिराकरणसाक्षिरूपेण यज् ज्ञानमवशिष्यते, बाधरहिततादृशज्ञान-
मेव परब्रह्मेति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! प्रोक्तान्यथाख्यातिविषयकवृत्तान्तं पुनः सुस्पष्टं
बोधयन्तु माम् ।

पितृ०—वत्स ! जगत्तत्त्वविषये ख्यातिपञ्चकमङ्गीकुर्वन्ति शास्त्र-
सत्त्वविदः ।

“आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।

तथानिर्वचनख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम्” ॥ इत्युक्तेः ।

तत्रात्मख्यातिवादिनो योगाचारबौद्धाः, असत्ख्यातिवादिनो माध्यमिकाः, अख्यातिवादिनः पूर्वमीमांसकाः, अन्यथाख्यातिवादिनो नैयायिकाः, अनिर्वचनख्यातिवादिनश्च शङ्कराचार्याः ।

“योगाचारा माध्यमिकास्तथा मीमांसका अपि ।

नैयायिका मायिनश्च प्रायः ख्यातीः क्रमाज्जगु”रित्युक्तेः ।

तेष्वात्मख्यातिवादिनये बुद्धिविज्ञानमेवात्मा, तदतिरिक्तः कश्चिदात्म-
पदार्थो नास्ति । तदेव बुद्धिविज्ञानं बहिर्यटपटादिविषयाकारेण
प्रतीयते । तद्विज्ञानातिरिक्तस्य कस्यापि बाह्यपदार्थस्य सत्यत्वाभावे-
नान्तरस्थात्मरूपबुद्धिविज्ञानस्यैव बाह्यवस्त्वाकारेण प्रतीतेरेतन्मत-
मात्मख्यातिरिति वदन्ति । असत्ख्यातिवादिनये जगत्स्यस्मिन् बाह्या-
भ्यन्तरीणं यत् किमपि वस्तुजातं परिहृयते तत् सर्वमसत्यं शून्य-
मसद्वा । एकमेव वस्तु सत्यम् । तत् असदेव सत्यवत् प्रतिभासते ।
इत्थमसदाकारेण ख्यातिर्वा प्रतीतिर्भवतीत्येतन्मतमसत्ख्यातिरिति वदन्ति ।
अख्यातिवादिनये भ्रमात्मकः कश्चित् पदार्थो नास्ति । शुक्तिकायाम् ‘इदं
रजत’मित्याकारेण यो भ्रमस्तत्रासौ शुक्तिरजतयोः पार्थक्याभावादेव
भवति । अतस्तदुभयगतपार्थक्यस्य प्रतीतिगोचरत्वाभावादेतन्मतमख्याति-
रिति वदन्ति । अन्यथाख्यातिवादितात्किंनये भ्रमस्थले एकैकविध-
वस्तुनोऽन्यथा अन्यप्रकारा ख्यातिः प्रतीतिर्भवतीत्येतन्मतमन्यथाख्यातिरिति
वदन्ति । अनिर्वचनीयख्यातिवादिशङ्कराचार्यनये च यदा यत्र यद्वस्तुनो भ्रम-
स्तदा तत्समयं व्याप्य तत्र तथाकारमेकमनिर्वचनीयवस्त्वन्तरमुत्पद्यते ।
यथा शुक्तिकायाम् ‘इदं रजत’मित्याकारकभ्रमो यदा समुत्पद्यते, तदानीं

शुक्तिकायामेकमनिर्वचनीयं रजतात्मकवस्तु समुत्पद्यत इति तन्मतमनिर्वचनीयवादोऽनिर्वचनीयख्यातिवादो वेति वदन्ति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवद्भिः यावद्वस्तुविषयकनिषेधेन परिशेषेऽवशिष्यमाणवस्तुनः परब्रह्मस्वरूपत्वमिति यदुक्तं प्राक्, तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तथाविधनिषेधेन कस्यापि वस्तुनोऽनवशेषात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैव वक्तुं शक्यते, परिशेषे ‘न किञ्चिदवशिष्यत’ इत्यङ्गीकुर्वणेनापि त्वया तादृशप्रयोगसिद्धये सर्वाभावविषयकज्ञानस्यावश्यमङ्गीकरिष्यमाणत्वात् । ‘न किञ्चिदि’त्यनेनालक्ष्यमनिर्द्देश्यं यद्वस्तु त्वयाऽपि स्वीक्रियते तादृशवस्त्वेवास्माभिः परब्रह्मेति निगद्यते । यदि वक्तव्यं ‘न किञ्चि’दित्यनेन कथं चैतन्यात्मकं वस्तु बोद्धव्यमिति । अत्रोच्यते । बाधसाक्षिपदार्थस्यावश्यमभ्युपेयत्वेन ‘अभिधायकशब्देऽप्येव विप्रतिपत्तिर्नाभिधेये’ इति न्यायेन त्वन्मतेन साकमस्माकीनमतस्य बाधसाक्षिभूतपरब्रह्मणि केवलभागागतभेदो न तु विषयगतभेदः । तदानीं बाधरहितसाक्षिचैतन्यस्यैव विद्यमानत्वात् । “स एष नेति नेत्यात्मे”ति बृहदारण्यकोपनिषच्चतुर्थाध्याय-चतुर्थब्राह्मणद्वारविशानुवाकात्मक-श्रुतिः साक्षिचैतन्यस्य बाधासम्भवेन “नेति नेत्या”त्मना निराकरणयोग्यानात्मवस्तुसमुदायनिराकरणेन प्रत्यक्षीभूतघटपटादिवस्तुसमुदायभिन्नं, पूर्वोक्तदिशानिराकर्तुमशक्यं, नित्यज्ञानस्वरूपत्वेन सकलवस्तुध्वंसेऽपि विद्यमानं, परब्रह्मात्मकवस्त्वेवावशिष्यत इति निरूपयति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! साक्षिचैतन्यपरब्रह्मणोऽपि मया बाधोऽङ्गीकर्तव्यः । पूर्वोक्तदिशा तद्बाधसम्भवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । “नेति नेति”श्रुत्या ‘इदमित्थ’मित्याकारेण दृष्टिगोचरीभूतदेहादिवस्तूनामेव त्याज्यत्वसम्भवेन

नित्याखण्डज्ञानरूपपरब्रह्मणस्तदसम्भवेन च तस्येदन्तया निर्देष्टुमशक्यतया तद्वाधासम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु वा ब्रह्मणोऽबाध्यत्वं तेन प्रकृते किमायातम् ?

पितृ०—वत्स ! ब्रह्मलक्षणोक्तसत्यत्वं जीवात्मन्यपि सिध्यतीति विज्ञेयम् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमिति प्रागुक्तत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु वा परब्रह्मणः सत्यस्वरूपत्वं नित्यज्ञान-स्वरूपत्वं च । तस्यानन्त्यं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । देशकालवस्तुभिरेव तत्स्वरूपस्य परिच्छेत्तुं शक्यत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । परब्रह्मणो नित्यत्वेन सर्वव्यापित्वेन च देशकालाभ्यां, सर्वात्मस्वरूपत्वेन चान्येन केनापि वस्तुना तत्परिच्छेदासम्भवात् । एतत्सिद्धान्तं श्रुतयोऽप्यनुमोदयन्ति । यथा मुण्डकोपनिषत्प्रथममुण्डकप्रथमखण्डषष्ठानुवाके “नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म”मिति । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य” इति च । कठोपनिषत्-पञ्चमवल्लीत्रयोदशानुवाके “नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना”मिति । बृहदारण्यकोपनिषद्द्वितीयाध्यायचतुर्थब्राह्मणषष्ठानुवाके “इदं सर्वं यदय-मात्मे”ति । माण्डुक्योपनिषद्द्वितीयानुवाके “सर्वं ह्येतद् ब्रह्मे”ति । मुण्डकोपनिषद्द्वितीयमुण्डकद्वितीयखण्डकादशानुवाकेऽपि च “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ”मिति । अनित्यानां मध्ये नित्यः, चेतनानां चेतनवतां चेतनः । इदममृतममृतस्वरूपं ब्रह्म, प्रसृतं प्रगतं विस्तृतमित्यर्थः । वरिष्ठं श्रेष्ठं ब्रह्मैवेदं विश्वं सकलं जगदित्यर्थः । प्रोक्तश्रुतिभिर्ब्रह्मणो व्यापित्व-नित्यत्वसर्वात्मत्वप्रतिपादनेन तस्य देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदाभावो बोध्यः ।

नास्यानन्त्यं केवलश्रुतयः प्रतिपादयन्ति, किन्तु युक्तयोऽपि यथा—देशकालादीनां तदतिरिक्तवस्तूनां च मायाकल्पितत्वेन गन्धर्वनगरादिभिर्गगनस्येव देशादिकृतपारमार्थिकपरिच्छेदस्य ब्रह्मण्यसम्भवात् तस्यानन्त्यं सुव्यक्तमेव । गन्धर्वनगरं नाम शून्याधिष्ठानपुराकारनीलपीतादिमेघरचनाभेदः । तच्चाकाशेऽकस्मादपूर्वसम्पन्नगरवद्दृश्यते । तत् वस्तुतो न ज्ञानातिरिक्तं किमपि । स्वप्नेऽप्येवंविधो यत्सकलपदार्थः परिदृश्यते, तत्सकलोऽपि वस्तुतो न ज्ञानातिरिक्तः कश्चित् पदार्थः । एतदुभयविधपदार्थस्य मिथ्यात्वमित्यवधेयम् ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! अस्तु वा पूर्वोक्तदिशा परब्रह्मणः परिच्छेदाभावः । किन्त्वेतावतात्मनः परिच्छेदभावप्रसक्तिरिति मया नाङ्गीकर्तव्यम् ?

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । वक्ष्यमाणश्रुतिभिरात्मनोऽपि ब्रह्मानतिरिक्तत्वप्रतिपादनात् । तथाचात्र श्रुतयः—“तदेतत् सत्यमात्मा ब्रह्मैव” । “ॐ सत्यमात्मैव नृसिंहदेवो ब्रह्म भवति” । माण्डुक्योपनिषद्द्वितीयानुवाकेऽपि च । “अयमात्मा ब्रह्मे”ति । प्रोक्तश्रुतिभिरात्मनोऽपि ब्रह्माभेदप्रतिपादनेनास्याप्यानन्त्यं बोध्यम् ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! तथापि जीवेश्वरकृतपरिच्छेदवतः परब्रह्मणः आनन्त्यं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । सद्ब्रह्मभूते तस्मिन् जडजगदारोपेण परिच्छेदाभावेऽपि चेतनजीवेश्वरयोस्तत्रारोपसम्भवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चानारोपितचेतनयोर्जीवेश्वरयोरवयवैरपि सत्यज्ञानान्तपरब्रह्मस्वरूपस्यास्य परिच्छेदः सम्भवति । जीवेश्वरगतजीवत्वे-
श्वरत्वरूपोपाधिद्वयस्य कल्पितत्वेन पारमार्थिकत्वाभावात्तथाविधकल्पित-
वस्तुना ब्रह्मणः परिच्छेदासम्भवात् । न च जीवेश्वरयोर्वास्तवपरिच्छेद-
हेतुकत्वं शङ्क्यम् । “सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्द-

वह्नीनामकद्वितीयवह्नीप्रथमानुवाकश्रुत्या प्रोक्तपरिच्छेदेहेतुकत्वाभावप्रति-
पादनात् । सत्यादिरूपपरमार्थिकब्रह्मवस्तुनो वक्ष्यमाणदिशेश्वरत्वजीवत्वयोः
कल्पितत्वेन जड़पदार्थवज्जीवेश्वरयोरपि परिच्छेदकत्वाभावोऽभ्युपगन्तव्यः ।
ईश्वरजीवात्मकचैतन्ययोः परब्रह्मचैतन्यादभिन्नत्वेन तदुभयचैतन्येनापि तस्य
परिच्छेदासम्भवात् । ईश्वरत्वजीवत्वे केनोपाधित्वेन कल्पिते इति
चेदुच्यते—सदसद्गयामनिर्वाच्या पृथिव्यादियावद्वस्तुनियमयित्रीश्वरोपाधि-
त्वेनेश्वरसम्बन्धिनी काचित् परब्रह्मशक्तिः सर्वत्रानन्दमयादिब्रह्माण्डान्त-
सकलवस्तुषु निगूढाकारेण विद्यमानत्वेनानुपलभ्यमाना तिष्ठति । सैवेश्वर-
स्येश्वरत्वे उपाधिः । न च तस्या अनित्यत्वेनानुपलभ्यमानतया नास्तित्वं
शङ्क्यम् । तथैव शक्त्या पृथिव्यादिवस्तुगतकाठिन्यद्रवत्वादिधर्माणां
व्यवस्थापितत्वेन तदभावे तेषां परस्परसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । न च तत्रेष्टापत्तिः ।
तेषां विमिश्रणेनैकत्रावस्थाने जगच्छृङ्खलाभङ्गापत्तेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! प्रोक्तशक्तेर्जगन्नियामकत्वकथनमयौक्तिकमिति मया
वक्तव्यम् । भवन्मते ब्रह्मातिरिक्तयावद्वस्तूनां जड़त्वेन जडात्मकशक्तेर्जग-
न्नियामकत्वासम्भवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । तस्या जड़त्वेऽपि तत्र
चिच्छक्तिप्रवेशेनैव चेतनवद्भासमानत्वात् । तादृशशक्तिरूपसम्बन्धमादाय
सत्यादिलक्षणपरब्रह्मणोऽपि सर्वज्ञत्वादिधर्मयोगित्वेनेश्वरत्वलाभाच्च । अस्याय-
मभिप्रायो यदा परब्रह्मचैतन्यं निरुपाधिकं भवति तदा विशुद्धपरब्रह्मपद-
वाच्यं भवति, यदा तु प्रोक्तमायाशक्तिरूपोपाधिविशिष्टं च भवति तदानी-
मीश्वरपदवाच्यमपि भवतीति । न च तच्छक्तेर्जगच्छृङ्खलानियामकत्व-
व्याघातः । तत्र चिदाभासप्रवेशेन तस्याश्रेतनवद्भासमानत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं जीवत्वोपाधिरुपवर्णनीयः ।

पितृ०—वत्स ! जीवत्वं प्रति पूर्वोक्तान्नमयादिकोपपञ्चकस्यैवोपाधित्वमवधेयम् । परब्रह्मचैतन्यं तथाविधोपाधिमादायैव जीवात्मसंज्ञं लभते । अस्यायमभिप्रायो यत् परब्रह्मचैतन्यं यदान्नमयादिकोपोपाधिमङ्गीकरोति तदा जीवात्मपदवाच्यं भवति, यदा तु निरुपाधिकमवतिष्ठते तदा परब्रह्मपदवाच्यमेव भवतीति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्येकस्यैव परब्रह्मणो युगपदीश्वरत्वजीवत्वे नैव वटेते । कुत्रापि स्थले न केनाप्येकस्मिन् पदार्थे परस्परविरुद्धधर्मद्वयोपयोगित्वादर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । लोके कस्यचिदेकस्यैव पुरुषस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिकं प्रति यथाक्रमं पितृत्वपितामहत्वप्रपितामहत्वादिकवदेकस्यापि परब्रह्मचैतन्यस्य पूर्वोक्तदिशा शक्त्या पञ्चकोपात्मकोपाधिवशेनेश्वरत्वजीवात्मत्वलाभसम्भवात् । पुत्रपौत्रादिकाभावे यथासौ पुरुषो न पिता, न पितामहो नापि प्रपितामहः, किन्तु केवलशुद्धपुरुषाकारणावतिष्ठते, तथा तदेव परब्रह्म पूर्वोक्तोपाधिद्वयविरहेण केवलशुद्धपरब्रह्माकारणावतिष्ठत इत्यवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवत्वेवं वा, तेन प्रकृते किमायातम् ?

पितृ०—वत्स ! वक्ष्यमाणश्रुतिपर्यालोचनयेदमेवावगम्यते, यो हि पुरुषः पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयसम्पन्नः सन् पूर्वोक्तदिशा पञ्चकोपादिविष्कपुरःसरं प्रत्यागात्मनोऽभिन्नं सत्यादिविलक्षणं परब्रह्म साक्षात्करोति स एव स्वयं ब्रह्मैव भवतीति । तथाचात्र श्रुतयो यथा “स यो वैतत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती”ति । तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयवल्लीप्रथमानुषाकप्रथममन्त्रे “ब्रह्मविदाप्नोति पर”मिति च । नैवासौ कदाचिद् जन्म-

मरणादिदुःखमपि लभते । “न जायते म्रियते वा विपश्चिदि”ति कठोप-
निषद्-द्वितीयवल्ग्वष्टादशानुवाकोक्तेः । विपश्चिज् ज्ञानवानात्मेत्यर्थः । नापि
ब्रह्मज्ञानिनो जन्म सम्भवति । “न च स पुनरावर्तत” इति छान्दोग्योप-
निषदष्टमाध्यायपञ्चदशखण्डप्रथमानुवाकोक्तेः । सः तत्त्वज्ञानिपुरुषो न च
पुनरावर्तते जन्ममरणजनितदुःखं नानुभवतीति श्रुत्यभिप्रायः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! पञ्चकोषविवेकेन परब्रह्मविषयकज्ञानलाभेऽपि तत्र
मामकीनेयं जिज्ञासा जागर्ति यदन्नमयादिकोषपञ्चकारणीभूतद्वैतवद्-
भासमानवस्तुनिचयानां प्रोक्तदिशा केवलं परमात्मशक्तिमायाकल्पितत्वं
स्वीक्रियते, उतान्येन केनापि कल्पितत्वमिति ।

पितृ०—वत्स ! अत्र बहवो वक्ष्यमाणमतभेदाः सन्ति । यथा—
अदृष्टद्वारा जीवानामेव जगत्कारणत्वं नेश्वरस्येति केचित् । तन्न । तत्र
विविधश्रुतिविरोधदर्शनात् । तथाचोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्याय-
दशमानुवाके “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयव-
भूतैस्तु व्यासं सर्वमिदं जग”दिति प्रस्तूय पुनस्तत्रैव नवमानुवाके “छन्दांसि
यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा घटन्ति । अस्मान्मायी सृजते
विश्वमेतत्तस्मिन्मान्यो मायया सन्निरुद्धः” इत्यनया श्रुत्येश्वरस्यैव जगत्-
स्रष्टृत्वमिति कृष्णयजुर्वेदीयाः श्वेताश्वतरशाखिनः संगिरन्ति । माया
प्रकृतिः, मायी ईश्वरः, छन्दांसि वेदाः, यज्ञा घृतसम्पाद्ययागाः, क्रतवः
सोमरससाध्यवृहद्यागाः, व्रतानि चान्द्रायणादीनि, तस्मिन् विषयात्मकजगति,
अन्यो जीव इत्यर्थः । वेदप्रतिपादितयावद्वस्तूनि मायाधिष्ठितपरमेश्वर-
निर्मितान्येव, विषयात्मकजगति तु जीवो मायाबद्धस्तिष्ठतीति प्रोक्तश्रुत्यभि-
प्रायः । ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्प्रथमाध्यायप्रथमद्वितीयकण्डिकयोः परि-
दृश्यते—“आत्मा वा इदमेकमग्र आसीत् । नान्यत् किञ्चन मिषत् । ईक्षत

लोकानसृजा इति ।” इति, स इमाँल्लोकानसृजत” इति च । इदं जगत्, वा वै, मिषत् निमेषक्रियावत्, अपि ईक्षत आलोचितवान्, नु प्रश्ने, सृजै सृजेम इत्यर्थः । असृजत् सृष्टवान् । सृष्टेः प्रागिदं जगदेक आत्मा एवासीत् । निमेषक्रियादियुक्तं किमपि वस्तु नासीत् । स आत्मा आलोचितवानहं किमेतान् लोकान् सृष्टवानिति श्रुतिद्वयाभिप्रायः । इत्थमद्वितीयपरमात्मन एव जगत्स्रष्टृत्वमिति बह्वृचा ऋक्शाखिनः । तैत्तिरीयोपनिषदि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते”ति । “तस्माद्वा एतस्मादाकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधिम्यो अन्नम् । अन्नाद्देतः । रेतसः पुरुषः” । इति । परमे उत्कष्टे, व्योमन् व्योम्नि हृदयाकाशे, गुहायां बुद्धिरूपायां, वेद विजानाति, विपश्चिता सर्वज्ञेन, इतिशब्दो मन्त्रप्रसासिद्योतक इत्यर्थः । यस्तु सत्यज्ञानानन्तस्वरूपपरब्रह्म हृदयाकाशे बुद्धिरूपगुहायामवतिष्ठत इति विजानाति, स तु सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सह सकलकाम्यवस्तून्पुनश्नुति । तादृशपरमात्मन एवाकाशादिक्रमेण पुरुषान्ताः समुत्पन्ना एवेति श्रुत्यभिप्रायः । अनया श्रुत्याकाशादिद्विहान्तं जगदात्मन एव समुत्पन्नमित्यभिधाय तत्रैव षष्ठानुवाके “सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेये”ति । “स तपोऽतप्यत । स तपसस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्चे”त्यनया श्रुत्या तस्यैव ब्रह्मणो जगत्सृजने-च्छापूर्वकपर्यालोचनेन जगत्स्रष्टृत्वमिति कृष्णयजुर्वेदीयास्तैत्तिरीयशाखिनः । अकामयत कामितवान्, स्यां भवेयम्, प्रजायेयोत्पद्येय, तपोऽतप्यतेत्यर्थः । सृज्यमानजगद्विषयकालोचनं कुर्वन्निदं सर्वं जगत् सृष्टवानिति पूर्वोक्तश्रुत्यभिप्रायः । छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्यायद्वितीयखण्डप्रथमानुवाके परिदृश्यते—

“सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय”मिति । अनया श्रुत्या ब्रह्मण एव जगत्स्रष्टृत्वं प्रतिपाद्य सद्रूपाद्वितीयब्रह्म इत्युपक्रम्य तत्रैव द्वितीय-तृतीयानुवाकात्मिकाभ्यां “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तद्व्यापो जायन्ते” इति । “ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेमहीति, ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तद्व्यन्नाद्यं जायत” इति श्रुतिभ्यां तस्यैव ब्रह्मण ईक्षणपूर्वकतेजोजलान्नस्रष्टृत्वमभिधाय तत्रैव तृतीयखण्डप्रथमानुवाकात्मिकया “तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिती”ति श्रुत्या तस्यैवाण्डजादिशरीरनिर्मातृत्वमपीति सामवेदीयछान्दोग्यविदः । मुण्डकोपनिषद्द्वितीयमुण्डकप्रथमखण्डप्रथमानुवाकेऽपि “तदेतत्सत्यम्” “यथा सदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ती”ति दृश्यते । सरूपा अग्निसलक्षणाः, प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति, अक्षरात्पुरुषात्, भावा जीवाः, यन्ति अनुलीयन्ते प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः । प्रज्वलिताग्नेर्यथाग्निरूपसहस्रसहस्रस्फुलिङ्गा निर्गच्छन्ति, तथा हे सोम्य ! पुरुषाद्विविधजीवा उत्पद्यन्ते, तत्रैव च विलीना अपि भवन्तीति श्रुत्यभिप्रायः । अनया श्रुत्याक्षरात्मकपरब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिरित्यार्थवर्णिकाः । “तद्धेयदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदंरूपः” इति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रथमाध्यायचतुर्थब्राह्मणसप्तमानुवाके सृष्टेः प्रागस्पष्टनामरूपत्वेनाव्याकृतशब्दवाच्यमायोपाधिकपरब्रह्मण एव नामरूपस्पष्टीकरणात्मकसृष्टिः प्रतिपादितास्ति । तत् जीवावस्थम् एदमिदं जगत् हि तर्हि तस्मिन् काले सृष्टेः प्राक्, अव्याकृतं नामरूपाभ्यामप्रकटितरूपं बीजाकारमासीत् । तत् अव्याकृतं जगत् नाम-

रूपाभ्यामेवासौ पदार्थ इदं नामा, इदं रूप इति एवं व्याक्रियत स्वयमेव व्यक्तिभावमापद्यत इति श्रुत्यर्थः । पुनस्तत्रैवानुवाके “तदिदमेतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं रूप” इति श्रुतिवाक्यांशेन तयोर्नामरूपयोरेव विराडादिस्थूलकार्येषु स्पष्टत्वमभिधाय तत्रैव “आत्मै-वेदमग्र आसीत् पुरुषभिः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मी”ति चतुर्थब्राह्मणप्रथमानुवाकादारभ्य “यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत् सर्वमसृजत” इति चतुर्थानुवाकान्तांशेन त एव विराडादयः प्रदर्शिता इति वाजसनेयिनः । अग्रे सृष्टेः प्रागिदं परिदृश्यमानं जगत् पुरुषभिः पुरुष-प्रकारः प्रथमशरीरी आत्मा प्रजापतिरेवासीत् । स प्रथमशरीरी अनुवीक्ष्या-लोचनं कृत्वात्मनोऽन्यं नापश्यत् । सोऽग्रे स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तेः प्रागिदं सर्वमात्मास्मीति व्याहरदुच्चारितवानिति प्रथमश्रुत्यर्थः । सृष्टेः प्राक् परिदृश्यमानमिदं सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगदव्याकृताकारेणासीदिदानीं पुनश्चेतनाचेतनभेदेन परिदृश्यमानविराडादियावत्पदार्थानां नामरूपाभ्यां सुस्पष्टं व्याकृतमभूदिति श्रुत्यर्थः । विराडादीनामित्यत्रादिशब्देन मनु-मनुष्यगोगजाश्वमेपाजपिपीलिकादिजीवानां ग्रहणम् । एते सर्वे द्वन्द्वाकारेण प्रकटिता आसन् । सकलप्राणिदेहेषु परमात्मा जीवचैतन्याकारेण प्रविश्य प्राणादीनां स्वामित्वेन प्रेरकतया जीवसंज्ञाभागिति द्वितीयश्रुत्यर्थः । पूर्वाक्तश्रुतिभिर्द्वैतसृष्टिः प्रतिपादिताभूत् । अव्याकृतत्वं नामरूपाभ्याम-प्रकटीकृतत्वम् । मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणमित्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, निरूप्यतामत्र प्रोक्तजीवस्वरूपं पुनः कीदृशमिति ।

पितृ०—वत्स ! लिङ्गदेहकल्पनाधारभूतसर्वव्यापिपरब्रह्मचैतन्यस्य

प्रागुक्तेन्द्रियगणप्राणमनोबुद्धिसमष्टिभूतलिङ्गशरीरस्य तल्लिङ्गदेहावस्थितचिदा-
भासस्य च समष्टिरेव जीवः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि तादृशजीवस्याज्ञत्वदुःखित्वादिविरुद्धधर्म-
वत्त्वं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । ईश्वरस्यापि सर्वव्यापकत्वेन जीवाकारेणापि
तिष्ठतु, सकलदेहप्रविष्टत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । वक्ष्यमाणदिशा तस्य
तादृशधर्मवत्त्वदर्शनात् । तथाहि जीवस्य वस्तुतोऽज्ञत्वादिविरुद्धधर्म-
वत्त्वाभावेऽपि “मायिनं तु महेश्वर”मिति श्वेताश्वतरोपनिषदुक्तमोद्देश्वरी-
मायाशक्तेर्जगत्सर्जनसामर्थ्यवत् “तदेतज्जडं मोहात्मक”मिति श्रुतिप्रति-
पादितमोहनशक्तिरप्यस्ति, यच्छक्त्या जीवश्चिदानन्दादिस्वरूपज्ञानरहितः
सन् सुखदुःखादिकं भजते । तच्छक्तिमुग्धजीवस्येष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारासामर्थ्यै-
नेश्वरत्वविस्मरणपूर्वकशरीरतादात्म्याभिमानाद् दुःखित्वाद्यभिमानित्वमिति
बोध्यम् । “समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः”—
इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्तृतीयमुण्डकप्रथमखण्डद्वितीयानुवाकोक्तेः । पुरुषो
जीवः समाने एकस्मिन् वृक्षे देहे निमग्नो देहमात्मेति मन्यमानः अनीशया
शक्तिहीनत्वेन दीनभावेनेति यावत् । देहमात्मेति मन्यमानो जीवः शक्ति-
हीनत्वाद् दीनतावशेन मुह्यमानः शोचतीति श्रुत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं द्वैतं
जगदीश्वरेण सृष्टमिति सुस्पष्टं प्रतीयते ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, साम्प्रतं जीवसृष्टद्वैतवस्तु वर्तते
चेत्तन्निरूपणीयम् ।

पितृ०—वत्स ! तपोलब्धज्ञानद्वारा वक्ष्यमाणसप्तविधानानि
जीवसृष्टानि सन्दृश्यन्ते । “यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत् पिता ।
एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्पूण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं

प्रायच्छत्तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदे”ति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रथमाध्यायपञ्चमब्राह्मण-
प्रथमानुवाकोक्तेः । तान्यन्नानि किमात्मकानि ? तेषु च कस्य कृते किमात्मकमन्नमित्यपेक्षायामुच्यते । यथा—ब्रीह्यादिशस्यं, दर्शपूर्णमासयज्ञौ, दुग्धं, मनो, वाक्यं, प्राणश्चेति सप्तविधान्नानि जीवस्य ज्ञानकर्मभ्यां सृष्टान्यासन् । तेषु साधारणजीवानां कृते ब्रीह्यादिशस्यरूपमेकविधान्नम् । देवानां कृते दर्शपूर्णमासयज्ञात्मकद्विविधान्नम् । पशूनां कृते दुग्धात्मकैक-
विधान्नम् । आत्मनश्च कृते वाङ्मनःप्राणात्मकत्रिविधान्नम् । “इदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्येत, स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्त्तते मिश्रं ह्येतद्वै देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रच जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासा”विति “तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति, तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेह्यन्ति स्तनं वानुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहु-
रतृणाद” इति तत्रैव द्वित्रिकण्डिकोक्तेः । मेधया ज्ञानेन तपसा कर्मणा पिता प्रजापतिः यद् यानि अस्य भोक्तृसमुदायस्य द्वे वक्ष्यमाणे हुतप्रहुतात्मके अन्ने त्रीणि वक्ष्यमाणानि वाङ्मनःप्राणात्मकान्नानि, अजनयदुत्पादितवान्, अभाजयत्प्रापयत्, प्रायच्छत् दत्तवानित्यर्थः । अस्य भोक्तृसमुदायस्य तदिदमेवान्नं साधारणं यदिदं लोकप्रसिद्धान्नम् अद्यते खाद्यते लोकैरिति शेषः । एतत् सर्वलोकस्थितिकरं भुज्यमानमन्नं य उपास्ते स तादृशान्नभोजनतत्परो भवति स पाप्मनोऽधर्मान्न व्यावर्त्तते न विमुच्यते । हि यस्मादेतदन्नं मिश्रं पापपुण्ययुक्तं भवतीति शेषः । “द्वे देवानभाजय”दिति, के ते द्वे ? हुतमग्नौ हवनं, प्रहुतं होमानन्तरबलिप्रदानं यतः पिता हुतप्रहुते अन्ने देवानभाजयत्तस्माद् गृहिणो देवेभ्यो जुह्वति होमं कुर्वन्ति, हुत्वा च प्रजुह्वति

बलिहरणं कुर्वन्ति । अथो अन्ये आहुर्न ते द्रुतप्रदुते अन्ने, अपितु दर्शपूर्ण-
मासावेवान्ने इति । हि यस्मान्मनुष्याः पशवश्चाग्रे पयो दुग्धमेवोपजीवन्ति
दुग्धपानेन जीवनं धारयन्ति तस्माज्जातं बालकमिदानीमग्रे घृतं प्रतिलेहयन्ति
वा स्तनमनुपाययन्ति पश्चात्पाययन्ति । अथ जातवत्सः कियत्प्रमाणात्मक
इत्यपेक्षायामवृणादस्तृणभोजनाक्षम इति । अयं परिदृश्यमान आत्मा
देहपिण्डो वै एष प्रजापतेर्वाङ्मनःप्राणानां विकारभूतत्वेन वाङ्मयो
मनोमयः प्राणमयश्चेत्याख्ययाभिहिता भवन्तीत्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! पूर्वोक्तसप्तविधानानां जीवसृष्टत्वमिति मया
नाङ्गीकर्तव्यम् । तेषां जगदन्तःपातित्वेनेश्वरसृष्टत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । स्वरूपतस्तेषामीश्वर-
सृष्टत्वेऽपि जीवैः स्वीयज्ञानकर्मभ्यां तत्सर्वेषां स्वीयोपभोगयोग्यार्थाकारेण
स्वीकृततया तेषु जीवसृष्टत्वव्यवहारात् । अत्र ज्ञानमपि द्विविधम् ।
विहितप्रतिषिद्धभेदात् । तत्र विहितं देवताविषयकध्यानं प्रतिषिद्धं च
परयोषिद्विषयकध्यानम् । तत्रोक्तकर्मापि द्विविधम् । विहितप्रतिषिद्धभेदात् ।
तत्र विहितकर्म यज्ञादिरूपं प्रतिषिद्धकर्म च हिंसादिरूपम् । इतोऽवगम्यते
स्त्रीजातेः पितृजन्यत्वेऽपि भर्तृभोग्यत्ववद् वस्तुमात्रस्येश्वरसृष्टत्वेऽपि जीव-
भोग्यत्वमिति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तर्हि निरूप्यतां तावदिदानीमीश्वरजीवौ केन
साधनेनेदं जगत्सृष्टवन्ताविति ।

पितृ०—वत्स ! सृष्टिविषये ईश्वरशक्तिमायावृत्तिरूपेश्वरसङ्कल्पस्यैव
हेतुत्वं वा साधनत्वं, भोगविषये च जीवमनोवृत्तिरूपभोगसङ्कल्पस्य
साधनत्वमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! जीवसृष्टभोग्यवस्त्वन्तरं किमपि मया नाङ्गी-
कर्तव्यम् । ईश्वरसृष्टवस्तुस्वरूपातिरिक्तभोग्यत्वाकारवस्त्वन्तराभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । ईश्वरसृष्टवस्तुसमुदायस्य
स्वरूपतः पुनर्जीवसृष्टत्वाभावेऽपीश्वरसृष्टमण्यादिवस्तूनामेकविधत्वेनापि
भोक्तृजीवगणबुद्धिवृत्तेर्नानात्वेन तत्सकलवस्तुभोगस्य नानाकारेण कल्पित-
तयावश्यं भोग्यवस्त्वाकारगतभेदस्याङ्गीकरिष्यमाणत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भोग्यगतभेदो मया नाङ्गीकर्तव्यः । सति
भोगभेदे भोग्यवस्तुगतभेदस्य कल्पयिष्यमाणत्वेनात्र भोगभेदाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । वक्ष्यमाणदिशा तत्सम्भवात् ।
तथाहि यद्यपि नानाव्यक्तिज्ञानस्यापि नानात्वेन भोगानां नानात्वं किन्तु
भोग्यवस्तुसमुदायस्यैकविधत्वमेवेति युक्तिसिद्धं तथापीश्वरसृष्टमण्यादि-
वस्तूनामेकविधत्वेऽपि कश्चिन्मण्यर्थी मणिलाभेन हृष्यति, कश्चिद्वा तदर्थी
तदलाभेन क्रुध्यति, कश्चित्पुनर्विरक्तो मणिं पश्यन्नपि तद्लाभेन न हृष्यति
तदलाभेन वा न क्रुध्यतीति दृश्यते । विरक्तस्य मणिलाभालाभविषयक-
प्रवृत्त्यभावात् । तत्र भोगभेदघोतकजीवसृष्टाकारगतभेदाः पुनः के ? इति
चेदुच्यते — मणिगतप्रियत्वाप्रियत्वोपेक्ष्यत्वरूपजीवसृष्ट-त्रिविधाकार-गतभेदा
भोग्यार्थाकारेण परिलक्ष्यन्ते । तेषु त्रिष्वपीश्वरसृष्टमणित्वरूपं समानमेव ।
यथेश्वरसृष्टाया एकस्या एव स्त्रियाः स्वरूपतो भेदाभावेऽपि सा कस्यचित्
कन्या, कस्यचित्पत्नी, कस्यचिन्माता, कस्यचिद्दधूः, कस्याश्चिन्नानन्दा,
कस्याश्चिद् यता वेत्याद्याकारेण स्वस्वसम्पर्कीयव्यक्तीनां नानाविधज्ञानेन
नानाविधा भवति, तथैवात्र स्थलेऽपि । तथा सति सर्वत्र विविधव्यक्ति-
ज्ञानभेदमादाय भोगानां नानात्वेऽपीश्वरसृष्टभोग्यवस्तूनामेकविधमेवेति
ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! पूर्वोदाहृतस्त्रियां जीवसृष्टेः कश्चिद्विशेषो वा प्रभेदो मया नाङ्गीकर्तव्यः । तस्यां कन्याद्याकारेण स्त्रीविषयकज्ञानभेद-
सत्त्वेऽपि तत्स्त्र्याकृतिगतजीवसृष्टविशेषाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वर्तुं शक्यम् । वक्ष्यमाणदिशा तन्निरा-
करणात् । तथा हि बाह्यं वस्तु द्विविधम् । पञ्चभूतमनोमयभेदात् । तत्र
पञ्चभूतमयं वस्तु वहिः प्रतिभासते, मनोमयं वस्तु चान्तःकरणे । तत्रापि
वहिः पञ्चभूतमयीत्वेन मांसमयस्त्रिया भेदाभावेऽप्यन्तःकरणवृत्तिनिष्ठ-
तादृशमनोमयस्त्रीकन्यापत्न्याद्याकारेण बहुधा कल्पिता भवति । अतो
ज्ञेयवस्त्वाकारगतभेदो नाङ्गीकर्तव्यः । ज्ञानवैलक्ष्येण ज्ञेयवैलक्षण्याव-
श्यम्भावात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि बाह्यवस्तूनां मनोमयत्वं भ्रान्तिस्वप्न-
मनोराज्यस्मृतिष्वेवास्तु, किन्तु न जागरे । तदानीं तेषामसत्त्वाज्जागरे च
सत्त्वात् ।

पितृ०—वत्स ! जाग्रदवस्थायामपि बाह्यवस्तूनां मनोमयत्वं
सम्भवति । वहिः परिदृश्यमानवस्तुषु चक्षुरादीन्द्रियसंयोगेनान्तःकरण-
स्यापि संयोगाङ्गीकाराद्विहितं दृष्टं वस्तु तिष्ठति तादृशवस्त्वाकारेणान्तःकरण-
स्यापि परिणतेः । अत्र भाष्यवार्तिककारयोरप्येकमत्यम् । तथा चाहु-
भाष्यकारा यथाग्निसंयोगाद् द्रवीभूतताम्रादिधातवो 'मुषा'ल्ययन्त्रनिहिता-
श्चेत्तत्तद्यन्त्राकारेण परिणमन्ते तथान्तःकरणमपि चक्षुरादीन्द्रियद्वारा बाह्य-
वस्तुगतं चेत्तत्तद्वस्त्वाकारेण परिणमत इति । यद्यत्र त्वया वक्तव्यमग्नि-
संयोगतरलीकृतमुषानिहितताम्रादिधातूनां कठिनद्रव्यमुषाभिघातेन शैत्यासौ
मुषाकारत्वप्राप्तिरुचिता, किन्तु ताम्रादिधातुविलक्षणाभूतद्रव्यान्तःकरणस्य
तत्तद्विषयसम्पर्कप्राप्तावपि तत्तद्विषयाकारावाप्तिः कथमपि न घटेतेति ।

तन्न । साधारणवस्तुप्रकाशकसूर्याद्यालोको यदा यद्यद्वस्तु प्रकाशयति तदा तादृशालोकेन विना तत्तद्वस्तुस्वरूपप्रकाशासम्भवेन तस्य तत्तद्वस्त्वाकारविशिष्टत्वावासिवत्सर्ववस्तुप्रकाशकान्तःकरणमपि यदा यद्वस्त्वधिकरोति तदानीं तेनान्तःकरणेन विना तत्तद्वस्तुविषयकज्ञानोदयासम्भवेन तस्यान्तःकरणस्य तत्तद्वस्त्वाकारपरिणतेः । बाह्यवस्तूनां मनोमयत्वविषये वार्त्तिककारोऽप्याह यथा—बाह्यवस्तूनि चक्षुरादीन्द्रियसङ्गतानि चेत्तर्हि बुद्धिस्थचिदाभासात्मकप्रमातृचैतन्यादन्तःकरणवृत्तिरुत्पद्यते तत्तद्वस्त्वधिकृत्य च तस्यास्तत्तद्वस्त्वाकारपरिणतेर्यद्वस्तुनो वहिर्यथा पाञ्चभौतिकत्वं तथा तद्वस्तुनोऽन्तःकरणे मनोमयत्वमपि स्वीकर्तव्यमिति ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! तथापि मनोमयघटादेर्मृण्मयघटादिवदसिद्धत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तेनैव मनसा तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वाद् ग्राहकान्तराभावाच्च ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या त्वत्पूर्वपक्षनिरासात् । तथा हि पूर्वोक्तयुक्त्या भौतिकमनोमयभेदेन घटादिवस्तूनां द्वैविध्यं प्रतिपादितमभूत् । यथा वहिरीश्वरासृष्टघटादिवस्तूनां मृण्मयत्वं तथान्तःकरणेऽपि जीवसृष्टघटादेर्मनोमयत्वमवधेयम् । वहिर्मृण्मयघटादिश्चक्षुरादीन्द्रियगम्यो भवति, अन्तःकरणे तु मनोमयघटादिः साक्षिचैतन्येनैव प्रकाशितो भवतीति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! अस्तु तर्हि ; निरूप्यतां तावदिदानीं प्रोक्तद्विविधद्वैतवस्तुमध्ये कस्य हेयत्वं, कस्य वा ग्राह्यत्वमिति ।

पितृ०—वत्स ! 'जीवसृष्टमानसप्रपञ्चसत्त्वे जीवस्य सुखदुःखसत्त्व'-मित्याकारकान्वयेन, 'तादृशमानसप्रपञ्चासत्त्वे जीवस्य सुखदुःखासत्त्व'-मित्याकारकव्यतिरेकेण च मनोमयवस्तुसमुदायस्यैव जीवस्य सांसारिकबन्धनं प्रति कारणतया स्मृत्यादौ बाह्यार्थे योषिदाद्यनुकूलवस्तूनि व्याघ्रादि-

प्रतिकूलवस्तुनि च पारमार्थिकत्वासत्त्वेऽपि तादृशमनोमयवस्तुना जीवः
सुखदुःखाभ्यां युज्यत एव, किन्तु सुषुप्तिमूर्च्छासमाधिषु सत्यपि बाह्येऽर्थे
तादृशमनोमयवस्तुना जीवः सुखदुःखभाक् न भवतीति बोध्यम् । अथ
मनोमयप्रपञ्चस्य बन्धकारणत्वं स्पष्टीक्रियते, यथा—कस्यचिज्जनस्य देशान्तर-
गतपुत्रे जीवत्यपि कुतश्चित्समागतात्कस्माच्चिन्मिथ्यावादिपुरुषात् ‘त्वत्पुत्रो
मृत’ इति श्रवणेनासौ तत्पिता स्वपुत्रमरणं निश्चित्यावश्यं रोदतीति
दृष्टचरम् । यथा वा दूरस्थपुत्रमृत्युर्यथार्थोऽपि तदश्रवणेन पुत्रजीवितबुद्ध्याऽसौ
पिता प्रफुल्लस्तिष्ठतीति लोके परिहृद्यते, तथा मनोमयजगतोऽपि सकल-
प्राणिपक्षे बन्धकारणत्वमित्यवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! मानसप्रपञ्चस्यैव जीवबन्धकारणत्वमिति मया
नाङ्गीकर्तव्यम् । बाह्यजगदस्तित्वप्रतिपादनस्य निष्प्रयोजनत्वेनापसिद्धान्ता-
पत्तेः ।

पितृ०—वत्स ! बाह्यवस्तुसत्तामपलप्य मानसप्रपञ्चस्य बन्धकारणत्वं
नापलपितव्यम् । बाह्यजगत्सत्ताव्यतिरेकेणान्तःकरणे बन्धकारणीभूततत्तद्वस्तु-
गताकारप्रतिभानुदयात् । एतेन विज्ञानवादप्रसङ्गोऽपि निरस्त एव ।
यद्यत्र त्वया वक्तव्यं बाह्यजगदात्मकवस्तुव्यतिरेकेणापि पूर्वपूर्वमानसप्रपञ्च-
संस्कारस्थैवान्तःकरणे उत्तरोत्तरजगत्प्रतिभारूपमानसप्रपञ्चकारणत्वाद्बाह्य-
वस्तुवैयर्थ्याच्च विज्ञानवादादस्मन्मतं न भिद्यत इति, तन्न मनोरमम् ।
विज्ञानवादिनये बाह्यार्थविलुप्त्या अस्मन्मते च बाह्यार्थस्वीकृत्या परस्पर-
मतभेददर्शनात् । बाह्यवस्तूनां निष्प्रयोजनत्वेन तदस्वीकरणं न्याय्यमिति
नोच्यत् । “मानाधीना हि मेयसिद्धिर्न प्रयोजनाधीने”ति नियमात् ।
तेन बाह्यजगतो मिथ्यात्वं कथमपि नापादयेत् । तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाण-
सिद्धत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! ब्रह्मज्ञानस्यैव बन्धनिवर्त्तकत्वमिति मया नाङ्गी-
कर्त्तव्यम् । मानसजगतोऽपि सकलजीवबन्धकारणत्वाङ्गीकारेण मनोनिरो-
धात्मकयोगेनापि तादृशद्वैतजगन्निवृत्तेः ।

पित्र०—वत्स ! न चेवं वक्तुं युक्तम् । मनोनिरोधात्मकयोगाभ्या-
सेन तात्कालिकद्वैतज्ञाने निवृत्तेऽपि भूयो भूयो जन्ममरणात्मकसंसारबन्धनस्य
कथमप्यनिवृत्तेः । अतो ब्रह्मज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिर्न योगाभ्यासादिति
स्वीकर्त्तव्यम् । तत्र वक्ष्यमाणश्रुतिवाक्यान्वयव्यतिरेकदर्शनात् । तथा
चात्र “ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः”रिति श्वेताश्वतरोपनिषत्पष्ठाध्याय-
त्रयोदशानुवाकात्मिका श्रुतिः । देवं सांख्ययोगाधिगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । वस्तु-
तत्त्वविचारणं सांख्यं, चित्तसमाधानरूपसाधनं च योग इत्यर्थः । सर्वपाशैः
सर्वबन्धनैरित्यर्थः । पुनस्तत्रैव चतुर्थाध्यायचतुर्दशानुवाकात्मिका श्रुतिः
परिदृश्यते यथा—“ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती”ति । शिवं मङ्गल-
स्वरूपं परमात्मानं ज्ञात्वा साधकोऽत्यन्तं चिरकालं यावत् शान्तिमुपैति
लभत इत्यर्थः । पुनस्तत्रैव पष्ठाध्यायविंशानुवाकात्मिका श्रुतिरपि
दृश्यते—

“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यती”ति ।

यदा मानवा आकाशं चर्मवत्कुर्वन्तो वेष्टयिष्यन्ति, यदैतादृशमसम्भाव्य-
मपि सम्भविष्यति, तदैव देवं परमेश्वरमविज्ञायापि दुःखान्तो भविष्यति ।
ब्रह्मज्ञानमन्तरेण जीवस्य दुःखान्तः कथमपि न भवेदिति श्रुत्यभिप्रायः ।
तत्र ‘ब्रह्मविषयकज्ञानलाभे बन्धननिवृत्ति’रित्यन्वयां, ‘ब्रह्मविषयकज्ञानलाभे
बन्धनानिवृत्ति’रिति व्यतिरेकश्च ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्यत्र मया वक्तव्यमीश्वरसृष्टद्वैतजगदनिवृत्ति-

पर्यन्तं पुरुषस्याद्वितीयब्रह्मविषयकज्ञानं नोद्देष्यतीति । तादृशजगतस्तज्ज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वात् ।

पितृ०—सौम्य ! न चैवं वक्तुं शक्यते । अद्वैतवादिनये जाग्रत्यपि
तादृशद्वैतजगति तन्मिथ्यात्वज्ञानेनैवाद्वितीयपरब्रह्मविषयकज्ञानोत्पत्त्यङ्गी-
कारात् । बाह्यद्वैतजगदभावकाल एवाद्वितीयपरब्रह्मविषयकज्ञानमुद्देष्यत्यत्र
नास्ति कश्चिन्नियमः । प्रलयदशायां सकलजगद्विनाशेनाद्वैतविरोधिद्वैत-
वस्त्वभावेऽपि ज्ञानसाधनगुरुपनिषदादिशास्त्राभावेनाद्वितीयब्रह्मविषयकज्ञाना-
सम्भवात् । ईश्वरसृष्टबाह्यद्वैतप्रपञ्चस्याद्वैततत्त्वज्ञानविरोधित्वं नाशङ्क-
नीयम् । गुरुशास्त्रोपदेशनैरपेक्ष्येण वा द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वज्ञानव्यतिरेके-
णाद्वैततत्त्वज्ञानासम्भवात् । तेनैव च द्वैतज्ञानेनाद्वैततत्त्वज्ञानोदयात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, निरूप्यतां तावदिदानीं जीवसृष्टद्वैत-
वस्तूनि पुनः कानीति ।

पितृ०—वत्स ! जीवसृष्टमनोमयप्रपञ्चस्तावदद्विविधः । शास्त्रीया-
शास्त्रीयभेदात् । तत्र यावत्कालं व्याप्य शास्त्रीयद्वैतवस्तुसमुदायपरित्यागे-
नाद्वैतवस्तुविषयकतत्त्वज्ञानं नोद्देष्यति, तावत्कालं व्याप्यैव शास्त्रीयद्वैत-
पदार्थानुष्ठानं कुर्यान्न तदुत्तरकाले । शास्त्रीयमानसद्वैतं जगत् प्रत्यग्रूप-
परब्रह्मणो विचाराख्यश्रवणादिकमेव । तत्त्वज्ञानपर्यन्तमेव तदनुशीलनं
कर्त्तव्यम् । “आ तत्त्वस्यावबोधनादि”त्युक्तेः । यद्यत्र वक्तव्यम्
“आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तवार्त्तये”तिवाक्येन मरणकालपर्यन्तमपि
वेदान्तविषयकविचारस्य विहिततया—“आ तत्त्वस्यावबोधनादि”तिवाक्यस्य
वैयर्थ्यं वक्तव्यमिति । तन्न । तादृशविचारस्य ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्त-
मेवावश्यकत्वात् । न चैतावता “आ सुप्तेरामृते”—रिति वाक्यस्यानर्थक्यं
शङ्क्यम् । तद्वाक्यस्यैव पूर्वार्द्धे “दद्यान्नावसरं किञ्चित्कामादीनां मनागपी”-

त्यंशेन कामाद्यवसरप्रदानस्यैव प्रतिषिद्धतया तस्य तत्परतैवेत्यङ्गीकारात् ।
अद्वैततत्त्वज्ञानोत्तरकाले शास्त्रीयमानसप्रपञ्चात्मकब्रह्मविषयकविचारस्यापि
हेयत्वमेव ।

“शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनःपुनः ।

परमं ब्रह्म विज्ञाय उल्कावत्तान्यथोत्सृजे”दिति श्रुतेः ।

यथा कश्चित्पथिकोऽन्धकाररज्ज्यां पथविलोकनायोलकां गृहीत्वा
गृहादिलक्ष्यस्थानप्रवेशानन्तरं तदुल्कां त्यजति, तथा मेधाविपुरुषो वेद-
वेदाङ्गादिसकलशास्त्राण्यधीत्य तत्सर्वं भूयोभूयोऽभ्यस्य च द्वैतजगति
मिथ्यात्वज्ञानपूर्वकाद्वैतपरब्रह्मविषयकबोधानन्तरं विचारपूर्वकतत्सकल-
शास्त्राण्यपि परित्यजतीति श्रुत्यभिप्रायः । किञ्च—

“ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।

पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थमशेषतः” ॥

इति ब्रह्मबिन्दूपनिषत्तुर्थखण्डाष्टादशकण्डिकोक्तेश्च । यथा धान्यार्थिनः
कृपकाः पलालान् शस्यशून्यधान्यकाण्डान् (नडेति भाषा) मर्हयित्वा
धान्यग्रहणानन्तरं तान् परित्यजन्ति, तथा बुद्धिमान् पुरुषो वेदान्तादि-
शास्त्राभ्यासेन नित्यानित्यवस्तुविवेचनपूर्वकग्रन्थार्थसमालोचनपुरःसर-
शास्त्रतत्त्वज्ञानेनाद्वैतपरमतत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं तत्तत्सकलग्रन्थान् परित्य-
जतीति श्रुत्यभिप्रायः । अन्यच्च—

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बहूँश्छन्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्” ॥

इति वृहदारण्यकोपनिषत्तुर्थाध्यायचतुर्थब्राह्मणैकविंशानुवाकोक्तेश्च । ब्रह्म-
जिज्ञासुः पुरुषस्तादृशाद्वैतपरब्रह्मस्वरूपं वृद्ध्वा तज्ज्ञानपरः सन् बहु-
शब्दाडम्बरस्य वाक्यग्लानिजनकत्वेन निष्प्रयोजनतया तादृशशास्त्राडम्बर-

पूर्णशास्त्रसमालोचनातो विरमतीति श्रुत्यभिप्रायः । अपरञ्च “तमेवैकं विजानीत ह्यन्यावाचो विमुञ्चत । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ” इति श्रुतेश्च । ज्ञानलिप्सुः पुरुषो वाङ्मनसी सन्निरुध्य तादृशाद्वैतपरब्रह्मविषयकज्ञान-
लाभेनान्यान्यसकलवाक्यानि परित्यजेदिति श्रुत्यभिप्रायः ।

अथ जीवसृष्टाशास्त्रीयद्वैतवस्तुगतभेदः प्रदर्श्यते । यथा—तथा-
विधाशास्त्रीयद्वैतवस्तुवपि द्विविधम् । तीव्रमन्दभेदात् । तत्र तीव्रवस्तु
कामक्रोधादिकं, मन्दवस्तु च मनोराज्यम् । एतदुभयविधवस्तु ब्रह्मजिज्ञासुः
परित्यजेत् । शान्तिसमाध्योरपि ब्रह्मज्ञानसाधनाकारेण श्रुत्यनुमोदितत्वात् ।
कामक्रोधादिपरित्यागो न केवलमद्वैतज्ञानप्राक्क्षण एव कर्तव्यः, किन्तु
जीवन्मुक्तत्वसिद्धये ज्ञानोत्तरकालेऽपि । संसारबन्धकारणीभूतकामक्रोधादि-
जडितपुरुषस्य जीवन्मुक्तत्वासम्भवात् । अज्ञानित्वप्रकाशाच्च ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं जन्ममरणादिसंसारो-
द्विग्नपुरुषस्यात्यन्तिकपुरुषार्थभूतविदेहमुक्तये दृष्टसिद्धापातिकजीवन्मुक्तेर-
भावे का हानिरिति ।

पितृ०—वत्स ! ऐहिकभोगनिवृत्तिमिया यद्यसौ जीवन्मुक्तिं परित्यजेत्
तर्ह्यामुष्मिकभोगनिवृत्तिमियापि विदेहमुक्तिमपि परित्यजेत् । तथा सत्यत्र
विवेचनीयं यत् कामक्रोधादिसत्त्वे जीवन्मुक्तत्वासम्भवात्तस्यावश्यं
पुनर्जन्म भविष्यत्येवेति । विहितकर्मानुष्ठायित्वेनासौ स्वर्गादिभोगमात्रं
लभते नापवर्गम् । तावता तस्य ज्ञानित्वव्याघातात् । तन्मते स्वर्गादीनां
क्षयादिदोषयुक्तत्वेन यदि हेयत्वं स्यात्तर्हि स्वयं दोषरूपकामक्रोधादीनां
सकलपुरुषार्थव्याघातकत्वेन कथं हेयत्वं न स्यात् ? अतः कामक्रोधादिरति-
प्रयत्नेन परित्यक्तव्यः । यदि कश्चिदद्वैततत्त्वबोधानन्तरमपि कामक्रोधादि-
दोषान् न परित्यजेत्तर्हि तत्त्ववित्त्वाभिमानेन विधिनिषेधशास्त्रोल्लङ्घिना तेन

यथेष्टवारिणा साकं नास्माकं किमपि सम्भाषणीयमस्ति । तत्त्वज्ञानिनो यथेष्टाचारित्वे तस्याशुचिद्रव्यभक्षणविषये कुक्कुरादिभ्योऽपि न किमपि वैशिष्ट्यं वरं तत्त्वज्ञानात् प्राक् कामक्रोधादिवृत्तदोषैः क्लेशभागासीदिदानीं पुनस्तस्य तत्त्वज्ञानित्वेऽप्यसावत्याचरतीति लोकनिन्दाभाजनमपि भवेदहो तत्त्वज्ञानस्य महिमा । अतोऽसौ तत्त्वज्ञानी वक्तव्यो भवान् कामक्रोधादि-मनोदोषपरित्यागेन देववत् सकललोकप्रशंस्यो भवत्विति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निरूप्यतां तावदिदानीं कामक्रोधादि-निवृत्त्युपायाः पुनः कीदृशा इति ।

पितृ०—वत्स ! कामक्रोधादिदोषपरित्यागं प्रति सक्चन्दनवनितादि-यावत्-काम्यवस्तुगतानित्यतादिदोषानुसन्धानस्यैवासाधारण-कारणत्वमिति मोक्षप्रतिपादकवेदान्तादिशास्त्रादिभिः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु वा मनोदोषकामक्रोधादीनां विविधानिष्ट-जनकत्वेन तत्परित्यागः श्रेयान्, किन्तु न मनोराज्यत्यागः । तस्यानिष्ट-जनकत्वात् सुखेन तत्कालक्षेपाच्च ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । मनोराज्यस्य साक्षाद-नर्थजनकत्वाभावेऽपि परम्परयानर्थजनकत्वेन तस्य त्याज्यत्वमिति भगवता श्रीकृष्णेनापि—

“ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥”

इति भगवद्गीताद्वितीयाध्यायद्विषष्टिमन्त्रिषष्टिमश्लोकयोः प्रतिपादित-त्वात् । विषयान्निरन्तरमनुचिन्तयतः पुरुषस्य प्रथमं विषयेष्व्वासक्तिर्जायते ;

तदासक्त्या तत्तद्विषयेषु कामनोत्पद्यते, यदि कदाचित्तां कामनां कश्चिद् व्याघातयेत्तर्हि तं प्रति तस्य क्रोधोऽभिजायते, क्रोधात् कार्याकार्यविवेकाभावरूपसम्मोहः सञ्जायते, सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमो वात्मविस्मृतिर्घटते, ततो बुद्धिनाशो भवति, बुद्धिनाशाच्च प्रणश्यति मृततुल्यो भवतीति गीताभिप्रायः । अतस्तस्य सर्वथा हेयत्वमेव । पूर्वोक्तदिशा तस्य विविधानिष्ठजनकत्वात् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तर्हि निरूप्यतां तावदिदानीं तत्परिहारोपायः कृपया ।

पितृ०—वत्स ! निर्विकल्पकसमाधिमन्तरेण मनोराज्यं कथमपि न जयेत् । तादृशसमाधिस्तु सविकल्पकसमाध्यभ्यासेनैव क्रमशः सुचारु निष्पद्यते । यद्यत्र केनचिद् वक्तव्यमष्टाङ्गयोगयुक्तस्यैव मनोराज्यनिवृत्तिर्घटते, न तद्गहितस्येति । तन्न । तादृशसमाध्यनुष्ठानरहितस्यापि कामक्रोधादिधीदोषशून्यविजनवासितत्त्वजिज्ञासुपुरुषस्य बहुकालप्रणवोच्चारणेन मनोराज्यनिवृत्तिदर्शनात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं तन्मनोराज्यनिवृत्त्या किं फलं स्यादिति ।

पितृ०—वत्स ! तन्निवृत्त्या सकलवाग्वापाररहितमूकव्यक्तिवद्वृत्तिरहितं मनः स्थिरमेवावतिष्ठते । “नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादिकठोपनिषच्चतुर्थवलेयकादशानुवाकादिश्रुत्यभिप्रायानुसारेण वशिष्ठमहर्षेयोंगवाशिष्ठरामायणे श्रीरामचन्द्रं प्रति—

“दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

सम्पन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिवृत्तिः ॥

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः ।

सन्त्यक्तवासनान् मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥”

इति श्लोकाभ्यां तद्विषये विविधोपदेशदर्शनात् । जगत्यस्मिन्नद्वितीयब्रह्माति-
रिक्तवस्त्वन्तरं किमपि नास्तीत्याकारेण मनःसकाशाद्दृश्यवस्तुमात्रं
निवारितं भवति चेत्तर्हि तस्य परमनिर्वाणमुक्तिसुखं सुनिष्पन्नमिति
जानीयात् । अद्वैतशास्त्रं गुरुशिष्यादिसंवादद्वारा विशेषाकारेण पर्यालाचितं
सत् सम्यक्परित्यक्तकामादिवासनान्मनसो मौनव्रतादुत्तमद्वितीयसाधनं
नास्तीति वशिष्ठवचनाभिप्रायः । यद्यपि कदाचिन्मनोराज्यं प्रारब्धकर्म-
भोगोदयात् समुपस्थितं सद् ब्रह्मवित्पुरुषस्यान्तःकरणं विक्षेपयेत् तथापि
तस्याभ्यासनैपुण्येन पुनस्तत्क्षणादेव समाहितं तदन्तःकरणं परब्रह्मणि
निमज्जत्येव । यस्य ब्रह्मनिष्ठपुरुषस्यान्तःकरणं कथमपि न विक्षिपति,
नासौ ब्रह्मवित्, किन्त्वसौ साक्षात्परब्रह्मस्वरूप एवेति तत्त्वज्ञानिमुनिभिः
सिद्धान्तितत्वेन 'स ब्रह्मवि'दिति कथनमनुचितमेव ।

“दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्म न चासौ ब्रह्मवित् स्वयम्”

इति योगवाशिष्ठरामायणे श्रीरामचन्द्रं प्रति वशिष्ठमहर्षिणोक्तत्वात् । यो
हि ब्रह्मनिष्ठपुरुषो 'ब्रह्माहं जानामी'त्याकारकशास्त्रविहितज्ञानं, 'नाहं ब्रह्म
जानामी'त्याकारकवैपयिकज्ञानं च परित्यज्य स्वयमद्वितीयपरब्रह्मस्वरूपेणाव-
तिष्ठते स स्वयं साक्षात्, परब्रह्मैव, न तु ब्रह्मविदिति पूर्वोक्तवाक्याभिप्रायः ।

अत्रेश्वरसृष्टेत्तत्प्रपञ्चाजीवसृष्टेत्तत्प्रपञ्चं पृथक्कृत्यास्माभिविवेचितम् ।
अन्तःकरणाद् यावत्कालं व्याप्य जीवसृष्टमानसप्रपञ्चात्मकद्वैतजगन्नाप-
सारितं भवति, तावत्कालं व्याप्य पुरुषस्य जीवन्मुक्तत्वासम्भवादिति ।

इति श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितायुर्वेदोपाध्यायविद्याविनोदपण्डितयोदासा-

दरमहापातशस्त्रिकाख्यसीमांसास्मृतितीर्थकृतवेदान्तमञ्जूषायां

पञ्चकोषादिविचारे तृतीयपरिच्छेदः ।

वेदान्त—११

अथ चतुर्थपरिच्छेदः

भ्रातृ०—पितृव्याः ! ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्तृतीयाध्यायतृतीयानुवाके “प्रज्ञानं ब्रह्मे”ति, यजुर्वेदीयबृहदारण्यकोपनिषत्प्रथमाध्यायचतुर्थब्राह्मणदशमानुवाके “अहं ब्रह्मास्मी”ति, सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषत्पष्ठाध्यायाष्टमखण्डसप्तमानुवाके “तत्त्वमसी”ति, अथर्ववेदीयमाण्डुक्योपनिषत्प्रथमाध्यायद्वितीयानुवाके ‘अयमात्मा ब्रह्मे’ति चेति महावाक्यचतुष्टयं यत् परिदृश्यते, तन्महावाक्यचतुष्टयस्यार्थः प्रयोजनं च साम्प्रतं कृपयोपवर्णनीये ।

पितृ०—वत्स ! त्वत्प्रश्नस्यातीवमनोरमतया प्रसन्नान्तःकरणैरस्माभिर्यथाक्रमं तदुत्तरदाने प्रवृत्त्यते । आयुष्मता सावधानेन श्रोतव्यमन्यथा विचलितेन भवितव्यम् । त्वत्प्रश्नार्थस्यातीवगभीरत्वात् । तथाहि—चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन यच्चैतन्येन दृश्यजातं पश्यति, घ्राणद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन यच्चैतन्येन गन्धजातं जिघ्रति, वाग्निन्द्रियावच्छिन्नेन यच्चैतन्येन शब्दजातं व्याहरति, रसनेन्द्रियद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपाधिकेन यच्चैतन्येन स्वादस्वादुरसौ चास्वादयति पुरुषस्तथोक्तानुक्तैः सकलेन्द्रियैः सकलान्तःकरणवृत्तिभेदैश्चोपलक्षितं यच्चैतन्यं तदेव “प्रज्ञानं ब्रह्मे”त्यत्र प्रज्ञानशब्दवाच्यम् । ब्रह्मेन्द्रादिदेवतासु मनुष्यगोमहिषादियावच्छरीरिषु आकाशादिभूतेषु च जगज्जन्मादिकारणभूतं सर्वव्यापकनन्तर्यामिरूपेणाभिवर्त्तमानमद्वितीयं चैतन्यं यदस्ति, तदेव ब्रह्मपदवाच्यम् । प्रज्ञानब्रह्मणः सर्वत्रावस्थितत्वेन प्रज्ञानत्वाविशेषान्मय्यपि प्रज्ञानं ब्रह्मैवावस्थितमिति बोध्यम् । इत्थं प्रज्ञानब्रह्मणोरेकत्व-

प्रतिपादनेन प्रज्ञानचैतन्यमेव ब्रह्मेति प्रतिपादितं भवति । अहं 'ब्रह्मास्मी'-
 त्यत्राहंशब्देन मायाकल्पितजगति शमदमादिसाधनसम्पन्नत्वेन विद्यासंपादन-
 योग्यश्रवणाद्यनुष्ठान-साधकमनुष्यादि-शरीरेऽन्तःकरण-साक्षिरूपेणावस्थितस्य
 सर्वत्र परिपूर्णस्य परमात्मनो लक्षणाशक्त्या ग्रहणम्, ब्रह्मशब्देन च स्वभावतः
 सर्वव्यापिनः परमात्मनो लक्षणाशक्त्या ग्रहणम्, अस्मीतिपदेन अहं-ब्रह्मात्मक-
 पदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यं जीवब्रह्मणोरैक्यं परामृष्यते । इत्थं जीवचैतन्य-
 ब्रह्मचैतन्ययोरैकत्वप्रतिपादनेन जीवन्मुक्तपुरुषस्य 'अहं ब्रह्मास्मी'त्याकारक-
 व्यवहारः सुसम्पद्यत एव । "तत्त्वमसि"त्यत्र तच्छब्देन "सदेव सोम्येदमग्र
 आसीत् एकमेवाद्वितीयम्" इति छान्दोग्योपनिषत्पञ्चाध्यायद्वितीयखण्डोक्त-
 श्रुतिवाक्येन सृष्टेः प्राक् स्वगतादिभेदशून्यं नामरूपरहितं ब्रह्मात्मकं वस्तु
 यत् प्रतिपादितमभूदिदानीं प्रत्यक्षगोचरीभूतस्य नामरूपात्मकस्यास्य जगत
 उत्पत्त्युत्तरकालेऽपि तथाकारेणावस्थितं तदेव वस्तु लक्षणाशक्त्या गृह्यते ।
 त्वंशब्देन श्रवणमननाद्यनुष्ठानेन वाक्यार्थप्रतिपत्तुः पुरुषस्य स्थूलादि-
 शरीरत्रयसाक्षित्वेन देहेन्द्रियादिविलक्षणं सद्वस्तुत्वेन लक्षणया धर्तव्यम् ।
 अस्मीतिपदेन च तत्त्वंपदार्थयोर्जीवपरब्रह्मणोरैकत्वं प्रतिपादितमभूत् ।
 तथा सति मुमुक्षुभिः पुरुषैः सर्वथा तदुभयपदार्थयोरैक्यानुभवः कर्तव्य इति ।
 "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यत्र च अयंशब्देन स्वप्रकाशात्मकस्यापरोक्षस्य जीव-
 चैतन्यस्य आत्मशब्देनाहंकार-प्राण-मन-इन्द्रियदेहसंघातसाक्षित्वेना-
 भ्यन्तरेऽभिवर्त्तमानस्यात्मनो ग्रहणम् । अयमात्मेति शब्दाभ्यां जीव-
 चैतन्यस्यैव ग्रहणम् । तथा सदानन्दरूपस्य प्रकाशात्मकपरब्रह्मचैतन्यस्यैव
 ग्रहणम् । तथा सति जीवब्रह्मणाः स्वरूपगतभेदाभावादेकत्वमेवेति
 मुमुक्षुभिर्धर्म्यम् । मुमुक्षूणां मोक्षसाधिकात्मैकत्वसिद्धिरेव महावाक्य-
 चतुष्टयस्य प्रयोजनम् । जीवब्रह्मणोरैकत्वावगतिमन्तरेण मोक्षासम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्ह्यत्यायाससाध्यमोक्षप्रतिपादकवेदान्तशास्त्रे न केनापि प्रवर्तितव्यम् । पूर्वोक्तदिशा जीवात्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि ब्रह्मणो जगद्रूपत्वेन जीवस्य तद्रूपत्वाङ्गीकारे तस्य किमपि विशेषलाभाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! मैवं वाच्यम् । निष्प्रपञ्चे परमात्मनि जगतोऽध्यारोपात् । अतस्मिन् तद्वबुद्धिरारोपो मिथ्याज्ञानं, किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य तादृशारोपोऽध्यारोपः । यथा सर्पभूतां रज्जुमधिकृत्य सर्पत्वारोपस्तथैव जगद्रूपं परब्रह्मणि जगत्स्वरूपत्वारोपः । स च मिथ्याज्ञानस्वरूप इति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हीदानीं भवद्भिः परमात्मन्यारोपितजगतः स्थितिप्रकारः सदृष्टान्तमुपवर्णनीयः ।

पितृ०—वत्स ! परमात्मन्यारोपितजगत्स्थितिप्रकारं प्रागुपवर्ण्य पश्चात् तदपवादः प्रकटयिष्यते । यथा चित्रपटे यथाक्रमं धौत-घटित-लाञ्छितरञ्जितात्मकावस्थाचतुष्टयमुपलभ्यते, तथा परमात्मन्यपि विदन्त-र्यामिसूत्रात्मविराडात्मकावस्थाचतुष्टयमुपलभ्यते । तत्र दृष्टान्तावस्था-चतुष्टयोदाहरणानि यथा पटस्य द्रव्यान्तरव्यतिरेकेण धौतावस्था, तण्डुलादि-मण्डलेपनसहकारेण प्रस्तरादियन्त्रविशेषैः समविस्तृतिकरणं घटितावस्था, मस्यादिद्रव्यविशेषैः रेखापातादिनाकृतिविशेषाङ्कनं लाञ्छितावस्था, यथायोग्यरक्तनीलादिवर्णपूरणेन सर्वावयवसम्पन्नताकरणं रञ्जितावस्था चेति । अथ दाष्टान्तिकावस्थाचतुष्टयोदाहरणानि यथा—स्वतो मायातत्कृत-कार्यरहितपरमात्मा चिदवस्थापदवाच्यो मायोपहितमीश्वरचैतन्यमेवा-न्तर्ग्याम्यवस्थापदवाच्यमपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरी हिरण्यगर्भः सूत्रात्मावस्थावाच्यः, पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरी विराडवस्था-पदवाच्यश्च भवति । पटे यथोक्तमाधमभावेन चित्रपुत्तलिकादिकमवतिष्ठते,

तथा परमात्मन्यप्युत्तमाधमभावेनाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं प्राणिजातं, गिरि-
तडागादि जडवस्तुजातं चावतिष्ठत इति परमात्मचैतन्यमेव सकलवस्त्व-
धिष्ठानमिति वदन्ति । आरोपाधिकरणमधिष्ठानम् । ब्रह्मादिजगत्श्रतनत्वे किं
मानमिति चेदुच्यते, यथा चित्राङ्कितमनुष्याणां नानावर्णोपेतवस्त्रविशेषाः
शीताद्यनिवारकत्वेन वस्त्राभासा अपि चित्राधार-वस्त्रसदृशाकारेण कल्पिता
भवन्ति, तथा सकलाधारभूतपरमात्मन्यारोपितब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिमात्रस्य
पृथक् पृथक् जीवाख्यचिदाभासास्तत्परमात्मनि समानाकारेण कल्पिता
भवन्ति, न तु पर्वतादिजडवस्तूनाम्, तेषां जीवात्मनामेव देवतिर्यङ्-
मनुष्यादिशरीरप्राप्त्या विविधसंसारमार्गं संवरणशीलत्वं न तु परमात्मनः ।
तस्य निर्विकारित्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! ये च पुनरात्मन एव संसार इति निगदन्ति,
तत्र को हेतुः ?

पितृ०—वत्स ! तत्राज्ञानस्यैव हेतुत्वम् । स्थूलबुद्धिपक्षे चित्रित-
वस्त्रादिगतवर्णसमूहे आधारवस्त्रवर्णबोधवदज्ञानपक्षे जीवसांसारिकगतीनां
परब्रह्मसांसारिकगतिरूपेण विवेचितत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! गिरिनीदीप्तिकादिजडपदार्थेष्वपि जीवचतन्यं
कल्पयितव्यम् । परब्रह्मचैतन्यस्य व्यापकत्वेन तेष्वपि विद्यमानत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । चित्रितपर्वतादिजड-
वस्तूनां परिधेयवस्त्रस्य निष्प्रयोजनत्वेन तेषां जीवचैतन्यस्याप्य-
नपेक्षितत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्त्वेवं संसारावस्थितिः । इदानीं पुनः संसार-
निवृत्त्युपायः कृपयोपवर्णनीयः ।

पितृ०—वत्स ! आत्मारोपितसंसारनिवृत्त्युपायोपवर्णनात् प्राक् बोधसौकर्यार्थं संसारकारणीभूताविद्यानिरूपणानन्तरं यथाक्रमं तन्निवृत्त्युपायाः प्रकटयितव्याः । तथाहि ‘परमार्थोऽयं संसारोऽस्य सम्बन्धश्च परमात्मना सह तिष्ठत्येवे’त्याकारकविचारात्मकभ्रान्तिरेव अविद्या, अस्या निवृत्तिस्तु विद्यापरपर्यायज्ञानेनैव, नान्येन । का पुनर्विद्या ? तल्लाभोपायश्च पुनः कीदृशः ? इति चेदुच्यते—‘संसारस्यास्य सम्बन्धः परमात्माभास-स्वरूपजीवात्मभिः साकं तिष्ठति, न तु परमात्मना सह, तस्य निर्लिप्तत्वा’-दित्याकारकबोध एव विद्या, तल्लाभश्च वक्ष्यमाणविचारेणैव । तथाहि प्रथमं तावन्निरन्तरं जगज्जीवपरमात्मस्वरूपविचारेण जगज्जीवयोर्नश्वरस्वभावे विशेषेणावगतेऽवशेषे तद्बाधेन नित्य-शुद्ध-बुद्ध-परब्रह्मविषयकज्ञानप्रकाशा-देवाविद्यानिवृत्तिः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! पूर्वोक्तविचारेण जीवजगतोर्बाधज्ञाने जातेऽपि तयोरप्रतीत्या तद्व्यवहारलोपोऽङ्गीक्रियताम् ?

पितृ०—वत्स ! नात्र बाधशब्देन प्रतीत्यभावोऽभ्युपेतव्योऽपितु तत्तद्विषयकमिथ्यात्वनिश्चय एव, अप्रतीतेर्बाधकत्वाङ्गीकारे सकलवस्तु-विषयकप्रतीतिशून्ययोः सुषुप्तिमूर्च्छावस्थयोरपि जीवस्य मोक्षत्वापत्तेः । नापि जगद्विस्मृतिरेव बाधः, किन्तु सुदृढाकारेण निश्चिते परमात्मविषयकसत्यत्व-ज्ञाने जगति यन्मिथ्यात्वज्ञानं तदेव बाधः । अन्यथा जीवन्मुक्त्यसम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्ह्यत्रोच्यतां तावदिदानीं जगज्जीवपरमात्मविषयक-विचारः कियत्कालावधिकः ? तादृशविचारेण च किमात्मकं परमात्मतत्त्व-विषयकज्ञानं समुत्पद्यत इति ।

पितृ०—वत्स ! पूर्वोक्तविचारेण परोक्षपरोक्षभेदेन द्विविधं परमात्म-

विषयकज्ञानं समुत्पद्यते । तन्मध्ये परोक्षज्ञाने जातेऽपि यावत्कालमपरोक्ष-
ज्ञानं नोदेति, तावत्कालमेव पूर्वोक्तविचारः कर्तव्यो न तदुत्तरकाले ।
अपरोक्षज्ञानानन्तरं स्वतो विचारविलयात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निरूप्यतां तावदत्र तादृशपरोक्षापरोक्षज्ञाने
पुनः कीदृशे इति ।

पितृ०—वत्स ! तत्र ‘सर्वकारणीभूतज्ञानात्मकैकमात्रपरब्रह्मास्ती’त्या-
कारकज्ञानं परोक्षज्ञानम्, ‘नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावपरब्रह्माहमेवास्मी’त्या-
कारकज्ञानं चापरोक्षज्ञानमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं तादृशोभयविध-
ज्ञानसिद्धयुपायः पुनः कीदृश इति ।

पितृ०—वत्स ! अपरोक्षज्ञानाय वा तथाविधात्मसाक्षात्कारसिद्धये
परमात्मतत्त्वविषयकविचारोऽवश्यं कर्तव्यः । आत्मसाक्षात्कारासाधारण-
कारणीभूतात्मतत्त्वविचारतत्परजीवानां संसारबन्धनोच्छेदेन त्वरितं
कैवल्यानन्दप्राप्त्या चिन्मात्रस्वरूपेणावस्थानात् । तादृशात्मतत्त्वविषयक-
विचारः पुनः कीदृश इति चेदुच्यते—आत्मतत्त्वविचारेण पारमार्थिक-
दशायां परब्रह्मण्येकत्वनिर्णयात् प्राक् व्यावहारिकदशाप्रतीयमानपरब्रह्म-
चैतन्यगतभेदो निरूप्यते । यथा—तच्चैतन्यं चतुर्विधम् । कूटस्थब्रह्म-
जीवेश्वरचैतन्यभेदात् । तत्र अविद्याकल्पितत्वेनासारभूतपञ्चीकृतपञ्चमहा-
भूतप्राणमयादिकोषत्रयात्मकलिङ्गशरीरेण चावच्छिन्नं सर्वाधारभूतचैतन्यमेव
कूटवद्विद्यमानतया कूटस्थचैतन्याख्ययाऽभिहितं भवति । अवच्छिन्नं
विशिष्टमित्यर्थः । आधारं चात्राधिष्ठानात्मकमारोपाधिकरणमिति यावत् ।
कूटवदयोधनवन्निश्चलं यथा स्यात्तथा तिष्ठतीति कूटस्थम् । एकाकारेण

सर्वकालस्थायि परिणामादिकार्यान्तरशून्यमिति यावत् । कूटस्थचैतन्यस्य प्रतिबिम्बाकारेणान्तःकरणसान्निध्यसत्त्वात् कूटस्थचैतन्यनिरूपणानन्तरमेव जीवचैतन्यस्वरूपं निरूप्यते । यथा—सर्वाधारभूतकूटस्थचैतन्यकल्पित-
 बुद्धौ तत्कूटस्थचैतन्यप्रतिबिम्ब एव प्राणधारणेन जीवाख्ययाऽभिहितः ।
 स एव सांसाग्निकसुखदुःखादिकमनुभवति । यद्यत्र वक्तव्यं जीवतःकूटस्थ-
 पदार्थानवभासात्तादृशकूटस्थपदार्थो नाङ्गीकर्तव्य इति । तन्न । घटाकाशस्य
 घटमध्यगतजलाकाशेन तिरोधानवत् कूटस्थचैतन्यस्य जीवाज्ञानप्राबल्यति-
 रोहितत्वमिति शारीरकभाष्यादौ तद्विषयेऽन्योन्याध्यासाङ्गीकारात् ।
 अन्योन्यस्मिन् परस्परयोरन्योन्यतादात्म्यस्याध्यास आरोपोऽन्योन्याध्यासः,
 परस्परतादात्म्यारोप इत्यर्थः । यथान्तःकरणे चेतनस्य वा चेतनेऽन्तः-
 करणस्याध्यासः । अविद्याया एवान्योन्याध्यासहेतुत्वम् । यथा जीवः
 संसारदशायां कूटस्थचैतन्यस्वरूपं स्वस्मात् कदाचनापि न विविचयात्
 सैव मूलाज्ञानशब्दवाच्या विवेचनाशक्तिरूपानाद्यविद्येति भण्यते ।
 अज्ञानाविवेकमूलाज्ञानान्यस्याः पर्यायशब्दाः । संसारदशायां जीवस्य
 स्वकूटस्थगतभेदाप्रतीतिरेवाविद्येति संक्षेपः । अस्या आवरणविक्षेपभेदेन
 शक्तिद्वयमप्यस्ति । तत्र यच्छक्त्या नित्यस्वप्रकाशात्मककूटस्थचैतन्यं न
 भाति, न प्रकाशते, नास्ति चेत्याद्याकारेण व्यवहारः परिलक्ष्यते सैवावरण-
 शक्तिः । न चाविद्यातत्कृतावरणशक्त्यस्तित्वे प्रमाणाभावः शङ्क्यः ।
 अविद्यायास्तादृशशक्तिमत्त्वे स्वस्वानुभवस्यैव प्रामाण्यात् । यथा केनचिद्
 विदुषा 'त्वं कूटस्थचैतन्यं जानासी'त्यज्ञानिपुरुषं पृष्ठेऽसाववश्यमज्ञानानु-
 भवेन वक्ष्यति 'नाहं तत् कूटस्थचैतन्यं वेद्मी'ति । तस्येदृशानुभव एवा-
 विद्यानुभवः । नासौ केवलं तादृशाविद्यानुभवमेव वक्ष्यति, किन्तु
 'मद्बुद्धौ कूटस्थो नावभासते, नापि कश्चित् कूटस्थपदार्थोऽप्यस्ती'त्यपि

ब्रूयात् । तस्य कूटस्थाभावभानानुभवात् । ईदृशानुभवमेवावरणशक्त्यनु-
भव इति वदन्ति । सुतरामुभयत्रानुभवस्यैव प्रामाण्यमित्यवधेयम् । यद्यत्र
केनचिद्वक्तव्यमात्मनः स्वप्रकाशत्वेनैकत्र विरुद्धस्वभावापन्नतेजसितमिरयोरिव
विरुद्धस्वभावापन्नाविद्यात्मपदार्थयोरेकत्र सम्बन्धानुपपत्तेरविद्याभावे च तत्-
कृतावरणशक्तेर्निरूपणीयत्वात्तदभावे च तन्मूलकविक्षेपासम्भवाद्विक्षेपाभावे
च ज्ञाननिवर्त्यानर्थाभावेन ज्ञानवैयर्थ्यात्तत्प्रतिपादकशास्त्रस्यापि वैयर्थ्य-
मङ्गीकर्तव्यमिति । तन्न । अज्ञानिपक्षे कूटस्थविषयकाज्ञानस्य सर्वानुभव-
सिद्धतया “न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामे”तिन्यायेन दृष्टापलपनस्य युक्तिविरुद्धत्वात् ।
अनुभवप्रमाणपरित्यागेन तर्कमात्राङ्गीकारे बुद्धिन्यूनाधिक्यमादाय खण्डन-
मण्डनक्रमेण तार्किकव्यक्तेस्तत्त्वनिर्णयासम्भवाच्च । स्वस्वबुद्ध्यानुभवधारणार्थ-
मनुगततर्क एवाङ्गीकर्तव्यः । प्रतिकूलतर्केण तत्त्वनिर्णयव्याघातात् ।
किमात्मकानुभवेऽत्रानुकूलतर्कोऽपेक्षितव्य इति चेदुच्यते पूर्वोक्ताविद्यांशी-
भूतावरणशक्तिवर्णनदशायामविद्याविषयकस्वीयानुभवप्रदर्शनेनाविरोधिकूटस्थ-
चैतन्यविषयकसत्तर्कोऽत्रालोचनीयः । न चात्राविद्यावरणशक्तिप्रकाशक-
कूटस्थचैतन्यस्य विरोधित्वं स्वीकार्यम् । अविद्याविषयकप्रतीत्यसम्भवात् ।
सुतरां विवेकस्यैवाविद्याविरोधित्वमङ्गीकर्तव्यम् । तत्त्वज्ञानिपुरुषपक्षे विवेके-
नैवाविद्याविनाशदर्शनात् । विवेकपदेनात्रोपनिषद्विचारजन्यज्ञानमवधेयम् ।
यच्छक्त्या शुक्तिकायां रजताध्यासवत्पूर्वोक्तावरणशक्त्यावृतकूटस्थचैतन्ये स्थूल-
लिङ्गशरीराभ्यां सह जीवचैतन्याध्यासो भवति सैवाविद्यागतविक्षेपशक्तिः ।
तथाविधाध्यासं ‘विक्षेपाध्यास’ इत्यपि वदन्ति । तथाहि शुक्तिकायां रजतभ्रम-
स्थले शुक्तेरवस्थितत्वेनान्यगतपुरोदेशादिसम्बन्धित्वाबाध्यत्वे आरोपितरजते
यथावभासेते, तथा कूटस्थनिष्ठत्वेनान्यगतस्वयन्त्ववस्तुत्वे आरोपितचिदाभासे-
ऽवभासेते । अन्यायमभिप्रायः शुक्तिकायाम् ‘इदं रजत’मित्याकारक-

भ्रमस्थले शुक्तिकायां रजतसमुदायांशस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्र पुरोवर्त्तिनि—
 ‘इद’मित्यंशे भासमानशुक्तिगतसत्यत्वमारोपितरजते यथावभासते, तथा
 कूटस्थचैतन्ये जीवचैतन्यत्वारोपस्यायाथार्थ्येऽपि तत्र स्वयंस्वरूपत्ववस्तु-
 स्वरूपत्वव्यवहारसत्यत्वमारोपितविदाभासेऽवमासत एवेति । पूर्वोक्त-
 भ्रमस्थले शुक्तेर्नीलपृष्ठत्वत्रिकोणाकारत्वे यथा तिरोहिते भवतस्तथा
 कूटस्थन्यासङ्गत्वानन्दत्वादिस्वरूपं तिरोहितं भवति । यथा तत्र शुक्ति-
 कारोपितज्ञानं रजताख्ययाभिहितं, तथात्र कूटस्थचैतन्ये विक्षेपशक्त्यध्यस्त-
 ज्ञानं जीवाख्ययाभिहितं भवति । शुक्तिस्थले यथा पुरोवर्त्त्यशमात्रप्रत्यक्षेणैव
 रजतत्वभ्रमस्तथात्र कूटस्थचैतन्यस्य स्वयमंशवस्त्वंशयोर्जीवत्वभ्रमः ।
 व्यावहारिकदशायां परिदृष्टेऽपि परब्रह्मणः कूटस्थचैतन्यादिचतुर्विधभेदे न
 तस्याद्वैतत्वहानिः ; एकस्याप्याकाशस्य घटमठजलमेवाद्युपाधिभेदेन घटाकाश-
 मठाकाशजलाकाशमेवाकाशादिव्यवहारवदेकस्यैव परब्रह्मणस्तथा व्यवहारात् ।
 तथाहि घटमध्यगतपरिच्छिन्नाकाशो घटाकाशश्छात्राद्यावासगताकाशो
 मठाकाशः, शरावादिपात्रगतजले मेघनक्षत्रादिभिः सह प्रतिबिम्बिताकाशो
 जलाकाशः, अपरिच्छिन्नसर्वव्यापिमहाकाशमध्ये जलपरिणामविशेषे वाकाशा-
 वस्थितमेघमण्डलेऽनुमितस्तत्र तत्र प्रतिबिम्बिताकाशश्च मेवाकाशः ।
 मेवावस्थितजलस्य प्रत्यक्षेणाननुभूयमानत्वेऽपि वृष्टिरूपकार्यद्वारा मेघे
 वृष्ट्युपादानभूतजलस्य सूक्ष्मसूक्ष्माकारावस्थितत्वानुमानात् । तथा
 चात्रानुमानम्—‘विमतं जलमाकाशप्रतिबिम्बवद्भवितुमर्हति, जलत्वात्,
 घटगतजलवदिति । एतदनुमानेन मेवांशरूपजलेऽप्याकाशसद्भावमनुमापयन्ति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं मया नाङ्गी-
 कर्तव्यम् । स्वयमहंपदयोरेकार्थाभिधायित्वात् ।

पितृ०—वत्स ! यद्यप्येकविधवस्त्वन्याकारदर्शनस्यैव भ्रमत्वम-

ङ्गीक्रियते, तथापि तदुभयवस्तुनोः परस्परं किञ्चित्सादृश्यस्य सत्ताप्यङ्गी-
कर्त्तव्या । अन्यथा तत्र भ्रमासम्भवात् । तथा सति रजतभिन्नेऽपि
पुरोवर्त्तिनि शुक्त्यंशे तत्र सामान्याकारेण वा विशेषाकारेण चाकचक्यादि-
सादृश्यसन्दर्शनाद् यथा भ्रमस्वीकारस्तथा कूटस्थचैतन्यजीवयोः सामान्य-
विशेषाकारैः परस्परं विभिन्नत्वसादृश्यत्वयोर्विद्यमानत्वेन कूटस्थचैतन्ये
जीवत्वारोपात् कूटस्थवाचकस्वयंशब्दस्य जीववाचकाहंपदस्य च नैवैकार्थ-
वाचकत्वम् । लौकिकदृष्टान्तेनाप्यत्र कूटस्थवाचकस्वयंशब्दस्य सामान्यार्थ-
वाचकत्वं, जीववाचकाहंशब्दस्य च विशेषार्थवाचकत्वं प्रदर्श्यते । यथा—
असौ पुरुषः स्वयं गच्छति, त्वं स्वयमवलोकय, अहं स्वयं समर्थोऽस्मि'
चेत्यादिलौकिकप्रयोगेषु स्वयंशब्दस्यैव सामान्यवाचकत्वं परिदृश्यते, न तथा
विशेषणाहंशब्दस्य । यथा च लोके 'इदं रजतम्, इदं च वस्त्र'मित्यादौ
पुरोवर्त्तिवाचकेदंशब्दस्य सर्वत्राप्रयुज्यमानत्वेन तदर्थस्य यथा सामान्य-
रूपत्वमवगम्यते, तथा 'असौ, त्वम्, अहं'चेत्यादौ सर्वत्र स्वयंशब्द-
प्रयोगात्तदर्थस्यापि सामान्यरूपत्वमवगन्तव्यम् । यद्यत्र प्रष्टव्यं स्वयमहं-
शब्दयोर्लौकिकभेदप्रदर्शनेन कूटस्थात्मविषये किमायातमिति । अत्रोच्यते
—जीववाचकाहंशब्दात् कूटस्थवाचकस्वयंशब्दार्थस्य विभिन्नत्वेन सामान्या-
कारेण तत्कूटस्थचैतन्यमेव स्वयंशब्दप्रतिपाद्यं भवति, तदेवास्मन्मते
परमात्मा । स्वयंशब्दार्थकूटस्थस्यैवात्मस्वरूपत्वेनात्र स्वयंशब्दस्या-
स्माभिरन्यवारकत्वाङ्गीकारात् ।

भ्रातु० — वृद्धाः ! स्वयंशब्दार्थकूटस्थस्यात्मस्वरूपत्वं मया नाङ्गी-
कर्त्तव्यम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकस्वयमात्मशब्दयोर्गवाश्वादिशब्दवदर्थैक-
त्वाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । हस्तकरादिशब्दवत् स्वय-

मात्मशब्दयोरेकार्थप्रतिपादकत्वेनैकपर्यायत्वात् । स्वयमात्मशब्दयोरन्यनि-
वारकत्वमस्त्येव । तदुभयशब्दयोर्लौकिकप्रयोगे कुत्राप्येकत्र सहप्रयोगाभावात् ।
ननु स्वयन्त्वात्मत्वयोर्नैकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । अचेतनेष्वपि घटपटादिषु
स्वयंशब्दप्रयोगदर्शनादिति चेन्न । तेषु केवलस्फुरणाकारेणात्मसत्तामात्र-
प्रयोगात् । यद्यत्र वक्तव्यं घटपटादिजडपदार्थेष्व्वात्मचैतन्यसत्ताम्बीकारेण
चेतनाचेतनविभागस्याहेतुकत्वमापद्येतेति । तन्न । घटपटादिजडपदार्थेष्वपि
सर्वव्यापककृतस्थचैतन्यस्य नियतविद्यमानतासत्त्वेऽपि चेतनाचेतनविभागस्य
न कृतस्थकृतत्वं, किन्तु बुद्धिप्रतिबिम्बितजीवचैतन्यकृतत्वमेवेत्यङ्गीकारात् ।
यस्य जीवचैतन्यमस्त्यसौ चेतनो, यस्य च तन्नास्ति नासौ चेतन
इत्याशयः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि जीवचैतन्यसत्त्वासत्त्वकृतचेतनाचेतन-
विभागो मया नाङ्गीकर्तव्यः । अचेतनपदार्थेष्व्वात्मसत्त्वाङ्गीकरणस्य
निष्प्रयोजनत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । भ्रान्त्या कृतस्थचैतन्ये
जीवचैतन्यकल्पनवत्तत्र भ्रान्त्यैवाचेतनघटपटादिवस्तुकल्पनाङ्गीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! त्वमहमादिषु सर्वत्रानुगतस्वयन्त्वस्येव सर्वत्रानु-
गतयोः 'तत्त्वेदन्त्वयो'रपि परमात्मस्वरूपत्वमङ्गीक्रियताम् ?

पितृ०—वत्स ! न च तत्त्वेदन्त्वयोः परमात्मस्वरूपत्वं सम्भवति ।
तथात्वे आत्मत्वव्यभिचारात् । स्वयन्त्वस्येव तत्त्वेदन्त्वयोस्त्वमहमादिष्व-
नुगतत्वेऽपि तेष्व्वात्मत्वेऽनुवर्तमानेऽपि अनुगतत्वमस्त्येव । 'सम्यगात्मत्व-
मसम्यक् चात्मत्व'मित्यादिव्यवहारवशेनात्मत्वेऽप्यनुवर्तमानसम्यक्त्वा-
सम्यक्त्वयोरिव 'तदात्मत्वम्' 'इदमात्मत्वम्'मित्यादिव्यवहारवशेनात्मत्वे-

ऽपि तदुभयोः सहप्रयोगदर्शनात् । न चैकार्थानां कुत्रापि सहप्रयोगो दृश्यते । अतस्तयोरात्मत्वापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन नात्मस्वरूपत्वसम्भवः । अत्र लोकप्रसिद्धिरपि परिदृश्यते—तत्त्वेदन्त्वयोः स्वयन्त्वान्यत्वयोस्त्वन्त्वा-हन्त्वयोश्च परस्परविरोधित्वमिति । ईदृशलोकप्रसिद्धेरवगम्यतेऽन्यशब्दार्थ-विरोधिस्वयंशब्दार्थः कूटस्थचैतन्यरूपेण त्वंशब्दार्थविरोध्यद्वंशब्दार्थश्च कूटस्थचैतन्यकल्पितजीवस्वरूपेण चाङ्गीकृत इति । यद्यत्र वक्तव्यं पूर्वोक्तदिशा सत्यपि जीवकूटस्थगतभेदं कुतस्तं सर्वं न जानन्तीति । अत्रोच्यते—शुक्ति-रजतयोः परस्परविभिन्नत्वं प्रत्यक्षगोचरीभूतमपि यथा भ्रान्ता 'इदं रजत' मिति वदन्ति, तथाद्वंशब्दार्थजीवचैतन्यात् स्वयंशब्दार्थकूटस्थचैतन्यगतभेदः सुस्पष्टं प्रत्यक्षीभूतोऽपि माहान्धपुरुषाः सत्यस्वरूपकूटस्थचैतन्ये मिथ्याभूत-जीवत्वमगोपयन्ति । अनाद्यविद्याकृतपुर्वोक्ताध्यासानिवृत्त्यैव तत्कार्यभूत-जीवस्य सत्यत्वज्ञानाध्यासो विनिवर्तते एवंति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अध्यासस्याविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्त्या तत्कार्यस्यापि निवृत्तिरिति यदुक्तं, तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम् । उत्पन्नयामपि ब्रह्मात्मैकत्व-विद्यायामविद्याकार्यदेहादेरप्युपलभ्यमानत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! ब्रह्मात्मैकत्वविद्योत्पत्त्यनन्तरमविद्याकार्यदेहादेरुप-लभ्यमानत्वेऽप्यस्मदीयवचसो नानुपपन्नत्वमेव । पूर्वोक्तात्मतत्त्वज्ञानेना-विद्यातदेकशरणावरणशक्तितादात्म्याध्यासानां निवृत्त्याप्यस्मन्मते प्रारब्ध-कर्मजन्यविक्षेपशक्तितच्छक्तिकार्यविक्षेपाध्यासयोः प्रारब्धकर्मनिवृत्त्यन्त-स्थायित्वाङ्गीकारात् । अविद्याकृतविक्षेपशक्तितत्कार्यविक्षेपाध्यासौ प्रारब्ध-कर्मभोगावसानान्तस्थायिनावित्यभिप्रायः । विक्षेपाध्यासस्तादात्म्याध्यासो भ्रमज्ञानमिति यावत् । अविद्याज्ञानमित्यर्थः ।

श्रातु०—वृद्धाः ! पूर्वोक्तावरणशक्तिविक्षेपाध्यासौ प्रत्यविद्याया उपादानकारणत्वं, प्रारब्धकर्मणश्च निमित्तकारणत्वमङ्गीकृत्य निमित्तकारण-सद्भावेनाप्यत्र कार्यानुवृत्तिर्मया नाङ्गीकर्तव्या । ‘सर्वत्रोपादानकारणनाशेन कार्यनाश’ इतिनियमानुसारेणात्र तादृशोपादानकारणनाशात् ।

पितृ०—वत्स ! ताकिकास्तावद्वदन्ति प्रायः सकलवस्तूनामुपादान-कारणविनाशे जायमानेऽपि कार्यभूततत्तद्वस्तूनां कियत्कालावस्थायित्वमिति । तत्रास्माकमप्यैकमत्यात् पूर्वोक्तविक्षेपाध्यासोपादानकारणीभूताविद्याविनाशे-ऽपि विक्षेपाध्यासा निमित्तकारणीभूतप्रारब्धकर्मावसानमपेक्ष्यावतिष्ठत एव । यद्यत्र वक्तव्यं तार्किकनये कारणे विनष्टे क्षणमात्रं कार्यमवतिष्ठते, न चिरकालं, किन्तु भवन्मते तद्विषये व्यापककालाङ्गीकरणमनुचितमिति । तन्न । तन्मतेऽल्पकालसाध्यघटपटादिकारणीभूतकपालतन्त्वादिविनाशेनापि तत्तत्-कार्यभूतघटपटादिवस्तूनां कियत्क्षणावस्थायित्वाङ्गीकृतिवदस्मन्मतेऽसङ्ख्य-कल्पकालसाध्यभ्रमकारणीभूताविद्याविनाशेनापि संसारादिमकालादारभ्या-नुवृत्ततया तत्संस्कारवशात् ‘कुलालचक्रभ्रमिन्यायेन’ तस्य चिरकालावस्था-यित्वे विरोधाभावात् । तार्किकाः कालं प्रतीक्षन्त इति वयं कालं न प्रतीक्षामहे । अस्मन्मते श्रुतियुक्त्यनुभवानामपि प्रमाणकोटौ सत्त्वात् । तथा चोक्तं च्छान्दोग्योपनिषत्पष्टाध्यायचतुर्दशखण्डद्वितीयानुवाके—“तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये”इति । तस्याविद्याकार्य-विक्षेपाध्यासादेस्तावत्कालावस्थायित्वं यावत्कालं मोक्षो न भवतीति श्रुत्यभिप्रायः । चक्रभ्रमिन्यायेन युक्तिः प्रदर्शिता । विद्वदनुभवश्चात्रानुभवः । अतः श्रुतियुक्त्यनुभवसहायवतामस्माकं युक्तिमात्रसहायकतार्किकैः सह विवादे प्रयोजनाभावात्प्रकृतमनुसृत्य ब्रूमहे—पूर्वोक्तविचारेण स्वयंशब्दवाच्य-कृतस्थचैतन्यस्याहंशब्दवाच्यजीवचैतन्यस्य चाभेदो भ्रान्तिकल्पित एवेति ।

यद्यत्र वक्तव्यं कूटस्थजीवगतैकत्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाङ्गीकारे 'इदं भ्रान्त'मिति कुतो लोका नानुभवन्तीति । अत्रोच्यते—श्रुतितात्पर्यार्थ-पर्यालोचनेन कूटस्थजीवगतैकत्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वावगमेऽपि पाण्डिन्या-भिमानिपुरुषा असत्तार्किकाश्च स्वस्वमौढ्यात्तद्विषये भ्रमन्त्येव । न केवलं त एव, श्रुत्यर्थवक्तारोऽपि तद्रूपभेदं नावबोधन्ति । तेषु केषां-चिन्निलज्जवादीनां साकल्येन श्रुत्यर्थपर्यालोचनाभावेन परमात्मनिरूपक-श्रुतितात्पर्याथार्थ्यज्ञानाभावः मन्दृश्यते । तैस्तु स्वस्वपक्षदार्ढ्यसम्पाद-नार्थमन्यान्यप्रकरणगतवाक्याभासानामुदाहृतत्वात् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं के पुनस्तादृश-वादिनः ? तत्तन्मतं च पुनः कीदृशमिति ।

पितृ०—वत्स ! श्रूयतां तर्हि ; तेषु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिलोकायताः स्थूलबुद्धिपामराश्च कूटस्थचेतन्यादिस्थूलशरीरान्तवस्तुसमष्टेरात्मत्वं प्रतिपाद्य, स्वस्वमतं श्रुत्यनुकूलिकर्तुं तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दनामक-द्वितीयबलीप्रथमानुवाकात्मिकामन्नमयकोषप्रतिपादिकाम् “स वा एष पुरुषोऽन्नमय” इति श्रुतिमुदाहृत्य च “आत्मैवाह”मिति विरोचनसिद्धान्त-वाक्यं प्रमाणयन्ति । ते केवलं पूर्वोक्तवाक्यद्वयं प्रमाणमित्येव जानन्ति, किन्तु न तद्वाक्योपपादनक्षमाः । तद्विषये प्रकरणविरोधसत्त्वात् । अपरे च लोकायताः शरीराज्जीवात्मनिर्गमेन देहपातदर्शनात् ‘अहं वच्मि’ ‘अहं शृणोमि’ ‘अहं पश्यामि’ ‘अहं चाह्वयामी’त्याद्याकारकप्रयोगदर्शनाच्चाहं-बुद्धिगम्यदेहातिरिक्तेन्द्रियाण्येवात्मैत्यङ्गीकुर्वन्ति । नैवेन्द्रियाणामचेतन-त्वमादायात्मत्वमपलपितव्यम् । श्रुतिष्विन्द्रियसंवाद्भ्रवणेन तेषाम-चेतनत्वासिद्धेः । चेतनत्वस्यैवात्मलक्षणत्वेनान्यमतेऽचेतनानामपीन्द्रियाणां प्रोक्तदिशात्मत्वसिद्धिरिति तेषामभिप्रायः । हिरण्यगर्भोपासकमते

प्राणस्यैवात्मत्वम् । चक्षुरादीन्द्रियविनाशेऽपि प्राणसत्तया प्राणिनो जीवित्वदर्शनात् । “प्राणाग्नय एवैतस्मिन् जागर्त्ती”त्यथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषच्चतुर्थप्रश्नतृतीयानुवाकोक्तेश्च । एतस्मिन् पुरे पुरात्मकंदेहे प्राणाग्नयो गृहरक्षिता अग्नय इव प्राणादिपञ्चवायव एव जाग्रतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिष्वनेकत्र प्राणस्यैव श्रैष्ठ्यं परिदृश्यते, यथा—“तत्प्राणे प्रयत्ने तत् उदतिष्ठत्तदुक्थ”मिति श्रुत्या तत्प्रतिपादितत्वात् । श्रुतौ प्राणमयकोपोऽपि प्रपञ्चितोऽस्ति । “अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय” इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयानुवाके तत्प्रतिपादनात् । अन्योऽन्नमयकोपभिन्नोऽन्तरोऽभ्यन्तर इत्यर्थः । केचनोपासका मनस एवात्मत्वमिति वक्ष्यमाणदिशा प्रतिपादयन्ति । यथा—भोक्तृत्वमन्तरेणात्मत्वासम्भवात् प्राणस्य च भोक्तृत्वाभावात् “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो”रिति देवीभागवतोक्तप्रमाणबलेन बन्धमोक्षादिविषये मनस एव कारणत्वाङ्गीकारात्, प्राणमयकोपादपि मनोमयकोपस्याभ्यन्तरवृत्तित्वज्ञानात् “तस्माद्वा एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमय” इति तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयवल्लीतृतीयानुवाकोक्तेश्च । मनस एवात्मत्वमिति तेषामभिप्रायः । केचन क्षणिकविज्ञानवादिनो बोद्धा विज्ञानमयकोपस्यैवात्मत्वमिति निरूपयन्ति । तन्मतं सकलाभ्यन्तरवृत्तित्वेनैवात्मन एव कारणत्वादसौ मनोऽभ्यन्तरोऽपि कारणं भवतीति । विज्ञानस्यैवात्मत्वाङ्गीकारात् । तच्च विज्ञानं क्षणिकमेव । यद्यत्र केनचिद् वक्तव्यं विज्ञानमनःशब्दवाच्यान्तःकरणस्यैक्यान्मनोमयविज्ञानमयकोपयोः कार्यकारणभावः कथमपि न सङ्गच्छेतेति । अत्रोच्यते—तच्चान्तःकरणं द्विविधम्, अहंवृत्तिदंवृत्तिभेदात् । तत्र विज्ञानमहंवृत्तिमनश्चेदंवृत्तिः । तथा सति विज्ञानमनसोनैकत्वसम्भवः । अहं-

वृत्त्यात्मकविज्ञानस्यान्तरिकज्ञानमन्तरेणानुदयादिदंवृत्त्यात्मकमनसश्च बाह्य-
ज्ञानानुदयात् । विज्ञानस्य मनोऽभ्यन्तरत्वं कारणत्वं चेति तदुभयोः
कार्यकारणभावमङ्गीकृत्य तस्यैवात्मस्वरूपत्वमिति स्वीकृतम् । विज्ञाना-
त्मकात्मनः क्षणिकत्वानुभूतिः कीदृशीति चेदुच्यते—अहंवृत्त्यात्मक-
विज्ञानस्य विषयानुभवदशायां प्रतिक्षणमुत्पत्तिविनाशदर्शनात्तस्य क्षणिकत्व-
मेव । तस्य स्वप्रकाशत्वमप्यङ्गीकर्तव्यम् । तस्य स्वेनैव प्रमितत्वात् ।
अस्यात्मत्वं वक्ष्यमाणश्रुतिद्वयमपि प्रमाणीकरोति । तथाचोक्तं तैत्तिरीयोप-
निषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयवल्लीचतुर्थपञ्चमानुवाकयोः “तस्माद्वा
एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः” “विज्ञानं यज्ञं तनुते
कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते” इति च ।
विज्ञानं निश्चयात्मिका बुद्धिस्तन्मय इत्यर्थः । मनोमयात्मभिन्नः
कश्चिदन्तरात्मास्ति स एव विज्ञानमय इति प्रथमश्रुत्यभिप्रायः । यज्ञं
कर्माणि च विज्ञानमेव करोति, सर्वे देवास्तदेव विज्ञानं ब्रह्मेति ज्येष्ठ-
मित्याकारेण चोपासत इति द्वितीयश्रुत्यर्थः । इत्थं विज्ञानस्यैव
जीवात्मत्वात्पत्तिविनाशशालित्वसांसारिकसुखदुःखादिभोक्तृत्वानि प्रति-
पादितानि । किन्तु तदसहमानाः शून्यवादिमाध्यमिकास्तद्विषये
वक्ष्यमाणदिशाक्षिपन्ति, यथा—तन्मते क्षणिकविज्ञानस्यात्मत्वं न सम्भवति ।
तस्य विद्युदभ्रनिमेषवदत्यल्पकालस्थायित्वात् । अतः शून्यस्यैवात्मत्व-
मङ्गीकर्तव्यं नान्यस्य । तदतिरिक्तवस्त्वनुपलब्धेः । “असद्वा इदमग्र
आसीत् । ततो वै सद्जायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्
सकृतमुच्यते” इति तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयवल्लीसप्तमानु-
वाकोक्तेश्च इदं विशेषविशेषनामरूपाभ्यां प्रकाशितं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् वै
एवासदासीद् विशेषविशेषनामरूपप्रकाशविपरीतमविकृतब्रह्मरूपमासीदित्यर्थः ।

ततोऽसच्छब्दवाच्यपरब्रह्मणो वै सत्प्रकाशितनामरूपात्मकं जगदजायत तद्
 ब्रह्म स्वयमात्मानं जगद्रूपेण प्राकाशयत् ; तस्माद्वेतोस्तद् ब्रह्म स्रक्तं स्वयं
 कर्तृ इति उच्यते इति श्रुत्यर्थः । एतत्श्रुतेरिदमेवोपलभ्यते जगदुत्पत्तेः
 प्राक् केवलं शून्यमात्रमासीत् किन्तु प्रत्यक्षगोचरीभूतं ज्ञानज्ञेयात्मकमिदं
 सकलं जगद् भ्रान्तमात्रमिति । एतत् शून्यवादिमतं वयं नाङ्गीकुर्मः ।
 तस्यात्यन्तासङ्गतत्वेनाप्राप्तत्वात् । किञ्चासौ शून्यवादी प्रष्टव्योऽस्माभि-
 स्त्वया रूपरहितशून्यवस्तुनोऽधिष्ठानत्वमङ्गीक्रियते न वेति । यदि
 तेन वक्तव्यं नाङ्गीकर्तव्यमिति, तर्हि निरधिष्ठानभ्रमानुपपत्त्यावश्यं तेन
 जगत्कल्पनाधिष्ठानभूतात्मनोऽप्यस्तित्वमङ्गीकर्तव्यमेव । अन्यच्च शून्या-
 तिरिक्तात्मपदार्थानङ्गीकारे शून्यमिति कथनानुपपत्त्या शून्यसाक्षित्वनावश्यं
 चेतनात्मपदार्थोऽङ्गीकर्तव्य एव । अधिष्ठानमारोपाधिकरणमित्यर्थः ।
 वैदिकदार्शनिकानां नये कस्तावदात्मेति चेदुच्यते—विज्ञानमयभिन्नस्ततोऽ-
 प्याभ्यन्तरोऽस्तीत्याकारेण निरूपणीयः ‘आनन्दमय’ एवात्मेति । “तस्माद्वा
 एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः” इति ब्रह्मानन्दवल्ली-
 नामकद्वितीयवल्लीपञ्चमानुवाकोक्तेः ।

“अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥”

इति कृष्णयजुर्वेदीयकठोपनिषत्पञ्चवल्लीत्रयोदशानुवाकोक्तेश्च । प्रथमं
 ‘सेऽस्ती’त्याकारेणोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन निर्विषयचिन्मात्रभावेन
 चोपलब्धव्यः, उभयोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोर्भावो ज्ञातव्यः, सोपाधिक-
 निरुपाधिकोभयभावेन ज्ञातव्य इति श्रुत्यर्थः । पूर्वतः ‘अस्ती’ति
 सोपाधिकरूपेणार्थाद् विश्वरूपेणास्तीत्याकारेणोपलब्धस्य परमात्मनस्तत्त्व-
 भावो निरुपाधिकचिन्मात्रभावः पश्चात् प्रसीदति अभिमुखीभवति प्रकाशत

इति यावत् । एतत्श्रुतिद्वयपर्यालोचनेनानन्दमयस्यैवात्मत्वं प्रतिपन्न-
मित्यवधेयम् ।

भ्रातृ० — वृद्धाः ! भवतु तर्हि, निगद्यतां तावदत्र तथाविधात्म-
परिमाणविषये कस्य किमभिमतमिति ।

पितृ० — वत्स ! अत्र श्रुतियुक्तिभ्यां विविधवादिनो विविधं विवदन्ते ;
यथा—तेष्वात्मनः केचनाणुतरत्वं, केचन मध्यमपरिमाणविशिष्टत्वं,
केचन महत्तरपरिमाणविशिष्टत्वं चाङ्गीकुर्वन्ति । तेषु माध्यमिकबौद्धा
वक्ष्यमाणश्रुतिभिस्तस्याणुत्वमापादयन्ति । तन्मते केशस्यैकस्यैव शतधा-
करणेन तस्मादेकांशतुल्यशरीरव्याप्तकतिपयसूक्ष्मनाडीद्वारापि शरीरावच्छेदेषु
तस्य सञ्चरणशीलत्वात् । तथाचोक्तं कठोपनिषत्प्रथमाध्यायद्वितीयवल्ली-
विशानुवाके “अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जान्तोर्निहितो
गुहाया”मिति । अणोः सूक्ष्मादप्यणीयान् सूक्ष्मतरो महतो महत्परिमाण-
विशिष्टपदार्थादपि महीयान्महत्तरोऽस्य जन्तोः प्राणिसमूहस्य गुहायां हृदय-
रूपकन्दरायामात्मा निहितोऽस्तीति श्रुत्यर्थः । कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्व-
तरोपनिषत्तृतीयाध्यायविशानुवाकेऽपि “अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा
गुहायां निहितोऽस्य जन्तो”रिति । अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषत्तृतीयमुण्डक-
प्रथमखण्डनवमानुवाकेऽपि “एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः” इति ।
चेतसा ज्ञानेनास्मिन् शरीरे इति शेषः । वेदितव्यो ज्ञातव्य इत्यर्थः ।
अथर्ववेदीयकैवल्योपनिषत्प्रथमखण्डषोडशानुवाकेऽपि “सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं
नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तदि”ति । तत् पूर्वोक्तं परब्रह्म त्वमेव, त्वमपि
तदेवेत्यर्थः । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् । श्वेताश्वतरोपनिषत्पञ्चमाध्याय-
नवमानुवाकेऽपि च ।

“बालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते” इति

एतन्मतं दिगम्बरमतावलम्बिमाध्यमिका न सहन्ते । तन्मते “स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः” इति श्रुत्यात्मनो मध्यमपरिमाणविशिष्टत्वाङ्गीकारात् । न चैतावतास्य श्रुतिसिद्धसूक्ष्मातिसूक्ष्मनाडीमध्यसञ्चारो वा पिपीलिकादिक्षुद्रदेहसञ्चारो व्याहन्येत । स्थूलदेहगतक्षुद्रावयवहस्तादिषु कञ्चुकप्रवेशेन देहस्यापि कञ्चुकप्रवेशाङ्गीकारवत् सूक्ष्मसूक्ष्मनाडीप्वात्मावयवसूक्ष्मांशप्रवेशेनात्मनोऽपि तत्र प्रसरणोपचारात् । इतो निर्णयते आत्मनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न विरुध्यत इति । पिपीलिकादिक्षुद्रशरीरेषु हन्त्यादिस्थूलशरीरेषु चात्मनोऽंशविशेषप्रवेशे विरोधाभावात् । यद्यत्र वक्तव्यं दिगम्बरमतावलम्बिमाध्यमिकनये आत्मनः सावयवत्वाङ्गीकारेण घटपटादिवस्तुवत्त्वात्मनोऽप्यनित्यत्वं मयाङ्गीकर्तव्यम् । सावयवघटपटादिवस्तुमात्रस्यानित्यत्वदर्शनादिति । अत्रोच्यते—

न चैतावता केवलं तस्यानित्यत्वमात्रमायाति, किन्तु कृतनाशाकृताभ्यागमात्मकदोषद्वयमप्यापद्येत । कृतयोः पूर्वाचरितपापपुण्ययोर्भोगमन्तरेणापि नाशः कृतनाशः, अकृतयोरपि पापपुण्ययोरकस्माज्जीवस्य फलभोक्तृत्वमकृताभ्यागमश्चेत्यर्थः । एतदोपभियात्मनो नाणुत्वं, नापि मध्यमपरिमाणविशिष्टत्वमङ्गीकर्तव्यं, किन्तु महत्परिमाणविशिष्टत्वमेवेति स्वीकर्तव्यम् । “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः” इति श्रुतेः । श्वेताश्वतरोपनिषत्-षष्ठाध्यायैकोनविंशानुवाकेऽप्युक्तम् “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमिति । निष्कलं वृद्ध्यादिकलारहितं निरञ्जनमविद्यादोषहीनं चेत्यर्थः ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं तथाविधात्मस्वरूपनिर्णयेनानुग्राह्यः ।

पितृ०—वत्स ! केचनात्मनोऽचिद्रूपत्वं, केचन चिद्रूपत्वं, केचन चिदचिद्रूपत्वं चेति स्वीकृत्य विवदन्ते । तेषु प्राभाकरास्तार्किकाश्च 'आत्मा द्रव्यं भवितुमर्हति, गुणवत्त्वात्, आकाशादिवदि'त्यनुमानेनात्मनोऽचिद्रूपत्वं निरूपयन्ति । न चैतावतास्य पृथिव्यादिस्वरूपत्वं शङ्क्यम् । 'आत्मा पृथिव्यादिभ्यो भिद्यते ज्ञानगुणकत्वात्, यद्वस्तु पृथिव्यादिभ्यो न भिद्यते तन्न ज्ञानगुणकं, पृथिव्यादिव'दित्यनुमानेन तन्निरासात् । आकाशस्य शब्दगुणवदात्मनोऽपि चैतन्येच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मसुखदुःखसंस्कारात्मककतिपयविशेषगुणाः सन्दृश्यन्ते । स्वस्वादृष्टवशेनात्मनो मनसा सह संयोगे जायमाने चैतन्यादिगुणानामुत्पत्तिः, सुषुप्तावदृष्टसंक्षयेनात्मनो मनसा सह वियोगाच्च तेषां विनाश इति बोध्यम् ।

नन्वात्मनोऽचेतनत्वे कथं चेतनत्वाभ्युपगम इति चेन्न । अचेतनत्वेऽप्यात्मनः 'आत्मा चेतनगुणवान् भवितुमर्हति, तत्रेच्छाद्वेषप्रयत्नादिक्रियोपलब्धे'रित्यनुमानेन चैतन्यगुणवत्तया तत्र चेतनत्वव्यवहारात् । अस्य परमात्मभिन्नत्वमपि 'आत्मा परमात्मभिन्नो भवितुमर्हति, तस्य धर्माधर्मादिकर्तृत्वात्, सांसारिकसुखदुःखादिभोक्तृत्वाच्चे'त्यनुमानेन निरूपयन्ति । यद्यत्र त्वया वक्तव्यमात्मनो विभुत्वाङ्गीकारेण तस्य लोकान्तरगमनादिकं कथमपि न घटेतेति । तन्न । इहलोकेऽदृष्टात्मकसदसत्कर्मवशेन देहावच्छेदे कदाचित् सुखदुःखाद्युत्पत्त्यात्मनोऽवस्थानादिव्यवहारवत् पारलौकिकदेहान्तरेऽपि तथाविधसदसत्कर्मवशेनात्मनः सुखाद्युत्पत्त्या तत्रौपचारिकगमनादिव्यवहारात् । कर्तृत्वादिधर्मवत्त्वे परलोकादिगमनविषये च कर्मकाण्डस्यापि प्रामाण्याच्च ।

यद्यत्र त्वया पुनः वक्तव्यं भवद्ववसि पूर्वापरविरोधसंदर्शनेनाश्रद्धेत्यत्वं मया वक्तव्यम्, प्राग् विज्ञानमयभिन्नानन्दमयकोपस्यैवात्मत्वप्रतिपादनात्

साम्प्रतं चेच्छाद्वेषादिक्रियावतः कस्यचिदपरस्यात्मत्वप्रतिपादनादिति । तत्र । प्राभाकराणां तार्किकाणां च नये श्रुतिप्रतिपादितपञ्चकोषेषु प्रथमस्य सुषुप्तावस्थाकारेणावस्थितस्यानन्दमयकोपस्यैवात्मत्वं प्रतिपाद्य तस्य पूर्वोक्तचैतन्यादिगुणवत्त्वस्य प्रतिपादितत्वात् । चेतनगुणवत्त्वेनायं चेतन-पदार्थ इति तेषामभिप्रायः ।

पूर्वमीमांसकैकदेशिकुमारिलभट्टमतावलम्बिनस्त्वस्य चिदचिद्रूपत्वं निर्णयन्ति । सुप्तोत्थितपुरुषोत्पन्नस्मरणादात्मनः सौषुप्तावस्थाचैतन्यं वक्ष्यमाणदिशा तर्कयित्वा तैस्तस्य विज्जडोभयात्मकत्वं वा ज्ञान-ज्ञेयोभयस्वरूपत्वमित्यङ्गीकारात् । तादृशतर्कप्रकारः स्पष्टीक्रियते, यथा— सुप्तोत्थितपुरुषस्य जागरे 'सुषुप्तौ जडो भूत्वाहमस्वाप्स'मित्याकारेणोत्पद्यमानजाड्यस्मृतिः सुषुप्तिकालीनजाड्यानुभवमन्तरेण जागरे समुत्पत्तु-मक्षमतया तदानीन्तनजाड्यानुभवं सा कल्पयत्येवेति सुषुप्त्यवस्थायामेक-त्रैव जडस्यानुभवस्य चोभयोर्विद्यमानत्वेनात्मा जडवृत्तचेतनस्वरूपो वा 'चिदचिद्रूप' इति तेषामभिप्रायः । यद्यत्र सुषुप्त्यवस्थायामात्मनश्चैतन्य-गुणः कुतो न लुप्यत इति शङ्केयत, तत्रोच्यते—अयमात्मा खद्योतवदप्रकाशा-प्रकाशोभयाकारेणावतिष्ठते । “न हि द्रष्टृदृष्टेर्विलोपो विद्यते अविनाशि-त्वा”दिति श्रुतेः ।

एतत् कुमारिलभट्टीयमतं विवेकिनः सांख्या न सहन्ते । तन्मते निरवयवस्यात्मनश्चिज्जडोभयात्मकत्वं कथमपि न सम्भवति । तैस्तस्य केवलचेतनस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । नैवेतावता पूर्वोक्तजाड्यस्मृति-रगतिका भवेत् । शुद्धचेतनस्वरूपेऽप्यात्मन्यनुभूयमानजाड्यांशस्य विकारि-भूतसत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतिस्वरूपत्वेन तदानीं तत्स्मरणसम्भवात् । निष्प्रयोजनत्वेन प्रकृतिकल्पनस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । पुरुषभोगापवर्गार्थ-

मेव यतमानप्रकृतेस्तादृशप्रयत्नेनैव प्रयोजनवत्त्वाङ्गीकारात् । *यद्यत्र वक्तव्यं पुरुषस्यासङ्गत्वेन प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्तविभिन्नपदार्थत्वेन च प्रकृति-प्रवृत्त्या पुरुषस्य भोगापवर्गौ घटेते इति नाङ्गीकर्तव्यमिति । तन्न । जडात्मकप्रकृत्या सहासङ्गानन्दचेतनस्वरूपात्मनोऽत्यन्तभेदसत्त्वेऽपि तदुभय-गतभेदज्ञानाभावेन पुरुषभोगापवर्गौ प्रति प्रकृतेः कारणत्वमङ्गीकृत्य तार्कि-कादिवत् सांख्यवादिभिरपि व्यावहारिकदशावस्थितात्मबन्धमोक्षव्यवस्थायै तयोरभेदत्वाङ्गीकारात् । प्रमाणाभावमाशङ्क्य प्रकृतिरपलपितव्येति चेन्न । “महतः परमव्यक्तमिति प्रकृतिरुच्यते” इति श्रुतेः । महतो महत्तत्त्वापेक्षया प्रकृतिः श्रेष्ठा, सैव प्रकृतिरव्यक्ताख्ययाभिहिता भवतीति श्रुत्यभिप्रायः । न च प्रमाणाभावमादायात्मनः सांख्यवाद्यक्तासङ्गत्वमपि नाङ्गीकर्तव्यम् । “असङ्गोऽयं पुरुषः” इति बृहदारण्यकोपनिषत्तुर्थाध्यायपञ्चमब्राह्मणपञ्च-दशानुवाकोक्तेः ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तर्हि तिष्ठत्वत्र जीवात्मविषयकान्यान्य-विरोधिमतप्रदर्शनम् । ईश्वरविषये किमपि विरोधिमतं चेत्तत् कृपयात्र प्रदर्शनीयम् ।

पितृ०—सौम्य ! योगाचारबोद्धास्तावच्चेतनसन्निधानेन चेतनवत् प्रवृत्तप्रकृतिनियामक एवेश्वर इति निगदन्ति । प्रकृतिपुरुषातिरिक्तेश्वर-कल्पनमप्रामाणिकमिति चेन्न । “स जीवेभ्यः परं श्रुतः” इति श्रुतेः । स ईश्वरः जीवेभ्यः परं श्रुतः सकलजीवापेक्षया श्रेष्ठ इति श्रुत्यभिप्रायः । स च प्रधानपतिक्षेत्रज्ञपतिगुणेश्वराख्ययाभिहितः । “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इति श्रुतेः । प्रधानं सत्त्वादिगुणत्रयसाम्यावस्थास्वरूपं, क्षेत्रज्ञा जीवात्मानो, गुणाः सत्त्वाद्यस्त्रयस्तेषां नियामक एवेश्वर इति श्रुत्यभिप्रायः । अनया श्रुत्या नास्य केवलनियामकत्वमेवेति निर्णयम् । बृहदारण्यकोपनिषदादौ

तस्यान्तर्यामिस्वरूपत्वस्यापि निर्णयात् । ईश्वरस्वरूपविषये विविधवादिनः स्वस्वयुक्तिबलेन स्वस्वमतदृढीकरणाय स्वस्वबुद्ध्यनुरूपं स्वस्वमतोपयोगि-
श्रुतिसमूहमुदाहृत्य वक्ष्यमाणदिशा बहुधा कलहायन्ते । तत्सर्वमुपरिष्ठात्
प्रतिपादयिष्यामः ।

साम्प्रतमत्र योगाचारमतव्यक्तीकरणाय “क्लेशकर्मविपाकाशयैर-
परामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” इति पातञ्जलदर्शनसमाधिपादीयेश्वर-
प्रतिपादकचतुर्विंशसूत्रं प्रदर्शयते । तत्र क्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषाभि-
निवेशाः पञ्च क्लेशाः, धर्माधर्मौ कर्म, कर्मफलविशेषाः विपाकाः, आशयाश्च
चिरनिष्ठफलानुकूलसंस्काराः, एतैरपरामृष्टः कालविशेषेऽप्यसम्बद्धः पुरुषविशेषः
स्वतन्त्र आत्मा ईश्वरो निरतिशयज्ञानेच्छादिक्रियाशक्तिमानित्यर्थः ।
तत्राप्यविद्या नाम भावाभावाभ्यामनिर्वचनीयांचेतना मायैव । अस्मिता
प्रधानपुरुषयोरभेदाभिमानात्मकमोहः । रागोऽनुरागो वा प्रीतिः ।
द्वेषोऽनिष्टसाधनताज्ञानजन्यरागप्रतिबन्धचित्तवृत्तिभेदः । अभिनिवेशश्च
मरणभीत्युत्पादकाज्ञानविशेषो, वानित्यैरपि देहादिभिवियोगो मे मा भूदित्या-
कारकमरणनिवारणार्थकाग्रहः । जीववदीश्वरस्यासङ्गानन्दस्वरूपत्वमप्यस्ति ।
ईश्वरस्यासङ्गानन्दस्वरूपत्वाङ्गीकारेण नियन्तृत्वहानिर्नाङ्गीकर्तव्या । तस्य
तत्स्वरूपत्वेऽपि नियन्तृत्वाङ्गीकारात् । तस्य नियन्तृत्वानङ्गीकारं बन्ध-
मोक्षादिव्यवस्थोच्छेदापत्तेश्च । ईश्वरनियमेनैव भीत्या वायुर्वाति, सूर्य उदेति,
अग्नीन्द्रमृत्यवश्च स्वस्वकार्याणि साधयन्ति । “भीपास्माद्वातः पवते
भीपोदेति सूर्यः । भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति तैत्तिरीयोप-
निषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयवल्ल्यष्टमानुवाकोक्तेः । भीषा भयेनेत्यर्थः ।
“भयादस्यास्तिपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति
पञ्चमः” इति कठोपनिषद्द्वितीयाध्यायतृतीयवल्लीतृतीयानुवाकोक्तेश्च ।

यद्यत्र वक्तव्यं “प्रावाणः प्लवन्ते” इत्यादिवत् श्रुतिप्रतिपादि-
तस्यापि तस्यायुक्तत्वेनासौ नाङ्गीकर्तव्य इति । तन्न । तस्य जीवधर्म-
सुखदुःखाद्यभावात् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं जीवेश्वरयोरेकत्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
जीवानामसङ्गित्वचिद्रूपत्वक्लेशादिग्राहित्याङ्गीकृतिवदीश्वरस्यापि तथात्वाङ्गी-
कारादिति । तन्न । जीवानां स्वरूपतोऽसङ्गानन्दचिद्रूपस्वरूपत्वेन सुख-
दुःखादिग्राहित्येऽपि व्यावहारिकदशायां बुद्ध्या सह तेषां पृथक्त्वज्ञानाभावेन
तेषु सुखदुःखादीनां कल्पिततया तैः सह तस्य तदानीमेकत्वं कथमपि न
सम्भवति । ईश्वर कस्यामप्यवस्थायां सुखदुःखादिकल्पनानङ्गीकारात् ।
एव एव जीवेश्वरयोर्विशेषः ।

अत्रेश्वरस्य नियामकत्वमसहमानास्तार्किकास्तावज्जीवगतज्ञानेच्छा-
प्रयत्नादिगुणानामनित्यत्वं “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”—इत्यादिश्रुति-
प्रमाणेन चेश्वरनिष्ठतत्तद्गुणानां नित्यत्वमवधाय जीवविलक्षणः
कश्चित्पुरुषविशेष एवेश्वर इति स्वीकुर्वन्ति । केचनैतन्मतं
वक्ष्यमाणयुक्त्या दूषयन्ति । तैस्तावदीश्वरस्य नित्यज्ञानादिमत्त्वं
नाङ्गीक्रियते । तथात्वाङ्गीकारे सार्वदिकसृष्ट्यापत्तेः । अतएवोद्गीथ-
ब्राह्मणस्य वा बृहदारण्यकोपनिषत्प्रथमाध्यायद्वितीयब्राह्मणस्यात्र प्रमाणत्व-
मङ्गीकृत्य लिङ्गशरीरसमष्ट्यभिमानेनैव मायोपाधिकपरमात्महिरण्यगर्भ-
स्यैवेश्वरत्वमङ्गीकृतम् । ननु लिङ्गशरीरयोगेन हिरण्यगर्भस्य जीवत्वमप्य-
स्त्विति चेन्न । तस्य लिङ्गशरीरसत्त्वेऽविद्याकर्माद्यभावेन जीवत्वा-
सम्भवात् ।

एतत्सिद्धान्तं केचन विश्वरूपोपासका न सहन्ते, तन्मते स्थूलशरीर-
मन्तरेण लिङ्गशरीरानुपलब्धेः “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त
विश्वतरूपात्” “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो

वृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुल”मिति श्वेताश्वतरोपनिषत्तृतीयाध्यायतृतीयचतुर्था-
 नुवाकात्मकश्रुतिभ्यां चासंख्यासंख्यमस्तकादिविशिष्टस्थूलशरीराभिमानि-
 विराट्पुरुषस्यैवेश्वरत्वाङ्गीकारात् । विश्वतः सर्वतश्चक्षुर्यस्य स विश्वतश्चक्षुः ।
 एवं सर्वत्र बहुव्रीहिः । सहस्रशब्दश्चात्रोपलक्षणविधया सहस्राधिकसंख्या-
 बोधकः । भूर्भि पृथिवीं विश्वतः सर्वतो वृत्वा वेष्टित्वा दशाङ्गुलमनन्तम-
 पारमिति यावत् । अथवा नाभेरुपरिदशाङ्गुलं हृदयं तत्राधितिष्ठतीति
 महीधरभाष्ये । इमं सिद्धान्तं केचनोपासका वक्ष्यमाणयुक्त्या दूषयन्ति
 —तन्मतेऽनेकहस्तपदविशिष्टत्वमादायेश्वरत्वं न सम्भवति कस्यापि ।
 तथात्वाङ्गीकारे शतपदविशिष्टकीटादीनामपीश्वरत्वापत्तेः । अतश्चतुर्मुखविशिष्ट-
 ब्रह्मण एवेश्वरत्वं वक्तव्यम् । “प्रजापतिः प्रजा असृज”दित्यादिश्रुतेः ।
 इति । एतन्मतमसहमाना वैष्णवा विष्णोरेवेश्वरत्वमङ्गीकुर्वन्ति । तन्मते
 ब्रह्मणो विष्णुनाभिकमलोत्पन्नत्वेन जन्यजनकयोर्बभूवोर्मध्ये जनकस्यैवा-
 धिक्यात् । तन्मतमसहमानाः शैवाः शिवस्यैवेश्वरत्वमापादयन्ति ।
 शिवपादान्वेषणप्रवृत्तविष्णोस्तत्रासामर्थ्यस्यागमप्रसिद्धत्वात् । एतन्मतम-
 सहमाना गाणपता गणेशस्यैवेश्वरत्वमङ्गीकुर्वन्ति । पुरश्चरणप्रवृत्तशिवेनापि
 गणपतिपूजानुष्ठानात् पूज्यपूजकयोर्मध्ये पूज्यस्यैवाधिक्यात् । इत्थं भैरव-
 मौरालाद्युपासकाः स्वस्वाभिमानेन स्वस्वमतख्यापनाय मन्त्रार्थवादकल्पाद्या-
 श्रयणेनान्तर्यामिण आरभ्य स्थावरान्तेषु स्वस्वमतानुसारेणेश्वरत्वं
 कल्पयन्ति । अश्वत्थार्कवृक्षादिवृक्षेष्वपि कुलदेवताराधनदर्शनात् ।

प्रोक्तमन्त्रादीनां लक्षणानि यथा—प्रयोगसमवेतार्थस्मारकवेदभागो
 मन्त्रः । प्रयोगसमवेतोऽनुष्ठानोपयोगी योऽर्थस्तत्स्मारकस्तदुपस्थापक
 इत्यर्थः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरबोधकवाक्यमर्थवादः । यज्ञक्रियोपदेशक-
 वेदाङ्गभेदः कल्पश्चेत्यर्थः ।

भ्रातृ०— वृद्धाः ! भवतु तर्हि, निरूप्यतां तावदिदानीमीश्वरविषयक-
मतेषु कस्य हेयत्वम् ? कस्य वा ग्राह्यत्वमिति ।

पितृ०— वत्स ! प्रोक्तमतेषु सद्युक्त्यागमादिविचारनिपुणतत्त्वज्ञाना-
मीश्वरविषयकसिद्धान्तस्यैव श्रेष्ठतयासौ सुस्पष्टमग्रे निरूपयिष्यते । किन्तु
तद्बोधसौकर्याय प्रथमं तदुपयोगिमार्गः प्रकट्यते । तत्र स्थावरान्तमीश्वरत्व-
वादिनये नास्ति कश्चिद्विरोधः । “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदि”ति श्वेताश्वतरो-
पनिषच्चतुर्थाध्यायदशमानुवाकात्मकश्रुत्या तस्येश्वरस्य मायिकत्वनिर्णयात् ।
मायामेव प्रकृतिं जगदुपादानकारणं जानीयान्मायिनं मायोपाधिकमन्तर्यामिण-
मेव महेश्वरं मायाधिष्ठातारं निमित्तकारणं च जानीयादस्य मायिनो महेश्वर-
स्यावयवभूतैरंशरूपैश्चराचरात्मकजीवैरिदं सर्वं जगद् व्याप्तमिति श्रुत्यर्थः ।
प्रोक्तमायायाः किं स्वरूपं ? तत्र पुनः किं मानमित्यपेक्षायामुच्यते—मायाया-
स्तमःस्वरूपत्वमज्ञानस्वरूपत्वं वा निर्णेतव्यम् । “माया च तमःस्वरूपे”ति
तापनीयोपनिषदुक्तेः । तस्यास्तम स्वरूपत्वविषयेऽनुभूतेरपि प्रामाण्यं
परिदृश्यते—“अनुभूतिस्तत्र मान”मिति श्रुतेः । तत्रानुभवाकारः कीदृश
इति चेदुच्यते—जडाकारेण मोहाकारेण च प्रकृतिस्वरूपानुभवो भवति
लोकस्य । “जडं मोहात्मकं तच्चे”ति श्रुतेः । तत् प्रधानं मायेति यावत् ।
किञ्च तस्याः सर्वव्यापित्वमपि स्वीकर्तव्यम् । आबालगोपं सर्वं सर्वत्र
तामनुभवन्तीति तस्या आनन्त्यमप्यङ्गीकर्तव्यम् । “अनन्त”मिति श्रुतेः ।
श्रुतिगतजडशब्देनात्र घटपटादिवस्तूनां, तद्गतमोहशब्देन च यद्वस्तुनि बुद्धिः
कथमपि न प्रविशेत्तद्वस्तुन एव ग्रहणम् । तन्निवृत्तिस्तु ज्ञानेनैव भवति
नान्येनेति बोध्यम् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिर्न सम्भवति ।
जाड्यतमसोर्मौहलक्षणत्वेन तमःस्वरूपमायायाः सर्वानुभवसिद्धत्वाङ्गीकारा-

दिति । "तर्ह्यत्र त्वां पृच्छामः, केनान्येन तद्विवृत्तिः स्वीकरोषीति ? यदि पुनस्त्वयोत्तरितव्यं केवल्युक्त्यैव तन्निवृत्तिरिति, तदस्माभिर्नाङ्गीकर्तव्यम् । "नासदासी"दिति श्रुतिबलेन सदसदाकाराभ्यां तत्स्वरूपनिर्वचना-सम्भवात् ।

भ्रातृ०— वृद्धाः ! तथापि मायायाः सदसद्रूपत्वं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । एकस्मिन्नेव वस्तुनि सत्त्वासत्त्वरूपविरुद्धधर्मद्वयावस्थानाङ्गीकरणस्यायौक्तिकत्वात् ।

प्रितृ०— वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । श्रुत्येकशरणैरस्माभिः श्रुत्युक्तवचनार्यौक्तिकत्वस्वीकारेण स्वस्मिन् पापित्वारोपात् । अस्मन्मते मायायाः सदसदुभयस्वरूपत्वमेव । पूर्वोक्तश्रुत्या तस्याः सर्वत्राबाधितत्वेनासत्त्वरूपत्वाभावात्, "नेह नानास्ति किञ्चने"ति बृहदारण्यकोपनिषच्चतुर्थाध्यायचतुर्थब्राह्मणैकोनविंशानुवाकात्मकश्रुत्या च निषेधदर्शनेनापि विभाततया सत्त्वरूपत्वाच्च । तस्यास्तुच्छत्वमप्यङ्गीकर्तव्यम् । ज्ञानदृष्ट्या तस्या नित्यनिवृत्तिदर्शनात् । सापि त्रिधा भिद्यते, तुच्छानिर्वचनीयवास्तवीभेदात् । तत्र श्रौतब्राधज्ञानदृष्ट्या तुच्छा, यौक्तिकज्ञानदृष्ट्यानिर्वचनीया, लौकिकज्ञानदृष्ट्या च वास्तवीति । तुच्छा कालत्रयेऽप्यसतीत्यर्थः । अस्याः सत्त्वासत्त्वप्रतीतिर्निगद्यते, यथा यथैकस्यापि चित्रपटस्य सङ्कोचविस्ताराभ्यां तद्रूपचित्रपुत्तलिकादेः सत्त्वासत्त्वबोधस्तथैकस्या अपि मायायाः सङ्कोचविस्ताराभ्यां जगत्सत्त्वासत्त्वप्रतीतिर्बोद्ध्या । यदि त्वया प्रष्टव्यं मायायाः स्वातन्त्र्यं ? वा पारतन्त्र्यमिति । अत्र ब्रूमः— वयमस्या उभयात्मकत्वमङ्गीकुर्मः । "स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेने"ति श्रुतेः । स्वभासकचैतन्यमन्तरेणास्या अनुपलब्धरेस्वातन्त्र्यमसङ्गस्याप्यात्मनोऽन्यथाकरणसामर्थ्यसन्दर्शनेन च स्वातन्त्र्यमप्यवधेयम् । इत्थमस्या

विलक्षणसामर्थ्यमस्ति येनासावसङ्गचैतन्यस्वरूपमप्यात्मानमचेतनजडवस्त्वा-
कारेण प्रत्याय्य, जीवेश्वरौ चिदाभासस्वरूपेण च निर्माय श्रुतिप्रतिपादित-
तदुभयगतभेदमपि प्रत्याययति । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं माययात्मान्यथा-
करणेन तस्य कूटस्थत्वहानिरप्यङ्गीक्रियतामिति । तन्न । तथा तदन्यथा-
करणेनापि कूटस्थरूपानपाकरणेन तत्र केवलजगदाभासमात्रप्रदानात् ।
तत्पक्षे इत्थं किमपि दुर्घटनकर्म नास्ति, यत्कर्म सा कर्तुं न शक्नुयात् ।
तस्या दुर्घटनापदुस्वरूपत्वात् । यथा जलस्य द्रवत्वं, वह्नेरोष्ण्यं प्रस्तरस्य
च काष्ठिन्यं स्वाभाविकं, तथा मायाया अनन्यकृतदुर्घटनस्वभावः स्वाभाविक
एवेति बोध्यम् ।

ब्रातृ०—वृद्धाः ! मायाया दुर्घटनकार्यकारित्वं नाश्चर्यकारणमिति
यदुक्तं मवद्विस्तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम् । लोके बहुत्र तस्याश्चमत्कार-
हेतुत्वदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । तादृशचमत्कारहेतुत्व-
प्रयोजकेश्वरसाक्षात्काराभावपर्यन्तमेव मायायाश्चमत्कारकारणत्वसत्त्वादी-
श्वरसाक्षात्कारानन्तरं मायाया मिथ्यास्वरूपत्वज्ञानेन जीवस्य तथाविध-
चमत्कृतितो निवृत्तिदर्शनात् । जगत्सत्यत्ववादिनैयायिकादिकतिपय-
दार्शनिकनये प्रोक्तपूर्वपक्षसिद्धान्तसम्भवेऽपि जगन्मायामयत्ववादिवेदान्ति-
नये न तयोः सम्भवः । तन्मते मायायाः स्वयं पूर्वपक्षस्थानीयत्वात् ।
अतः पूर्वपक्षस्थानीयविस्मयात्मकमायाविषयकपूर्वपक्षतो निवर्त्य तत्परि-
हारोपायोऽन्वेष्टव्यः । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं मायास्वरूपनिश्चयमन्तरेण
तत्परिहारोपायान्वेषणं निरर्थकं स्यादिति । अत्रोच्यते । तस्याः
केवलं लोकप्रसिद्धलक्षणज्ञानमात्रेणापि तत्स्वरूपनिर्णयसम्भवात् । अत्र लोक-
प्रसिद्धलक्षणमात्रं ब्रूमः—‘दुर्निरूपितस्वरूपत्वेऽप्यैन्द्रजालिकव्यापाराद्याकारेण

सुष्पशानुभूयमाना सती याऽवभासते सैव माये'ति निर्णयम् । मनोनिवेश-
पूर्वकानुसन्धानेनापि कस्याप्येकवस्तुनो विशेषतश्च्यतिर्निर्याभावात् तथाविध-
जगतो मायाकल्पितत्वस्वीकृतिवन्मायास्वरूपस्यापि दुर्निरूपणीयत्वमिति
सुधीभिर्निष्पक्षपातविवेचनयावश्यमङ्गीकर्तव्यमेव । जगत्तत्त्वनिरूपणा-
सामर्थ्यं कुतो वा लोकस्य घटत इति प्रश्ने ब्रूमः—सकलविद्वांस एकत्रीभूय
कस्याप्येकवस्तुनो याथार्थ्यनिरूपणे प्रवर्त्तमाना अपि तेषां तस्य
कस्यामपि कक्षायामज्ञानतावशेन तन्निरूपणासामर्थ्यं लोके प्रायो दृश्यते ।
यदि तेषु कश्चित् कं पृच्छेदेकविन्दुमात्ररेतसो देहेन्द्रियादिसकलभाव-
पदार्थाः कथमुत्पद्यन्ते ? तत्र च केन वा हेतुना चैतन्यं कस्मादागतमिति ?
तर्हि तत्र तेन किमुत्तरणीयम् ? यद्यत्रासौ 'वीर्यसत्त्वे देहेन्द्रियादिसत्त्व'-
मित्यन्वयेन, 'वीर्याभावे देहेन्द्रियाद्यभाव' इति व्यतिरेकेण च वीर्यस्यैवायं
स्वभाव इत्युत्तरयेत्तर्हि तदशोभनम् । क्वचित् क्वचित् स्थले वीर्यवैयर्थ्यदर्शनेन
तदुक्तान्वयव्यतिरेकव्याघातात् । इत्थं पुनःपुनर्विविधाकारप्रश्नेन तेनैव
विदुषा परिशेषे 'नाहं किमपि वेद्यो'त्युक्त्वाविद्यामाश्रित्य तूष्णीं स्थास्यत
एव । अतो ज्ञानिभिरविद्याया इन्द्रजालत्वं, जगत्तत्रैन्द्रजालिकत्वमित्यङ्गी-
कृतम् । तथाचात्राहुर्वृद्धाः—

“एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं—

रतश्चेतति हस्तमस्तकपदं प्रोद्भूतनानाङ्कुरम् ।

पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरारोगैरनेकैर्वृतं—

पश्यत्यस्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति” ॥

इति स्त्रीगर्भगतैकविन्दुमात्ररेतोऽङ्गुलिनखकेशादिविविधप्रत्यङ्गोपेतहस्त-
मस्तकाद्यङ्गविशिष्टदेहावच्छेदे चैतन्यं लब्ध्वा विविधैः शिशुत्वयौवनजरा-
रोगादिभिर्ग्रस्तं सद्रूपादीन् पश्यति, शब्दान् शृणोति, गन्धान् जिघ्रति,

खादत्यन्नादीन्, गमनागमनादिकं च करोतीति सन्दर्शनादितः किमपरमैन्द्र-
जालिकमस्तीति तच्छ्लोकाभिप्रायः । न चैतावता केवलमेकस्य देहस्यैवैन्द्र-
जालिकत्वं निर्णयम् । वटाश्वत्थादिवृक्षेष्वपि तथात्वदर्शनात् । विचार-
पूर्वकालोचनेनावश्यं जानीयात् क्षुद्रतमेभ्योऽपि वटादिबीजेभ्योऽतिमहत्तरा
वृक्षाः कथं समुत्पद्यन्ते ? तादृशातिसूक्ष्मबीजानि क ? तादृशातिमहत्तर-
वृक्षाश्च क्वेति । एतत्पर्यालोचनया स्थिरीकर्तव्यं मायाया एवैन्द्र-
जालिकत्वमिति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! इतः प्राक् जगत्तत्त्वं छनिरूपितं नास्तीति मया
नाङ्गीकर्तव्यम् । मादृशजनानां जगत्तत्त्वनिरूपणसामर्थ्याभावेऽप्युदयना-
चार्यादिदार्शनिकैस्तत्तत्त्वस्य छनिरूपितत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! नैवास्माभिः पदार्थनिरूपणाभिमानि तथाविध-
तार्किकाभिमतमङ्गीक्रियते । श्रीहर्षादिदार्शनिकैः खण्डनखण्डादिग्रन्थेषु

“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्कैषु योजयेत् ।

अचिन्त्यरचनारूपं मनसापि जगत् खलु” ॥

इति साम्प्रदायिकोक्त्या तन्निराकारणात् । अचिन्त्याः पदार्थास्तर्केण
निरूपिता भवन्तीति मनसाप्यचिन्त्यरचनात्मकं जगत्तर्केण न योज्यमिति
तदभिप्रायः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! जगतोऽचिन्त्यरचनात्मकत्वाङ्गीकारेण मायाविषये
किमायातम् ? ।

पितृ०—वत्स ! जगतोऽचिन्त्यरचनास्वरूपत्वाङ्गीकारेणासौ माया-
चिन्त्यरचनात्मकजगद्रचनाशक्तेर्बीजस्वरूपेति निर्णयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि, निगद्यतां तावदिदानीं तादृशमायां
प्रति कस्य कारणता ? सा च माया पुनः कदानुभूयत इति ।

पितृ०—वत्स ! अखण्डचैतन्यस्यैव मायाकारणत्वम् । सुषुप्त्य-
वस्थामेवासौ माया सुषुप्तमनुभयते ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, निरूप्यतां तावदत्र मायाया जगद्-
बीजत्वं कथमङ्गीक्रियत इति ।

पितृ०—वत्स ! अस्माभिर्मायाया एव जगद्बीजत्वमङ्गीक्रियते ।
बीजे वृक्षात्पादनशक्तिवन्मायाया जगत्कारणत्वेन जागरे परिदृष्टस्य स्वप्ने
च विस्मृतस्योभयविधजगतस्तस्यामेव विलीनत्वादशेषजगद्वासनानामपि
तत्रैव सूक्ष्माकारेणावस्थितत्वाच्च । मायाया जगद्बीजत्वाङ्गीकारेण
किमायातमिति चेदुच्यते । अस्मन्मते पूर्वोक्तवासनानामन्तःकरण-
धर्मत्वम् । तद्वासनास्वेव चैतन्यं प्रतिबिम्बति । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं
वासनासु चैतन्यप्रतिबिम्बो नाङ्गीकर्त्तव्योऽननुभूयमानत्वा'दिति । तन्न ।
वासनाप्रतिबिम्बितचिदाभासः स्वान्तःकरणे मेघाकाशवत् स्पष्टाकारेणानुभूयत
इत्यनुमानात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अत्र भवदुक्तानुमानं नोदेष्यत्येव । मेघांशजले
आकाशास्पष्टप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेऽप्याकाशस्पष्टप्रतिबिम्बविशिष्ट-तज्जातीयघट-
जलसद्भावेन तादृशदृष्टान्तमादाय मेघाकाशानुमानादत्र तादृशदृष्टान्ता-
भावेन तादृशानुमानासम्भवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । 'विमता बुद्धिवासनाश्रित्-
प्रतिबिम्बवत्यो भवितुमर्हन्ति, तासां बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वाद् बुद्धिवृत्तिव'दित्य-
नुमानेन तदेव चिदाभासविशिष्टज्ञानं बुद्धिरूपेण परिणम्य विशिष्टचिदाभास-
वद्भवतीति बुद्धौ चिदाभासस्य स्पष्टाकारेण प्रतिभानात् । पूर्वोक्तदिशा
मायाप्युभाभ्यां स्पष्टास्पष्टाभासाभ्यां तदेवाखण्डचैतन्यं जीवेश्वरोभयाकारेण

कल्पयतीति श्रुतौ प्रतिपादितमस्ति । आभासः प्रतिबिम्ब इत्यर्थः । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं 'जीवेश्वरगतावान्तरभेदः कश्चिन्न सिध्येत्, तयोर्मायिकत्व-साम्या'दिति । तन्न । तयोः स्पष्टास्पष्टात्मकोपाधिमत्त्वेनैव मेवाकाश-जलाकाशयोरिवावान्तरभेदसिद्धेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! ईश्वरस्य मेवाकाशसाम्यं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तत्र प्रमाणाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! ईश्वरस्यावस्थितिर्मेवाकाशवदङ्गीकर्तव्यैव । मेवाव-स्थितमायायां मेघगतहिमवदवस्थितसकलबुद्धिवासनाप्रतिबिम्बितचिदा-भासस्य हिमनिष्ठाकाशवदवस्थितेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! मायाप्रतिबिम्बस्यैवेश्वरत्वमिति मया नाङ्गी-कर्तव्यम् । तत्र प्रमाणाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । “सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः” इति, “एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूताना”मित्यथर्ववेदीयमाण्डुक्त्योपनिषत्पञ्चमषष्ठानुवाकात्मकश्रुति-दर्शनात् । सुषुप्तस्थानः सुषुप्त्यधिष्ठाता, जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः पृथक्पृथगा-कारेणानुभूतविश्वप्रपञ्चं यत्रैकीभूतं सत्तिष्ठति स एकीभूतः विविधवस्तु-विषयकविविधज्ञानानि घनीभूतानि सन्ति यत्र तिष्ठन्त्यसौ प्रज्ञानघनः, आनन्दमय आनन्दस्वरूपः, आनन्दभुक् सकलानन्दोपभोक्ता, चेतो ज्ञानमेव मुखमनुभवद्वारं यस्य स चेतोमुखः, प्राज्ञो विशिष्टप्राज्ञावान्, तृतीयः पादः, सर्वस्य योनिः स्थावरजङ्गमात्मकजगत्समुदायस्योत्पत्तिस्थानम्, प्रभव उत्पत्तिकारणम्, अप्ययः प्रलयकारणं चेति श्रुतिद्वयार्थः । इत्यादिश्रुति-

पर्यालोचनेनावगम्यते बुद्धिवासनाप्रतिबिम्बात्मकानन्दमयस्यैवेश्वरत्वादि-
धर्मसमूहस्तिष्ठतीति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! आनन्दमयस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मा मया नाङ्गी-
कर्त्तव्याः । तत्रानुभवविरोधदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! नचैवं वक्तुं शक्यम् । श्रुतिप्रतिपादितवस्तुन-
स्तर्कादिनापलपितुमशक्यत्वात्, मायया सर्वसम्भवाच्च । यद्यत्र वक्तव्यम्
“ग्रावाणः प्लवन्ते” इत्यादिवाक्यवत् सर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकश्रुतिवाक्याना-
मर्थवादत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् । अनुकूलयुक्त्यभावा’दिति । तन्न । आनन्द-
मयेन जाग्रदादिविश्वसर्जनस्यान्यथयितुमशक्यत्वात् । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वं
कथमङ्गीक्रियते ? इति चेदुच्यते—कारणीभूतसौषुप्ताज्ञाने कार्यभूतसकल-
प्राणिबुद्धिवासनानां विद्यमानत्वेन तद्वासनाभिश्चास्याखिलजगतो विषयी-
कृततयेश्वरस्य सकलबुद्धिवासनाविशिष्टाज्ञानोपाधिकत्वात्तस्य सर्वज्ञत्वमङ्गी-
कृतमभिज्ञैः । यद्यत्र वक्तव्यं नास्य सर्वज्ञत्वमङ्गीकर्त्तव्यमनुभवादिति ।
तन्न । तस्योपाधिभूतबुद्धिवासनानामप्रत्यक्षत्वेन तद्रूपतसर्वज्ञत्वस्याप्यप्रत्यक्ष-
त्वाङ्गीकारात् । यदि वक्तव्यमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वाप्रत्यक्षेण तस्य तन्नास्तीति
स्वीकर्त्तव्यमिति, तदपि न ; सकलबुद्धिषु सर्वज्ञत्वमुपलभ्य सकल-
बुद्धिनिष्ठसर्वज्ञत्वं स्वकारणीभूतवासनागतसर्वज्ञत्वपुरःसरं भवितुमर्हति,
तस्य कार्यनिष्ठधर्मत्वात् परागतरूपादिव’दित्यनुमानेन वासनास्वपि सर्वज्ञत्व-
स्वीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु वा तस्य सर्वज्ञत्वमन्तर्यामित्वं पुनस्तस्य
कथमङ्गीक्रियते ?

पितृ०—वत्स ! विज्ञानमयादिकोषसमूहाभ्यन्तरे तदितरपृथिव्यादि-
सकलपदार्थाभ्यन्तरेऽपि तिष्ठन् तत्सकलान् यथानियमं स्वस्वकर्मसु

नियुनक्तीतीश्वरोऽन्तर्यामीति संज्ञयाभिहितो भवति । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः । असौ बुद्धाववस्थितोऽपि बुद्धेरन्तर ईश्वरोऽपि बुद्धेरविषयो बुद्ध्यन्तरस्थो बुद्धिं नियुनक्तीति श्रुत्यर्थः । ईश्वरः सकलबुद्धिषु कथमव-
तिष्ठत इति चेदुच्यते—पटादौ पटाद्युपादानकारणतन्त्वादिवत् सकलपदार्थ-
प्वपि तत्सकलपदार्थोपादानकारणेश्वरस्यावस्थितिर्निर्णेतव्या ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! ईश्वरस्य सकलवस्तुपादानकारणत्वाङ्गीकारेणापि
तस्य सर्वत्रावस्थितिर्नाङ्गीकर्तव्या, तस्य सर्वत्रानुपलब्धेः ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । पटाभ्यन्तरे तदीयतन्तूनां,
तत्तन्त्वभ्यन्तरे च तद्गतांशूनामवस्थितिर्वत् , ‘आभ्यन्तरत्वतारतम्यं
क्वचित् स्थले विश्रान्तिमुपलभते, तस्य तारतम्यस्वरूपत्वाद्गुणत्वगत-
तारतम्यव’दित्यनुमानेन यत्राभ्यन्तरत्वविश्रान्तिस्तस्यैवैश्वरस्वरूपत्वमिति-
निश्चयात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं प्रोक्तदिशे-
श्वरस्यान्तरत्वाङ्गीकारेऽंशादिविशिष्टपदार्थवत्तत्प्रत्यक्षं कथं न भवतीति ।

पितृ०—वत्स ! द्वित्रिव्यवहितवस्तुव्यवधानपर्यन्तमेवावस्थितान्तर-
त्वस्य प्रत्यक्षं भवति, न तु ततोऽधिकव्यवहितदेशवर्त्तिवस्तुनः । परमेश्वरस्य
तु सर्वान्तरवर्त्तित्वेन रूपरहितत्वेन च प्रत्यक्षाभावाद्बुध्यमाणयुक्तिश्रुतिभ्या-
मेव तदस्तित्वं स्वीकर्त्तव्यमेव । युक्तिरत्र चेतनाधिष्ठानमन्तरेण चेतन-
प्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपा । श्रुतिश्च प्रागुदाहृता । किञ्च “यस्य सर्वाणि
भूतानि शरीर”मित्यात्मिकापि । एतत्श्रुतेरवगम्यते यथा पटः पटाकारा-
वस्थितन्तूनां शरीरं, तथा जगद्रूपयावद्बस्तून्येवान्तर्यामिरूपेण जगदन्तर्गत-
यावत्पदार्थाभ्यन्तरवर्त्तीश्वरस्य शरीरमिति निर्णयम् । “यः सर्वाणि

भूतान्यन्तरो यमयती”ति श्रुत्या पटस्य स्वतन्त्रशक्तिलेशादर्शनेऽपि तन्तुगत-
सङ्कोचविस्तारान्दोलनादिकर्मणा पटेष्वपि तत्तत्कर्माणि भवन्तीति
व्यवहारवत्पृथिव्यादिपदार्थैर्व्युत्पत्त्यापादानकारणत्वेनावस्थितान्तर्यामी यद्वासना-
बलेन यत्र यथा यथा घटपटादिकार्यरूपेण विकृतिमापद्यते तथा तत्तत्कार्य-
जातमवश्यं तथा तथा भवतीति ज्ञेयम् । ईश्वरस्वरूपं तत्तद्वस्तुरूपमित्यभि-
प्रायः । भगवद्गीताष्टादशाध्यायैकषष्ठितमश्लोकेऽप्याहर्जुनं प्रति भगवान्
श्रीकृष्णः—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्व-
भूतानि यन्त्रारूढानि मायये”ति । हे अर्जुन ! प्राणिसमुदायहृदय-
देशाभिवर्त्तमानपरमेश्वरो देहात्मकयन्त्रारूढसर्वविधजीवान् मायारूपचक्रेण
भ्रामयतीति गीताभिप्रायः ।

प्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; साम्प्रतं प्रोक्तगीतावाक्यघटित-
सर्वभूतानीतिपदस्यार्थं, तेषां स्थानं, किं च तदुपादानकारणमिति
निरूप्य तद्वाक्यगतयन्त्रारोहण-भ्रमण-णिच्प्रत्यय-मायापदानामर्थाश्चापि
निर्णयाः ।

पितृ०—वत्स ! सर्वभूतशब्देन विज्ञानमयकोषो बोध्यः । तेषां
स्थानं प्राणिहृदयपुण्डरीकमेव । ईश्वरश्च तदुपादानकारणम् । यद्यत्र
त्वया वक्तव्यमीश्वरस्य सर्वभूतोपादानकारणत्वाङ्गीकारे भूतविकारवत्तस्यापि
विकारोऽङ्गीक्रियतामिति । तन्न । ईश्वरस्य सकलप्राणिहृदयेषु विज्ञान-
मयाकारेण परिणतेर्विज्ञानमयविकारेणैव तद्विकारभानेऽपि स्वरूपतस्तस्य
विकाराभावात् । तत्र यन्त्रं देहादिपिञ्जरमेव, तत्तद्देहेष्वात्मनोऽभिमान-
मेवारोहणम्, विहितनिषिद्धादिकर्मस्वात्मनः प्रवृत्तिरेव भ्रमणम्, परमेश्वरस्य
विज्ञानमयकोषाकारेण स्वीयशक्तिभूतमायया विहितनिषिद्धकर्मस्य
प्रवृत्त्यात्मकविकार एव मायाचक्रभ्रमणं चेति ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! तथापि जीवप्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वं नाङ्गीकर्त्तव्यम् ।
तत्र प्रमाणाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! नैवं वक्तुं युज्यते । “जानामि धर्मं न च मे
प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा
नियुक्तोऽस्मि तथा करोमी”त्यादिवचनदर्शनात् । धर्मसाधकविहित-
कर्माणि जानन्नपि तत्र स्वतः प्रवृत्त्यभावादधर्मवर्द्धकप्रतिषिद्धकर्माणि जानन्नपि
तत्र च स्वतो निवृत्त्यभावाच्चिन्तयामि कश्चिदन्तर्यामिपुरुषो मम हृदि स्थित्वा
यस्मिन् कर्मणि मां नियुनक्ति तदेव कर्माहं करोमीति तद्वचनार्थः ।
इतोऽवगम्यतेऽन्तर्यामिपुरुषप्रेरणयैव जीवः सर्वं करोतीति । यद्यत्र त्वया
वक्तव्यं ‘प्रवृत्तेर्जीवाधीनत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यं नेश्वराधीनत्वं, पुरुषप्रयत्नवैयर्थ्य-
भीतेरिति । अत्रोच्यते ‘अन्तर्यामीश्वरो जीवहृदि तिष्ठन् तं जीवं सर्वत्र
नियुनक्ती’त्यनेन पुरुषकृतिसाध्यं किमपि कर्म नास्तीति वक्तुमनुचितम् ।
ईश्वरस्यैव पुरुषाकारेण परिणामात् । सर्वत्र प्रवृत्तौ पुरुषप्रयत्नस्यैवा-
साधारणकारणत्वम् । ईश्वरस्य पुरुषकृतिसाध्यस्वरूपेण परिणतत्वात् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! एवं चेत्तर्हि, पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिघटित‘यमयति
भ्रामयती’तिपदप्रतिपादितान्तर्यामिप्रेरणस्य वैयर्थ्यमङ्गीकर्त्तव्यम् ; पुरुष-
प्रयत्नस्यापीश्वरस्वरूपत्वाङ्गीकारात् ।

पितृ०—वत्स ! ईश्वरस्य पुरुषप्रयत्नाकारपरिणतिस्वीकारेऽपि
तस्य नियामकत्वादिकमन्यथयितुमशक्यम् । ईश्वरनियामकत्वादि-
बोधादनायासेन जीवस्याप्यसङ्गानन्दस्वरूपत्वज्ञानोदयदर्शनात् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; कथ्यतां तावदिदानीमात्मनो-
ऽसङ्गत्वादिज्ञानेन किं फलं स्यादिति ।

पितृ०—वत्स ! तादृशज्ञानेनैव मुक्तिरिति श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिपादितमभूत् । न च श्रुतिस्मृत्युदितवचसः प्रामाणान्तरेणाप्यन्यथाकरणं युक्तम् । “श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे” इतीश्वरोक्तेः । तथाचात्र श्रुतिद्वयं परिदृश्यते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशासनः” “अन्तः प्रविष्टः शास्तायं जनानां” चेति । एतश्च्रुतिभ्यामीश्वरस्यान्तर्यामित्वपृथग्भूतसर्वेश्वरत्वं सुस्पष्टं प्रतिपादितम् । तमेवेश्वरं ‘जगद्योनि’रित्यपि वदन्ति । “प्रभवाप्ययौ हि भूतानां”मिति श्रुत्या तस्य जगत्समुदायोत्पत्तिप्रलयकर्तृत्वनिर्णयात् । प्रभवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ आविर्भावतिरोभावाविति यावत् ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, निरूप्यतां तावदग्रेश्वरस्याविर्भावतिरोभावकारणत्वं कथं सङ्गच्छत इति ।

पितृ०—वत्स ! यथा सङ्कुचितचित्रपटः स्वस्य प्रसारणेन स्वगतचित्रपुत्तलिकादीनाविर्भावयति, स्वसङ्कोचेन च स्वगततत्पुत्तलिकादींश्च तिरोभावयति, तथेश्वरोऽपि प्रलये स्वशरीरविलीनसकलजगन्ति सृष्टिदशायां प्राणिकर्मवशेन पुनराविर्भावयति । किञ्च यथा रात्रिदिवसयोः सुषुप्तिजागरणयोश्चक्षुर्निमीलनोन्मीलनयोस्तुष्णीम्भावमनोराज्ययोश्च सकलजीवज्ञानाविर्भावतिरोभावौ सुस्पष्टं प्रतीयते, तथेश्वरेऽपि सकलजगत्प्रलयोत्पत्त्योराविर्भावतिरोभावौ भवत इति बोध्यम् ।

भ्रातु०—पितृव्याः ! उत्पत्तिप्रलयादिकर्तृत्वमादायेश्वरस्य जगद्योनि-त्वमप्यस्तीति यदुक्तं प्राक्, तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम् । वक्ष्यमाणापत्त्या तदसम्भवात् । तस्य जगद्योनित्वविषये भवन्तो मया प्रष्टव्यास्तस्य जगद्योनित्वं किञ्चिद्वस्त्वारम्भकत्वेन ? उत तत्तद्वस्त्वाकारपरिणामित्वेन ? इति । नाद्यः । अद्वितीयस्य द्वितीयारम्भकत्वायोगात् । नापि द्वितीयः । निरवयवस्य तस्य तादृशपरिणामासम्भवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । ईश्वरस्याभिर्भाव-
तिरोभावादिमत्तया विवर्त्तवादाश्रयणेन तत्र प्रागुक्तनिमित्तपरिणामिकारण-
वादिमतद्वयासम्भवात् । कारणाद्विषमसत्ताकत्वेनोत्पद्यमानं कार्यं विवर्त्त-
स्तस्य वादः सिद्धान्तो विवर्त्तवादः । यथा रङ्गाद्रजतं वा ब्रह्मणो जगदि-
त्याद्यात्मकः । किं वा विवर्त्तस्य वादस्तत्त्वबुभुत्सया कथनं विवर्त्तवाद
इत्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीमेकस्यैवेश्वरस्य
चेतनाचेतनोभयविधजगदुपादानकारणत्वं कथं सम्भवतीति ।

पितृ०—वत्स ! ईश्वरस्य जाड्यांशोपाधिमादायाचेतनवस्तुकारणत्वं,
चिदाभासोपाधिमादाय च चेतनवस्तुहेतुत्वमवधेयम् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तथापि मायाविन ईश्वरस्य जगत्कारणत्वं
मया नाङ्गीकर्तव्यम् । वार्त्तिककारसुरेश्वराचार्यैः परमात्मन एव जगत्-
कारणत्वाङ्गीकारात् । तन्मते तमोगुणप्रधानमायोपाधिकपरमात्मा कारण-
भूतभावनाज्ञानकर्मभिस्तमोमयात्मकशरीरादेः कारणं चेतनप्रधानपरमात्मा
तु चिदात्मजीवानां कारणं नेश्वर इति । भावनाः संस्काराः, ज्ञानं देवता-
ध्यानादिकं, कर्म पापपुण्यलक्षणं चेत्यर्थः । एतेन जडचेतनयोरुभयोः
परब्रह्मैव कारणमिति स्पष्टं प्रतीयते नेश्वर इति ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते, सुरेश्वराचार्यैर्जीवकूटस्थयो-
रिवेश्वरपरब्रह्मणोरप्यन्योन्याध्यासाङ्गीकारात् । तदपदार्थ इव तत्पदार्थ-
ऽप्यधिष्ठानस्यारोप्यस्य चान्योन्याध्यासो विवक्षित इति तेषामभिप्रायः ।
अतस्मिन् वस्तुनि तद्बुद्ध्यावध्यारोपोऽध्यासः । अतस्मिस्तद्बुद्धिरारोपो
मिथ्याज्ञानमिति यावत् । किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य तादृशारोपोऽध्यारोपः ।

यथा असर्पभूतर्ज्जुमधिकृत्य तत्र सर्पत्वारोपो वाऽजगद्गतपरब्रह्मणि जगत्-
स्वरूपत्वारोपः । अन्योन्ययोः परस्परयोरध्यासोऽन्योन्याध्यासः । तयो-
स्तादृशाध्यासः स्वीकृत इति कुतोऽवगम्यत इति चेदुच्यते—“सत्यं ज्ञान-
मनन्तं यद्ब्रह्म तस्मात्समुत्थिताः । खं वाय्वग्निजलोर्व्योषध्यन्नदेहा”—
इत्यात्मकश्रुत्यर्थपर्यालोचनेनापाततोऽवगम्यते यत्सत्यादिविलक्षणनिर्गुणपर-
ब्रह्मण एव जुगदुत्पन्नं, जगत्कारणमायाधीनचिदाभासस्य च सत्यत्वमिति ।
अखण्डसत्यज्ञानानन्दरूपपरब्रह्मण एवाकाशवाय्वग्निजलपृथिव्योषध्यन्नदेहाः
समुत्पन्ना इति श्रुत्यभिप्रायः । वस्तुतस्त्वीश्वरादेव जगदुत्पन्नम् । पूर्वोक्त-
ज्ञानस्यान्योन्याध्यासमन्तरेणासम्भवात्तादृश--मिथ्याज्ञानमेवान्योन्याध्यास
इति निगदन्ति । किञ्च मण्डलिसपटो घटितश्चेद् यथंकाकारत्वमुपैति तथा
पूर्वोक्तान्योन्याध्यासवशेन भ्रान्त्येश्वरपरब्रह्मणोरुभयोः स्वरूपस्यैकाकारत्व-
प्रतीतेस्तादृशप्रतीतिमन्योन्याध्यास इति वदन्ति । चित्रपटादिरञ्जनार्थ-
मन्नचूर्णमण्डलिसवस्त्रादिकं घटित इति कथयन्ति । अन्यच्च यथा पामराः
स्वस्वबुद्ध्या मेघाकाशमहाकाशादिगतभेदं न विविच्यासुस्तथाऽदूरदर्शिपुरुषा
ईश्वरपरब्रह्मगतभेदं नैवानुभवन्तीति बोध्यम् । कथं पुनस्तदुभयगतभेद-
निर्णयः स्यादिति चेत्, ब्रूमः—“उपक्रमोपसंहारावभ्यासः सर्वतः फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तषड्विधलिङ्गैर्विचारेण
परब्रह्मणोऽसङ्गानन्दादिस्वरूपत्वं, मायावीश्वरादेव विश्वसृष्टिप्रक्रियेति सुस्पष्टं
प्रतीयते । तथा सति सत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मानन्दवल्लीनामकद्वितीयवल्ली-
पठितायाः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति श्रुतेरारभ्य तत्रैव चतुर्थानुवाकात्मिकया
“यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे”त्युपसंहारपठितश्रुत्या
परब्रह्मणः सत्यस्वरूपत्वं, ज्ञानस्वरूपत्वमनन्तस्वरूपत्वमसङ्गत्वमानन्द-
स्वरूपत्वं च प्रतिपादितमभत् । श्रुतिरप्याह—मायावीश्वरस्यापि जगत्-

सृष्ट्वमिति । यथा—“यस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्श्चान्यो.मायया सन्निरुद्धः” इति श्वेताश्वतरोपनिषच्चतुर्थाध्यायनवमानुवाकात्मकश्रुत्येश्वरस्य जगत्सृष्टत्वं, जीवस्य च तत्र जगति बद्धत्वं प्रतिपादिनमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतमीश्वराज्जगदुत्पत्तिप्रकार-मुपवर्णयन्तु कृपया ।

पितृ०—वत्स ! यथा सुपुत्र्यवस्था क्रमेण स्वप्नावस्थायां परिणमते, तथैकोऽप्यानन्दमयेश्वरः ‘अहं बहुशरीरेषु प्रवेक्ष्यामी’ति संकल्प्य हिरण्यगर्भाकारेण परिणमते । “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये”ति तैत्तिरीयोपनिषद्-ब्रह्मानन्दवल्लीनामकषष्ठानुवाकात्मकश्रुतेः । स परमात्मा अकामयत कामितवान्, अहं बहु स्यां भवेयं, प्रजायेयोत्पद्येयेति श्रुत्यर्थः । तत्रैव द्वितीयवल्लीप्रथमानुवाकात्मिकया “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”—इत्यनया श्रुत्या क्रमेण सृष्टिमुक्त्वा पुनस्तत्रैव षष्ठानुवाकात्मिकया “इदं सर्वमसृजदि”ति श्रुत्या युगपत् सृष्टिरप्युक्ता । तत्र वै एवार्थकः । इदं सर्वं स्थावरास्थावरात्मकजगत्समुदायमित्यर्थः । ईश्वरकृतक्रमसृष्टि-युगपत्सृष्ट्योः कस्या उपादेयत्वम् ? कस्य वा हेयत्वमिति पृच्छसि चेदुच्यते—तदुभयविधसृष्टेरेवोपादेयत्वमङ्गीकर्तव्यम्, तदुभयोः श्रुतिप्रतिपादितत्वात् । स्वप्नवत् । यथा लोके क्रामिकमक्रामिकं वा द्विविधस्वप्नप्रपदार्थसमूह-मङ्गीकुर्वन्ति, तथा श्रुतिप्रतिपादितद्विविधसृष्टिरप्यङ्गीकर्तव्या । आकाशा-द्युत्पत्तेः क्रामिकत्वमस्तु वाक्रामिकत्वमस्तु तत्रास्माकं न कापि हानिः । ईश्वरादेव जगत्समुदायसृष्टिर्नान्यस्मादिति श्रुत्यभिप्रायात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तिष्ठतु तर्हि ; साम्प्रतं पूर्वोक्तहिरण्यगर्भस्वरूप-प्रतिपादनेनानुग्राह्यः ।

पितृ०—वत्स ! पटे सूत्रमिव जगत्पुनःपुनः सृज्यमानेन सूत्रात्मा सूक्ष्म-
देहाख्यो भवति, सकलव्यष्टिलिङ्गशरीरेषु 'अह'मित्यभिमानित्वेन च
लिङ्गशरीरोपाधिकसकलजीवसमष्टिरूप इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिमान् हिरण्यगर्भ
इत्यभिहितो भवति । पटे सूत्रमिव जगत्पुनःपुनः सृज्यमानः सततसम्बद्ध आत्मा
स्वरूपं यस्य स सूत्रात्मेत्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं हिरण्यगर्भावस्थायां
कीदृशी जगत्प्रतीतिरिति ।

पितृ०—वत्स ! प्रत्युषे वा प्रदोषे यथाल्पान्धकारावृतलोकस्या-
स्पष्टप्रतीतिस्तथैव तदवस्थायामपि जगत्प्रतीतिः । किञ्च यथा वा घटित-
पटो मसीमयाकारविशेषलाञ्छितो भवति, तथा मायीश्वरवपुरण्यपञ्चीकृत-
भूतकार्यलिङ्गशरीरलाञ्छितं भवति । मण्डलसघटितचित्रपटोऽङ्कपातादि-
लाञ्छितश्चेद्यथा तस्यास्पष्टप्रतीतिस्तथा सर्वत्रानुस्यूतेश्वरावयवभूतसूक्ष्म-
जगतोऽप्यस्पष्टप्रतीतिरित्यभिप्रायः । अन्यच्च प्रथमाद्भुतदशायां यथा किमपि
शस्यं वा शाकादिकमतिकोमलं प्रतिभाति, तथा तदानीं जगद्रूपाङ्कुरोऽप्यति-
कोमलः प्रत्यभादित्यवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्ह्युच्यतामिदानीं कदास्य जगतः
सुस्पष्टप्रतीतिर्भवतीति ।

पितृ०—वत्स ! सूर्योदयोत्तरकालप्रकाशितपदार्थसमूहवद् वर्णपूरित-
चित्रपटगतपुत्तलिकादिवत् फलितावस्थाविराजितशस्यराजिवच्च परिदृश्यमान-
स्थावरजङ्गमात्मक-सकलविधजगदीश्वरपञ्चीकृतभूतकार्योपाधिकविराडवस्था-
विशेष एव सुस्पष्टं प्रत्यभासत । ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तजगज्जातस्य विराट्-
पुरुषावयवस्वरूपत्वं बोध्यम् । पुरुषसूक्ते विश्वरूपाध्यायादौ च तन्निरूपणात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निगद्यतां तावदेवं स्वीकारे प्रकृते किमायातमिति ।

पितृ०—वत्स ! एतेनेश्वरहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिविष्णुरुद्रेन्द्रामिन्दिनभैरवमैरालमारिक यक्षराक्षस-ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रगवद्वमृगपक्ष्य-श्वत्थवटाश्रयवधान्यतृणजलप्रस्तरमृत्तिकाकाष्ठगृहकुहालादयः सर्व एवैत ईश्वरस्वरूपाः, भक्त्या उपूजिताश्चेत् स्वस्वाभीष्टफलदा भवन्ति । “तं यथा यथोपासते तदेव भवती”ति श्रुतेः ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! भवदुक्तदिशा ब्रह्मादिकुहालान्तानामीश्वरत्वं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तेषामुपासनादौ फलवैषम्यदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । सात्त्विकराजसतामस-गुणभेदेन पूज्यपूजकपूजानुष्ठानगततारतम्यादेव फलगतोत्कर्षापकर्षसिद्धेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवत्वेवं वा सांसारिकफलसिद्धिः । अपवर्गप्राप्तिः पुनः कस्योपासनया कथं स्यात् ?

पितृ०—वत्स ! स्वस्वप्रनिवृत्तये स्वजागरणस्यैव कारणत्ववद-पवर्गलाभाय परब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञानस्यैव कारणत्वं, नान्यस्य । “ऋते ज्ञानान्न मुक्ति”रिति श्रुतेः । तादृशतत्त्वज्ञानं च ब्रह्मनिष्ठसद्गुरुपदेश-लाभपूर्वकोपनिषदादिशास्त्रपुनःपुनःपर्यालोचनयैव सम्भवति, नान्यथेति बोद्धव्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! स्वप्नदृष्टान्तेन द्वैतनिवृत्तिरूपापवर्गस्य तत्त्व-बोधसाध्यत्वं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तत्त्वज्ञाननिवर्त्यद्वैतवस्तुनः स्वप्न-तुल्यत्वाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । अद्वितीयब्रह्मतत्त्वज्ञानकाले

जीवेश्वरदेहादिरूपजडचेतनात्मकजगत्समुदायस्य मायाकल्पितत्वज्ञानेन स्वप्नप्रत्युत्पत्त्याभावात् । “त्रयमेतत् सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्र”मिति श्रुतेः ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! ईश्वरजीवयोर्जगदन्तःपातित्वाङ्गीकरणमनुचितमेव । भवन्मते तयोर्ब्रह्माभिन्नत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! मैवं वक्तव्यम् । ईश्वरजीवयोर्वस्तुतो ब्रह्माभिन्नत्वेऽप्यानन्दमयकोषात्मनेश्वरस्य विज्ञानमयकोषात्मना च जीवस्य मायाकल्पितत्वेन तयोर्जगदन्तःपातित्वाङ्गीकारात् । सृष्टेः प्राङ्माययैवेश्वरजीवौ कल्पितौ, तदनन्तरं ताभ्यामेवैतद्विश्वं सृष्टमिति ज्ञेयम् ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! तर्हि निरूप्यतां तावदिदानीं तयोर्मध्ये केन किमात्मकं जगत् सृष्टमिति ।

पितृ०—वत्स ! ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषत्प्रथमाध्यायप्रथमकण्डिकाद्यात्मिकया “स ईक्षत लोकान् सृजा” इति । “स इमांलोकानसृजत” । “स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापयते”त्यन्तश्रुत्येश्वरकृतसृष्टिः, “तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथ इति । स जातो भूतान्यभिदैक्षत् किमिहान्यं वावदिपदिति । स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यदिदमदर्शमिति” इति तत्रैव द्वादशत्रयोदशानुवाकात्मकश्रुत्या च जीवसृष्टिः प्रतिपादितास्ति । स ईश्वरो नु प्रश्ने, लोकान् सृजं सृजेम इतीक्षतालोचितवान् । एवमालोच्य स इमान् वक्ष्यमाणान् लोकान् सृष्टवानितीश्वसृष्टिप्रतिपादकश्रुत्यर्थः । तस्यात्मनस्त्रय आवसथाः प्रकाशस्थानानि, त्रयः स्वप्ना जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यात्मकावस्थाश्च सन्ति—परमार्थज्ञानाभावेनाज्ञानिपक्षे जाग्रदवस्थापि स्वप्नतुल्येति जाग्रदाद्यवस्थात्रयं स्वप्नाख्ययाभिहितम् । कानि च तानि प्रकाशस्थानानीत्यपेक्षायामिङ्गित-

क्रमेण प्रदर्शयते यथा—अयं दक्षिणचक्षुरावसथोऽयं कण्ठं वा मन आवसथोऽयं हृदयमावसथ इति । “नेत्रे जागरितं विद्यात् कण्ठे स्वप्नं समादिशेत् । सुषुप्तं हृदयस्य त्वि”ति ब्रह्मोपनिषद्वचनात् । सोऽसावात्मा जातः शरीरं प्रविष्टः सन् किमिह किञ्चिदपि वस्तु अन्यमात्मानं वावदिषत् विदितुमिच्छतीति निर्णयार्थं भूतानि अभिवैक्षत् परिददर्श—किमेषां स्वतन्त्रसत्तास्ति ? न वेति विचारितवानित्यर्थः । स एतमेव पुरुषं निजं तततमं व्याप्ततममाकाशवत्परिपूर्णमिदं ममात्मस्वरूपं ब्रह्मेत्यदर्शं दृष्टवानस्मि इति चाब्रवीत् । पूर्वोक्तश्रुतिपर्यालोचनयावगम्यते—सृष्टिविषयकसङ्कल्पादारभ्य सकलवस्त्वनुप्रवेशान्तर्व्यापारजातं जीवसृष्टं, जाग्रदवस्थाया आरभ्यापवर्गान्तर्व्यापारजातं च जीवसृष्टमित्यवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! एवं चेत्तर्हि लोकानां जीवेश्वरतत्त्वविषयकविवादः कुतो घटते ? ब्रह्मण्येव पारमार्थिकतासमाप्तेः ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । श्रुतिसिद्धासङ्गानन्दचेतनादिस्वरूपाद्वितीयपरब्रह्मतत्त्वानभिज्ञपुरुषाणां भ्रान्त्येव मायाकल्पितेश्वरजीव-तत्त्वविषये वृथाकलहदर्शनात् । वयन्तु तथाविधतत्त्वज्ञानशून्यपुरुषेः सह न कलहायामहे, किन्तु तादृशपुरुषसाक्षात्कारेण शोशुच्यामहे, तत्त्वज्ञ-पुरुषसाक्षात्कारेण च नानन्द्यामहे ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! निगद्यतां तावदिदानीं तेषु केषां ? कुत्र ? कथं च भ्रान्तिः परिलक्ष्यत इति ।

पितृ०—वत्स ! वृक्षाद्युपासकेभ्य आरभ्य शाण्डिल्यसूत्रादि-योगाचारान्तवादिन ईश्वरस्वरूपे, लोकायतादिसांख्यान्तवादिनश्च जीव-स्वरूपनिर्णये भ्रमन्त्येव । तेषां ब्रह्मतत्त्वज्ञानप्रतिपादकश्रुतिगुरूपदेशादि-

राहित्यात् । यावत्कालमद्वितीयासङ्गानन्दादिस्वरूपपरब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञानं नोदीयात्तावत्कालं तथाविधभ्रान्तपुरुषपक्षे सुखापवर्गयोर्दौर्लभ्यमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि पूर्वोक्तोपासकेषु केषांचिदुत्तमत्व-
प्रयुक्तसुखं भविष्यतीति मयाङ्गीकर्तव्यम् । तेषां ब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञानाभावे-
ऽपि तदितरविद्याप्रयुक्तज्ञानस्योत्तममध्यमाधमभावेन विद्यमानत्वदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । स्वप्नदृष्टराज्यलाभाभि-
वृद्धयोर्मिथ्यात्वेन हेयत्ववत्तथाविधसुखस्यापि मुमुक्षुभिरनादृतत्वात् ।
अतः सर्वथा मुमुक्षुभिर्जीवेश्वरविषयकविवादपरित्यागेन ब्रह्मविषयकविचारः
कर्तव्यः । न चैतावता जीवेश्वरविषयकविचारस्य हेयता निर्णया, पूर्वोक्त-
ब्रह्मतत्त्वनिर्णयसोपानभूतजीवेश्वरविषयकविचारस्यास्माभिः पूर्वपक्षाकारे-
णाङ्गीकृतत्वात् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं सांख्ययोगशास्त्रोक्तजीवेश्वरयोरपि
शुद्धचिद्रूपत्वेन तन्मतेन सहात्मन्मतसाम्यात्तयोः पूर्वपक्षस्थानीयत्वं न
सम्भवतीति । अत्र ब्रूमः—तन्मतोक्तजीवेश्वरयोः शुद्धचिद्रूपत्वेऽपि
तैरेव स्वयं तयोर्वास्तवभेदास्याङ्गीकृततथा तत्सिद्धान्तस्य नास्मत्सिद्धान्त-
न्तान्तर्गतत्वम् । “तत्त्वमसी”तिमहावाक्ये तन्मतीयतत्त्वपदार्थयोरस्मत्-
सिद्धान्तविरुद्धत्वात् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यमस्मन्मतेऽपि कूटस्थब्रह्म-
शब्दाभ्यां शुद्धतत्त्वपदार्थयोर्विभिन्नाकारेण निरूपणमभूदिति । अत्रोच्यते—
अस्मन्मते ‘तत्त्व’पदार्थयोर्न वस्तुतो भेदोऽस्ति । लौकिकभेदनिरसने-
नास्माभिस्तदैक्यप्रतिपादनार्थमेव कदाचित् सोपानाकारेण तद्भेदाङ्गीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! यद्येवं भवन्तो निगदन्ति, तर्हि कुतो वेदान्तिभि-
स्तत्त्वपदार्थशोधनमाचर्यते ?

पितृ०—वत्स ! अनादिमायाविपरीतज्ञानभागजीवा जीवस्य कर्तृत्वादिमत्त्वमीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादिगुणवत्त्वं पारमार्थिकं मन्यन्त इति तन्निरासार्थमेव वेदान्तिनस्तत्त्वपदार्थशोधनमाचरन्ति । मायाशब्देनात्र स्वाश्रयव्यामोहिकाविद्येति बोध्यम् । ननु तादृशशोधनप्रकारः कीदृश इति चेदुच्यते ; घटाकाशमहाकाशजलाकाशमेघाकाशस्थलन्त्वस्योपयोगिदृष्टान्तस्थानम् । तेषु घटाकाशमहाकाशौ प्राङ्निरूपितौ, किन्त्वत्र जलाकाशमेघाकाशौ निरूप्येते, यथा—जलाकाशमेघाकाशयो र्जलमेघात्मकोपाधिद्वयाधीनत्वेनापारमार्थिकत्वं, तदुभयाधारभूतघटाकाशमहाकाशयो र्जलमेघात्मकोपाधिनैरपेक्षेणाकाशमात्रस्वरूपतया च यथा सुनिर्मलत्वं तथानन्दमयविज्ञानयकोषयो मायाबुद्ध्यात्मकोपाधिद्वयाधीनत्वेनापि तदुभयाधारभूते उभे कूटस्थचैतन्यपरब्रह्मचैतन्ये सुनिर्मलाकारेणावतिष्ठेते एव । आकाशस्य दृष्टान्तस्थले स्वतो निर्मलस्वरूपत्वेऽपि जलमेघात्मकोपाधिवशेन यथा मालिन्यं परिलक्ष्यते, तथा पूर्वाक्तचैतन्ययोः स्वतो निर्मलस्वरूपत्वेऽपि मायाबुद्ध्यात्मकोपाधिवशेनैव सृष्टिकर्तृत्वादिमालिन्यस्वभावः परिलक्षितो भवतीति निष्कर्षः । एतत्पदार्थद्वयपरिशोधनविषये सांख्ययोगशास्त्रयोरप्युपयोग्यंशो ग्राह्यः । यस्य कस्यापि शास्त्रस्य स्वपक्षानुकूलविरोध्यंशप्रहणे बाधकाभावात् । एतेन स्थूलदेहस्यान्यमतोक्तान्नमयस्वरूपत्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । न चैतावता सांख्ययोगशास्त्रयोर्वैदान्तशास्त्राविरोधित्वं शङ्क्यम् । वेदान्ताशास्त्रेण सह तदुभयशास्त्रयोः क्वचित्क्वचिदंशे साम्यसत्त्वेऽपि वक्ष्यमाणमुख्यस्थले ताभ्यां सह तस्य विरोधसन्दर्शनात् । न च वेदान्तिमतेन साकं तदुभयमतसाम्यं स्वीक्रियेत । कपिलनये जीवस्य विभिन्नत्वात् पतञ्जलिनये जगतः सत्यत्वाद्देवान्तिनये चेश्वरस्यातिरिक्तपदार्थत्वात् ।

भ्रातृ०—बुद्धाः ! मया द्वैतवादप्रयासस्य वैयर्थ्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
कपिलनये जीवस्यासङ्गत्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धेः ।

पितृ०—वत्स ! न च जीवस्यासङ्गत्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः ।
तथात्वाङ्गीकारे सक्चन्दनवनिताद्यैहिकभोग्यविषयाणां नित्यत्वज्ञानेनापि
मोक्षत्वापत्तेः । सक्चन्दनवनितादिविषयाणां यथा नित्यत्वं कथमपि न
सम्भवति, तथा जगत् ईश्वरस्य च विशेष्यविशेषणाकारेणावभासमान-
तयात्मनोऽसङ्गत्वज्ञानासम्भवः । प्रकृतिस्तु स्वस्वभावबलेन जीवस्य
संसर्गमापादयतीश्वरोऽपि तमेव जीवं कर्मणि नियोजयतीति मोक्षः कथमपि
न सम्भवेदिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—बुद्धाः ! भवदुक्तदिशा जीवस्य सङ्गाद्युत्पत्तिर्मया नाङ्गी-
कर्तव्या । प्रकृतिसङ्गेश्वरनियमयोरविवेककार्यत्वेन विवेकज्ञानेनैवाविवेक-
निवृत्तेः ।

पितृ०—वत्स ! तर्ह्युच्यतां तावदिदानीमविवेकपदेन किं
विवेकाभावः ? उत तदन्यः ? आहोस्वित् तद्विरोधीति । नाद्यः ।
अभावमात्रस्य भावकार्यजनकत्वाभावात् । न द्वितीयः । विवेकेतर-
घटादेः सङ्गहेतुत्वाभावात् । नापि तृतीयः । तस्य भावरूपाज्ञानस्वरूपत्वेन
मायावादप्रसङ्गात् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं बन्धमोक्षव्यवस्थारक्षणाय
जीवस्य नानात्वमङ्गीकर्तव्यमिति । तन्न । एकस्यापि जीवस्य मायया
बन्धमोक्षव्यवस्थापपत्तेः । माथायास्तत्कार्यसम्पादकत्वं कथमिति
चेदुच्यते—तस्या बन्धमोक्षसम्पादकता दुर्धटनघटनाकारित्वरूपविरुद्धस्वभाव-
वत्त्वेनैव, न वस्तुतः । “न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा पारमार्थता” इत्यादिश्रुत्या बन्धमोक्षयोरनित्यत्व-
प्रतिपादनात् । विरोधो नाशः, उत्पत्तिर्देहसम्बन्धः, बद्धः सुखदुःखादि-

धर्मवान्, साधकः श्रवणाद्यनुष्ठाता, मुमुक्षुः साधनचतुष्टयसम्पन्नः, मुक्तो निवृत्ताविद्यश्चेत्यर्थः । जीवेश्वरगतभेदस्य मायामयत्वमेव । “मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वराबुभौ । यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेव ही”ति विद्यारण्यस्वामिपादकृतपञ्चदशयुक्तेः । मायारूपकामधेनुवत्सस्थानीय-जीवेश्वरयोर्यथेच्छद्वैतात्मकदुग्धपानेनापि न काप्यद्वैततत्त्वविषयकहानिरिति तद्वाक्याभिप्रायः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! जीवेश्वरयोर्मायिकत्वेन तद्गतभेदस्य यथा मायिकत्वमङ्गीक्रियते, तथा कूटस्थपरब्रह्मगतभेदस्यापि पारमार्थिकत्वमङ्गीक्रियताम् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । घटाकाशमहाकाशादिस्थले घटाद्याकाशानां स्वरूपतो भेदाभावेऽपि घटाद्यात्मकोपाधिभेदमादायाकाशगतभेदाङ्गीकृतिवदत्र कूटस्थपरब्रह्मणोर्वस्तुतः स्वरूपतो भेदाभावेऽपि नाममात्रतो भेदप्रतीतिः । सर्वत्र स्वरूपवैलक्षण्यस्यैव भेदप्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । अतः कूटस्थपरब्रह्मगतभेदस्यापि मिथ्यात्वमेव न पारमार्थिकत्वमवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं कूटस्थपरब्रह्मगतभेदस्य मिथ्यात्वसमर्थनेन प्रकृते किमायातमिति ।

पितृ०—वत्स ! “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीय”मिति छान्दोग्योपनिषत्-षष्ठाध्यायद्वितीयखण्डप्रथमानुवाकात्मकश्रुतिप्रतिपादितपरब्रह्मणो यत् सत्त्वमद्वितीयत्वं च प्रतिपादितमभूत्तेनास्य सृष्टेः प्राग्विद्यमानाद्वैतपरब्रह्मपदार्थः साम्प्रतिककाले, भाविककाले मुक्तिकालेऽपि च समानाकारेणावतिष्ठत इत्यवगम्यते । यद्यत्र त्वया प्रष्टव्यं तयोर्वस्तुतोऽभेदश्चेत्तर्हि

तद्गतभेदे कुतोऽभिनिवेशो लोकानामिति । अत्रोत्तरामः—तत्र तत्त्वज्ञानिनां नाभिनिवेशः, किन्तु मायाभ्रान्ताज्ञानिपुरुषाणामेवेति ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! तथाप्यद्वैततत्त्वज्ञानस्य नैष्कल्यं मयाङ्गीकर्तव्यम् । जगत्प्रपञ्चस्य मायामयत्वं, ब्रह्मतत्त्वस्य चाद्वितीयत्वमिति पुरुषाणां भूयोभूयः संसारप्राप्तिदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । पूर्वकर्मवशेन तत्त्वज्ञानिपुरुषेषु केषांचिदविद्याबलेन सत्यपि सांसारिकव्यवहारे पूर्ववद् भ्रान्त्यभावेन तदानीं नितान्तामौगध्यात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं ज्ञान्यज्ञानिगतभेदः कीदृशः ? तयोश्च कस्य किं फलमिति ।

पितृ०—वत्स ! तदुभययोर्मध्ये ज्ञानिपुरुषोऽद्वैतवस्तुनः पारमार्थिकत्वमस्तित्वं, भासमानत्वं च निश्चित्य संसारोऽयमपारमार्थिक इति निश्चिनोति । अज्ञानिपुरुषश्चैद्विकपुत्रकलत्रादिपोषणरूपसंसार आमुष्मिकस्वर्गादिषुखानुभवात्मकषुखदुःखमयसंसारश्च वास्तविकः, किमप्यद्वैतवस्त्वन्तरं नास्ति, नावभासते इत्याद्याकारेण निश्चिनोतीत्येतावान् तयोर्भेदः । स्वस्वनिश्चयानुसारेण बन्धमोक्षात्मकफलं तावेवोपलभेते ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्यद्वैतात्मकपदार्थसत्त्वं निश्चेतुमशक्यम् । तस्यास्तित्वभासमानत्वादिविषये शास्त्रमात्रप्रमाणसत्त्वेऽप्यननुभवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । ‘घटः स्फुरति’ ‘पटः स्फुरती’त्यादिस्थले घटपटादिषु सदैव तस्य भासमानत्वेन तत्प्रत्यक्षाङ्गीकारात् । यद्यत्र वक्तव्यं चिद्रूपस्य तस्य सर्वत्र सामान्याकारेणावभासमानत्वेऽपि साकल्येमानवभासमानात्तदस्तित्वं नाङ्गीकर्तव्यमिति । तन्न ।

द्वैतवस्तुनोऽपि क्वचित् क्वचिदसाकल्येन भानात्तुल्यत्वपातात् । द्वैताद्वैत-
वस्तुनोरेकदेशभावेनापि तुल्यतया यथा द्वैतवस्त्ववभासो निर्णयते,
तथाद्वैतवस्त्ववभासोऽपि निर्णयः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! द्वैतवस्तुवदद्वैतवस्तुनिर्णयो नैव सम्भवति ।
द्वैतराहित्यमद्वैतमित्यर्थतया द्वैताद्वैतवस्तुनोः परस्परविरोधित्वेन प्रतिभास-
मानेऽद्वैते द्वैतासिद्धिस्वीकारेण, भवन्मतेऽपि चिद्रूपप्रतीतेरेवाद्वैतप्रतीति-
स्वरूपत्वेन तादृशप्रतीतेर्द्वैतविरोधित्वाभावादविरोधिचैतन्यभासमानतांशे
साम्येऽप्युभयत्र, तदुभयोः स्वरूपतः साम्याभावात् ।

पितृ०—वत्स ! तादृशनिर्णयः साधीयानेवाद्वैतवस्तुनो मायामय-
त्वेनासद्रूपतयाद्वैतवस्तुनश्च मायामयत्वाभावेन चिद्रूपतया मायाकार्यत्व-
मादायाचिन्त्यरचनात्मकजगत्समुदायस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन परिशेषे
वास्तवत्वमादायाद्वैतवस्तुनो नित्यत्वनिश्चयात् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! सत्यप्यद्वैतवस्तुनिश्चये पूर्ववासनया यदि पुनः
सत्य द्वैतवस्तुसत्यत्वमवभासेत तर्हि तेन किं विधेयम् ?

पितृ०—वत्स ! यद्येवं कदाचित् कस्यचिद् घटेत, तर्हि तेनावश्यं
द्वैतवस्तुमिथ्यात्वं पुनःपुनरनुशीलनीयमेव । “आवृत्तिरसकृदुपदेशादि”ति
वेदान्तदर्शनचतुर्थाध्यायप्रथमपादप्रथमसूत्रे भगवता वादरायणेन स्वं
तत्स्वीकारात् । वेदनस्येति पदमध्याहार्यावृत्तिः फलपर्यन्तानुशीलनम-
सकृदुपदेशाच्चिन्ताप्रवाहात्मकध्यानरूपवेदनस्य भूयोभूयः कर्तव्यत्वोपदेशा-
दिति सूत्रार्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्यात्मतत्त्वज्ञानस्यानर्थनिवारकत्वं मवा

नाङ्गीकर्त्तव्यम् । प्रागद्वैतज्ञानादिषु तत्त्वज्ञानोत्तरकालेऽपि क्षुत्पिपासाद्य-
नर्थपरिदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! तर्ह्यत्र पृच्छामस्त्वां क्षुत्पिपासादयोऽहंशब्दवाच्या-
हङ्कारे परिदृश्यन्ते ? उताहंशब्दोपलक्षितविदात्मनि ? यदि वक्तव्यं
द्वितीय इति, तन्न सम्भवति । तस्यासङ्गत्वात् । यदि वक्तव्यं प्रथम
इति, तत्र नास्माकं किमप्युत्तरणीयमस्ति । तेनात्मतत्त्वविषयकबोधे
बाधाभावात् । यदि वक्तव्यमहङ्कारतत्त्वेन सह तादात्म्याध्यासवशेन
पूर्वोक्तविदात्मन्यपि क्षुत्पिपासाद्यनर्थाः सम्भाव्येरन्निति । तन्न ।
तादात्म्याध्यासकल्पनापेक्षयाऽनर्थहेतुभूताध्यास-निवृत्त्यर्थक-विवेकालोचनस्य
कर्त्तव्यत्वात् । यदि वा वक्तव्यं चिरसञ्चितदृढवासनाबलेनाध्यासो झटि-
त्यायास्यतीति । तदपि न । विवेकाभ्यासदार्ढ्येन तदपसारणात् ।
अतस्मिन् तद्बुद्धिरध्यासः ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! अद्वैततत्त्वविवेकाभ्यासेन द्वैतवस्तुमिथ्यात्व-
निश्चयो मया नाङ्गीकर्त्तव्यः । तत्र युक्तिमात्रसत्त्वेऽप्यनुभवाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुमुचितम् । द्वैतवस्तुनोऽप्यचिन्त्यरचना-
विषयकानुभवदर्शनात् । अत्रानुभवस्यापि प्रामाण्यं परिदृश्यते । तत्राचिन्त्य-
रचनात्वलक्षणमिथ्यात्वानुभवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अचिन्त्यरचनात्वरूपमिथ्यापदार्थलक्षणं चिदात्म-
न्यतिव्याप्तम् ? 'प्रागभावयुतत्वे सत्यचिन्त्यरचनात्वं मिथ्यात्व'मितिमिथ्या-
लक्षणवादिनयेऽप्यात्मनोऽचिन्त्यरचनत्वाङ्गीकारात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । चिदात्मनि प्रागभावाननु-
भवेन नित्यतया तत्राचिन्त्यरचनत्वासम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः अस्तु तर्हि ; निरूप्यतां तावदिदानीं चित्तेषां चिदात्मनो नित्यत्वं तदितरजडपदार्थस्य चानित्यत्वं कथं निर्णेतव्यमिति ।

पितृ०—वत्स ! अत्र प्रथमं 'चित्तेः प्रागभावोऽस्तीति'ति वदन् वादी प्रष्टव्यश्चित्तेः प्रागभावश्चित्त्यैवानुभूयते ? उत केनाप्यन्येनेति । न द्वितीयः । चिदन्यपदार्थस्य जडत्वेन तत्रानुभवितृत्वासम्भवात् । प्रथम-
पक्षाङ्गीकारे पुनरसौ प्रष्टव्यो यच्चिदन्तरेण ? उत स्वेनैवेति । नाद्यः ।
अद्वैतवादे चिदन्तराभावात् । नापि द्वितीयः । स्वाभावस्य स्वेनैव
दुर्ग्रहात् । प्रथमपक्षेऽपि 'चिन्नास्तीति चित्प्रतियोगिकाभावस्य चिदग्रहण-
मन्तरेणाग्रहाच्चितेरपि गृह्यमाणत्वे घटादिवदचित्त्वापत्तेः । अतश्चिदात्मनो-
ऽभावकाले जडपदार्थानुभवेन तस्य नित्यत्वं द्वैतजडपदार्थानां चाभावकाले
चिदात्मनोऽनुभवेन च तेषामनित्यत्वमिति निर्णयम् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! चैतन्यवस्तुवद् द्वैतवस्तुनोऽपि नित्यत्वमिति
मयाङ्गीकर्तव्यम् । द्वैतवस्तुनः प्रमातृप्रमेयभेदस्वरूपत्वेन तदभावस्य
तेनैवानुभवितुमशक्यत्वाच्चैतन्यवस्तुनश्चानुभवित्रन्तराभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न च चैतन्यवस्तुवद् द्वैतवस्तुनो नित्यत्वं वदेत् ।
“तमःसाक्षी सर्वस्य साक्षी”ति श्रुत्या जाग्रदादिद्वैताभावस्य सुषुप्तौ
साक्षिभूतचैतन्येनानुभूयमानत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अचिन्त्यरचनात्मकद्वैतवस्तुनो नित्यत्वं मयाङ्गी-
कर्तव्यम् । प्रागसतोऽपि तस्य पश्चादीदरेणैव सृष्टत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । प्रागभावयुतत्वे सत्यचिन्त्य-
रचनात्वरूपमिध्यात्वलक्षणस्य तत्र विद्यमानत्वेनैन्द्रजालिकप्रासादादिवत्
सत्स्मिन्मिध्यात्वस्य स्वतो निर्णयात् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं चिदात्म-
द्वैतवस्तुनोर्नित्यत्वानित्यत्वपर्यालोचनेन प्रकृते किमायातमिति ।

पितृ०—वत्स ! तेन 'अद्वैतं वस्तु नास्ती'ति कथनस्यात्यन्तासङ्ग-
तत्त्वमिति निर्णीतं भवति । चिदात्मनः स्वप्रकाशत्वेन नित्यतया,
परोक्षत्वेन चावभासमानात्तदतिरिक्तजडवस्तुमात्रस्य च मिथ्यात्वेन
चिदात्मनानुभूयमानत्वेन चोपवर्णितत्वात् । यद्यत्र त्वया प्रष्टव्यं
पूर्वोक्तदिशा वेदान्ततात्पर्याभिज्ञेष्वपि केषांचिदप्यत्र विषये विश्वासः कुतो
नोपपद्यत इति । अत्र ब्रूमः—युक्तिनिपुणेष्वपि नास्तिकपामरेषु केषां-
चिद्बुद्धिदोषेण सम्यग्विचारशून्यतया स्थूलशरीरे आत्मत्वाङ्गीकारवद्विशेषेण
शास्त्रतत्त्वालोकनरहितपुरुषाणामेवाद्वैततत्त्वविषयकबोधोऽतिकठिनो भवतीति
द्राक् तेषां तत्र विश्वासो न जायत इति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं तादृशाद्वैत-
तत्त्वविषयकविचारेण किं फलं स्यादिति ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! यदा तादृशविचारेण पुरुषस्य हृद्गतकामादिदोष-
निवृत्तिर्घटते तदेहजन्मन्येवासौ जीवन्मुक्तः सन्निरतिशयानन्दभाग् भवति ।
“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो
भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते” इति बृहदारण्यकोपनिषद्बुद्ध्यायचतुर्थब्राह्मण-
सप्तमानुवाकात्मकश्रुतेः । अस्य मुमुक्षुपुरुषस्य हृदि स्थिता विद्यमाना ये
कामास्तादात्म्याध्यासमूला इच्छादयस्ते सर्व एव यदा यस्मिन् काले
प्रमुच्यन्ते तत्त्वज्ञानेनाध्यासनिवृत्तौ सत्यां निवर्तन्तेऽथ तदानीमेव मर्त्यः
पूर्वदेहेतादात्म्याध्यासेन मरणशीलपुरुषोऽमृतोऽध्यासाभावेन तद्रहितो भवति,
यतोऽत्रास्यामेवावस्थायां ब्रह्म समश्नुते सम्यगाप्नोतीति श्रुत्यर्थः । ज्ञान-

परिपाकदशायामेव हृदयग्रन्थिभूतकामादिदोषाः समूलं नक्षयन्ति नान्य-
दशायाम् । “भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति मुण्डकोपनिषद्द्वितीयमुण्डकद्वितीयखण्डा-
ष्टमानुवाकात्मकश्रुतेः । परं चावरं चानयोः समाहारः परावरं तस्मिन्
परब्रह्मणीत्यर्थः । तत्र परं कारणात्मावरञ्च कार्यात्मा, कारणरूपेण ब्रह्मणः
श्रैष्ठ्यं, कार्यरूपेण च तस्याश्रैष्ठ्यमामनन्ति तत्त्वविदः । हृदयग्रन्थि-
रविद्याजन्यविषयवासनाः, अस्य साधकस्य कर्माणि मोक्षप्रतिरोधकसकाम-
कर्माणीत्यर्थः । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं कामनाशब्देनेच्छाभेदस्यैव ग्रहणमिति
लोकव्यवहारात् कथमत्र तच्छब्दस्य हृदयग्रन्थित्वेन व्यवहार इति । अत्र
ब्रूमः—लोकेऽविवेकेनैवाहङ्कारचिदात्मनोरैक्यज्ञानादेव ‘ममेदं स्यात्’
‘अहमेवे’त्याद्याकारकेच्छाया एव कामनाशब्देन व्यवहारः । यद्यपि
तादृशकामनावाच्येच्छाया दोषकारणत्वं, तथाप्यहङ्कारतादात्म्याध्यासेन
चिदात्मानमन्तर्भाव्यहङ्कारं च पृथगाकारेण विभाव्य कोट्यधिकवस्तु-
नीच्छत्यपि विवेकिपुरुषे तादृशेच्छा तस्य ज्ञानप्रतिबन्धिका न भवेत् ।
तस्य ज्ञानपरिपाकवशेनैव हृदयग्रन्थिसमुदायविनाशात् । यद्यत्र त्वया
वक्तव्यमध्यासाभावे कामना नोदीयादिति । तत्र । कस्यचिद्लोकस्य
जायमानेऽप्यद्वैततत्त्वविषयकबोधे पूर्वजन्मनीवेहजन्मन्यपि समुपार्जित-
पापबाहुल्येनात्मतत्त्वविषयकसन्तोषानुदयात् । अथवा देहसम्बन्धराहित्येन,
वा देहगतरोगादिभिरध्यासनिवृत्त्याहङ्कारगतेच्छादिभिवृक्षादिशरीरोत्पत्ति-
विनाशादिना वा चिदात्मकपरमात्मनि यथा कश्चिद्विकारो न घटते, तथा
विनष्टेऽपि हृदयग्रन्थिसमुदाये प्रारब्धकर्मदोषेण यदि कदाचिदिच्छादयः समुत्-
पद्यन्ते, तथाप्यहङ्कारगतेच्छादिभिरहङ्कारसाक्षिभूतचिदात्मनि कश्चिद्विकारो
न घटेत् । यदि वक्तव्यं प्रागपि हृदयग्रन्थिनाशादसङ्गानन्दरूपपरमात्मना

सहेच्छादिसंयोगसम्भावनापि नास्तीति, तद्वयमप्यङ्गीकुर्मः । अस्मन्-
मतेऽपि तादृशेच्छादिसंयोगाभावस्यैव हृदयग्रन्थिविनाशरूपेणाङ्गीकृतत्वात् ।

भ्रातृ०— वृद्धाः ! तथापि ज्ञान्यज्ञानिनोर्वैलक्षण्यं किमपि मया नाङ्गी-
कर्तव्यम्, ज्ञानिपुरुषस्यापीच्छाद्युपलब्धेः ।

पितृ० वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । ज्ञानिपुरुषस्यात्मज्ञाना-
भावरूपहृदयग्रन्थेरविद्यमानत्वेनाज्ञानिनश्च तादृशज्ञानाभावरूपहृदयग्रन्थे-
र्विद्यमानत्वेनात्मज्ञानाभावरूपहृदयग्रन्थिसत्त्वासत्त्वे आदायैव ज्ञान्यज्ञानि-
गतवैलक्षण्यनिर्णयात् । न च देहेन्द्रियमनोधियां प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां तदुभय-
गतवैलक्षण्यमुन्नेयम् । तयोर्बोधविषय एव भेददर्शनात् । यथोपनयन-
संस्कारसंस्कृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः सह तादृशसंस्कारासंस्कृततत्तज्जातीय-
व्यक्तीनां स्वरूपादिगतभेदाभावेऽपि वेदाध्ययनाध्यापनादिविषयेऽधिकारित्वा-
नधिकारित्वाभ्यामेव विभिन्नता परिलक्ष्यते, यथा वा साधारणवह्निना
सह्यारण्याद्युद्भववहेः स्वरूपे दाहादौ वा परस्परभेदाभावेऽपि श्रौतस्मार्त्तादि-
संस्कारवशेन तस्य गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामिसंज्ञा यज्ञादिकर्माहता च
परिदृश्यते, तथा पूर्वोक्तदिशा ज्ञान्यज्ञानिगतभेदो निर्णयः । तत्र होमार्थ-
संस्कृतयज्ञीयामिभेदो गार्हपत्याग्निः, गार्हपत्याग्नेरुद्धृत्य होमार्थ-
संस्कृताग्निराहवनीयाग्निः, अन्वाहार्यपचनाख्यगर्वेदविधिसंस्कृतयज्ञीयामि-
र्दक्षिणामिश्वेत्यर्थः । अन्वाहार्यस्तु भोक्तृत्वसिध्यैच्छिन्नपरिमाणो दक्षिणार्थ
ओदनः । स च दर्शपूर्णमासयज्ञयोर्विहितोऽस्तीति ज्ञेयम् । ज्ञानिनां
हृदयग्रन्थिविनाशविषयेऽर्जुनं प्रत्याह भगवान् श्रीकृष्णो भगवद्गीता-
वतुर्थाध्यायद्वाविंशश्लोके “न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।
उदासीनवदासीन इति ग्रन्थिभिदोच्यते” इति । प्रवृत्तेषु दुःखेषु न द्वेष्टि,
निवृत्तेष्वपि सुखात्मककर्मसु न काङ्क्षति, सकलेष्वपि कर्मसूदासीनवदासीनो

व्यवहरति, ईदृशव्यवहार एव हृदयग्रन्थिविनाश इति ग्रन्थिभिदा ग्रन्थिभेद इति गीतावाक्यार्थः । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं 'ज्ञानिभिः संकलकर्म-सूदासीनवत्स्थातव्य'मित्यत्रैव प्रोक्तगीतावाक्यप्रसक्तिर्न ग्रन्थिभेदविषय इति । तन्न । तद्वाक्यगतदृष्टान्तवाचकवच्छब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदि पुनस्त्वया वक्तव्यं 'ज्ञानिना नोदासीनेन भवितव्यं, किन्तूदासीनवद् व्यव-हर्त्तव्य'मिति । तदपि न । ज्ञानिपुरुषस्य देहादिषु कर्मानर्हत्वदर्शनेन तस्यौदासीन्यपरिवर्त्तं रोगित्वाङ्गीकारापत्तेः । यद्यत्र केनापि वक्तव्यं 'ज्ञानिनामौदासीन्यस्वभाव एव रोगविशेष' इति, तर्हि तादृशतीक्ष्णबुद्धि-पण्डितवरेण्यं मुहुर्मुहुः प्रशंसामः । सर्पराजेन स्वसहस्रमुखैरपि तस्य बोधप्रवाहस्य सुनिर्मलज्ञानस्य च वर्णयितुमशक्यत्वात् ।

भ्रात०—बृद्धाः ! तत्रभवतां बृद्धपादानां परिहासोऽत्र नैव युज्यते । रोगिणामपि भरतादितत्त्वज्ञानिनृपविशेषाणामौदासीन्यस्य पुराण-प्रसिद्धत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! पुराणप्रसिद्धभरतादिनृपाणामाहारपरित्यागेन जीवन-धारणं नाभूत्, किन्तु तेषां संसर्गदोषभयेन काष्ठकुहालादिवद्द्वयवहारमात्र-मासीत् । तत्त्वज्ञानिपुरुषैस्तु भोजनादिसकलविषयेष्वप्युदासीनवद्द्वयवहर्त्तव्य-मेव । “जक्षन् क्रीडन्ममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं स”—इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायद्वादशखण्डतृतीयकण्डिका-त्मकश्रुत्या तत्प्रतिपादनात् । जक्षन् भक्षन्, क्रीडन् स्वेच्छया विहरन्, स्त्रीभिर्यानैर्ज्ञातिभिश्च रममाणः क्रीडमानः उपजनं जनानां शरीरे वर्त्तमान-मिदं स्वीयशरीरं न स्मरन् नानुसन्दधान इत्यर्थः । स तत्त्वज्ञानिपुरुषः । सङ्गत्यागः कुत इति चेदुच्यते—बुद्धिमत्तरशुभाकाङ्क्षिपुरुषैः सर्वथा

स्वावद्धापादकसंसर्गपरित्यागः कर्तव्यः । सङ्गदोषवतो विविधपापकर्म-
प्रवृत्तिदर्शनात्, सङ्गरहितस्य च विविधसुखदर्शनात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्ह्यन्तःसङ्गशून्यसर्वव्यवहारपरज्ञानिपुरुषेषु
सङ्गित्वादिदोषारोपणं लोकानामनुचितम् । मानससङ्गस्यैव सर्वथा
त्याज्यत्वमिति भवदुक्तितोऽवगमात् ।

पितृ०—वत्स ! अज्ञानिनां तथाविधारोपे नास्माकं कापि
विप्रतिपत्तिः । “असङ्गोऽयं पुरुष” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितात्मासङ्ग-
स्वरूपत्वस्यैवास्मत्सिद्धान्तत्वात् । परस्परसापेक्षवैराग्यज्ञानोपरतयः प्रायः
एकाधारेऽवतिष्ठन्ते, कदाचिद्वियुक्ताः सत्यः पृथगाधारनिष्ठा अपि भवन्ति ।
आसां कदाचिदप्येकस्वरूपत्वं न सम्भवति । तासां कारणस्वरूपकार्येषु
विभिन्नतोपलब्धेः । वैराग्यमैहिकामुष्मिकविषयरागराहित्यं, ज्ञानन्तूतम्,
उपरतिर्विषयेभ्य इन्द्रियनिवारणं चेत्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं वैराग्यादिकारणनिरूपणे-
नानुग्राह्यः ।

पितृ०—वत्स ! विषयदोषदृष्टिरेव वैराग्यकारणं विषयत्यागेच्छैव
वैराग्यस्वभावः, परित्यक्तविषयेषु पुनर्भोगेच्छानुदय एव वैराग्यकार्यं
चेति । ईश्वरविषयकश्रवणमनवनिदिध्यासनान्येव ज्ञानकारणानि, आत्म-
तत्त्वविषयकविचारो ज्ञानस्वभावो, निवृत्तहृदयग्रन्थेः पुनरनुदय एव
ज्ञानकार्यं चेति । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः” इति बृहदारण्यकोपनिषद्द्वितीयाध्यायचतुर्थब्राह्मणपञ्चमानु-
वाकात्मकश्रुत्या श्रवणादीनामात्मदर्शनसाधनत्वविधानात् । यमनियमा-
सनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय एवोपरतिकारणानि, ईश्वरे

बुद्धयेकाग्रतैवोपरतिस्वभावो, लौकिकव्यवहारशैथिल्यं चोपरतिकार्यमिति ।
वैराग्योपरत्यपेक्षया ज्ञानस्यैव प्राधान्यम् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति श्वेताश्वतरोपनिषदुक्तेः । वैराग्यो-
परत्योश्च ज्ञानोपकारकत्वेन गौणत्वम् । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान्
ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्
समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ”मिति मुण्डकोपनिषत्श्रुत्या “शान्तो
दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदि”ति
श्रुत्या च तदुभयोगौणत्वप्रतिपादनात् । कर्मचितान् कर्मलब्धान्,
कृतेनानित्येन कर्मणा, अकृतो नित्यपदार्थो नास्ति नोपलभ्येत, निर्वेदं
वैराग्यमायादवलम्ब्येतेत्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं वैराग्य-
ज्ञानोपरतीनामेकन्यक्तौ कुत्र कथं च विद्यमानत्वं ? तासां वृद्धिहासौ
वा कुतः परिलक्ष्येते इति ।

पितृ०—वत्स ! अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाकशालिन्येकस्मिन्
पुरुषे वैराग्यादित्रयस्य विद्यमानत्वं घटेत, नान्यत्र । कदाचित्कुत्रचिच्च
पुरुषविशेषे केनचित् प्रतिबन्धकवशेन वैराग्यादिषु कस्याप्येकस्य हासो
घटते । यदा यत्पुरुषस्य वैराग्योपरत्योः प्राबल्येन ज्ञानहासो घटते
तदानीं तत्तपोबलेनैव तस्य पुण्यलोकप्राप्तिर्वा जीवन्मुक्तिरूपसुखलाभो
भवति, न तु मोक्षः । “प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत” इति भगवद्गीताषष्ठाध्यायैक-
चत्वारिंशदश्लोकेऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तेः । योगभ्रष्टपुरुषः पुण्यकृतान्
लोकान् स्वर्गब्रह्मलोकादीन् प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः बहुसंवत्सरान्
उषित्वावस्थानसुखमनुभूय शुचीनां श्रीमतां सदाचारधनादिसम्पन्नानां

गेहेऽभिजायते इति गीतावाक्यार्थः । यस्य च ज्ञानप्राधान्येन वैराग्यो-
परत्योर्न्यूनता घटते, तस्य सुनिश्चितेऽपि निर्वाणसुखलाभे दृष्टदोषविनाशा-
त्मकजीवन्मुक्तिसुखलाभो नैव भवतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि, निगद्यतां तावदिदानीं वैराग्याद्यवधि-
कालः कियान् भवेदिति ।

पितृ०—वत्स ! फलावाप्तये भूरादिव्रह्मलोकान्तं यावत् पुरुषस्य
यदा तृणवज् ज्ञानमुदेप्यति, तथाविधज्ञानोदयकाल एव वैराग्यसीमात्वेन
निर्दिष्टोऽस्ति । सकलजीवेष्वात्मवत्समानाकारप्रतीतिदृढत्वमेव ज्ञान-
समाप्तिः । सुषुप्तौ बाह्यविषयविस्मृतिवजाग्रत्कालेऽपि विषयभोग-
विस्मृतिरेवोपरतिशेषसीमा । एषामवान्तरतारतम्यमपि स्वस्वबुद्ध्या
निश्चेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्यस्य ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमिति मया
नाङ्गीकर्तव्यम् । तत्त्वज्ञानिनामपि रागादिमत्त्वेन वैषम्योप-
लम्भात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । नानाविधप्रारब्धकर्मणां
नानाकारेण विद्यमानतया तद्वलेन ज्ञानिष्वपि कदाचित् परिदृश्यमानेऽपि
रागादिसञ्चारे तेषामात्मतत्त्वविषयकविपरीतज्ञानानुदयात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निरूप्यतां तावदिदानीं तत्त्वज्ञानिना
किमाचरितव्यमिति ।

पितृ०—वत्स ! निर्मलेऽपि पटादौ चित्रकरादिविविधपुत्तलिकादि-
चित्रारोपणवदतिनिर्मलस्वरूपेऽपि परब्रह्मणि माययैव स्वसाहाय्येनेश्वर-
सृष्ट्वैतजगदध्यारोपितमभूदिति निश्चित्य द्वैतजगदनादरपूर्वकपरब्रह्मविषयक-

तत्त्वज्ञानदृढतरतारक्षणे सर्वथा यतितव्यं ज्ञानिभिः । स्वस्वप्रारब्धकर्मनु-
सारेण यस्यां कस्यामप्यवस्थायां वर्तमानानामपि तत्त्वज्ञानिनाम् 'अहं
ब्रह्मास्मी'त्याकारकैकाकारज्ञाने किमपि वैलक्षण्याभावान्मोक्षविषयकविप्रति-
पत्त्यभावाच्चेत्यस्मत्सिद्धान्तः ।

इति श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितायुर्वेदोपाध्यायविद्याविनोदपण्डितश्रीदामो-
दरमहापावशास्त्रिकाऽयमौमांसास्मृतितीर्थकृतवेदान्तमञ्जूषायां
महावक्यादिविचारे चतुर्थपरिच्छेदः ।

पञ्चमपरिच्छेदः

भ्रातृ०—पितृव्याः ! बृहदारण्यकोपनिषच्चतुर्थाध्यायचतुर्थब्राह्मणद्वाद-
शानुवाके परिदृश्यते—

“आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरे”दिति ।

एतत्श्रुतितात्पर्यज्ञानांशे मे बुभुत्साजागरणात् संप्रार्थये तत्तात्पर्य-
प्रबोधनेन मां कृतार्थीकुर्वन्त्विति ।

पितृ०—सौम्य ! यत्र कुत्रापि व्याख्याने वक्ष्यमाणाः पञ्चोपाया
अपेक्षिता भवन्ति—

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना ।

आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षण-”

मित्युक्तेः । तथा सति श्रुतिगतपूरुषशब्दार्थमभिधातुं तदुपोद्घातसंगत्या
संक्षेपतः सृष्टिः प्रदर्श्यते ।

“सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।

निर्वाहकैककार्यैक्ये षोढा सङ्गतिरिष्यते”

इत्युक्तेः । तत्र ‘प्रतिपाद्यार्थं बुद्धौ संगृह्य तदर्थमर्थान्तरचिन्तनमुपोद्घातः’ ।

“चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति तल्लक्षणात् । तत्र

व्याख्यातव्यवाक्यगतमिलितशब्दानां पृथक्पृथगाकारेण निर्देशः पदच्छेदः ।

यत्पदस्य यदर्थस्तदर्थप्रकाशनं पदार्थोक्तिः । पदगतसमासानां वाक्या-

कारेण रचनं विग्रहः । अन्वयमुखेनैकविधवाक्यरचनं वाक्ययोजना ।

आपत्तिदोषयोः सम्भावनासत्त्वे तयोः परिहारो वा मीमांसा अक्षेपसमाधानं चेति । श्रुतौ परिदृश्यते परमात्मशक्तिभूतानिर्वचनीयमायाऽऽभासचैतन्येन जीवेश्वरयोः स्वरूपं प्रकल्प्य ताभ्यामेव जीवेश्वराभ्यां स्थावरजङ्गमात्मकं सकलं जगदकल्पयदिति । मायाशब्देनात्र विदानन्दमयपरब्रह्मप्रतिबिम्ब-समन्विता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका जगदुपादानकारणभूता प्रकृतिर्ग्राह्या । सा च सत्त्वगुणस्य शुद्धय-विशुद्धिभ्यां द्विधा भिद्यमाना क्रमेण सत्त्वगुण-प्राधान्यान्मायाऽविशुद्धसत्त्वप्राधान्याच्चाविद्येति भण्यते । तत्र माया-प्रतिबिम्बितब्रह्मचैतन्यमेवेश्वरोऽविद्याप्रतिबिम्बितब्रह्मचैतन्यं च जीव इति विज्ञेयम् । “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये”ति छान्दोग्योपनिषद्वाक्याय-द्वितीयखण्डतृतीयानुवाकोक्तश्रुतेरारभ्यानुप्रवेशान्तसृष्टिरीश्वरकल्पिता ; जाग्रद-वस्थामारभ्यापवगान्तसृष्टिश्च जीवकल्पितेति प्रागुक्तमेव । जीवस्य जाग्रदाद्यवस्था चोक्ताथर्ववेदीयकैवल्योपनिषत्प्रथमखण्डद्वादशानुवाकादौ—

“स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।

स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ॥

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके ।

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।

पुनरप्ये क्रीडति यश्च जीवस्ततः सृजानं सकलं विचित्रम्” ॥

इत्याद्यारभ्य—

“जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपञ्चं यत् प्रकाशते ।

तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ इति

इत्थं पुरुषार्थबोधोपयोगिसृष्टिप्रक्रियां संक्षेपेणामिधाय सांप्रतं

पुरुषशब्दार्थोऽभिधीयते । यथा—असङ्गिचैतन्यस्वरूपो देहेन्द्रियादिषु

भ्रमाधारभूतः स्वरूपतः सङ्गरहितोऽपि परम्पराध्यासवशेन स्वयं पारमार्थिकभेदशून्यबुद्धौ वर्तमानः परमात्मा जीवशब्दवाच्य-स्तादृशजीवः प्रोक्तश्रुतिवाक्ये 'पुरुष'शब्देनाभिधीयते ।

“स एवायं पुरुषः सर्वास्तु पुरिशयः”इति श्रुतेः । यदासौ पुरुषोऽहं नित्यमुक्तः परब्रह्मस्वरूपश्चेत्याद्याकारेण स्वात्मानं विजानाति, तदा किमिच्छन् किं कामयमानो वा शरीरानुवर्त्ती भवेदिति श्रुतितात्पर्यम् । एतेन विदाभासस्य जीवस्याज्ञानावरणविक्षेपशक्तिपरोक्षपरोक्षज्ञानद्वर्ष-शोकापनोदनात्मकावस्थासप्तकं यदस्ति, तत् कूटस्थचैतन्ये नास्तीत्यवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं विदाभासस्य पूर्वोक्तावस्थास्वरूपं पुनः कीदृशमिति ।

पितृ०—वत्स ! प्राक् श्रुतिविचारात् संसारासक्तजीवस्य स्वस्वरूपे स्वप्रकाशकूटस्थचैतन्यस्वरूपविषयकाज्ञानमेवाज्ञानावस्था । विदात्म-विषयकप्रसङ्गे जाते तस्य 'कूटस्थचैतन्यं न प्रकाशते, नास्ति'चेत्याद्या-कारककथनमेवावरणशक्त्यवस्था । 'अहमेव कर्त्ता भेक्ता चे'त्याकारक-प्रवृत्तिरेव तस्य विक्षेपशक्त्यवस्था । गुरूपदेशादिना 'एकमात्रकूटस्थचैतन्य-मस्ती'त्याकारकज्ञानमेव तस्य परोक्षज्ञानावस्था । पश्चाद् विचारपूर्वकम् 'कूटस्थचैतन्यमहमेवास्मी'त्याकारकज्ञानमेव तस्यापरोक्षज्ञानावस्था । अनन्तरं तस्य कर्त्तृत्व-भोक्तृत्वपरित्याग एव शोकापनोदनावस्था । परिशेषे कृतकृत्यो भूत्वा यत् परितुष्यति, तादृशपरितोष एव तस्य तृप्त्यात्मक-द्वर्षावस्था चेति बोध्यम् । एतास्तु प्रथमानां तिसृणां बन्धकारणत्वमपरासां च चतसृणां मोक्षकारणत्वमित्यवधेयम् । “आत्मानं चेद् विजानीयादि”ति श्रुतौ “अयमस्मी”त्यंशेन यदपरोक्षज्ञानमुक्तं तदेव कारणभेदेन द्विविधम् । अत्र विषयीभूतचिद्रपात्मनः स्वव्यवहारे कारणान्तरनैरपेक्ष्येणैव स्वप्रकाश-

स्वरूपत्वेन यदपरोक्षज्ञानमुदेति तदेव प्रथममपरोक्षज्ञानम् । बुद्ध्या तादृश-
चिद्रूपात्मनः स्वप्रकाशत्वेन तद्रूपदर्शनमेव द्वितीयापरोक्षज्ञानम् । अपरोक्ष-
ज्ञानद्वैविध्यप्रतिपादनेन परोक्षज्ञानविषये किमायातमिति चेदुच्यते । अपरोक्ष-
ज्ञानकाले विषयात्मकपरब्रह्मणो यथा स्वप्रकाशत्वमस्ति, तथा परोक्ष-
ज्ञानकालेऽप्यस्त्येव । अतोऽपरोक्षपरोक्षज्ञानाभ्यां स्वप्रकाशपरब्रह्म-
तत्ताभ्युपेया । 'अहं परब्रह्मस्वरूपोऽस्मी'त्यनुल्लेखेन केवलं 'परब्रह्मास्ती'-
त्याकारकपरब्रह्मसत्तामात्रोल्लेख एव परब्रह्मविषयकपरोक्षज्ञानम् । न चास्य
भ्रान्तित्वमङ्गीकर्तव्यम् । तद्विषये वक्ष्यमाणचतुर्विधविकल्पाभावात् ।
तत्र विकल्पा यथा—बाध्यत्वात्तस्य भ्रान्तित्वम् ? अथवा व्यक्त्यनुल्लेखात् ?
उतापरोक्षग्रहणयोग्यवस्तुनः परोक्षेण ग्रहणात् ? आहोस्त्विदंशाग्रहणादिति ।
नाद्यः । 'परब्रह्म नास्ति' इत्याकारकपरब्रह्मासत्त्वविषये श्रुत्यादिप्रबल-
प्रमाणबाधवत् 'परब्रह्मास्ती'त्याकारकब्रह्मासत्त्वविषये तादृशबाधकप्रमाणा-
भावेन तत्र कथमपि बाधासम्भवात् । न द्वितीयः । कस्या अपि
व्यक्तेर्वा कस्यचिद् वस्तुनोऽनुल्लेखमात्रेण तादृशसामान्यज्ञानस्य भ्रमत्वाङ्गी-
कारे शब्दजन्यज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वाङ्गीकारापत्त्या 'अयं स्वर्ग' इत्याकारेण
स्वर्गग्रहणाभावेऽपि 'स्वर्गोऽस्ती'त्याकारकस्वर्गास्तित्वप्रतीतेः स्वर्गबुद्धावपि
भ्रमत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । अपरोक्षयोग्यपदार्थपरोक्षज्ञाने
भ्रमत्वाङ्गीकारे तदानीं 'ब्रह्म परोक्ष'मित्याकारकोल्लेखाभावेऽपि 'इदं ब्रह्म'-
त्वाकारकव्यक्त्यनुल्लेखाभावसामर्थ्यदर्शनादार्थाधीनत्वमादाय तस्य परोक्षत्व-
सम्भवात् । नापि चतुर्थः । वस्तुज्ञानस्य यस्मिन् कस्मिन्नप्यंशेऽज्ञाने
विद्यमाने तादृशज्ञाने यदि भ्रमत्वमङ्गीकुर्यात्तर्हि घटज्ञानेऽपि भ्रमत्वमङ्गी-
कर्तव्यम् । घटान्तरीयावयवेषु चक्षुःसंयोगासम्भवेन तस्य सकलांशे
ज्ञानासम्भवात् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं घटादिसाधयववस्तुमात्रस्य

कस्मिन्नप्यंशेऽगृहीतेऽपि कस्याप्यंशस्य ग्रहणं सम्भवति, निरंशस्य परब्रह्मणः कुतोऽंशग्रहणसम्भव इति । तन्न । तस्य निरंशत्वेऽपि वक्ष्यमाण-
व्यावर्त्यांशभेदमादायैवांशित्वमङ्गीकृत्य तदंशज्ञानेऽपि भ्रमत्वासम्भवात् ।
तादृशसत्त्वांशाप्रकाशौ ब्रह्मणो व्यावर्त्यांशत्वेन निर्णेतव्यौ । परोक्षज्ञानेन
परब्रह्मासत्त्वांशनिवृत्तेरपरोक्षज्ञानेन चाप्रकाशांशनिवृत्तेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अपरोक्षयोग्यविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वं कुतो
नाङ्गीक्रियते ?

पितृ०—वत्स ! दशमपुरुषविषये ‘दशमोऽस्ती’त्याकारकासवाक्य-
जन्याभ्रान्तज्ञाने परोक्षज्ञानत्वव्यवहारवत् ‘ब्रह्मास्ती’त्याकारकासवाक्यजन्य-
परब्रह्मासत्त्वविषयकज्ञानेऽप्यभ्रान्तत्वेन परोक्षज्ञानत्वं बोध्यम् । एतदुभय-
त्रैवाज्ञानावरणशक्तेः समत्वात् । किमात्मकोऽसौ दशमपुरुषविषय इति
चेदुच्यते । एकत्र मिलित्वा कदाचिद्देशान्तरं गतवतां केषांचिद्दशपुरुषाणां
पथि तेषां गणनावसरे संख्याता स्वेतरनवपुरुषानगणयत् । तदानीं
नवसंख्याभ्रान्तचित्तोऽसौ संख्याता तावन्नवसंख्यकपुरुषान् गणयन्नपि
‘स्वयमेव दशमोऽस्मी’त्यजानन् भ्रान्तिवशेनैव कथयति ‘यतोऽत्रासौ
दशमो न दृश्यतेऽतोऽत्रासौ नास्तीति । अज्ञानस्येतादृशशक्तिमावरण-
शक्तिरिति वदन्ति । तत्पश्चात् पथि कुत्रचित् स्थले असौ दशमो
भ्रान्तो भ्रमति, वा केनापि कारणेन मृत इति निश्चित्य तेषां
यदोदनादिकं तदेवाज्ञानस्य विक्षेपशक्तिः । इत्यवसरे कुतश्चित्
कश्चिदभ्रान्तपुरुषस्तत्रागत्य तेषां रोदनादिकारणश्रवणेन तान्निजगाद—
नासौ दशमः कुत्रापि गतो, मृतो वा, युष्मत्सविधे वर्तत एवेति ।
तदुवाक्यश्रवणेन तेषां स्वर्लोकादाशिव दशमपुरुषविषये परोक्षज्ञाने जाते,
तेनैवाप्रमत्तपुरुषेण पुनस्तं संख्याकर्तारं ‘त्वमेव दशमोऽसी’त्युक्तौ

तत्रस्थाः सर्वे संख्याकर्तुं रेव दशमसंख्यापूरकत्वावलोकनेनाति-
जहर्षुरिति ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, भवद्भिः पूर्वोक्तदिशा वाक्यादेव
परोक्षज्ञानं स्वीक्रियते चेत्तर्ह्यपरोक्षज्ञानं पुनः कस्मात् स्वीकरिष्यते ?

पितृ०—वत्स ! तत्तु विचारसहितवाक्यादेवेति । दशम-
पुरुषविषये यथा संख्याता ‘दशमस्त्वमसी’ति वाक्यादेव स्वस्मिन् दशमत्वं
साक्षात्करोति, तथा सम्यग् विचारितात् “अयमात्मा ब्रह्मे”ति
महावाक्यादेव मुमुक्षुः प्रागेव ‘अस्ती’त्याकारेण परोक्षत्वेनावगतं परब्रह्म-
प्रत्यगभिन्नत्वेन साक्षात् करोति । विचारसहकृतवाक्यात् कथमपरोक्ष-
ज्ञानमिति चेदुच्यते । दशमपुरुषस्थलेऽभ्रान्तपुरुषं प्रति त्वया
‘अस्ती’त्याकारेण निरूपितो दशमः कः ? इति प्रश्ने तत्प्रत्युत्तरे
तेन ‘त्वमेवे’त्यभिहितः संख्याता स्वेन सह स्वेतरनवपुरुषान्
गणयित्वा ‘अहमेव दशमोऽस्मी’त्याकारेण स्वात्मानमेव दशमत्वेन
स्मरति । आदिमध्यावसानेष्वपि नवानां परिगणनेन कथंचनापि भ्रमा-
सम्भवात् । तथा छान्दोग्योपनिषत्षष्ठाध्यायद्वितीयखण्डप्रथमानु-
वाकात्मिकया “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय”मिति श्रुत्या
प्रथमं परोक्षज्ञानेन ब्रह्मसद्भावं निश्चित्य प्रवेशादियुक्तिपर्यालोचनेन च तस्य
जीवाकारेण प्रत्यग्रूपत्वं सम्भाव्य “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्यैरद्वितीय-
परब्रह्मस्वरूपमात्मानम् ‘अहं ब्रह्मास्मी’त्याकारेण व्यक्त्युल्लेखपुर्वकं प्रत्यक्षी-
कुर्यात् । एतादृशज्ञानमेवापरोक्षज्ञानमिति वदन्ति । आत्मनीत्यम्भूता-
परोक्षज्ञानात्मकब्रह्मत्वबुद्धेः पञ्चकोषाणामादिमध्यावसानेष्व्वात्मत्वव्यवहारे
किमपि व्यभिचाराभावात्तदपरोक्षज्ञानस्यैव मोक्षकारणत्वमित्यवधेयम् ।
केवलवाक्यात्त प्रथमं परोक्षज्ञानं पश्चाद्विचारसहितवाक्यादपरोक्षज्ञानमित्यत्र

किं मानमिति चेदुच्यते । दृश्यते खलु तैत्तिरीयोपनिषद्भृगुवल्लीनामक-
तृतीयवल्लीप्रथमानुवाके “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रयान्त्यभिसंविशन्ति । तद् विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मे”ति
परिदृश्यते । पुरा वरुणपुत्रो भृगुनामा ऋषिः स्वपितरं वरुणं ब्रह्मविषयक-
प्रश्नं कृतवान् । तत्प्रश्नेन च पूर्वोक्तश्रुत्या वरुण उदतरत् । तत्श्रुत्यर्थस्तु
हे वत्स ! यतो यस्मादिमानि भूतानि प्राणिसमूहा उत्पद्यन्ते, उत्पद्य च
येन स्वस्वजीवनं धारयन्ति, प्रलयकाले च यद् ब्रह्म यस्मिन् ब्रह्मणि प्रयन्ति
प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति प्रविशन्ति च तद् ब्रह्म विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व
तदेव ब्रह्मेति । भृगुः प्रथममेतत्श्रुतिवाक्यात् ‘ब्रह्म जगत्कारण’मिति
परोक्षेणावगम्य पश्चादन्नमयादिकोषपञ्चकविचारेण व्यक्तीभूतं ‘प्रत्यगात्मरूपं
ब्रह्मे’त्याकारकापरोक्षज्ञानेन तद् ब्रह्म प्रत्यक्षीकृतवान् । यद्यत्र त्वया वक्तव्यं
तत्प्रकरणे परोक्षाकारेणोपदिष्टेऽप्यात्मतत्त्वे ‘त्वं ब्रह्मासी’त्याकारकापरोक्ष-
ज्ञानद्योतकोपदेशवाक्याभावात् भृगोरात्मतत्त्वसाक्षात्कारो नाङ्गीकर्तव्य
इति । तन्न । तत्रैव द्वितीयानुवाकादौ “अन्नं ब्रह्मेति व्यजान”दित्यादि-
वाक्यैरन्नमयादिकोषविचारेण स्थूलतस्तदुपदेशात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्ह्यत्र विवदिषामि प्रोक्तदिशान्नमयादिकोष-
विचारेण भृगोर्जीवात्मसाक्षात्कारोऽस्तु न ब्रह्मसाक्षात्कार इति । तत्-
प्रकरणे जीवात्मानमुद्दिश्यैव विचारप्रसरणात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । अन्नमयादिकोषविचारावसरे
“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानत् । आनन्दाद्वैयव खल्विमानि भूतानि
जायन्ते । आनन्दे जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ती”ति तत्रैव षष्ठानुवाकात्मकश्रुतिदर्शनात् । तदुवाक्यानुसारेणान्न-
मयादिकोषाणामनित्यत्वमिति परोक्षज्ञानेन भूयो भूयो विविच्यापरोक्ष-

ज्ञानेन भृगुणानन्दस्वरूपस्वीयजीवात्मनि तादृशब्रह्मलक्षणमभ्युपलब्धमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—पितृव्याः ! आनन्दात्मकजीवात्मनि ब्रह्मलक्षणयोजनं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । ब्रह्मणस्तदस्थत्वेन जीवात्मभिन्नत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । तैत्तिरीयोपनिषदि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”श्रुत्यंशेन ब्रह्मस्वरूपं निर्णीय पुनः “यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्नि”त्यंशेन च पञ्चकोषात्मकगुहान्तःस्थितपरब्रह्मण एव जीवात्मस्वरूपत्वाङ्गीकारात् । एतदश्रुतिपर्यालोचनेन भृगुसाक्षात्कारस्य परोक्षज्ञानपूर्वकविचारजन्यत्वं यथा प्रतीयते, तथा—“एष आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकः” इति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्याय-प्रथमखण्डपञ्चमानुवाकात्मकश्रुतिपर्यालोचनेन चेन्द्रसाक्षात्कारस्यापि तथात्व-प्रतीतिः ।

किञ्च पुनश्छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्याये निरूपितमस्ति ‘इन्द्रः प्रोक्तश्रुति-लक्षणाक्रान्तमात्मानं परोक्षज्ञानेनावगम्य विचारेण स्थूलादिशरीरत्रय-निराकरणपूर्वकापरोक्षज्ञानेनात्मसाक्षात्कारार्थं क्रमेण स्वगुरोर्ब्रह्मणोऽन्तिकं चारचतुष्टयं गतवानिति । इमं विषयं ऋग्वेदीयैतरेयश्रुतिरपि प्रमाणीकरोति ।

यथाचोक्तं तत्रैव प्रथमखण्डप्रथमानुवाकादौ “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिष”दित्यंशेन ब्रह्मणो लक्षणमभिधाय “स ईक्षत लोकांस्तु सृजा” इत्युपक्रम्य तत्रैव तृतीयखण्डद्वादशानुवाके “तस्व त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ” इत्यंशेन परमात्मनि जगदध्यारोपप्रकारमभिधाय तत्रैव त्रयोदशानुवाके “स जातो भूतान्यभिव्यैक्षत् किमिहान्यं वावदिष”दित्यंशेन तस्यारोपस्यापवादमुक्त्वा

“स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तततममपश्यदिदमदर्शमिति”त्यंशेन प्रत्यगात्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वं चाभिधाय पुनस्तत्रैव द्वितीयाध्यायप्रथमानुवाके “पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवती”त्यादिना ज्ञानसाधनचैराग्यजननार्थं गर्भवासादि-
दोषं प्रदर्श्य पुनस्तत्रैव तृतीयाध्यायप्रथमानुवाके “कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानमती”त्याद्यंशेन विचारद्वारा ‘तत्त्वं’पदार्थपरिशोधनपुरःसरम् “प्रज्ञानं ब्रह्मे”ति महावाक्यांशेन प्रज्ञानात्मकात्मनो ब्रह्मत्वं संसाधितमस्ति । स जातः शरीरं प्रविष्टः सन्, अन्यमात्मान्तरम्, वावदिषत् वदितुमिच्छति, इति निर्णयार्थम् । अभिव्यैक्षत् किमेषां स्वतः स्वरूपमस्ति न वेति विचारितवान् । तततमं व्यासतमम्, परिपूर्णम्, इदं ममात्मस्वरूपम्, अदर्शं दृष्टवानस्मि । अयं संसारी आत्मा, आदितः पूर्वस्मात् पुरुषं पुरुषशरीरे, ह वै एव गर्भो जीवरूपेणावतिष्ठते यं वयमात्मेत्युपास्महेऽसौ आत्मा इन्द्रियादिविषयमध्ये कतरः ? किं चक्षुरादीन्द्रियाण्येवात्मा ? इति प्रश्ने । इति श्रुत्यर्थः । इत्थमपरापरश्रुतिवाक्यविचारेणापि परब्रह्म-
विषये केवलं परोक्षज्ञानमात्रं सञ्जायते, नापरोक्षज्ञानम् । केवलमहावाक्य-
विचारेणैव तज्ज्ञानोत्पत्तेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्यानामपरोक्षज्ञान-
जनकत्वं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । ‘समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनत्व’-
मित्याकारकागमेन ‘विमतं महावाक्यं परोक्षज्ञानजनकं भवितुमर्हति,
वाक्यत्वात्, स्वर्गादिप्रतिपादकवाक्यव’दित्यनुमानेन च महावाक्यानामपि
परोक्षज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! वेदान्ततत्त्वरहस्यानभिज्ञा एव महावाक्यानां

त्वदुक्तागमलक्षणानुसारेण परोक्षज्ञानजनकत्वमङ्गीकुर्वन्ति । त्वदुक्तानुमान-
मप्यनैकान्तिकदोषदुष्टत्वेनापास्तमेव । ‘दशमस्त्वमसी’ति वाक्ये
सत्यपि महावाक्यत्वसाम्येऽपरोक्षज्ञानजनकत्वोपलम्भात् । यद्यत्र त्वया
वक्तव्यं महावाक्यतोऽपि परोक्षज्ञानमुद्देश्यत्येवेति । तन्न । ब्रह्मतत्त्व-
प्रतिपादनप्रवृत्तपुरुषपक्षेऽपि स्वभावतोऽपरोक्षात्मकजीवस्य स्वतःसिद्ध-
परोक्षत्वनाशात् । वृद्धिलोभेन मूलधनमपि विनाशयतामविष्टृष्यकारि-
पुरुषाणां वचनं यथाऽश्रद्धेयं, तथा महावाक्यतोऽपि परोक्षज्ञानमङ्गीकुर्वाणानां
वचनमश्रद्धेयमेव । यदि वक्तव्यं जीवचैतन्यस्यान्तःकरणोपाधिविशिष्टत्वे-
नैवापरोक्षत्वं सम्भवति, परब्रह्मणस्तूपाधिरहितत्वेन तन्न सम्भवतीति ।
तदपि न । उपाधिव्यतिरेकेणापि ब्रह्मत्वबोधसम्भवात् । विदेहकैवल्य-
नुदयपर्यन्तमुपाधिनिवारणसम्भवाच्च । जीवे ब्रह्मस्वरूपत्वज्ञानस्य
सोपाधिकवस्तुविषयत्वेनापि तज्ज्ञानविषयीभूतब्रह्मणो निरुपाधिकत्वमङ्गी-
कर्तव्यम् । ज्ञेयवस्तुनः सोपाधिकत्वं विना ज्ञानस्य सोपाधिकत्वा-
सम्भवात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं जीवब्रह्मगतो-
पाधिद्वयं पुनः कीदृशमिति ।

पितृ०—वत्स ! अन्तःकरणसाहित्यं वा अन्तःकरणविधानं जीवो-
पाधिरन्तःकरणसाहित्यं चान्तःकरणनिषेधश्च ब्रह्मोपाधिः । एतद्विलक्षणो-
पाधिद्वयं जीवब्रह्मणोरस्तीति बोध्यम् । यद्यत्र वक्तव्यमन्तःकरणसम्बन्धस्य
भाववस्तुस्वरूपत्वेनोपाधित्वमस्तु, किन्तु न तद्रहिताभाववस्तुस्वरूपस्येति ।
तन्न । “यावत्कालमवस्थायि भेदहेतोरुपाधिते”त्युपाधिलक्षणे साहित्या-
साहित्ययोरुभयोरपि विद्यमानत्वात् । “काञ्चनी भवतु लोहमयी वा
शुक्ला यदि पदे क विशेषः” इति वचनानुसारेण काञ्चनीत्वलोहमयीत्वां-

शमाद्यय शृङ्खलात्वमन्यथयितुं यथा न शक्नुयात्तथा विधाने उपाधित्वाङ्गी-
कृतिवन्निषेधेऽपि उपाधित्वमङ्गीकर्त्तव्यमेव । ब्रह्मातिरिक्तज्ञानादिपदार्थ-
प्रतिषेधेन “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यादिश्रुतिप्रतिपादितवस्तुनः
साक्षाद्विधानेन चोभाभ्यां प्रोक्तविधिनिषेधाभ्यामेवोपनिषद्वाक्यानां ब्रह्म-
प्रतिपादने प्रवृत्तिरिति पूर्वाचार्याभिमतम् । विधिवन्निषेधस्यापि
ब्रह्मोपाधित्वमवधेयम् । तस्यापि ब्रह्मविषयकबोधोपायत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मातिरिक्तवस्तुव्यावृत्त्या
ब्रह्मबोधकत्वाङ्गीकारेण ‘अहं ब्रह्मास्मी’त्याकारकसामानाधिकरण्यज्ञानं
ततो नोदेष्यतीति मयाङ्गीकर्त्तव्यम् । तदानीं कूटस्थस्याप्यहंशब्दस्य
त्यागप्रसङ्गात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । भागलक्षणया वा
जहदजहलक्षणयाहंशब्दार्थैकदेशभूतजडांशपरित्यागेऽपि कूटस्थांशपरित्यागेन
‘अहं ब्रह्मास्मी’त्याकारकज्ञाने बाधकाभावात् । अत्रान्तःकरणात्मको-
पाध्यंशपरित्यागेनावशिष्टांशचिदात्मनि ‘अहं ब्रह्मास्मी’ति वाक्यप्रयोगद्वारा
साक्षिणि परब्रह्मत्वनिर्णयो भवतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! प्रत्यगात्मनो बुद्धिवृत्तिविषयत्वं मया नाङ्गी-
कर्त्तव्यम् । भवन्मते केवलस्य तस्य स्वप्रकाशस्वरूपत्वाङ्गीकारात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । ‘अहं’मित्याकारकप्रतीति-
मादाय परब्रह्मचैतन्यस्य स्वप्रकाशस्वरूपत्वेऽपि घटादिवस्तुवत्तस्यैव बुद्धि-
वृत्तिव्याप्यत्वं, न जीवचैतन्यव्याप्यत्वमिति पूर्वाचार्यैरङ्गीकृतत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं जीवात्मा-
पेक्षया परब्रह्मणि किमात्मरुचैलक्षण्यमस्तीति ।

पितृ०—वत्स ! जीवब्रह्मगतैकत्वस्याज्ञानावृतत्वेन तदज्ञाननिवृत्तये “अहं ब्रह्मास्मी”त्याकारकवाक्यजन्यधीवृत्तिरेव व्याप्तिमपेक्षते, किन्तु परब्रह्मस्फुरणाय जीवात्मापेक्षितो न भवति । तस्य स्वतः स्फुरणस्वरूपत्वात् । अत्रायं दृष्टान्तो यथा—अन्धकारावृतघटादिवस्तुदर्शने यथा—दीपचक्षुषोरुभयोरेवापेक्षा भवति, दीपदर्शने तु केवलचक्षुष एवापेक्षा न तु दीपस्य, तथा परब्रह्मविषयकाज्ञाननिवृत्तये केवलबुद्धिवृत्तेरेवापेक्षा तिष्ठति, परब्रह्मस्वरूपदर्शने तु जीवात्मापेक्षा नैव तिष्ठति । अत्रायमभिसन्धिर्यथा घटादिविषयकाज्ञानस्थले बुद्धिवृत्तेर्बुद्धिवृत्तिचैतन्यात्मकजीवस्य च मध्ये ज्ञानाज्ञानयोः परस्परविरोधित्वेन धीवृत्त्वाज्ञानं नश्यति, घटादिपदार्थानां लब्धत्वेन तेषां स्वतः स्फुरणाभावाज्जीवात्मनैव तेषां स्फुरणं भवति, तथा परब्रह्मविषयकाज्ञानस्थले तदुभयमध्ये धीवृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वेनापेक्षा तिष्ठति, ब्रह्मणस्तु स्वप्रकाशस्वरूपत्वेन तत्प्रकाशने प्रकाशकान्तरापेक्षाभावाज्जीवात्मापेक्षा नैव तिष्ठतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! “आवृत्तिः सकृदुपदेशा”दिति व्याससूत्रोक्तश्रवणाद्यनुष्ठानस्य मया निष्प्रयोजनत्वमङ्गीकर्तव्यम् । पूर्वोक्तदिशा “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्यानां सकृद्विचारेणापि जीवब्रह्मविषयकापरोक्षज्ञानसिद्धेः ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । सकृद्विचारितमहावाक्येभ्यो जातेऽपि परब्रह्मविषयकापरोक्षज्ञाने “अहं ब्रह्मास्मी”त्याकारकवाक्यार्थज्ञानादृढत्वसम्पादनाय तादृशवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि पुनःपुनः शमादिसाधनसहकृतश्रवणमनननिदिध्यासनानां पूज्यपादशङ्कराचार्यैरप्यङ्गीकृतत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निगद्यतां तावदिदानीं वाक्यप्रमाणजन्यापरोक्षज्ञानादाढ्यहेतुः पुनः कीदृश इति ।

पितृ०—वत्स ! श्रुतिनानात्वाखण्डैकरसाद्वितीयपरब्रह्मस्वरूपासम्भावितत्वकर्तृत्वाद्यभिमानात्मकविपरीतभावनानां तादृशज्ञानादाढ्यहेतुत्वमवधेयम् । तत्र श्रुतिनानात्वं नाम वेदगतशाखाभेदमादाय कर्मभेदः । यथा “बहुचैर्होत्रं क्रियते” “यजुषाध्वार्जवम्” “सामोद्गीथ”मिति च । क्वचित् कामनाभेदेनापि कर्मभेदो यथा—“कारीया वृष्टिकामो यजेत” “शतकृष्णलमायुष्कामो यजेते”त्यादिरूपः । इत्थमुपनिषत्स्वपि प्रतिपादिततत्त्वविषयकभेदः श्रूयते । अतस्तन्निवारणाय प्रतिपाद्यानुष्ठानं भूयोऽभूयः कर्तव्यमेव । बहुधा ऋग्वेदज्ञाः, होत्रं होमः, यजुः ऋक्सामभिन्नपादच्छेदरहितमन्त्रभेदः, आध्वर्यवं यजुर्वेदविहिताध्वर्युसम्बन्धिकर्म, सामवेदभेदः, उद्गीथं सामवेदीयस्तुत्यात्मकावयवभेदः, कारीरी वृष्टिसम्पादकयज्ञक्रियाभेदः, शतकृष्णलं शतसङ्ख्यकगुल्लाफलमित्यर्थः । प्रागुक्तापरोक्षज्ञानप्रतिबन्धकाः श्रवणमनननिदिध्यासनैरेव विनिवर्तन्ते । इतः प्राक् श्रवणादिलक्षणान्युक्तान्यपि साम्प्रतं व्यासदेवमतानुसारेण तत्तल्लक्षणानि पुनः प्रकाश्यन्ते । यथा चोक्तं भगवता व्यासदेवेन शारीरकसूत्रे समन्वयाख्यप्रथमाध्याये ‘सकलोपनिषद्वाक्यानामादिमध्यावसानेषु सर्वत्र परब्रह्मचैतन्ये तात्पर्य’मित्याकारकज्ञानमेव श्रवणम् । पुनस्तेनैव शारीरकसूत्रद्वितीयाध्याये मननादिलक्षणमप्युक्तम् ‘श्रुतिस्मृत्यविरुद्धयुक्त्या श्रवणसम्भावितपरब्रह्मचैतन्यानुसन्धानं मननम्’ । श्रवणमननाभ्यां सन्देहशून्यवस्तुसंस्थापितचित्तस्थैकतानतारूपध्यानं निदिध्यासनं चेति । जन्मजन्मान्तरश्रवणाद्यनभ्यासवशात् स्थूलसूक्ष्मादिदेहादिष्वात्मत्वज्ञानेन जगति पुनः पुनरुपपद्यमानसत्यत्वज्ञानमेव विपरीतभावना । सा तु पूर्वोक्तनिदिध्यासने नैव विनिवर्तते नान्येन केनापि । तादृशनिदिध्यासनरूपैकाग्रं ब्रह्मतत्त्वोपदेशात् प्रागेव मुमुक्षुभिः सगुणब्रह्मोपासनेनैवाभ्यस्येत । आत्मतत्त्व-

ज्ञानात् प्रागेव सर्वथा सगुणब्रह्मोपासना कर्तव्येति वेदान्तशास्त्राभिमतम् । सगुणब्रह्मोपासनेनैवैकाग्रतासिद्धेः । यदि कश्चित् प्रथमं सगुणब्रह्मोपासन-मनभ्यस्यापि निर्गुणब्रह्मोपदेशं लभेत, तर्हि तस्य निर्गुणब्रह्मोपासनाभ्यासेना-प्येकाग्रता सिध्येत एवेत्यवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तवापि निर्गुणब्रह्मोपासनं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । भवन्मते तस्यावाङ्मनसगोचरत्वाङ्गीकारात् । तस्योपास्यत्वाङ्गीकारे सगुणत्वापत्तेश्च ।

पितृ०—वत्स ! निर्गुणपरब्रह्मणोऽवाङ्मनसगोचरत्वेन यदि तस्य परोक्षज्ञानविषयकोपासनं त्वया नाङ्गीकरिष्यते, तर्हि तद्विषयकापरोक्षज्ञान-मपि नाङ्गीक्रियताम् । उभयत्रैवावाङ्मनसगोचरत्वरूपदोषसाम्यात् । तथा-भूतस्यापि तस्यापरोक्षज्ञानाङ्गीकृतवत् परोक्षज्ञानाकारेणोपासनस्य दोषाना-पादकत्वेन तादृशोपासनं स्वीकर्तव्यमेव ।

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ।

उपासकानां सिद्धयर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने”त्युक्तेः ।

यद्यत्र त्वया वक्तव्यम् “यन्मसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत” इति श्रुत्या परब्रह्मणः परोक्षाकारेणोपासनं निषिध्यत इति । तन्न । “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी”ति-श्रुत्या ब्रह्मणो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वमिति प्रतिपादनेन तस्यापरोक्ष-ज्ञानमपि नाङ्गीकर्तव्यम् । प्रथमश्रुत्या तस्योपास्यत्वनिषेधवद् द्वितीयश्रुत्या-देवत्वस्यापि निषेधात् । तस्य स्वरूपतोऽवेद्यत्वाङ्गीकारेऽनुपास्यत्व-मप्यङ्गीकर्तव्यम् । वेद्यत्वोपास्यत्वयोरुभयोरेवान्तःकरणवृत्तिव्यापाराकारेण समत्वात् । यत्तु लोके यदिदं ब्रह्मेत्युपासते न तद्ब्रह्म, किन्तु यदवाङ्मन-सगोचरं त्वं तदेव ब्रह्मेति विद्वीतिप्रथमश्रुत्यर्थः । इतः प्रागुक्त एव द्वितीय-

श्रुत्यर्थः । अतः पूर्वोक्तयुक्त्या निर्गुणब्रह्मोपासनं स्वीकर्तव्यमेव । नाप्यत्र श्रौतप्रमाणाभावः शङ्कनीयः । तद्विषये तापनीयोपनिषदादिषु बहुप्रमाण-दर्शनात् । तथा च तापनीये “तावेवाह वै प्रजापतिरब्रुवन्नणोरणीयांस-स्मिममात्मानमोङ्कारं नो व्याचक्षे”त्यादिना निर्गुणब्रह्मोपासनं बहुधा प्रतिपादितम् । किञ्चाथर्ववेदीयप्रश्नोपनिषत्पञ्चमप्रश्नपञ्चमानुवाके शैव्यप्रश्ने पिप्पलादनामा ऋषिरुदतरत् “यो पुनरेतं त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत”—इति । त्रिमात्रेणाकारोकारमकारात्मकेन ‘ओ’ इत्यक्षरेण यः एतं परं पुरुषमभिधायीत चिन्तयेदित्यर्थः । अन्यच्च कठोपनिषद्द्वितीयवल्लीपञ्चदशानुवाकादौ “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ऋषीम्योमित्येतत् । एतद्वेद्यवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् । एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् । एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् । एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयत” इति । सर्वे वेदा यत्पदं पूजनीय-मित्यामनन्ति कीर्तयन्ति सर्वाणि तपांसि यद् वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थमनुष्ठितानि भवन्ति, यदिच्छन्तो ब्रह्मज्ञानार्थिनो ब्रह्मचर्यमवलम्बन्ते तत्पदं संक्षेपेणाहं ऋषीमि एतत् ‘ओ’ इति । हि यस्मादेतदक्षरमेव ब्रह्म एतदक्षरमेव परं श्रेष्ठम्, एतदक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तत्तस्य भवति तत् प्राप्तोतीत्यर्थः । एतदक्षरं परब्रह्मप्राप्त्यर्थं श्रेष्ठमवलम्बनमेतदेवावलम्बनं परं श्रेष्ठमेतदेवावलम्बनं ज्ञात्वा साधको ब्रह्मलोके महीयते महनीयो भवतीत्यर्थः । अन्यच्च मुण्डकोपनिषद्द्वितीयमुण्डकद्वितीयखण्डषष्ठानुवाकेऽपि परिदृश्यते “ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमसः परस्ता”दिति । ‘ओ’ इति एनमात्मानमात्मस्वरूपं ध्यायत चिन्तयत, तमसः अविद्यान्धकारस्य परस्तात् पराय परपारोत्तीर्णाय वो युष्माकं स्वस्ति अस्तु निर्विघ्नमस्त्व-

त्यर्थः । एतद्व्यतिभिरवस्थान्नयातीततुरीयोपासनं प्रदर्शितम् । इत्थं तैत्तिरीयमुण्डकाद्युपनिषत्स्वपि निर्गुणब्रह्मोपासनमनुसन्धेयम् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! भवतु तर्हि, साम्प्रतं सत्स्वपि निर्गुणब्रह्मोपासन-
विषयकविविधप्रश्नेष्वन्तरा बुभुत्सामि भवन्मते एकस्याप्यात्मनः कर्तृत्व-
जीवत्वक्षेत्रज्ञत्वसाक्षित्वकूटस्थत्वान्तर्यामित्वप्रत्यगात्मत्वस्वरूपधर्मलाभे को
हेतुरिति । इतः प्राक् बहुत्र भवन्मुखात्तत्तच्छब्दश्रवणदशायां तत्तद्विषये
मम सन्देहोत्पत्तेः ।

पितृ०—वत्स ! 'मम सुखमस्तु दुःखं च मास्त्वित्याकारक-
बुद्धिसम्पन्नात्मा यदा स्थूलसूक्ष्मादिदेहविशिष्टो भवति तदानीं कर्तृपदवाच्यो
भवति । यदा च तस्य देहसंयोगाभावेऽपि स्वस्वाचरितपापपुण्यानुसारेण
शरीरेण सह संयोगवियोगौ घटेते, यदा वासौ नानोपाधिविशिष्टः सन्नद्ध-
परलोकगमनशीलस्तदानीं जीवपदवाच्योऽपि भवति । यदा च चैतन्यं
लिङ्गशरीरोपहितं सत् प्रकाशते तदानीं तदेव चैतन्यं क्षेत्रज्ञपदवाच्यं भवति ।
यो ह्यात्मा ज्ञातृज्ञेयज्ञानपदार्थोत्पत्तिविलयाभिज्ञः स्वयमुत्पत्तिविनाशरहितः
स्वयंज्योतिःस्वरूपश्च स एव साक्षिपदवाच्यः । ज्ञाता प्रमाता ज्ञेयो विषयो
ज्ञानं च चित्तवृत्तिरित्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन तस्य सकलविषयद्रष्टृत्वात्
साक्षीति संज्ञा । यच्चैतन्यं ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तसकलप्राणिबुद्धिष्व-
विशिष्टाकारेणावभासते वा विशेषरहितं सत्सकलप्राणिबुद्धिवृत्तिमवलम्ब्याव-
भासते तदेव कूटस्थः । यदासावात्मा मणिगणसूत्रवत् सकलशरीरानुस्यूतः
कूटस्थत्वादिसकलोपाधियुक्तः सन् विशेषविशेषावस्थास्वरूपं लभते तदानीं
स एवान्तर्यामिपदवाच्यो भवति । यदासावात्मा सर्वोपाधिश्चून्यः सुवर्ण-
घनवद्विज्ञानघनः स्वतन्त्रश्च भूत्वा चिन्मात्रस्वरूपेणावभासते तदानीं स एव
प्रत्यगात्मपदवाच्यो भवति । स एव "तत्त्वमसी"ति महावाक्यवदितत्व-

म्पदवाच्योऽपि भवति । यो हि परमात्मा सत्यज्ञानानन्दस्वरूपो यस्य च स्वरूपं देशकालादिनिमित्तैरप्यन्यथा न भवति प्रोक्तमहावाक्यघटित-तत्पदप्रतिपाद्योऽसौ परमात्मा 'ब्रह्मे'त्याख्ययाप्यभिहितो भवति । तन्न सत्यत्वं नाम देशकालादिरूपवस्तुविनाशेऽपि विनाशरहितत्वम् । उत्पत्ति-विनाशरहितचैतन्यमेव ज्ञानम् । मृद्विकारघटशरावादियावत्कार्येषु यथा व्यापकभावेन मृदवतिष्ठते, सुवर्णविकारकटककुण्डलादिषु यथा व्यापकभावेन सुवर्णमवतिष्ठते, तन्तुविकारवस्त्रादिकार्येषु च यथा तन्तु व्यापकभावेनाव-तिष्ठते, तथा यच्चैतन्यं प्रधानादारभ्य यावत्सृष्टिप्रपञ्चेषु व्यापकभावेनाव-तिष्ठते तदेवात्रानन्तम् । यच्चैतन्यं सुखस्वरूपमभिमतानन्दसागरस्वरूप-मविशिष्टसुखस्वरूपं वा तदेवात्रानन्दः । औपाधिकत्ववन्तत्पदार्थद्वयविलक्षण आकाशवत् सर्वव्यापकोऽपि सूक्ष्मतमः स्वयंज्योतिःस्वरूपः केवलः सत्ता-मात्रोऽसिपदार्थः । स एव शुद्धब्रह्मेत्याख्ययाभिहितः ।

भ्रातु०—वृद्धा ! सकलकर्मानुष्ठानापेक्षया निर्गुणब्रह्मोपासनस्य श्रेष्ठ्य-मिति यदुक्तं प्राक् तन्मया नाङ्गीकर्तव्यम् । सुखावासये लौकिकव्यवहार्य-माणयज्ञादिविविधकर्मानुष्ठानसत्त्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । अज्ञानिलोकव्यवहारापेक्षया यज्ञादिकर्मानुष्ठानस्य, तदनुष्ठानापेक्षया सगुणब्रह्मोपासनस्य, तदुपासनापेक्षया च निर्गुणब्रह्मोपासनस्य यथाक्रमं श्रेष्ठत्वप्रतिपादनात् । ज्ञानं यावत्कालं व्याप्य निकटवर्त्ति न स्यात्तावत्कालमध्येऽज्ञव्यवहारादीनां क्रामिकश्रेष्ठत्व-दर्शनेऽपि निर्गुणब्रह्मोपासनस्य क्रमशस्तत्त्वज्ञानाकारपरिणतेर्निर्गुणब्रह्मो-पासनस्यैव सर्वश्रेष्ठत्वमित्यवधेयम् ।

भ्रातु०—तथाप्यहं निर्गुणब्रह्मोपासनवन्मूर्तिध्यानादीनामपि ब्रह्म-

विषयकापरोक्षज्ञानसाधकत्वमिति वक्ष्यामि । तेषां चित्तैकाग्र्यसम्पादन-
द्वारापरोक्षज्ञानसाधकतया निर्गुणब्रह्मोपासने तदपेक्षया किमप्यतिशया-
भावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । मूर्तिध्यानमन्त्रजपादीनां
चित्तशुद्ध्यादिरूपसाधनद्वारा परम्परयापरोक्षानकारणत्वसत्त्वेऽपि निर्गुण-
ब्रह्मोपासनस्यापरोक्षज्ञानं प्रति साक्षात्कारणत्वेन तस्य तदपेक्षयाधिक्यात् ।
निर्गुणब्रह्मोपासनपरिपक्वदशायां तज्ज्ञानस्य सविकल्पकसमाधिरूपपरिणते-
स्तत्समाधिनिरोधने च सर्वनिरोधादनायासेनैव निर्विकल्पकसमाधि-
लाभादन्तःकरणेऽसङ्गचैतन्यवस्तुमात्रमवभासते । पश्चात् पुनःपुनरालोचनया
तद्वस्तुविषयकज्ञानदाढ्येन “तत्त्वमस्या”दिमहावाक्येभ्यः ‘अहं ब्रह्मास्मी’-
त्याकारकतत्त्वज्ञानं समुत्पद्यते । निर्विकल्पकसमाधेरेव तत्त्वज्ञान-
साधनत्वमित्यमृतबिन्दूपनिषदादिषूपवर्णितत्वेन सगुणब्रह्मोपासनादिभ्यो
निर्गुणब्रह्मोपासनस्यैव श्रेष्ठत्वमित्यवधेयम् । विविधविषयव्याकुलचित्त-
व्यक्तिपक्षे केवलविचारद्वारा तत्त्वज्ञानासम्भवात् सगुणब्रह्मोपासनादिनान्तः-
करणदोषनाशार्थं मुख्यतया तादृशोपासनं विहितमस्ति । निर्गुणो-
पासनस्यास्य फलाभावमाशङ्क्य निष्प्रयोजनत्वं नाशङ्कनीयम् । “सकामो
निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः कश्चिदानन्दमात्रः
स्वराट् भवन्ति य एवं वेद, चिन्मयो ह्ययमोङ्कारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्
परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतदमृतमयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्म भवति य एवं
वेदेति रहस्य”मित्यादितापनीयोपनिषद्वाक्यैर्निर्गुणब्रह्मोपासनस्य मोक्षफल-
कत्वेन प्रतिपादितत्वात् ।

भ्रातृ०—बृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निरूप्यतां तावदिदानीं निर्गुण-
ब्रह्मोपासनाभ्यासप्रकारः ।

पितृ०—वत्स ! निर्गुणब्रह्मज्योतिश्चिन्तनस्य, तद्विषयकोपनिषदादि-
वाक्यसमालोचनस्य, गुरुशिष्यादिपरस्परसमालोचनेन परब्रह्मणो ज्ञानविषयी-
करणस्य च निरन्तरानुष्ठानेन ‘अहमेव श्रुतिप्रतिपादितानन्दास्थूलादिगुण-
विशिष्टाखण्डैकरसस्वरूपपरमात्मास्मी’त्याकारेण निर्गुणब्रह्मोपासनमभ्यसेत् ।
न चैतावता ज्ञानोपासनयोरेकत्वं शङ्क्यम् । ज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वे-
नोपासनस्य च पुरुषेच्छाधीनतया तदुभयोः परस्परविभिन्नत्वात् ।
तदुपासनप्रकारमप्याह “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदि”ति बृहदारण्यकोपनिष-
त्तुर्थाध्यायचतुर्थब्राह्मणैकविंशानुवाकात्मिका श्रुतिः । धीरो ब्रह्मचर्यादि-
गुणसम्पन्नो ब्राह्मणो ब्रह्मबुभूषुर्मुमुक्षुश्चेत्तमेव परमात्मानं विज्ञाय संशयाद्य-
भावेन ज्ञात्वा प्रज्ञां ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानसन्ततिरूपैकाग्रं कुर्वीत सम्पादयेत्, हि
यस्मात्तदभिधानमुपलक्षणविधया तत्स्मरणमपि वाचो वचस उपलक्षणविधया
मनसोऽपि विग्लापनं श्रमेहेतुर्भवतीत्यनात्मगोचरान् बहून् शब्दान्ना-
नुध्यायेन्न स्मरेदित्यर्थः । मनसो ब्रह्मेतरशब्दानुसन्धानेन, वचसश्च
ब्रह्मेतरशब्दाभिधानेन श्रमो भवतीति श्रुत्यभिप्रायः । किञ्चात्राह भगवान्
श्रीकृष्णो भगवद्गीतानवमाध्यायद्वाविंशश्लोके “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां
ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह”मिति ।
ये जन्ता अनन्या नास्ति मद्भयतिरेकेणान्यत्काम्यं भजनीयदेवतान्तरं येषां ते
अनन्याः ‘अहं ब्रह्मास्मी’ति ज्ञानेन मदभिन्ना मां चिन्तयन्तोऽखण्डा-
नुसन्धानेन चिन्तनं कुर्वन्तः पर्युपासते परितः सर्वेष्वपि कालेषूपपासते
मद्रपा एव वर्तन्ते इति यावत्, नित्याभियुक्तानां सर्वदा मच्चिन्तानां तेषां

तदात्मत्वेनानुसन्धीयमानोऽहं योगं धनादिलाभं, क्षेमं तत्पालनं मोक्षं वा वहामि प्रापयामीति गीतावाक्यार्थः । मच्चिन्तकेषु नित्यनिर्गुणोपासकेभ्य एव मोक्षं प्रदास्यामीत्यभिप्रायः । आभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां विपरीतभावनानिवृत्तये निरन्तरमात्मनि चित्तैकाग्र्यं प्रतिपादितं भवतीति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, निरूप्यतां तावदत्र का नाम विपरीतभावना ? कुतो वा देहात्मत्वबुद्धिजगतसत्यत्वबुद्ध्योर्विपरीतभावनात्वं भवद्भिः स्वीक्रियत इति ।

पितृ०—वत्स ! वस्तुयथार्थस्वभावापरिज्ञानेन तस्यान्यथाकारज्ञानं वाऽतस्मिन् तद्बुद्धिर्विपरीतभावना । यथा शुक्तिकादौ शुक्त्यादिरूपत्वपरित्यागेन रजतादिरूपत्वज्ञानम्, यथा वा पित्रादिशुभाकाङ्क्षिव्यक्तौ सकलबिधिशुभाकाङ्क्षित्वपरित्यागेन शत्रुत्वज्ञानं भवति, तथात्मनो वस्तुतो देहादिभिन्नत्वेऽपि तत्र देहादिरूपत्वबुद्धिर्जगतश्च वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि तत्र या सत्यत्वबुद्धिस्तथाविधबुद्धिरेव विपरीतभावना ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निरूप्यतां तावदत्र तन्निवृत्त्युपायः पुनः कीदृश इति ।

पितृ०—वत्स ! चित्तैकाग्र्यात् सामान्येन निवृत्तायामपि विपरीतभावनायां तद्विशेषनिवृत्तावात्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वस्य देहादिजगतश्च मिथ्यात्वस्य निरन्तरभावनाया अपेक्षमाणतया विवेकिपुरुषो नित्यचैतन्यरूपपरब्रह्मतत्त्वस्य देहातिरिक्तत्वं, जगतश्च मिथ्यात्वमिति निरन्तरानुशीलनेन प्रोक्तविपरीतभावनां निवर्त्तयेत् । तन्निवृत्त्या तु निर्गुणब्रह्मतत्त्वाभ्यासो हृदयतरो भवति, नान्यथा । तस्या एव ब्रह्मतत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वाङ्गीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्ह्यत्र विविदिषामि दृष्टफलकमन्त्रजप-
देवताध्यानादाविव परमात्मतत्त्वचिन्तने जगन्मिथ्यात्वाद्यनुशीलनेन
दृष्टफलाभाय साधकः कमपि नियममपेक्षेत, उत लौकिकव्यवहारवन्नियम-
नैरपेक्ष्येण तदाचरणे प्रवर्त्ततेति ।

पितृ०—वत्स ! क्षुधानिवृत्तिरूपदृष्टफलकभोजनविषये सत्स्वपि
श्रुतिस्मृत्युक्तनियमेषु तत्तन्नियमानां परलोकोपकारकत्वेन क्षुधानिवृत्तिमात्र-
दृष्टप्रयोजनाभावाद् बुभुक्षुर्यथा जपध्यानादाविव कमपि नियममनपेक्ष्य
क्षुधोपशान्तये सत्यन्ने कदाचिदश्नात्यसत्यन्ने क्षुधाविस्मारकद्यूतक्रीडादिना
क्षुधाकालमतिक्रामति, गच्छंस्तिष्ठच्छयानो वा येन केन प्रकारेण
भुञ्जानस्तात्कालिकक्षुधामपाकरोति, तथा मुमुक्षुणापि पुरुषेण परमात्मतत्त्व-
चिन्तनादौ दृष्टफलाप्तये कश्चिदपि नियमो न पालयितव्यः । तत्र
प्रमाणाभावात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि निगद्यतां तावदत्र जपादिकर्मभोजनयोर्मध्ये
किमात्मकवैलक्षण्यमस्ति, येन जपादावेव नियमोऽपेक्षितव्यो न भोजन
इति ।

पितृ०—वत्स ! मन्त्रजपादावेव नियमोऽङ्गीक्रियतेऽभिज्ञैर्न भोजने ।
“मन्त्रो ह्रीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्बज्रो
यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधा”दिति पाणिनिशिक्षाद्वि-
पञ्चाशश्लोके प्रत्यवायश्रवणात् । भोजने प्रत्यवायोत्पादकनियमाभावाच्च ।
अतोऽत्र प्रत्यवायापादकनियमसत्त्वासत्त्वाभ्यां वैलक्षण्यमवधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि विपरीतभावनानिबर्त्तकनिदिध्यास-
नानुष्ठाने कश्चिन्नियमोऽपेक्षितव्य एवेति मयाङ्गीकर्त्तव्यम् । क्षुद्धाधायाः

प्राणवियोगरूपप्रत्यक्षपीडाकरत्वेन तन्निवृत्त्यर्थकभोजने माऽस्तु नियमापेक्षा, किन्तु विपरीतभावनायास्तादृशप्रत्यक्षपीडापादकत्वाभावेऽपि तन्निवर्त्तक-निदिध्यासनरूपध्यानस्यादृष्टफलकत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! विपरीतभावनानिवर्त्तकनिदिध्यासनरूपध्याने कश्चिदपि नियमो नाङ्गीकर्त्तव्यः । क्षुद्धाधावद्विपरीतभावनाया अपि सुखदुःखहेतुत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन भोजनवन्नियममनपेक्षैव येन केनाप्युपायेन तदनुष्ठानाङ्गीकारात् ।

भ्रातृ० - वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; निरूप्यतां तावदीदानीं ध्यानस्य किं स्वरूपम् ? तेन च किमुपकृतो भवेन्नलोक इति ।

पितृ०—वत्स ! अन्यान्यवस्तुचिन्तनरूपव्यवधानपरित्यागेन कस्मिंश्चिन्मूर्त्तिचिन्तनादौ निरन्तरचित्तैकाग्र्यमेव ध्यानम् । निरन्तर-पर्यटनशीलकरितुरगादीनामेकत्र कुत्रचित् स्तम्भादौ बन्धनेन यथोपरोधो भवति, तथा तद्ध्यानेनैवातिचञ्चलस्वभावापन्नमनसोऽपि स्थैर्यं भवत्येव । मनश्चाञ्चल्यविषयेऽप्युक्तं भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनेन भगवद्गीतापष्ठाध्याय-चतुस्त्रिंशच्छ्लोके “चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करः”मिति । हे श्रीकृष्ण ! हि निश्चितं मनः चञ्चलं स्वभावेन चपलं, प्रमाथि देहेन्द्रियक्षोभकरं, बलवद्विचारेणापि जेतुमशक्यं, दृढं विषयवासनानुबन्धितया दुर्भेद्यं सत्तिष्ठति, तस्य मनसो निग्रहं निरोधमाकाशे दोधूयमानवायोः कुम्भादिषु निरोधमिदं दुष्करं मन्ये इति गीतावाक्यार्थः । योगवाशिष्ठरामायणमप्येतद्विषयमनुमोदते “अप्यन्विषानामनसः समेरुन्मूलनादपि । अपि बह्व्यशनात्साधो ! विषमश्चित्तनिग्रहः”इति । कश्चिल्लोको दैवात् समुद्रं शोषयेत्, समेरुपर्वतमुत्त-

पाठयेत्, अग्निमपि भक्षयेत्, किन्तु मनो निग्रहीतुं न पारयेदिति तद्वचनाभिप्रायः । उपासनेनैव तन्निग्रहसम्भवादिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! वाणिज्यसेवाकाव्यतर्कादिकर्मप्रवृत्तव्यक्तेः कदाचित्तविक्षेपसम्भववन्निदिध्यासनप्रवृत्तपुरुषस्यापि चित्तविक्षेपो घटते ? न वा ?

पितृ०—वत्स ! न चैवं तस्य तथा घटते । “तमेवैकं जानन् आत्मानमन्यां वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैव सेतुः” “नानुध्यायाद्दहूँच्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदि”ति श्रुतिभ्याम् ‘आत्मा चिन्मात्ररूपो, न देहादिरूपस्तदितरं सर्वं जगन्मिथ्ये’ति पर्यालोचनेन निदिध्यासने विक्षेपाभावनिश्चयात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; कृप्यादिकर्मणां चित्तविक्षेपकरताङ्गीकारे जनकादिराजर्षीणां तत्त्वज्ञानित्वं मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तेषां विपुलधनवत्तया दुरुहराजकर्मवत्तया च चित्तविक्षेपसम्भवात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यम् । तेषां परमात्मविषयक-तत्त्वज्ञानदाढ्येन चित्तविक्षेपासम्भवात् । नैव तेषां राज्यपालनादिप्रवृत्ति-दोषापादिका भवेत् । तथाविधतत्त्वज्ञानदाढ्येन संसारासारज्ञानवतां पुरुषाणामपि प्रारब्धस्यावश्यम्भाविफलकत्वेन भोगेनैव तत्परिक्षयात् । “न हि कर्माणि क्षीयन्ते कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभं”मित्युक्तेः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्हि भवद्भिर्ज्ञान्यज्ञानिगतभेदः कश्चिन्नाङ्गीक्रियताम् । तदुभयपक्षे कर्मफलभोगसाम्यात् ।

पितृ०—वत्स ! नचैवं वक्तुं शक्यते । ज्ञानिनो धैर्यवत्तया क्लेशा-

भावेनाज्ञानिनश्च धैर्याभाववत्तया क्लेशसद्भावेन तदुभयोः कर्मफलभोगधैर्यम्य-
सत्त्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! स्रक्चन्दनवनितादिभोग्यवस्तुविषयेषु ज्ञानिनोऽपि
निरन्तरं प्रवर्तन्ताम् । आत्मतत्त्वज्ञानवत्तेषामपि चित्तानन्दकरत्वात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुमुचितम् । स्रक्चन्दनवनितादिविषयाणा-
मापातरमणीयत्वेऽपि तत्त्वज्ञानिनां ब्रह्मभिन्नयावद्ग्राह्यवहारिकवस्तुष्वैन्द्र-
जालिकत्वज्ञानेनार्थविषये “अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिरक्षणे । नाशे
दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिण” इति । वनिताविषये च “मांस-
पाञ्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्जरे । स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियः
किमिव शोभनम् । त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु पृथक्त्वा विलोचने । समालोक्य
रम्यं चेत् किं मुधा परिमुह्यसी”त्यादिशास्त्रपर्यालोचनेन तत्तद्विषयेषु प्रवृत्त्य-
सम्भवात् । मांसपाञ्चालिकाया मांसपुत्तलिकायाः, स्नायवो वायुवाहिनाडी-
भेदाः, अस्थीनि प्रसिद्धानि, ग्रन्थयो मांसनिचयरूपनितम्बस्तनादयः, एतत्-
सहितायाः स्त्रियो यन्त्रलोले यन्त्रवच्चञ्चले, अङ्गपञ्जरे अङ्गान्येव पञ्जरं नीडं
तस्मिन् शरीरे किं शोभनमिव ? न किमपि शोभनमिति तद्वाक्यार्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्ह्यत्र निगद्यतां तावदिदानीं विवेक्य-
विवेकिनोर्भोगवृत्तिविषये किमभिमतं भवतामिति ।

पितृ०—वत्स ! भोगेन विवेकिन एव तृप्तिर्भवति, नाविवेकिनः ।
“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय
एवाभिवर्द्धत” इति भगवद्गुणीतोक्तेः । जातु कदाचिदपि, कामानाम-
ज्ञानिनां, कामो विषयाभिलाषः, कृष्णवर्त्मा बहिरित्यर्थः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्ह्यत्रेदं विवदिषामि विषयभोगेच्छाज्ञानिनो

विवर्द्धतां नाम, किन्तु तत्त्वज्ञानिनो विषयभोगेच्छा नाङ्गीकर्तव्या । तस्येच्छाविधातकविवेकज्ञानवत्तया तदुत्पत्त्यसम्भवात् ।

पितृ० — वत्स ! तत्त्वज्ञानिनः सक्चन्दनवनितादियावद्विषयगत-
दोषद्रष्टृत्वेऽपि तस्य तत्तद्विषयभोगेच्छोत्पद्यत एव । प्रारब्धकर्मणो नाना-
त्वात् । तच्च प्रारब्धकर्म त्रिविधम् । इच्छाजनकानिच्छाभोगप्रदपरेच्छा-
भोगप्रदभेदात् । तत्र कर्मणां 'स्वानिष्टजनकत्व'मित्याकारकज्ञानं पुरुषस्य
सत्त्वेऽपि यत्प्रारब्धकर्मवशेनासौ तत्तत्कर्मसु प्रवर्तते तदेवेच्छाजनकप्रारब्ध-
कर्म । यथा रोगितस्करलम्पटानां यथाक्रममपथ्यद्रव्यभोजनेच्छाचौर्यकर्माचरण-
प्रवृत्तिपरदारगताभिलाषाः । तत्तद्व्यक्तीनामपथ्याशनेच्छादावनिष्टजनकत्व-
ज्ञानसत्त्वेऽपि तादृशप्रारब्धकर्मवशेन तत्र तत्र प्रवृत्तिदर्शनात् । एतत्-
प्रारब्धनिवारणे ईश्वरस्यापि सामर्थ्यं नास्ति । “सदृशं चेष्टते स्वस्याः
प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यती”ति
भगवद्गोतातृतीयाध्यायत्रयस्त्रिंशत्श्लोके श्रीकृष्णोक्तेः । विवेकज्ञान-
वानपि पुरुषः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्राचीनकर्मसंस्काराधीन-
स्वभावानुरूपकर्म कर्तुं चेष्टते किं पुनर्वक्तव्यमत्र मूर्खश्चेष्टत इति । यतो
भूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः स्वकीयां प्रकृतिं यान्ति अनुवर्तन्तेऽतो योगादि-
नान्तःकरणनिग्रहः किं करिष्यति, प्रकृतेर्बलीयस्त्वादिति गीतावाक्यार्थः ।
किञ्च “अवश्यम्भाविभावानां प्रतिकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न लिप्येरन्
नलरामयुधिष्ठिरा” इत्यनेनापि प्रारब्धकर्मणोऽपरिहार्यत्वनिर्णयात् । अवश्यं
नियतमेव भविष्यन्तीत्यवश्यम्भाविनोऽवश्यमेव भवितव्या भावा विषया-
स्तेषामवश्यम्भाविदुःखानामित्यर्थः । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् । यद्यत्र त्वया
वक्तव्यं प्रारब्धकर्मणोऽपरिहार्यत्वाङ्गीकारे तत्परिहारासमर्थेश्वरस्येश्वरत्व-
हानिरस्त्विति । तन्न । प्रारब्धकर्मजन्यदुःखादीनामवश्यम्भावित्वस्यापीश्वरे-

णेव सृष्टत्वात् । यत्प्रारब्धकर्मवशेनेच्छाभावेऽपि कर्मसु प्रवर्तन्ते पुरुषस्तदेवा-
निच्छापूर्वकप्रारब्धकर्म । एतत्प्रारब्धभोगविषयकसमाधानं प्रश्नोत्तरच्छलेन
श्रीकृष्णार्जुनयोः परिदृश्यते भगवद्गीतातृतीयाध्यायषट्त्रिंशत्श्लोकादौ ।
यथा “अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वाण्यै !
बलादिव नियोजित” इति । हे वृष्णिवंशोद्भव ! अनर्थरूपपापकर्म
कर्तुमनिच्छन्नप्ययं पुरुषः केन प्रेरितो बलान्नियोजित इव पापमाचरतीत्य-
र्जुनप्रश्नश्लोकार्थः । तत्रोदतरद् भगवान् श्रीकृष्णः “काम एव क्रोध एव
रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् । स्वभाव-
जेन कौन्तेय ! निरुद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्य-
वशोऽपि त” इति । एवः पुरुषप्रवर्त्तकरजोगुणसमुत्पन्नः कामः कामना
कदाचित् क्रोधाकारेणापि परिणमते । ततः स क्रोधो महाशनो महत्
अशनं विषयजातं यस्य सः, पुनश्च महापाप्मा महतः पापस्य हेतुत्वेनोप-
चारात्तस्य महापाप्मत्वमवधेयम् । अत एव संसारे क्रोधरूपिणमेनं
कामं वैरिणं विद्धि । प्रारब्धकर्मवशेनोदितरजोगुणकार्यकामक्रोधयो-
रन्यतरस्यैवात्र पुरुषप्रवर्त्तकत्वं प्रतीयते, न प्रवृत्तीच्छाया इत्युत्तरश्लोकयोः
प्रथमश्लोकार्थः । यद्यत्राक्षेप्तव्यं प्रथमश्लोकात् कामक्रोधयोरेव पुरुष-
प्रवर्त्तकत्वं प्रतीयते, नानिच्छाकृतप्रारब्धकर्मण इति, तादृशाक्षेपः
श्रीकृष्णेन द्वितीयपद्ये समाहितः, यथा—स्वभावजेन स्वीयप्रारब्ध-
कर्मणा निरुद्धः कामक्रोधादिवशीभूतस्त्वं यद्यपि कर्तुं नेच्छसि तथापि
मोहादविवेकेनावशः परवशः सन् तत् कर्म करिष्यस्येव अतोऽनिच्छा-
कृतप्रारब्धकर्मणोऽस्तित्वमभ्युपेतव्यमिति द्वितीयपद्यार्थः । इच्छानिच्छो-
भयाभावेऽपि केवलं परप्रीतिलाभाय यत्कर्माचरणे प्रवृत्त्य सुखदुःखाद्भि-
कमनुभवति लोकस्तदेव परेच्छाभोगप्रदप्रारब्धकर्म । अतोऽस्य

कर्मण इच्छाजनकत्वं नापलपितव्यम् । कार्यगतदोषदर्शनेऽपि प्रारब्ध-
स्यापरिहार्यत्वात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथापि तत्त्वज्ञानिन इच्छासद्भावो मया
नाङ्गीकर्तव्यः । “किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरे” इति
पूर्वोक्तश्रुताविच्छानिषेधस्योपवर्णितत्वेन तत्श्रुत्या सह तद्गोतावाक्य-
विरोधदर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! अत्र त्वदुक्तविरोधो नैव सम्भवति । अस्माभि-
स्तत्त्वज्ञानिन इच्छामनिषिध्य भृष्टबीजवदिच्छाबाधमात्रस्योपवर्णितत्वात् ।
स्वरूपेण विद्यमानानामप्यग्निभृष्टबीजानामङ्कुरादिकार्योत्पादकशक्तिविनाशवत्
स्वयंविद्यमानानामपि तत्त्वज्ञानीच्छानां व्यसनादिनिषिद्धकर्मप्रवर्तकत्वं
नक्षत्येव । इष्यमाणपदार्थास्तत्त्वज्ञानेन तस्या बाधितत्वादित्यभिप्रायः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्यत्राहं विवदिषामि तत्त्वज्ञानिपुरुषेच्छानाङ्गी-
कर्तव्येति । तत्र फलाभावात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । अग्निभृष्टबीजानामङ्कुरोत्-
पादनादिकार्यानुपयोगित्वेऽपि भक्षणादिकार्योपयोगि-वद्योतनाय तेषा-
मत्याज्यत्वाङ्गीकारवदज्ञानिपुरुषेच्छेव तत्त्वज्ञानिपुरुषेच्छा बहुभोगेष्वप्रवृत्त्य
स्वल्पभोगेनैव परितुष्यतीति द्योतनाय तस्या अप्यर्त्याज्यत्वाङ्गीकारात् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवदुक्तदिशा ज्ञानिनो व्यसनाभावोऽज्ञानिनश्च
व्यसनसद्भाव इति मया नाङ्गीकर्तव्यम् । तयोर्व्यावहारिकविषयभोग-
साम्यात् ।

पितृ०—वत्स ! व्यावहारिकदशायामपि तदुभयोर्विषयभोगसाम्यं
वयं नाङ्गीकुर्मः । वक्ष्यमाणदिशा तद्भेदसत्त्वात् । तथा हि भोग्यवस्तु-

मात्रस्य मायामयत्वेन तत्रैन्द्रजालिकत्वक्षणिकत्वादिदोषदर्शनादापातरमणीयतया तात्कालिकसुखप्रदेष्वपि भोग्यवस्तुमात्रेषु तत्त्वज्ञानिन उपेक्षा जायतेऽज्ञानिनश्चापेक्षा तिष्ठति । अज्ञानिनो भोग्यवस्तुगतदोषज्ञानाभावात् । विविधदुःखप्रदभोग्यपदार्थेषु रमणीयत्वसुखप्रदत्वादिधिया ज्ञानिनो व्यसनस्योत्तरोत्तराभिवृद्धेस्तत्त्वज्ञानिनश्च, तेष्वैन्द्रजालिकत्वधिया विविधदोषसन्दर्शनेन चातितुच्छबुद्ध्या तेषु व्यसननिवृत्तेस्तथोभेदो ज्ञेयः ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; साम्प्रतं तत्त्वज्ञानप्रारब्धकर्मणोः परस्परविरोधित्वमस्ति चेत्तदुपवर्णनीयम् ।

पितृ०—वत्स ! तयोः परस्परविरोधित्वं नाशङ्कनीयम् । आत्मतत्त्वज्ञानस्य जगद्विषयकैन्द्रजालिकत्वज्ञानं प्रति, प्रारब्धकर्मणश्च जीवात्मसुखदुःखादिभागं प्रति कारणत्वेन तयोर्विभिन्नविषयत्वात् । यथात्मतत्त्वज्ञानं जगत ऐन्द्रजालिकत्वकल्पनेन तस्य मिथ्यात्वं निर्णयत्यपि भोग्यवस्तुनः सत्यत्वं नापलपति, तथा प्रारब्धकर्म जीवात्मने सुखदुःखे प्रयच्छत्यपि भोग्यवस्तुनः सत्यत्वं नापलपतीति ज्ञेयम् । जगदैन्द्रजालिकत्वज्ञानवतामपि तत्त्वज्ञानिनामिन्द्रजालसम्बन्धिचमत्कारविशेषाग्रहदर्शनात् । यदि कश्चित्तत्त्वज्ञानप्रारब्धकर्मणोः परस्परविरोधित्वमस्तीत्यङ्गीकुर्यात्तर्ह्यसौ प्रष्टव्योऽस्माभिः प्रारब्धकर्मणस्तत्त्वज्ञानविरोधित्वमुत तत्त्वज्ञानस्य प्रारब्धकर्मविरोधित्वमिति । नाद्यः । प्रारब्धकर्मणो भोगमात्रप्रदानमन्तरा भोग्यवस्तुमात्रसत्यत्वसम्पादनद्वारा जीवसुखप्रदाने सामर्थ्याभावात् । नापि द्वितीयः । परब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञानस्य जगन्मिथ्यात्वमात्रबोधमन्तरेण शुक्तिकायाम् 'इदं रजत'मित्याकारकबोधस्थले 'नेदं रजत'मित्याकारकनिषेधापादकज्ञानवज्जगति प्रतीयमानभोग्य-

वस्तुमात्रस्वरूपविलोपने सामर्थ्याभावात् । यद्यसौ पुनर्बदेहात्मतत्त्वज्ञानं
जगन्मिथ्यात्वबोधनादेव जगत्स्वरूपमपि विलोपयेदिति । तन्न ।
इन्द्रजालादिस्थले वस्तुस्वरूपविलोपनमन्तरेणापि मिथ्यात्वज्ञानदर्शनात् ।
यदि पुनस्तेन वक्तव्यम् “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्तत्
केन कं जिघ्रेत्तत् केन कं रसयेत्तत् केन कं मन्वीत तत् केन कं स्पृशेत्तत् केन कं विजानीया” — दितिवृहदारण्यकोप-
निषत्तुर्थाध्यायपञ्चमब्राह्मणदशमानुवाकात्मकश्रुत्या द्रष्टृदर्शनदृश्याद्यभाव-
बोधनात् तत्त्वज्ञानिपक्षे जगद्विलोपनेन भोगः कथं सम्भवेदिति । तन्न ।
“स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि”ति ब्रह्मसूत्रचतुर्थाध्यायचतुर्थ-
पादषोडशसूत्रेण व्यासाचार्यैरुदाहृतश्रुतेः सुषुप्तिमोक्षान्यतरविषयकत्वव्याख्या-
नाङ्गीकारात् । अतः परब्रह्मविषयकतत्त्वज्ञानेन जगदपह्नवो न भवति । तत्र
तु यस्यां तत्त्वज्ञानावस्थायामस्य तत्त्वज्ञानिनः सर्वं सकलं जगदात्मैवाभूत्
“इदं सर्वं यदयमात्मे”ति ज्ञानेन स्वीयात्मना सह सकलवस्तुविषयकाभेद-
ज्ञानं भवेत्तत्तस्यामवस्थायां को वा द्रष्टा केन साधनेन चक्षुषा कं किं
रूपादिकं पश्येत् ? केन वा घ्राणेन्द्रियेण कं किं कुसुमादिकं जिघ्रेत् ? केन
रसनेन्द्रियेण कं किं रसादिकं रसयेदास्वादयेत् ? केन वागिन्द्रियेण कं किं
वाक्यं वदेत् ? केन श्रवणेन्द्रियेण कं किं वचनादिकं शृणुयात् ?
केनान्तरिन्द्रियेण मनसा कं किं वस्तु मन्वीत मननविषयीकुर्यात् ? केन
हस्तेन्द्रियेण कं किं वस्तु स्पृशेत् ? केन ज्ञानान्तरेण वा कं किं वस्तु
ज्ञानविषयीकुर्यादिति प्रोक्तश्रुत्यर्थः । स्वाप्ययः सुषुप्तिः, सम्पत्तिर्मोक्षः,
एतयोरन्यतरापेक्षं सुषुप्तिविषयकं, मोक्षविषयकं वेत्यर्थः । हि यस्मादा-
विष्कृतं प्रकाशितं स्वयं श्रुत्यैवेति सूत्रार्थः । प्रोक्तश्रुतेः सुषुप्त्यादिविषयक-
त्वानङ्गीकारे प्रसिद्धतत्त्वज्ञानियाज्ञवल्क्यादीनां द्वैततत्त्वज्ञानवत्त्वेऽद्वैततत्त्व-

ज्ञानाभावादद्वैततत्त्वज्ञानवत्त्वे च तेषां पक्षे जगद्विलोपेन वाक्योच्चारणाद्य-
सम्भवाच्च तेषामाचार्यत्वासम्भवेन विद्यासम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्ग आर्पयेत इति
भिया तस्याः सुषुप्त्यादिविषयकत्वं स्वीकर्तव्यमेवेति बोध्यम् ।

भ्रातु०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि ; साम्प्रतं विविदिषामि “किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमनुसज्ज्वरे”दिति श्रुत्यनुसारेण तत्त्वज्ञानिपुरुषो
वस्तुतः शरीरानुवर्त्ती सन् कुतो ज्वरादिकं नानुभवतीति ।

पितृ०—वत्स ! शरीरेष्वेव ज्वरादिधर्माः सम्भवन्ति, नात्मनि ।
शरीरस्य स्थूलसूक्ष्मकारणभेदेन त्रैविध्यमिति प्रागुक्तमेव । तेषु कस्मिन्
शरीरे किमात्मकज्वरसद्भावः ? स्वीक्रियत इत्यपेक्षायामुच्यतेऽस्माभिर्यथा
—ज्वरपदेनात्र सन्तापो ज्ञेयः । तत्र स्थूलशरीरे वातपित्तश्लेष्मप्रकोप-
जन्यज्वरश्वासहिक्काराजयक्ष्म--कुष्ठदुर्गन्धत्व--कुरूपत्व--गात्रदाहस्वरभङ्गादि-
कोटिकोटि-विविधरोगाः समुत्पद्य विविधयन्त्रणोत्पादनेन शरीरं जृणन्तीति
त एव ज्वरपदवाच्या भवन्ति । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यशम-
दमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः स्वाभिमतवस्तुप्राप्त्यप्राप्तिभ्यां सूक्ष्म-
शरीरे जीवक्लेशकरा भवन्तीति ता अपि सूक्ष्मशरीरज्वरपदवाच्या भवन्ति ।
सुषुप्तौ जगत्कारणीभूताज्ञाने सति विनष्टप्राये जीवस्य स्वरूपज्ञानसामर्थ्या-
भावेऽपि तदानीमपि तस्य यद्गविष्यद्दुःखविद्यमानत्वं तदेव कारण-
शरीरज्वर इति बोध्यम् । छान्दोग्योपनिषदि “नाहं खल्वयं भगव एवं
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो
भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामी”ति छान्दोग्योपनिषदष्टमाध्यायैकादशखण्डा-
त्मकश्रुतिवाक्ये स्वगुरुप्रजापतिं प्रतीन्द्रोक्तिदर्शनात् । पूर्वोक्तत्रिविधशरीरैः
सह पूर्वोक्तज्वराणां समुत्पन्नत्वेन तेषां स्वाभाविकत्वमेवेति निर्णयः ।
तत्तज्ज्वराभावे कथमपि तत्तच्छरीरावस्थानासम्भवात् । तन्तुवियोगेन

वस्त्रस्य, लोमवियोगेन कम्बलस्य, मृद्वियोगेन च घटादेरनवस्थितिवत्-
प्रोक्तज्वरद्वियोगेन प्रोक्तशरीरानवस्थानमिति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तथाप्याभासचैतन्यात्मकजीवे, कूटस्थचैतन्या-
त्मकपरब्रह्मणि च प्रोक्तज्वरसद्भावो मयाङ्गीकर्तव्यः । भवन्मते जीवस्य
परब्रह्माभिन्नत्वेन ‘जीवो ज्वरादिरोगमनुभवती’त्याकारकलोकव्यवहार-
दर्शनात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं शक्यते । परब्रह्मणः स्वप्रकाश-
स्वभावताया विद्वदनुभवसिद्धत्वेन तत्प्रतिबिम्बितचिदाभासस्यापि प्रकाश-
स्वभावत्वात् । अत उभयत्रापि ज्वरसम्भावना नास्तीति बोध्यम् ।
जीवगतज्वरानुभवोऽज्ञानकृत एव । स्त्रीपुत्रादिपरिवारेषु कस्मिन्नप्येकस्मिन्
सति ज्वरादिरोगाक्रान्ते जीवस्याज्ञानवशेन ‘अहं जीर्णश्चे’त्याकारक-
वृथाक्लेशानुभववदज्ञानवशेनैव प्रोक्तशरीरगतप्रोक्तज्वरान् स्वस्मिन्नारोप्यासौ
‘अहं ज्वरामी’त्याकारेणानुभवतीति बोध्यम् । यदा जीवस्तत्त्वज्ञानोत्तर-
काले स्वस्वरूपचिन्तनेन भ्रान्तिं परित्यजेत्तदानीं प्रथमं रज्ज्वां सर्पज्ञाने
पलायनादिहेतुत्वसत्त्वेऽपि रज्जुस्वरूपज्ञानानन्तरं सति सर्पज्ञानविनाशे
पूर्वपलायनादिकर्मणो यथा लालज्जते, शोशुच्यते च, तथाज्ञानकृतपूर्वानुभूत-
ज्वरादिरोगविषये तत्त्वज्ञानानन्तरमसौ जडघृण्यत एव । किञ्च कन्दभग-
न्दरादिदुष्टभगा वारविलासिनी यथा विशिष्टपुरुषैः सह रन्तुं विलज्जते, यथा
वा म्लेच्छसंस्पृष्टान्नादिभोजिनो ब्राह्मणादयः प्रायश्चित्तानन्तरं पुनर्म्लेच्छादि-
संसर्गाद्विलज्जन्ते, तथा तत्त्वज्ञानोत्तरकाले तत्त्वज्ञानिपुरुषः पूर्वावस्थापन्ना-
ज्ञानित्वादिस्मरणान्निविधशरीराभिमानाच्च लालज्जत एव । “स यो ह वै
तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित् कुले भवति तरति शोकं तरति

पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवती”ति श्रुतौ ब्रह्मवादित्वरूप-
फलस्य धृत्यमाणत्वेन ब्रह्मेतरभोगपरित्यागस्य सुवचत्वात् ।

ब्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि, निगद्यतां तावदिदानीं वर्णाश्रम-
विहितविधिनिषेधज्ञापकशास्त्राणां तत्त्वज्ञानिपुरुषोपयोगित्वमस्ति न
वेति ।

पितृ०—वत्स ! वर्णाश्रमाद्यभिमानिपक्ष एव विधिनिषेधशास्त्राणि
प्रवर्तन्ते, न तत्त्वज्ञानिपक्षे । मायाकल्पितभौतिकदेहेष्वेव तत्कल्पित-
वर्णाश्रमवयोऽवस्थाविधानात्, मायाकल्पितवस्त्वभिमानशून्यतत्त्वज्ञानिनो
नित्यबोधात्मकपरमात्मनि तत्कल्पितवस्त्वनवस्थाननिश्चयेन तत्पक्षे
विधिनिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यनङ्गीकाराच्च ।

ब्रातृ० वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; निरूप्यतां तावदिदानीं तत्त्वज्ञानि-
पुरुषं कामक्रोधादयो, हर्षशोकौ, पापपुण्ये चाक्रामन्ति न वेति ।

पितृ०—वत्स ! न चेपां तत्त्वज्ञानिपुरुषाक्रमणसामर्थ्यमङ्गीकुर्मः ।
वक्ष्यमाणश्रुतिभिस्तन्निराकरणात् । तथाचोक्तं श्वेताश्वतरोपनिषत्तृतीया-
ध्यायाष्टमानुवाके “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते
अयनाये”ति । मृत्युं संसारमत्येति, अन्य इतरः समुच्चयरूपः केवलकर्मरूपो
वा पन्था मोक्षोपाय इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । किं च तत्रैव प्रथमा-
ध्यायाष्टादशानुवाके “ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्यु-
प्रहाणि”रिति । देवं स्वप्रकाशं प्रत्यगभिन्नं परब्रह्म ज्ञात्वापरोक्षेणानुभूय
स्थितस्य सर्वपाशानां पाशाकारकामक्रोधादीनामपहानिर्विनाशः, क्लेशैः
पाशशब्दाभिधेयरागादिभिर्मोहजदुःखैर्वा क्षीणैर्विनष्टैर्मोहजदुःखविनाशा-
दित्यर्थः । जन्ममृत्योः प्रहाणिनिवृत्तिर्भवति । भाविजन्महेतुभूतकर्माभ्या-

योगाज्जन्म न भवतीति भावः । एतत्श्रुत्या तत्त्वज्ञानिपुरुषस्य कामक्रोधादीनां रागादीनां चाभावः सूच्यते । हर्षशोकाभावः “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती”ति कठोपनिषत्प्रथमाध्यायद्वितीयवल्लीद्वादशानुवाकात्मकश्रुतौ प्रतिपादितोऽभूत् । दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनयोग्यं, गूढं गहनम्, अनुप्रविष्टं प्रच्छन्नं प्रतिविषयान्तरप्रविष्टं वा, गुहाहितं गुहारूपहृदयावस्थितं, गह्वरेष्ठं गह्वरेऽतिदुर्गमस्थाने इन्द्रियातीतस्थानेऽवस्थितमसिद्धमत्वेन ज्ञानमात्रगम्यमिति यावत्, तं पुराणं देवमध्यात्मयोगाधिगमेनाध्यात्मयोगघटितज्ञानेन धीरो ज्ञानिपुरुषो मत्वा ज्ञात्वा हर्षशोकौ जहात्यतिक्रामतीति श्रुत्यर्थः । “नैनं कृताकृते पुण्यपापे तापयतः क्वचि”दिति ब्राह्मणवचनेन च तत्त्वज्ञानिनः पापपुण्याभावः प्रतिपादितो भवति । अविक्रियब्रह्मस्वरूपज्ञानादेव तस्य कामादयो नैव सम्भवन्तीति ज्ञेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवतु तर्हि ; तत्त्वज्ञानिपुरुषस्य ‘अहं मर्त्यः’ इत्याकारकविपरीतज्ञानं नाङ्गीक्रियताम् । भवद्भिस्तस्य भोगाङ्गीकारेऽपि भोक्तृत्वादिभ्रमोपादानकारणाज्ञाननिवृत्त्यङ्गीकारात् ।

पितृ०—वत्स ! न चैवं वक्तुं युज्यते । तस्य तथात्वेऽपि भोगादिस्वीकारे दोषाभावात् । रज्ज्वां सर्पभ्रमस्थले प्रथमं दृष्टात् सर्पज्ञानजन्यहृत्कम्पादिरुत्पद्यते । पश्चात्तत्र समुत्पन्नेऽपि रज्जुत्वज्ञाने तत्र सर्पत्वज्ञानं तत्क्षणादनिवृत्त्य शनैः शनैर्विनिवर्तते । पुनस्तस्यामन्धकारक्षिप्तायां सत्यां पुनस्तत्र तदेव सर्पत्वज्ञानं यथोदेति, तथा समुत्पन्नेऽपि तत्त्वज्ञाने दृष्टान्तैव निवर्तते, किन्तु शनैः शनैः शाम्यति पुनर्भोगकालेऽपि कदाचित् ‘अहं मर्त्यः’ इत्याकारकविपरीतज्ञानोदयमात्रेणागमप्रमाणजन्य-

तत्त्वज्ञानस्य न कापि हानिः । जीवन्मुक्तेर्ब्रतत्त्वाभावेन नियमाति-
क्रमजन्यव्रतभङ्गदोषाभावात् । तथाविधमुक्तेः केवलवस्तुयथार्थस्वरूपाव-
स्थितिमात्रस्वरूपत्वेन तादृशविपरीतज्ञानं न तत्त्वज्ञानबाधकमित्य-
वधेयम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! अस्तु तर्हि निगद्यतां तावदिदानीं जीवन्मुक्ते-
र्ब्रतत्वनिराकरणपूर्वकवस्तुयथार्थस्वरूपावस्थानमात्राङ्गीकारेणात्र प्रकृते
किमायातमिति ।

पितृ० वत्स ! रससेविपुरुषः क्षुधातृष्णादिविनिवृत्तये यथैक-
स्मिन्नपि दिवसे पुनः पुनर्यथेच्छं भुङ्क्ते, पुनःपुनश्च पिबति, तथा प्रारब्ध-
कर्मवशेनाध्यासोपस्थितिर्यदा भवेत्तदानीमेव तन्निवृत्त्यर्थमात्मतत्त्वं भूयो
भूयो विचारणीयमेव ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! तर्ह्यत्र कृपया वाच्यं भवद्विस्तथाविधज्ञान-
निवर्त्यप्रारब्धकर्मफलं केनोपायेन विनिवर्त्ततेति ।

पितृ०—वत्स ! प्रोक्तविस्मृतदशमपुरुषस्थले भ्रान्तिवशेनैकस्यैव
मरणनिश्चयानन्तरानुभूयमानशिरस्ताडनादिजन्यवेदनायाः पश्चादभ्रान्त-
पुरुषोपदेशजन्यजीवितत्वज्ञानहृष्टपुरुषाणामप्यौषधपानादिना क्रमशो यथोप-
शमो भवति, तथा तत्त्वज्ञानिप्रारब्धकर्मफलं क्रमशो भोगेनैवावसानं
लभते । तन्निवृत्त्यनन्तरमेवासौ पुरुषो निरतिशयानन्दरूपमुक्तिमुपलभत
इति बोध्यम् ।

भ्रातृ०—वृद्धाः ! भवदुक्तात् 'ब्रह्मविषयकाद्व्रततत्त्वज्ञानादेव मुक्ति'-
रिति वाक्यान्मयावगम्यते प्रागसौ जीवो बद्ध आसीदिति । लोके रज्ज्वादि-
बद्धव्यक्तेरेव मोक्षदर्शनात् ।

तथा सत्यत्र सन्दिहानेन मया पृच्छयते—मोक्षप्रतिपादकेऽस्मिन् शास्त्रे किमात्मकबन्धमोक्षौ जीवस्य स्वीक्रियेते भवद्भिः ? तत्र मोक्षः पुनः कतिविधः ? तद्गतभेदश्चेत्तर्हि किमात्मकव्यक्तिपक्षे किमात्मकमोक्षः स्वीक्रियते ? स च सकलव्यक्तिपक्षे कुतो वा न घटते ? के वा तत्र प्रतिबन्धकाः ? जीवस्य विद्याविधं पुनः कीदृश्यौ ? तस्य चावस्थाचतुष्टयं पुनः कीदृशमिति । एतत्प्रश्नजातस्योत्तराणि सुचारु कृपयात्र देयानि येन पूर्वतो विविधोपदेशलाभेनापि सन्दिहानस्य मे झटिति तत्तत्सन्देहनिवृत्तिरनायासेन स्यादिति ।

पितृ०—वत्स ! त्वमतितुरोऽसि, यतः साम्प्रतं ईदृशप्रश्ने ते मतिरुदिता । अतिकठिनेऽस्मिन्नात्मतत्त्वविचारशास्त्रे एतत्प्रश्नजातप्रतिपाद्यविषयाणां मुख्यतयालोच्यमानत्वात् । तथाहि ‘अनात्मभूतदेहेन्द्रियादिरेवात्मे’त्याकारकाभिमानमेवात्मनो बन्धनम् । अनात्मभूतदेहेन्द्रियादिभ्य आत्मत्वबुद्धिनिरसनमेव तस्य मोक्षः । स च विविधमतभेदेन बहुविधः । तत्र केचन मुनिश्रेष्ठा एकैव मुक्तिरिति निगदन्ति । केचन मुनय ईश्वरभजनादेव मुक्तिरिति वदन्ति । केचन काशीमरणेन प्रणवोपदेशलाभात्, केचन सांख्ययोगानुशौलनात्, केचन भक्तियोगात्, केचन परममहर्षयश्च वेदान्तवाक्यविचारान्मुक्तिरिति वदन्ति । केचन सालोक्यसारूप्यसामीप्यसायुज्यभेदेनापि चतुर्विधा मुक्तिरस्तीत्यपि वदन्ति । अस्मन्मतं तु प्रोक्तसर्वविधमुक्त्यतिरिक्ता सर्वश्रेष्ठा मुक्तिः प्रतिपादितास्ति, या तु जीवन्मुक्तिकैवल्यमुक्तिभेदेन द्विविधा भिद्यमानावतिष्ठते । तत्र कैवल्यमुक्तिरेव विदेहमुक्तिरित्याख्ययाप्यभिहिता भवति । सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिषु ‘ईश्वरेण सह समानलोकवसतिरेव सालोक्यमुक्तिः’ । सा तु दुराचाररतस्यापि पुरुषस्येश्वरोपासनादिनैवोपलभ्यते । ‘ईश्वरसमानरूपधारणमेव सारूप्यमुक्तिः’ । पुनरावृत्तिरहितां तामेव मुक्तिं काशी-

ब्रह्मनालभृतः पुरुषः प्रणवोपदेशलाभेनैवोपलभते । किं वा काक्यां यत्र कुत्रापि स्थले मृतः पुरुषः स्वदक्षिणकर्णे विश्वेश्वराद् ब्रह्मतारकर्मन्त्रोपदेश-
लाभेन सकलपापराशिरहितः सन्नीश्वरसमानाकारतामुपलभते । 'ईश्वर-
समीपवास एव सामीप्यमुक्तिः' । सदाचारनिरतद्विज एवैकाग्रचित्तः सन्
सर्वात्मकपरमेश्वरेऽभिनिविष्टचित्तश्चेत्तर्हि तामुपलभते । 'ईश्वरेण सह योग
एव सायुज्यमुक्तिः । गुरुपदिष्टपदवीमनुसृत्यैवेश्वराविनाशिस्वरूपं ध्यायन्तो
द्विजा एव भ्रमरकीटवत्परमकल्याणदायिनीं परमानन्ददात्रीं तामुपलभन्ते ।
एतन्मुक्तिचतुष्टयं सगुणब्रह्मेश्वरोपासनादेवोपलभ्यते । जीवन्मुक्तिकैवल्य-
मुक्तिद्वयं तु निर्गुणब्रह्मोपासनलभ्यमेव । तत्र जीवन्मुक्तिस्तु क्लेशप्रदत्वेन
बन्धकारणत्वेन च निर्विघ्नानां कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादित्त-
धर्माणां निरोधिका भवति । कर्तृत्वादितुःखनिवृत्तिपूर्वकनित्यानन्द-
स्वरूपत्वावाप्तिरेवास्याः प्रयोजनम् । धनार्थी यथा वाणिज्यादिना धनं,
पुत्रार्थी यथा पुत्रेष्ट्यादिकर्मणा पुत्रं, स्वर्गार्थी च यथा ज्योतिष्टोमयज्ञादि-
कर्मणा स्वर्गं लभते, तथा पुरुषप्रयत्नसाध्योपनिषदादिश्रवणादिजन्यसमाधिना
सर्ववासनाक्षयात् पुरुषस्तामुपलभते । पुरुषप्रयत्नोऽपि द्विविधः । शास्त्र-
गर्हितशास्त्रानुवृत्तिभेदात् । तत्रानर्थसाधकः प्रथमः, परमार्थसाधकश्च
द्वितीयः । विषयज्ञानप्रकटीभूतविषयानुरूपचित्तवृत्तिविशेषो वासना ।
इयमेव वासना पुरुषचित्तग्रन्थिं सम्बद्धयति । सा च वासना त्रिविधा ।
लोकशास्त्रदेहवासनाभेदात् । आद्य लोकवासनाशास्त्रवासनादेहवासनास्व-
न्यतमाया अपि विद्यमानत्वे ज्ञानविकाशो नैव भवति । एतद्वासना-
राशिरपि द्विविधा । शुभाशुभभेदात् । तत्र शुभवासनयैव परब्रह्मस्वरूप-
ज्ञाने जाते जीवस्येश्वरपदलाभो भवति नाशुभवासनया, तस्या जीवं प्रति
संसारसंकटनियोजकत्वेन सर्वथा तस्याज्यत्वनिर्णयात् । अशुभवासना-

चासितवृत्तं शुभवासनायामेव नियोक्तव्यम् । विपरीतफललाभभीतेः । स्वपुरुषकारणातिथ्यन्तपूर्वकपरिपालितचित्तबालकाद्यदाभ्यासवशेन शुभाशुभ-
 वासने विदूरिते भवेतां, तदानीमेवाभ्यासदृढत्वमवधेयम् । परब्रह्मपदास्ये
 समकालमेव बहुकालावधि वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशविषये पुनःपुनरभ्यासः
 कर्त्तव्यः । तेष्वेकस्य चिरकालाभ्यस्यमानत्वेऽपि मन्त्राणां सकलभाग-
 परित्यागेन सङ्कीर्णाकारपाठांशस्येव तस्य विफलत्वात् । मृणालछेदेन
 तदन्तर्गतसूत्रछेदवद्दृढाभ्यस्तेषु तेषु सुदृढचित्तग्रन्थयो विनक्ष्यन्त्येव ।
 आत्मतत्त्वसम्यगालोचनेन मनो निर्वासनं कर्त्तव्यम् । वासनायुक्तमनसो
 बद्धत्वं, तद्वियुक्तमनसश्चाबद्धत्वमिति विद्वद्भिरभिधानात् । सति मनो-
 वासनाविलये तदेव मनो निर्वातस्थप्रदीपशिखावन्निश्चलं, शान्तं च
 सच्चिन्मात्रात्मकपरब्रह्मणि समाहितं भवति । तदानीमेव 'सोऽहं सच्चित्-
 सुखात्मक' इत्याकारकबोधेऽधिकारी भवति जीवः । तदानीं वासना-
 शून्योऽसौ पुरुषः समाधिं, विहितकर्माणि चानुतिष्ठतु, नानुतिष्ठतु वा, तथापि
 जीवन्मुक्ताख्ययाभिहितो भवति । वासनाशून्यमनःपुरुषस्य सकाम-
 निष्कामकर्मसमाधिजपादिवु प्रयोजनाभावात् । असौ तदानीं
 शुभवासनामपि परित्यजेत् । ज्ञानपरिपाकदशायां प्रकृतवस्तुबोधेन तस्य
 मानसपीडाविनाशात् । पूर्वोक्तचित्तनाशोऽपि द्विविधः । सरूपारूपभेदात् ।
 सत्र यदवस्थायां जीवन्मुक्तपुरुषमनः पूर्वजन्मविषयवासनाशून्यं भवति
 तदवस्थैव सरूपमनोनाशः । स च मनोनाशो जीवन्मुक्त्यवस्थायामेव घटते ।
 असौ तदानीं कथमनुभूयत इत्यपेक्षायामुच्यते—चित्ताद्वासनानिवृत्तौ सत्यां
 तदेव चित्तं मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षात्मकगुणयुक्तं सन्निरतिशयशान्तिमुपलभते ।
 तत्र सुखसन्तोषापन्नव्यक्त्या सह मित्रत्वमेव मैत्री । दुःखितव्यक्तिं प्रति
 दयाचरणं करुणा । पुण्यशीलव्यक्तिं प्रति हृष्टताचरणमेव मुदिता । अपुण्य-

शीलव्यक्तिं प्रति माध्यस्थ्येनावस्थानमेवोपेक्षा । विदेहमुक्त्यवस्थायांमेवारूप-
मनोनाशो घटते । पूर्वोक्तवासनापि द्विविधा । मलिनशुद्धभेदात् । तत्राज्ञान-
कारणाहङ्कारमूलभूतपुनर्जन्मकारणीवासना मलिनवासना । भृष्टवीजा-
द्वीजाङ्गरानुत्पत्तिवन्मलिनवासनातः पारमार्थिकसुखानुत्पत्तेः । पुनर्जन्म-
कारिणीं तां वासनां विवेकी सर्वथा परित्यजेत् । पुनर्जन्मविधातिनीवासना
शुद्धवासना । तस्याः केवलरब्रह्मतत्त्वानुशीलनपरत्वात् । वासनाबद्ध
एव बन्धो, वासनाक्षय एव मोक्षश्चेति प्रथमं विषयान् प्रति मानसवासना-
परित्यागानन्तरं मैत्र्यादिवासनालक्षणनिर्मलवासनां सङ्गृह्णीयात् ।
तदनन्तरं वासनाराशिमपि परित्यजेत् । यद्यपि केनचित्पुरुषेण वासनामध्ये-
ऽपि व्यवहर्तव्यं तथाप्यन्तःकरणे शान्तिं लब्ध्वा तत् केवलचिन्मात्रवस्तुनि
सम्बद्धय सर्वत्र समस्नेहपरेण भवितव्यम् । अनन्तरं मनोबुद्धिसमन्वितां
तां चिद्वस्तुवासनामपि परित्यज्य परिशेषे स्थिरसमाधिमास्थाय मुमुक्षुः
परब्रह्मस्वरूपं चिन्तयेत् । अथ कदाचित्कालसात्कृते तद्देहेऽसौ जीवन्मुक्तपद-
परित्यागेन विदेहमुक्तिपदमलङ्कारिष्यत्येव । जीवीतावस्थायां जीवन्मुक्तिर्देह-
पातानन्तरञ्च कैवल्यमुक्तिरिति देहादेः सत्वासत्त्वे आदाय तदुभयमुक्तयो-
र्भेदः । वासनाकामक्रोधादिकलुषितान्तःकरणव्यक्तिपक्षे मुक्तिरसुलभैव ।
वासनादीनां मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सकलव्यक्तिपक्षे मुक्तिर्न सम्भवति ।
परब्रह्मत्वलाभ एव कैवल्यमुक्तिः । तल्लाभार्थं प्रोक्तसाधनचतुष्टयसम्पन्नः
समिधादिद्रव्योपहारपाणि मुमुक्षु विधिवदुपसङ्गम्य श्रद्धावतः सत्कुलोत्पन्ना-
च्छ्रोत्रियाच्छास्त्रवत्सलाद्-गुणवतोऽकुटिलात्सकल-प्राणिहितरतादयासमुद्रात्
सद्गुरोरष्टोत्तरशतोपनिषदादिकं विधिवदधीत्य निरन्तरं श्रवणमनननिदि-
ध्यासनान्याचरेत् । तदाचरणेन प्रारब्धकर्मक्षयात्स्थूलादित्रिविधशरीरं
नक्ष्यत्येव । तत्त्रिविधशरीरनाशेन चोपाधिविनिर्मकघटाकाशवत्परिपूर्णता-

रूपविदेहमुक्तिं लभते । अतः कैवल्यमुक्तिः केवलमात्मतत्त्वज्ञानेनैव भवति, न कर्मयोगेन, न वा सांख्ययोगेन, नाप्युयासनयैवेति बोध्यम् । अत्र प्रमाणजातं कैवल्योपनिषत्प्रथमाध्याये द्रष्टव्यम् । साधनादिचतुष्टयस्वरूपं प्रथमपरिच्छेदे उक्तमेव । यानात्मभूतदेहेन्द्रियादिष्वात्मत्वाभिमाननिवर्त्तयित्री सा विद्या । यात्वनानात्मभूतदेहेन्द्रियादिष्वात्मत्वाभिमानजनयित्री सैवाविद्या । इत्थं चावस्थाभेदेनापि त्रिविधा । कारणाविद्या, कार्याविद्या, विक्षेपिकाविद्या चेति । तत्रेश्वराश्रिताविद्या कारणाविद्या, जीवाश्रिताविद्या कर्माविद्या, भ्रमादिस्पृष्टगुणोपादानभूताविद्या विक्षेपिकाविद्या, चेति बोध्यम् ।

शास्त्रतत्त्वविदस्तावज्जीवात्मनो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरुयात्मकावस्था-चतुष्टयमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र यदवस्थायां जीवात्मा चन्द्राच्युतशङ्करचतु-र्मुखदिवायुसूर्यवरुणाश्विनीकुमारवह्नीन्द्रविष्णुमिश्र-ब्रह्मात्मक-चतुर्दशाधि-ष्ठातृदेवतासहायेन मनोबुद्धिचित्ताहङ्कारकर्णत्वक्चक्षूरसनाघ्राणवाक्पाणि-पादपायूरुस्थात्मकचतुर्दशकरणैर्यथाक्रमं सङ्कल्पाध्यवसायचेतनाभिमान-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धमुखव्यादान-गमनवस्तुग्रहण-मलमूत्रत्यागानन्दात्मक-स्थूलविषयानुपभुनक्ति सैव जाग्रदवस्था । तत्र सङ्कल्पाध्यवसायलक्षणं प्रागुक्तमेव । चित्तिस्वरूपज्ञानव्यञ्जकप्रमाणासाधारणकारणचित्तवृत्तिश्चेतना । आत्मन्युत्कर्षारोपोऽभिमानमित्यर्थः । यदवस्थायां जीवात्मा शब्दादि-विषयाभावेऽपि विषयवासनावासितमनोबुद्धिचित्ताहङ्कारात्मकान्तःकरण-चतुष्टयद्वारा वासनामयशब्दादिविषयसमूहोपलब्धिं करोति सैव स्वप्नावस्था । यदवस्थायां जीवस्य पूर्वोक्तचतुर्दशकरणानां स्वस्व-कारणोपरमात्साक्षात्सम्बन्धेन वा वासनारूपेण विषयोपलब्धिः कथमपि न भवति सैव सुषुप्त्यवस्था । यदवस्थायामसौ जीवात्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्या-त्मकावस्थान्नयविमुक्तः सकलपदार्थसंस्पृष्टत्वेन तत्सकलपदार्थसाक्षिभूतोऽपि

तदानीं तस्य किमपि भावाभावरूपव्यवधायकवस्त्वन्तराभावात् 'अहं केवलमेकमात्रज्ञानस्वरूपः स्वप्रकाशस्वरूपेण वर्त्तते' इत्याकारेणास्ववतिष्ठते सैव तुरीयावस्था । असौ तदानीं तुरीयचैतन्यमित्याख्ययाप्यभिहितो भवति । यस्य जीवस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यात्मकावस्थान्तरेष्वपि वर्त्तमान-स्यैवात्मनस्तदवस्थाप्रयातिक्रमेण तुरीयावस्थोपलब्धिर्भवति तस्य पुनर्जन्म कथमपि नैव सम्भवतीत्यबधेयम् ।

भ्रातृ० — पितृव्याः ! तर्हि निगद्यतां तावदत्र कृपया तादृशतुरीयाव-स्थोपलब्धौ किमात्मकोपाय इति ।

पितृ० — सौम्य ! प्रथमं पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तसद्गुरुसकाशादात्म-तत्त्वविषयकोपदेशं लब्ध्वा शुद्धमनाः सन्नपनिषद्वाक्यानि भूयोभूयः समा-लोचयेत् । अन्यथा तदवस्थासम्भवात् । पूर्वोक्तमनस्तावद्विविधम् । शुद्धाशुद्धभेदात् । तत्र कामसङ्कल्पवर्जितं मनः शुद्धं कामसङ्कल्पादि-युक्तमनश्चाशुद्धम् । तत्र शुद्धमनसो मोक्षकारणताशुद्धमनसश्च बन्ध-कारणता । ब्रह्मबिन्दूपनिषदि

“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतम्” इत्यनया श्रुत्या निरन्तरविषयासक्तमनसो बन्धकारणत्वं, निर्विषयमनसश्च मोक्ष-कारणत्वमिति प्रतिपादितत्वात् । मुमुक्षुणा स्वमनो विषयेभ्यो दूरे रक्षितुं निरन्तरं यतितव्यम् । यदा मनो विषयासक्तिपरित्यागेन हृत्पुण्डरीके सन्निरुद्धं सत्सद्विषयकसङ्कल्पमपि परित्यजेत् तदानीं मुमुक्षो-र्मुक्त्यात्मकश्रेष्ठावस्थां जानीयात् । यावत्कालं व्याप्य पुरुषस्य मनो हृत्पुण्डरीके न विलीयेत तावत्कालपर्यन्तं तद् विषयेभ्यो निरुन्ध्यात् । एतन्निरोधाभ्यासेनैव तत्त्वज्ञानं विकशति । तथाविधावस्थां तुरीयावस्थंति

वदन्ति । तदानीमात्मनः परब्रह्मस्वरूपचिन्तनेन परब्रह्मगतनिष्कलत्व-
निरञ्जनत्वे-निर्विकल्पत्वाचिन्त्यत्व-हेतु-दृष्टान्तवर्जितत्वाप्रमेयत्वानादित्व-
निरतिशयमङ्गलप्रदत्वादिधर्मास्तत्रावभासन्ते । तदानीं तस्य जीवपरब्रह्मणो-
रैक्यज्ञानात् । निष्कलं वृद्ध्यादिकलारहितं, निरञ्जनमविद्यादिदोषरहित-
ञ्चेत्यर्थः । एतज्ज्ञानाभ्यासेनैव तदानीं पुरुषस्य स्वस्मिन् वक्ष्यमाण-
श्रुतिप्रतिपादितज्ञानं समुत्पद्यत एव ।

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च शासनम् ।

न मुमुक्षा न मुक्तिश्चेदित्येषा पारमार्थिते”ति ।

ब्रह्मबिन्दूपनिषद्द्वितीयखण्डदशमानुवाकोक्तेः । निरोधो मरणम्, शासन-
मुपदेशः, मुमुक्षा मुक्तिविषयिणीच्छा । मुक्तिः, च, इत्, इति, एषा, इति
पदच्छेदः । इदिति इदमर्थको निपातः । यद्वा, इत्येषा बुद्धिश्चेत्तर्हि परमार्थता
सत्यवस्तुविषयकज्ञानं, वा ब्रह्मज्ञानं सुसम्पन्नं भवतीति श्रुत्यभिप्रायः ।

भ्रातु०—पूज्यपादाः ! भवतु तर्हि ; भवद्भयः साम्प्रतमात्मतत्त्व-
ज्ञानोपदेशामृतपानपरितृप्तस्यापि मे परिशेषे पुनरियं पिपृच्छिषा जागर्त्ति
यत्तत्त्वज्ञानिपुरुषस्तत्त्वज्ञानपरिपाकदशायां किमनुभवतीति ।

पितृ०—दीर्घजीविन् ! अग्निसुतप्तायःपिण्डादिद्रव्यगतयावदव-
यवेषु वह्निपरिपूर्णतादशायां यथा वह्नयतिरिक्ततत्तद्द्रव्यावयवादिकं किञ्चिदपि
नानुभवन्ति साधारणलोकास्तथायःपिण्डस्थानीयमायाकल्पितदेहादियाव-
द्वस्तुषु व्यापकत्वेन सर्वत्र परिपूर्णवह्निस्थानीयपरब्रह्मैवावतिष्ठते, नान्यत्
किञ्चित्तदतिरिक्तवस्त्वन्तरमस्तीति सर्वं ब्रह्ममयमित्येवानुभवति तत्त्ववित् ।
तदानीं तस्य मायाकल्पितदेहादिसत्त्वेऽपि तद्विषयकज्ञानाभावाज्जनकादि-
नृपतिविशेषाणामिव तस्यापि विदेहज्ञानं समुत्पद्यते । तस्य नित्यमुक्त-
स्वभावत्वेन कैवल्यमुक्तिरपि तद्वस्तुगतैव ।

“सृष्टिर्नास्ति स्थितिर्नास्ति जीवो नास्ति तथेश्वरः ।

मायया दृश्यते सर्वं भासते ब्रह्मसत्तये”ति—

महानिर्वाणतन्त्रोक्तेः ।

खवाणवसुशीतांशुसम्मिमे शाकहायने ।

इषे सुदि दशम्यां तु ग्रन्थोऽयं पूर्णतां गतः ॥

सद्वादे गदिताः कणादकलने ये वाक्यशास्त्रे रिता

भावास्तेऽत्र यथातथं निजधियाऽद्वैताम्बुधौ गाढया ।

विन्यस्ताश्च भृशं विचार्य विदुषां सम्मोदसंवृद्धये

कृत्या नूतनयानयास्तु रमया प्रीतः स चिद्विग्रहः ॥

इति श्रीजगन्नाथदेवपुरोहितायुर्वेदोपाध्यायविद्याविनोदपण्डितश्रीदांसीदरमहापाव-

शान्ति काञ्चमीमांसास्मृतितीर्थकृतवेदान्तमञ्जूषायां जीवन्मुक्तपुरुषस्य

सन्तोषलाभादिनिरूपणे पञ्चमपरिच्छेदः ।

ॐ तन् सत् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

This is to certify that Pandit Damodar Mahapatra a title holder of Kavya, Mimansa, Smriti and Ayurveda has been known to me for a long time. * * * He has written 3 books namely, Nyayadarsa, Sankhya-Tattwa-Dipika and Vendant Manjusa. These books were written in the form of questionnaire. Though there were numerous standard works on this subject, these books will be useful for their simple style and enable one to have a general idea of the subject. The author deserves encouragement.

Sd/- K. Kar ;
Principal Puri Sanskrit College.
7/11/37

It is a pleasure to me to certify that Ayurvedopadhyaya Bidyabinoda Pandit Damodar Sastri, Kavya-Mimansa, Smriti-tirtha who is a priest of Lord Jagannath and resident of the town of Puri is well known to me * * He is the author of "Nyayadarsa", "Sankhya-Tattwa-Dipika" and Vedanta Manjusa" which have been composed in very simple Sanskrit. When published these books will surely be highly useful to the public informing a general idea of the subject on which they have been written.

Sd/- Manmathanath Basu
District Magistrate, Cutback.
23/4/38

Ayurvedopadhyaya Vidyavinoda Pandit Shree Damodar Sastri \ Kavya-Mimansa-Smriti-Tirtha, priest of Lord Jagannath, Puri has been known to me for a long time. * * * He has composed "Nyayadarsa," "Sankhya-Tattwa-Dipika" and "Vedanta Manjusa". I am sure these books when published will prove an efficacy in Sanskrit and enable their readers to form a general idea of Nyaya, Sankhya, and Vedanta Philosophy. I shall be exceedingly cheered up if he gets a pecuniary assistance to enable him to publish the said books.

Sd/- I. D. Durga Datta Sastri
(M. A., M. O. L.) Supt. Sanskrit Studies,
Bihar and Orissa.

11/1/33

Pandit Damodar Mahapatra Kavya-Smriti-Mimansa-Tirtha Ayurvedopadhyaya has taken great trouble and has given ample proof of his sound knowledge of the Hindu philosophical truths by compiling three books named "Vedanta Manjusa", "Nyayadarsa" and "Sankhya-Tattwa-Dipika". The special feature of these books is that they have been written in a simple language in a dialogue form which is sure to create interest of the readers. They are well worth publication and circulation.

Sd/- K. M. Dwivedi
Inspector of Sanskrit Schools (Orissa).
Secretary Sanskrit Association (Orissa).

10/1/38

